

A photograph of a clear glass vase with a textured, diamond-shaped pattern. The vase is positioned in the center of the cover, with its base resting on a dark surface. The background is a light, textured brown.

Ion
Ioniță

DIN ISTORIA
ȘI CIVILIZAȚIA
DACILOR LIBERI

Editura Junimea

Supracoperta I :

Pahar de sticlă din secolul IV e.n.

(Todireni, jud. Botoșani)

Supracoperta IV :

Mărgele din sticlă și carneol din secolul IV e.n.

(Miorcani, jud. Botoșani)

ION IONIȚĂ

**DIN ISTORIA ȘI CIVILIZAȚIA
DACILOR LIBERI**

ION IONIȚĂ

**DIN ISTORIA
ȘI
CIVILIZAȚIA
DACILOR LIBERI**

Dacii din spațiul est-carpatic în secolele II—IV e. n.

**EDITURA JUNIMEA
IAȘI • 1982**

Coperta: MIHAI BUJDEI

Ilustrația : EMILIA PLATON

CUPRINS

	Abrevieri	6
Cap. I.	Introducere	9
Cap. II.	Consecințele războaielor daco-romane	14
Cap. III.	Perioada stăpînirii romane în Dacia (106—275)	17
	A. <i>Teritoriul dacic aflat sub stăpînire romană</i>	17
	B. <i>Teritoriul dacic aflat sub supraveghere romană</i>	46
	C. <i>Teritoriul dacic liber</i>	52
Cap. IV.	Perioada dintre retragerea stăpînirii romane din Dacia și invazia hunilor (275—376)	86
	A. <i>Retragerea aureliană</i>	86
	B. <i>Migrația goșilor pe teritoriul dacic</i>	88
	C. <i>Revenirea stăpînirii romane la nordul Dunării de Jos</i>	98
	D. <i>Daci, daco-romani, goși și sarmați</i>	99
	E. <i>Invazia hunilor</i>	113
Cap. V.	Concluzii	118
	Indice	121
	Ilustrații	

ABREVIERI

<i>AArh</i>	<i>Arta și Arheologia</i> , I—XIV, Iași, 1927—1938
<i>ActaMN</i>	<i>Acta Musei Napocensis</i>
<i>AEM</i>	<i>Archäologisch-epigraphische Mitteilungen aus Oesterreich</i>
<i>AISC</i>	<i>Anuarul Institutului de Studii clasice</i> , Cluj
<i>Antičnaja Tira</i>	<i>Antičnaja Tira i srednevekovyj Belgorod. Sbornik naučnyh trudov</i> , Kiev, 1979
<i>Arch. Issl. Mold.</i>	<i>Arheologičeskie issledovanija v Moldavii</i> , Chișinău
<i>Arch. Issl. (Dosl.). Ukr.</i>	<i>Arheologičeskie issledovanija (doslidžennja) na Ukraine</i> , Kiev
<i>ArchKiev</i>	<i>Archeologija</i> , Kiev
<i>ArhMold</i>	<i>Arheologia Moldovei</i>
<i>Arch. Otkr.</i>	<i>Arheologičeskie otkrytija</i> , Moscova
<i>ArchPam</i>	<i>Arheologični pam'jatki</i> , Kiev
<i>ARMSI</i>	<i>Analele Academiei Române. Memoriile secției istorice</i>
<i>AȘUIași</i>	<i>Analele științifice ale Universității „Al. I. Cuza” din Iași</i>
<i>BCMI</i>	<i>Buletinul Comisiunii Monumentelor Istorice</i> , București
<i>Bichir, Gh., Carpi</i>	<i>Gh. Bichir, The Archaeology and History of the Carpi from the Second to the Fourth Century A. D. (BAR Supplementary Series 16/1)</i> , Oxford, 1976
<i>Bichir, Gh., Cultura carpică</i>	<i>Gh. Bichir, Cultura carpică</i> , București, 1973
<i>BSNR</i>	<i>Buletinul Societății Numismatice Române</i> , București
<i>Bul. Soc. Geogr.</i>	<i>Buletinul Societății Române de Geografie</i> , București
<i>Cercet. Ist.</i>	<i>Cercetări Istorice</i> , Iași
<i>CIL</i>	<i>Corpus Inscriptionum Latinarum</i>
<i>CNA</i>	<i>Cronica numismatică și arheologică</i>
<i>Dacia</i>	<i>Dacia, recherches et découvertes archéologiques en Roumanie</i> , I—XII, 1924—1947; <i>Dacia. Revue d'Archéologie et d'histoire ancienne</i> , N. S., I—XXIV, 1957—1980
<i>Diaconu, Gh., Tîrșor</i>	<i>Gh. Diaconu, Tîrșor. Necropola din secolele III—IV e.n.</i> , București, 1965
<i>DIVR</i>	<i>Dicționar de istorie veche a României (Paleolitic — sec. X)</i> , București, 1976
<i>Ephem. Dacorom.</i>	<i>Ephemēris Dacoromana, Annuario della Scuola Romana di Roma</i> , București-Roma
<i>Gostar, N., Aliobrix</i>	<i>N. Gostar, Aliobrix</i> , în <i>Latomus</i> , 26, 1967, 4
<i>Gostar, N., Cetăți dacice</i>	<i>N. Gostar, Cetăți dacice din Moldova</i> , București, 1969

Gostar, N., *Șendreni-Barboși*

Gostar, N., *Unitățile militare*

Inv. Arch. Roumanie

IOSPE²

Izvestija Chișinău

KS

KSIA

KS Odesa

Mat. Arch. Piv. Prič

Mat. Arch. Sev. Prič.

Materiale

Materialy Odesa

Mat. Issl. Arch. Jugo-zap.

SSSR i Rum. Narod. Resp.

MDAPV

MemAntiq

MIA

Mihăilescu-Bîrliba, V., *La monnaie romaine*

Mitrea, B., Preda, C., *Necropole*

Pârvan, V., *Castrul de la Poiana*

Pârvan, V., *Dacia*

Pârvan, V., *Getica*

Pârvan, V., *Începuturile vieții romane*

Pippidi, D.M., *Contribuții*

Protase, D., *Riturile funerare*

Protase, D., *Soporu de Cîmpie*

N. Gostar, *Săpăturile și sondajele de la Șendreni-Barboși*, în *Materiale*, 8, 1962

N. Gostar, *Unitățile militare din castellum roman de la Barboși*, în *Danubius*, 1, 1967

Union International des Sciences Préhistoriques et Protohistoriques. Inventaria Archaeologica (Corpus des ensembles archéologiques sous la direction de M. — E. Mariën), Roumanie

V. Latyšev, *Inscriptiones antiquae orae Septentrionalis Ponti Euxini, Graecae et Latinae*, ed. a 2-a

Izvestija Moldavskogo filiala Akad. nauk SSSR, Chișinău

Kratkie Soobščeniia o dokladach i polevych issledovaniiax Instituta Istorii Material'noj Kul'tury, Moscova

Kratkie Soobščeniia Instituta Archeologii, Kiev

Kratkie Soobščeniia o polevych archeologičeskikh issledovaniiax Odessskogo gosudarstvennogo archeologičeskogo muzeja, Odesa

Materiali z Archeologii Pivničnogo Pričernomor'ja, Odesa

Materialy po Archeologii Severnogo Pričernomor'ja, Kiev

Materiale arheologice privind istoria veche a R.P.R. (I); Materiale și cercetări arheologice (II—X)

Materialy po archeologii severnogo Pričernomor'ja, Odesa

Materialy i Issledovaniia po Archeologii Jugo-zapada SSSR i Rumynskoj Narodnoj Respubliki, Chișinău, 1960

Materiali i Doslidžennja z Archeologii Prikarpat'tja i Volini, Kiev

Memoria Antiquitatis

Materialy i issledovaniia po archeologii SSSR, Moscova

V. Mihăilescu-Bîrliba, *La monnaie romaine chez les Daces Orientaux*, București, 1980

B. Mitrea, C. Preda, *Necropole din secolul al IV-lea e.n. din Muntenia*, București, 1966

V. Pârvan, *Castrul de la Poiana și drumul roman prin Moldova de Jos*, în *ARMSI*, seria II, 36, 1913

V. Pârvan, *Dacia. Civilizațiile străvechi din regiunile carpato-danubiene* (trad. R. Vulpe), București, 1937

V. Pârvan, *Getica. O protoistorie a Daciei*, București, 1926

V. Pârvan, *Începuturile vieții romane la gurile Dunării*, București, 1923.

D. M. Pippidi, *Contribuții la istoria veche a României* (ed. a 2-a), București, 1967

D. Protase, *Riturile funerare la daci și daco-romani*, București, 1971

D. Protase, *Un cimitir dacic din epoca romană la Soporu de Cîmpie. Contribuție la problema continuității în Dacia*, București, 1976

PZ	<i>Prähistorische Zeitschrift</i>
RE	Pauly-Wissowa, <i>Real-Encyclopädie der classischen Altertumswissenschaft</i>
RÉSEE	<i>Revue des études sud-est européennes</i> , București
Rev. Muz.	<i>Revista Muzeelor</i>
Rikman, E. A., <i>Budešty</i>	E.A. Rikman, <i>Pamjatnik epochi velikogo pereselenija narodov (po raskopkam poselenija i mogil'nika černjachovskoj kul'tury u sela Budešty, Chișinău, 1967</i>
Rikman, E.A., <i>Etničeskaja istorija</i>	E. A. Rimkan, <i>Etničeskaja istorija naselenija Podnestrov'ja i privilegajuščego Podunav'ja v pervykh vekach našej ery</i> , Moscova, 1975
Rikman, E.A., <i>Pamjatniki</i>	E. A. Rikman, <i>Pamjatniki sarmatov i plemen černjachovskoj kul'tury (Archeologičeskaja karta Moldavskoj SSR, 5), Chișinău, 1975</i>
RRH	<i>Revue Roumaine d'Histoire</i>
SCIV(A)	<i>Studii și cercetări de istorie veche (și arheologie)</i> , București
SCN	<i>Studii și cercetări de numismatică</i> , București
SCȘIași	<i>Studii și cercetări științifice</i> , Iași
StCl	<i>Studii Clasice</i>
Stud. Art. Ist.	<i>Studii și articole de istorie</i>
VDI	<i>Vestnik drevnej istorii</i> , Moscova
Vulpe, R., <i>Histoire ancienne</i>	R. Vulpe, <i>Histoire ancienne de la Dobrudja</i> , București, 1938
Vulpe, R., <i>Piroboridava</i>	R. Vulpe, <i>Piroboridava; Considerațiuni arheologice și istorice asupra Cetățuii de la Poiana în Moldova de Jos</i> , București, 1931
Vulpe, R., <i>Poienestî</i>	R. Vulpe, <i>Săpăturile de la Poienestî din 1949</i> , în <i>Materiale</i> , 1, 1953,
Vulpe, R., <i>Vallum de la Moldavie inférieure</i>	R. Vulpe, <i>Le vallum de la Moldavie inférieure et le „mur“ d'Atharnaric</i> , Haga, 1957
Vulpe, R., <i>Vallum romain de la Bessarabie inférieure</i>	R. Vulpe, <i>La date du vallum romain de la Bessarabie inférieure</i> , în <i>Serta Kazaroviana</i> , 1 (<i>Izvestija na bălgarskija archeologičeski Institut</i> , 26, 1950)
Vulpe, R., <i>Verchnij val Bessarabii</i>	R. Vulpe, <i>Verchnij val Bessarabii i problema grevtungov k zapadu ot Dnestra</i> , în <i>Mat. Issl. Arch. Jugo-zap. SSSR i Rum. Narod. Resp.</i>
Zap. Odesa	<i>Zapiski Odesskogo obščestva istorii i drevnostej</i>
ZfA	<i>Zeitschrift für Archäologie</i>

I. INTRODUCERE

Istoriografia românească resimte cu acuitate lipsa unei lucrări privind istoria dacilor liberi în epoca romană. Ce-i drept, tema a constituit și pînă acum subiectul a numeroase lucrări, studii și chiar monografii, dar fără a se ajunge încă la o sinteză mai amplă, în care toate problemele importante ale perioadei să-și găsească rezolvarea. Cunoscutele tratate de istorie a României, mai vechi sau mai noi, nu au putut însera nici ele, prin caracterul lor, decît informații sumare și generale asupra acestui subiect. Tocmai de aceea paginile care urmează reprezintă, în concepția autorului, o încercare de a continua strădaniile predecesorilor.

Lucrarea, deși concepută ca monografie arheologică și istorică a dacilor liberi de la est de Carpați în veacurile II—IV e.n., nu cuprinde o tratare exhaustivă a problemelor, ci, dimpotrivă, le selectează pe acelea care s-au conturat a fi mai importante sau care, fie că au fost rezolvate în chip diferit decît pînă acum, fie că au fost evaluate la alte dimensiuni, deschid direcții noi de investigație. Ne-am propus realizarea acestui obiectiv conștienți de dificultățile inerente, datorate volumului cu totul insuficient al studiilor de analiză referitoare la cele mai recente și mai importante descoperiri arheologice, lucrări imperios necesare în alcătuirea oricărei sinteze.

Descoperirile arheologice pe care în mod deosebit se bazează lucrarea, cuprinzînd mii de complexe (locuințe, vetre, cuptoare, gropi, morminte) și zeci de mii de piese arheologice (unelte, arme, accesorii vestimentare, podoabe, ceramică, vase de sticlă, monede), coroborate cu informațiile din izvoarele scrise ale epocii, permit o reconstituire destul de fidelă și relativ completă a celor trei secole din istoria dacilor liberi în epoca romană. Lucrarea nu face o analiză de detaliu a acestui volum imens de informații — arheologice, numismatice, epigrafice, literare — din care unele publicate, iar altele în curs de prelucrare, deoarece o asemenea investigație de amănunt n-ar fi posibilă în limitele acestei cărți. Se impunea așadar încă de la început o selecție atentă a celor mai reprezentative date și o tratare echilibrată a diferitelor compartimente. S-a renunțat la folosirea terminologiei tehnice, specifică arheologiei, nu pentru că s-ar fi considerat că lucrările de strictă tehnicitate ar fi mai puțin necesare (ele sînt singurele convingătoare în demonstrația științifică, atunci cînd sînt alcătuite după criterii metodologice riguroase), ci pentru a face mai mult loc exegezei faptului istoric și a ușura accesibilitatea materialului într-un cerc mai larg de cititori.

Lucrarea valorifică din plin, dar sintetic, în principal cercetările de teren efectuate de autor timp de aproximativ două decenii, mai ales în jumătatea de nord-vest a Moldovei, între care se remarcă prin amploare și importanță acelea de la Văleni, Băiceni, Miorcani și Iași. Pentru posibilitatea de a studia celelalte descoperiri arheologice din Moldova, precum și principalele colecții din Muntenia, Transilvania, Banat și Crișana, autorul exprimă calde mulțumiri colegilor care i-au pus la dispoziție bogatele fonduri de materiale, multe din ele inedite, iar adeseori valoroase și utile informații. De asemenea, aducem mulțumiri tuturor magiștrilor și colegilor care prin sfaturile și îndemnul lor au oferit nu numai tăria și încrederea atît de necesare într-o investigație anevoioasă și de lungă durată, ci și sugestii de esență cu privire la direcțiile și metodele de cercetare.

* * *

Cele mai vechi însemnări despre istoria dacilor în epoca romană sînt de semnalat la Grigore Ureche¹, Miron Costin², Ion Neculce³, Nicolae Costin⁴ și Dimitrie Cantemir⁵. Această etapă a cronicaților, cuprinzînd secolul al XVII-lea și începutul celui de al XVIII-lea, are meritul de a fi pus în circulație, uneori chiar și cu încercări de argumentație științifică, idei fundamentale privind istoria românilor, cum ar fi originea latină a limbii și a poporului român sau apartenența la același neam a locuitorilor din Modova, Muntenia și Transilvania.

Prima jumătate a secolului al XIX-lea aduce și cele dintîi lucrări care, prin modul de abordare a problemelor și prin discuțiile înscrise, fac trecerea la cercetarea modernă în domeniul istoriei antice. Dintre acestea se remarcă studiile privind antichitățile romane din zona Barboși⁶, ca și acelea referitoare la vechiul oraș Tyras⁷.

Sfîrșitul secolului al XIX-lea și primele decenii ale celui de al XX-lea reprezintă etapa modernă a acestor preocupări, etapă care se remarcă prin rezultate spectaculoase, materializate în lucrări de certă valoare științifică. Acum apar primele mari sinteze ale istoriei românilor, elaborate de A.D. Xenopol⁸ și N. Iorga⁹. Realizările remarcabile din această etapă se datoresc fără îndoială progreselor incontestabile pe care le fac științele istorice, între care amintim dezvoltarea impetuoasă a arheologiei, epigrafiei și numismaticii. Preocupările de a scrie o istorie veridică și cît mai completă au determinat o laborioasă activitate pentru îmbogățirea informațiilor și perfecționarea metodelor. Al. Odobescu deschide seria cercetărilor de teren prin care încearcă să înregistreze toate descoperirile arheologice din România¹⁰. Tot el avea să elaboreze apoi o monografie monumentală asupra celebrului tezaur de la Pietroasa¹¹, iar E.R. Ștern avea să inițieze primele săpături arheologice în vechiul oraș Tyras¹². Prin cele două colecții, *Izvoarele istoriei românilor* (1—15, 1938) și *Dacia în autorii clasici* (1—2, 1943), G. Popa-Lisseanu face primele încercări notabile de a oferi un instrument de lucru, adunînd principalele izvoare scrise cu privire la istoria României. Cel care avea să realizeze saltul remarcabil în cercetările de arheologie, epigrafie și în general de istorie veche este Vasile Pârvan. Atît prin cercetări de teren în obiective arheologice de importanță națională și lucrări fundamentale de valorificare a datelor existente¹³,

¹ Grigore Ureche, *Letopiseșul Țării Moldovei* (ediția P. P. Panaitescu), București, 1955, p. 57—62, 123, 124.

² Miron Costin, *Letopiseșul Țării Moldovei de la Aron Vodă încoace* (ediția P. P. Panaitescu), București, 1944, p. 3—5; idem, *De neamul moldovenilor, din ce fară au ieșit strămoșii lor* (ediția C. Giurescu), București, 1914.

³ Ion Neculce, *Letopiseșul Țării Moldovei* (ediția Iorgu Iordan), București, 1955, p. 103—104.

⁴ N. Costin, *Istoria Moldo-Românii. Cu un fragment istoric*, I (ediția George Ioanid), 1858, p. 32—48, 312—318.

⁵ Dimitrie Cantemir, *Hronicul vechimei a romano-moldo-ulaților* (ediția Gr. Tocilescu), București, 1901; idem, *Descriptio Moldaviae*, București, 1973, p. 51, 65; N. Gostar, *Les antiquités de la Moldavie dans l'oeuvre du prince Démètre Cantemir*, în *Dacoromania, Jahrbuch für östliche Latinität*, 2, 1974, p. 127—139.

⁶ G. Săulescu, *Descrierea istorico-geografică a cetății Caput Bovis (Capul Boului sau Gherghina) a cărui ruine se află în apropierea Galafului*, Iași, 1837.

⁷ P. Bekker, *Tiras i tirity*, în *Zap. Odess.*, 2, 1850, p. 416—469; F. Brun, *O mestopoloženii Tirasa*, în *Zap. Odess.*, 3, 1853, p. 47—66.

⁸ A. D. Xenopol, *Istoria Românilor din Dacia traiană*, 1—14, București, 1925—1930, (ediția a III-a).

⁹ N. Iorga, *Istoria românilor*, 1—10, București, 1936—1939.

¹⁰ Dintre răspunsurile învățătorilor la *Cestionariu sau isvod de întrebările la cari se cere a se da răspunsuri în privința vechilor așezăminte ce se află în deosebitele comune ale României* (manuscris, Academia R. S. România) au fost publicate doar acelea din fostele județe Dorohoi și Covurlui.

¹¹ Al. Odobescu, *Le trésor de Pétrossa*, 1—3, Paris, 1889—1900; idem, *Opere IV. Tezaurul de la Pietroasa*, Ediție îngrijită, introducere, comentarii și note de Mircea Babeș, București, 1976.

¹² E. R. Ștern, *O poslednich raskopkach v Akhermane*, în *Zap. Odess.*, 23, 1901, p. 33—51; idem, *Raskopki v Akhermane letom 1913 g.*, în *Zap. Odess.*, 31, 1913, p. 92—101.

¹³ V. Pârvan, *Contribuții epigrafice la istoria creștinismului daco-roman*, București, 1911; idem, *Castrul de la Poiana*, p. 93—130; idem, *Începuturile vieții romane*; idem, *Getica*; idem, *Dacia*. Pentru activitatea și opera marelui savant vezi V. Pârvan, *Corespondență și acte*, ediție îngrijită, cu introducere, note și indice de Al. Zub, Editura Minerva, 1973, precum și Al. Zub, *Vasile Pârvan. Efigia cărturarului*, Editura Junimea, Iași, 1974.

cît și prin îndrumarea și formarea primei generații de arheologi români de nivel european, care de fapt aveau să desăvîrșească multe din gîndurile neîmplinite ale magistrului, Vasile Pârvan rămîne marele ctitor al școlii moderne românești de arheologie, cu preocupări constante de-a lungul întregii sale activități pentru istoria dacilor de la răsărit de Carpați.

Perioada de după ultimul război mondial ar putea fi definită drept etapa marilor împliniri, cînd elevii lui V. Pârvan, iar în anii din urmă și elevii elevilor săi, au înscris în știința istorică românească realizări fără precedent. Tot acum sînt de înregistrat și eforturile unor specialiști sovietici pentru studierea problemelor referitoare la teritoriul dacic dintre Prut și Nistru. Inițierea unor ample cercetări de teren, publicarea de studii, monografii și volume de izvoare (scrise, arheologice, numismatice), ca și utilizarea unor metode de cercetare tot mai moderne, au contribuit la progresele substanțiale și revelatoare din prezent. Dintre toate acestea, cercetările arheologice de teren, în urma cărora s-a ajuns la definirea principalelor culturi arheologice din secolele II—IV e.n., au avut poate cel mai înalt ritm de desfășurare¹⁴. Mai reprezentative ar putea fi considerate descoperirile de la Barboși¹⁵, Orlovka (Cartal)¹⁶, Tyras¹⁷, Poienești¹⁸, Văleni¹⁹, Gălănești²⁰, Băiceni²¹, Dumbrava²², Pădureni²³, Cucurani²⁴, Zvoriștea²⁵, Probota²⁶,

¹⁴ Em. Condurachi, *L'archéologie roumaine au XXe siècle, Bibliotheca Historica Romaniae*, 3, București, 1963; idem, *Vingt années de recherches archéologiques en Roumanie (1944—1964)*, în *Dacia*, N. S., 8, 1964, p. 5—37; I. T. Černjakov, *Pamjatnikul černjachovskoj kul'tury v Primorskoj časti meždureč'ja Dunaja i Dnestra*, în *MLA*, 139, 1967, p. 197—204; E. Rikman, *Pamjatniki*.

¹⁵ N. Gostar, *Șendreni—Barboși*; idem, *Unitățile militare*; idem, *Cetăți dacice*; S. Sanie, *Medaliaoane și tipare romane descoperite la Tirigina—Barboși*, în *Danubius*, 2—3, 1969, p. 81—94; idem, *Barboși*, în *DIVR*, p. 79—82; S. Sanie și I. T. Dragomir, *Continuitatea locuirii dacice în castrul de la Barboși—Galați*, în *Danubius*, 4, 1970, p. 135—142.

¹⁶ I. D. Golovko, R. D. Bondari, A. G. Zagajajlo, *Arheologičeskie issledovanija u s. Orlovka*, în *KS Odesa*, 1965, p. 68—80; R. D. Bondari, *Novyj geto-dakijskij mogil'nik v nižnem Podunav'e*, în *Arch. Otkr.*, 1969, p. 281—282; idem, *Raskopki Orlovskogo gorodišča*, în *Arch. Otkr.*, 1970, p. 260—261; idem, *Arheologičeskie raskopki u s. Orlovka*, în *Arch. Issl. Ukr.*, 3, 1971, p. 66—70; P. Nicorescu, *O inscripție a împăratului Traian găsită la Cetatea Albă*, în *ARMSI*, s. 3, t. 26, 1944, p. 507; N. Gostar, *Aliobrix*, în *Latomus*, 26, 1967, 4, p. 987—995.

¹⁷ E. H. Minns, *Scythians and Greeks*, Cambridge, 1913, p. 445—449; P. Nicorescu, *Scavi e scoperte a Tyras*, în *Ephem. Dacorom.*, 2, 1924, p. 378—415; idem, *Fouilles de Tyras*, în *Dacia*, 3—4, 1927—1932, p. 557—601; idem, *Garnizoana română în sudul Basarabiei*, în *ARMSI*, s. 3, t. 19, 1937, p. 217—225; idem, *op. cit.*, în *ARMSI*, s. 3, t. 26, 1944, p. 501—510; E. Diehl, *Tyras*, în *RE*, 7A, 1, 1943, col. 1849—1863; E. V. Maksimov, *Novyj pamjatnik pervykh vekov našej ery v Tire*, în *KSIA*, 5, 1955, p. 80 și urm.; A. I. Furmanskaja, *Arheologični pamjatki Tri peršich stolit' našoi eri*, în *Arch. Kiev*, 10, 1957, p. 80—93; idem, *Rozkopki Tiri v 1958 r.*, în *Arch. Pam.*, XI, 1962, p. 122—137; idem, *Issledovanija Tiri*, în *KS Odesa*, (1962) 1964, p. 56—63; I. B. Klejman, *K voprosu o prebyvanii v Tire I Kilikijskoj Kogorty*, în *KS Odesa*, 1965, p. 179—182; idem, *Raskopki pomoščenijskogo I-go Italijskogo legiona v Tire*, în *Mat.*

rialy Odesa, 7, 1971, p. 229—238; P. O. Karyškovsky, *Iz istorii Tiry v I—II vv. n.e.*, în *Materialy Odesa*, 7, 1971, p. 149—158; S. D. Kryžickij, I. B. Klejman, *Otkrytie oboronitel'nykh sooruzenij Tiry*, în *Arch. Otkr.*, 1971, p. 258—259; idem, *Rozkopki v Bilgorodi-Dnistrov's'komy*, în *Arch. Dosl. Ukr.*, 4, 1972, p. 177—181; S. D. Kryžickij, K. K. Šilik, *Podvodnye issledovanija v Ol'vii i Tire*, în *Arch. Otkr.*, 1972, p. 396—397; N. M. Kravčenko, *Kompleks rims'kogo času z Tiri*, în *Arch. Dosl. Ukr.*, 4, 1972, p. 181—184; G. I. Krivolap, *Pochovannja rims'kogo času z Tiri ta II okolic*, în *Arch. Dosl. Ukr.*, 4, 1972, p. 185—190; N. M. Kravčenko, V. M. Korpusova, *Dejaki rusi material'noi kul'turi pizn'orimskoj Tiri*, în *Arch. Kiev*, 18, 1975, p. 20—42.

¹⁸ R. Vulpe, *Poienești*.

¹⁹ I. Ioniță și V. Ursache, *Noi date arheologice privind riturile funerare la carpo-daci*, în *SCIV*, 19, 1968, 2, p. 211—226; idem, *Nouvelles données archéologiques concernant les Carpo-Daces*, în *Actes du 7e Congrès International des Sciences Préhistoriques et Protohistoriques*, Praga, (1966) 1971, 2, p. 1022—1024; idem, *La nécropole carpe des 2e—3e siècles de n.è. à Văleni*, în *Inv. Arch. Roumanie*, 9, R₅₂—R₅₃, București, 1977; V. Ursache, *Săpăturile arheologice de la Văleni*, în *Materiale*, 9, 1970, p. 265—270.

²⁰ C. Buzdugan și V. Căpitanu, *Necropola dacocarpică de la Bărboasa*, în *Carpica*, 1, 1968, p. 199—208; V. Căpitanu, *Contribuții la cunoașterea populației autohtone în secolele II—III e.n. în județul Bacău*, în *Muzeul Național*, 2, 1975, p. 293—334.

²¹ Săpături (1963—1968) efectuate de I. Ioniță.

²² S. Sanie și Ș. Sanie, *Cercetările arheologice de la Dumbrava*, în *Cercet. Ist.*, 1973, p. 61—92.

²³ S. Morintz și Gh. Bichir, *Săpăturile de la Pădureni*, în *Materiale*, 6, 1959, p. 487—495.

²⁴ S. Teodor, *Săpăturile de la Cucurani*, jud. Botoșani, în *Arh. Mold.*, 8, 1975, p. 121—201.

²⁵ M. Ignat, *Necropola de la Zvoriștea* în *SCIV*, 21, 1970, 4, p. 675—682.

²⁶ E. Zaharia și N. Zaharia, *Sondaajul de salvare din necropola de la Probota*, în *Materiale*, 8, 1962, p. 599—608.

Bocani²⁷, Seliște²⁸, Trușești²⁹, Iași³⁰, Miorcani³¹, Lețcani³², Mălăești³³, Budești³⁴, Bogdănești³⁵, Birlad—Valea Seacă³⁶ și Dodești³⁷. Această etapă consemnează și apariția primelor trei volume din colecția *Izvoarele istoriei României* (1964, 1970, 1975), precum și a celor dintii monografii arheologice referitoare la spațiul dacic liber în epoca romană.

O parte din lucrări reprezintă cuprinzătoare repertorii arheologice. Astfel, unul dintre acestea, pe lângă o amplă sinteză introductivă, oferă un catalog al tuturor descoperirilor, inclusiv al acelor din secolele II—IV e.n., făcute până în 1961 între Prut și Carpați³⁸. De asemenea, un alt catalog al așezărilor și necropolelor dacice, sarmatice și de tip Sîntana de Mureș a mai fost întocmit pentru cea mai mare parte a regiunii dintre Prut și Nistru³⁹. Hotărîrea de a se elabora repertorii arheologice complete pentru fiecare din județele țării a început să fie deja concretizată prin apariția volumelor referitoare la județul Botoșani⁴⁰. Ele inaugurează primele realizări de acest gen și vin ca un omagiu adus lui Al. Odobescu, a cărui lucrare *Rămășițe antice din județul Dorohoi*⁴¹ începea să valorifice cu aproape un secol mai înainte, în urma unei inițiative similare, rezultate ale investigațiilor din aceeași zonă.

O serie de patru monografii apărute în ultima vreme tratează principalele grupe de descoperiri; una din ele se referă la arheologia și istoria carpilor⁴², iar celelalte trei la cultura Sîntana de Mureș⁴³. Ar mai fi de amintit aici și recenta lucrare a lui V. Mihăilescu—Birliba cu privire la descoperirile monetare din epoca romană⁴⁴.

O mențiune aparte se cuvine a face pentru prima mare sinteză realizată în această ultimă perioadă, și anume tratatul de *Istoria României* (vol. 1, 1960), la elaborarea căruia au colaborat cei mai prestigioși arheologi și istorici români. Aceasta este și prima sinteză în care, tocmai ca un rezultat firesc al cercetărilor de pînă atunci, s-a acordat importanța cuvenită tuturor perioadelor din istoria regiunii de la est de Carpați, inclusiv epocii romane. La numai douăzeci de ani de la această realizare, progresele foarte rapide obținute în cercetare au impus elaborarea unui nou tratat, corespunzător stadiului îmbunătățit al cunoașterii istorice.

* * *

Lucrarea de față despre istoria dacilor liberi din spațiul est-carpatic reprezintă doar o etapă a cercetării. Pentru ca istoria dacilor liberi să fie la înălțimea pe care izvoarele scrise și vestigiile arheologice o cer, se impune elaborarea multor lucrări pregătitoare, în care să se facă sinteză, dar și foarte multă analiză. Or, aceasta din urmă solicită spații mai largi. De asemenea, aspecte

²⁷ G. B. Fedorov, *K voprosu o sarmatskoj kul'ture v Moldaviu*, în *Izvestija Chișinău*, 4 (31), 1956, p. 49—65.

²⁸ V. L. Lapușnean, *Issledovanie mogil'nika u.s. Seliște*, în *Arch. Issl. Mold.*, 1973, p. 112; I. A. Rafailovič, V. L. Lapușnean, *Raboty reutskoj arheologičeskoj ekspedicii*, în *Arch. Issl. Mold.*, 1974, p. 122—127, fig. 5—7.

²⁹ M. Petrescu—Dimbovița, *Trușești*, în *DIVR*, p. 593.

³⁰ I. Ioniță, *Așezarea de tip Sîntana de Mureș—Cerneahov de la Iași—Fabrica de cărămizi*, în *ArhMold*, 7, 1972, p. 267—306. O altă așezare din secolele IV—V e.n., identificată în cartierul Nicolina, a fost cercetată prin săpături în anii 1975—1978; idem, *Eine Siedlung der Jüngerer Römischen Kaiser- und Völkerwanderungszeit in Iași—Nicolina (Rumänien). Ein Beispiel für die Möglichkeiten chronologischer Gliederung von Siedlungsmaterial*, comunicare la simpozionul „Palast und Hüte” organizat de Fundația Alexander von Humboldt în Berlinul de Vest (25—30 noiembrie 1979).

³¹ Idem, *Necropola din secolul IV e.n. de la Miorcani, jud. Botoșani*, în *Cercet. Ist.*, 1974, p. 81—92; idem, *La nécropole du IVe siècle de n.è.à. Miorcani*, în *Inv. Arch. Roumanie*, 8, R₄₂—R₅₁, București, 1977.

³² *Necropola din secolul al IV-lea e.n. de la Lețcani, jud. Iași*, în *ArhMold*, 8, 1975, p. 203—285.

³³ G. B. Fedorov, *Malaeštiskij mogil'nik*, în *MIA*, 82, 1960, p. 253—302.

³⁴ E. Rikman, *Budești*.

³⁵ V. Palade, *Săpăturile arheologice de la Bogdănești—Fălciu, jud. Vaslui (1967—1968)*, în *Materiale*, 10, 1973, p. 169—189.

³⁶ Idem, *Atelierele pentru lucrat piepteni din os din secolul al IV-lea e.n. de la Birlad—Valea Seacă*, în *ArhMold*, 4, 1966, p. 261—277; idem, *Noi ateliere de lucrat piepteni din corn de cerb în secolul al IV-lea e.n. la Valea Seacă—Birlad, în Carpați*, 2, 1969, p. 233—252.

³⁷ Săpături inedite. Informații D. Teodor.

³⁸ N. Zaharia, M. Petrescu-Dimbovița, Em. Zaharia, *Așezări din Moldova. De la paleolitic pînă în sec. XVIII*, București, 1970.

³⁹ E. A. Rikman, *Pamjatniki*.

⁴⁰ Al. Păunescu, P. Șadurschi, V. Chirica, *Repertoriul arheologic al județului Botoșani*, 1—2, București, 1976.

⁴¹ Al. Odobescu, *Scrieri literare și istorice*, 2, București, 1887, p. 157—232.

⁴² Gh. Bichir, *Cultura carpică*; idem, *Carpi*.

⁴³ G. B. Fedorov, *Naselenie prutsko-dnestrovskogo meždureč'ja*, în *MIA*, 89, 1960, p. 57—172, 249—277; E. A. Rikman, *Budești*; idem *Etničeskaja istorija*.

⁴⁴ V. Mihăilescu—Birliba, *La monnaie romaine*.

importante ale societății dacice libere, tratate acum destul de sumar, se află în curs de cercetare, iar rezultatele, deși se anunță ca deosebit de valoroase, mai au nevoie de verificări și retușări. În sfârșit, trebuie să adăugăm că, deși unitară, istoria dacilor liberi cunoaște în secolele II—IV e.n. o evoluție nuanțată, de la o zonă la alta,

Volumul de față se referă în principal la unele aspecte din istoria dacilor de la est de Carpați în intervalul de la sfârșitul războaielor daco-romane (106) și pînă la invazia hunilor (376). Descoperirile la care se apelează frecvent pe parcurs aparțin unor culturi arheologice bine definite ca specific, arie de răspîndire, cronologie și apartenență etnică. Astfel, un mare număr dintre ele, situate cu precădere în regiunile din centrul și din nordul Moldovei, sînt caracteristice dacilor liberi din secolele II—III e.n. (Poieniști, Văleni, Lipița), iar altele, grupate mai la sud, de la vărsarea Siretului în Dunăre și pînă la limanul Nistrului, aparțin civilizației provincial-romane (Barboși, Orlovka, Cetatea Albă). O categorie redusă de descoperiri, reprezentată numai de morminte, semnalate fie izolat, fie în grupe relativ mici, a fost atribuită sarmaților (Proboța, Trușești, Pogorăști). Majoritatea vestigiilor arheologice din secolul al IV-lea aparțin culturii Sîntana de Mureș, în cuprinsul căreia, alături de populația autohtonă, au fost semnalate și unele elemente sarmatice și vechi germanice (Bîrlad—Valea Seacă, Lețcani, Bogdănești, Miorcani). Din aceeași vreme datează și unele vestigii romane, descoperite la Cetatea Albă și la Barboși, ce-î drept relativ reduse ca volum, dar foarte importante ca prezență și semnificație. În sfârșit, o grupă de necropole cu morminte în tumuli, semnalată recent și fixată cronologic la granița dintre secolele III și IV, a fost atribuită taifalilor amestecați cu populație dacică.

Tratarea separată a fiecăreia dintre culturile menționate, comodă oricărui autor din motive ușor de bănuț, este cerută insistent de necesitatea cunoașterii depline a acestora, ca o elementară obligație și o primă etapă în înțelegerea fenomenelor social-economice și politice din perioada corespunzătoare. Cu toate acestea, pentru a contura o imagine cît mai reală și mai completă a faptelor și evenimentelor, volumul a fost structurat potrivit etapelor istorice principale și nu după criteriul culturilor arheologice.

Prima etapă corespunde stăpînirii romane în provincia romană Dacia, cînd și teritoriul din sudul Moldovei (de la Siret și pînă la Nistru) a fost anexat la provincia Moesia (106—275).

Cea de a doua etapă, cuprinzînd intervalul de la retragerea stăpînirii romane în Dacia și pînă la invazia hunilor (275—376), a fost dominată pe plan politic de migrația triburilor gotice spre Dunărea de Jos.

Anumite capitole din lucrare au fost intenționat restrînse, iar altele, dimpotrivă, au căpătat extindere, nu pentru că importanța unora ar fi implicat mai redusă decît a altora, ci pentru că s-a urmărit ca problemele insuficient studiate în trecut să-și găsească mai curînd rezolvarea. Astfel, s-a oferit un spațiu larg antichităților romane de la nordul Dunării de Jos și de pe țărmul pontic pînă la Tyras, pentru a se restabili adevărata întindere și întregul conținut al romanității moesice din sudul Moldovei, apreciată de cele mai multe ori doar ca o prezență limitată la cîteva capete de pod. La fel, s-a insistat mult asupra valurilor de apărare, întrucît cercetările mai noi au schimbat uneori esențial datele cu privire la cronologia și la construcția acestor fortificații de amploare. Asupra descoperirilor aparținînd culturilor dacice, sarmatice și de tip Sîntana de Mureș, prezentate cu multe detalii în lucrări anterioare, ne-am oprit mult mai pe scurt. Acesta a constituit dealtfel unul dintre motivele pentru care lucrarea n-a fost structurată potrivit culturilor arheologice, așa cum poate mulți dintre specialiști s-ar aștepta.

În același timp s-a încercat reconstituirea unor fapte și fenomene din istoria dacilor liberi, așa cum rezultă ele din interpretarea informațiilor care au putut fi adunate. Sperăm să oferim, astfel, ipoteze de rezolvare unora dintre probleme și, poate, direcții noi unor investigații de viitor. Nu ne-am propus să scriem acum o istorie a tuturor dacilor liberi în epoca romană, deoarece ea ar avea nevoie mai întîi de răspunsuri definitive la problemele controversate și totodată ar solicita studierea stăruitoare a acelor mai puțin cunoscute.

O lucrare de sinteză care să îmbrățișeze multitudinea de aspecte ale istoriei dacilor liberi, legată organic de istoria dacilor aflați sub ocupație romană, rămîne deocamdată un deziderat. Pentru înfăptuirea ei, specialiștii vor trebui să-și dăruiască, cu mărinimie și consecvență, toată priceperea și energia.

II. CONSECINȚELE RĂZBOAIELOR DACO-ROMANE

Transformarea unui întins teritoriu dacic în provincie romană după anul 106 a dus la anihilarea unor însemnate forțe militare dacice care ar fi putut să se împotrivescă politicii imperiului la nordul Dunării. Refacerea unei armate și a unui sistem de fortificații asemănător aceleia din perioada lui Decebal nu mai era posibilă. Totodată, prin pierderile mari suferite în vremea războaielor cu romanii, forța militară a dacilor din afara provinciei fusese simțitor diminuată.

Soarta teritoriilor dacice, rămase în afara provinciei romane Dacia, nu a fost aceeași pe toată întinderea lor. La răsărit de Carpați, spre exemplu, după natura raporturilor cu lumea romană, ar putea fi diferențiate trei zone distincte. Zona din sud, de la râul Siret și pînă la lacul Conduc (Saslc)¹, a fost în întregime alipită provinciei Moesia (fig. 1—3)². De asemenea, garnizoane romane au staționat la Tyras, de care depindea și o anumită regiune din imediata vecinătate.

Zona din centrul și din nordul Moldovei a rămas sub controlul populației dacice. Chiar dacă se admite eventualitatea unor campanii militare romane în regiunile centrale și nordice din Moldova³, stăpînirea lor în continuare de către daci rămîne un fapt confirmat de toate informațiile existente.

O regiune adiacentă teritoriului roman, deși neîncorporată la imperiu, a fost sever și permanent controlată de către acesta⁴.

Datele referitoare la existența unei zone dependente de romani sînt în general puține, întrucît izvoarele scrise nu ne dau știri precise, iar cercetările arheologice sînt departe de a ne oferi încă informații suficiente. Această regiune avea menirea să micșoreze posibilitatea unor atacuri prin surprindere, protejînd teritoriul roman din sudul Moldovei și drumul strategic și comercial care trecea de la Tyras la Barboși, iar de aici prin pasul Oituz spre Transilvania. Pentru motive la care ne vom referi mai pe larg în capitolul următor, considerăm că această regiune cuprindea Cîmpia Siretului și se întindea spre nord aproximativ pînă la limita ei cu Colinele Tutovei, fiind marcată în teren de valul Stoicani—Ploscușeni (fig. 3)⁵. Între Prut și Nistru, teritoriul rămas sub control roman a cuprins probabil toată cîmpia, pînă la limita ei cu zona păduroasă, acolo unde se afla valul de pămînt Leova—Copanca.

Situația populației dacice din spațiul est-carpatic la sfîrșitul războaielor cu romanii a suferit și ea unele modificări. Astfel, populația aflată în teritoriul din sud, încorporată la provincia Moesia, a fost supusă unui proces intens de romanizare. Foarte probabil că, pentru a-și păstra libertatea, o parte din dacii de aici s-au retras mai spre nord în teritoriile neocupate de romani. Ipoteza unei deplasări de populație de la sud spre nord nu are în vedere plecarea în masă a băștinașilor, întrucît prezența dacică a fost documentată chiar în așezările și în castrele romane de la Barboși, Orlovka (Cartal) și Cetatea Albă.

¹ Considerăm teritoriul roman propriu-zis la nordul Dunării de Jos zona ce a rămas între frontierele imperiului pînă la retragerea aureliană, delimitată spre nord prin val.

² V. Pârvan, *Castrul de la Poiana*, p. 103—122.

³ N. Gostar, *Cetățile dacice din Moldova și cucerirea romană la nordul Dunării de Jos*, în *Apulum*, 5, 1965,

p. 144—147; idem, *Situația Moldovei în timpul stăpînirii romane*, în *Stud. Art. Ist.*, 19, 1972, p. 79—87.

⁴ V. Pârvan, *Castrul de la Poiana*, p. 119—120; R. Vulpe, în *Istoria României*, 1, 1960, p. 517 și urm.

⁵ O sinteză asupra tuturor informațiilor privind valul Stoicani—Ploscușeni la R. Vulpe, *Vallum de la Moldavie inférieure*.

În ceea ce privește situația populației dacice din zona rămasă sub supravegherea romană, este de presupus că atât teama firească a învinșilor față de învingători, cât și anumite interdicții pe care trebuie să le fi impus romanii, au limitat și condiționat prezența autohtonilor și în acest teritoriu, mai ales în primii ani după terminarea războaielor. Probabil că o parte dintre băștinașii aflați în această zonă s-au retras în teritoriile dacice libere.

Centrul și nordul Moldovei, cu relief mai accidentat și mai greu accesibil, pe care romanii nu le-au alipit imperiului, au rămas mai liniștite. Trebuie de reținut că acest spațiu a putut primi un plus de populație dacică din sudul roman al Moldovei. De asemenea, este de presupus că după ultimul război cu romanii și după transformarea podișului transilvănean în provincie romană, unii daci din Transilvania au putut să se refugieze în ținuturile dacilor liberi de la răsărit de Carpați, rămânând apoi definitiv aici. Cu toate că nu a fost pînă acum studiată și verificată arheologic, ipoteza unor deplasări de populații dinspre sud și dinspre vest este logic îndreptățită. Mai dificil ar fi de stabilit, în stadiul actual al cercetării, dimensiunile acestor mișcări demografice de con-junctură.

În teritoriile dacice nealipite imperiului, romanii și-au impus condițiile de pace. Toate așezările dacice fortificate din Moldova și-au încetat definitiv existența, în această situație aflându-se nu numai cetățile de la Barboși⁶ și Orlovka (Cartal)⁷, pe ruinele cărora romanii au ridicat caste, sau din zona rămasă sub control roman (Poiana⁸, Tisești⁹ și Mînăstioara¹⁰), ci și din regiunile rămase mai departe în stăpînirea băștinașilor (Răcățau¹¹, Brad¹² și Piatra Neamț — Bîtca Doamnei)¹³. Nici una din aceste cetăți nu a fost refăcută după anul 106, nici chiar mai tîrziu, cînd dacii liberi au ajuns la apogeul gloriei lor militare, ceea ce presupune că interdicția romană de a locui în așezări fortificate a fost drastică. Nu dispunem de descoperiri și informații suficiente pentru a preciza soarta tuturor așezărilor dacice la sfîrșitul războaielor daco-romane. Sigură este doar încetarea locuirii în așezările fortificate. Așa cum rezultă însă din recente săpături arheologice de la Brad, locuirea dacică a fost întreruptă în cetate, dar a continuat în apropierea ei¹⁴. Deocamdată, singura așezare cercetată despre care s-a presupus că ar data din sec. I—II e.n., așadar din Latène III și pînă în vremea provinciei romane Dacia, este aceea de la Dumbrava (jud. Iași). Numai că, după materialul publicat¹⁵, încadrarea acestei așezări și în perioada La Tène III este destul de nesigură.

Așezările dacice fortificate de la Barboși, Orlovka (Cartal), Poiana, Tisești, Mînăstioara, Răcățau, Brad și Piatra Neamț-Bîtca Doamnei au avut, fără îndoială, nu numai o importanță militară, ci și un rol deosebit în activitatea economică; părăsirea lor a determinat serioase perturbări în domeniul activităților meșteșugărești și al schimburilor comerciale. De asemenea, mutațiile înregistrate în sfera economică, politică și militară au produs modificări și în structura socială.

Transformări importante au avut loc și în ritul funerar, în cadrul căruia abandonarea înmormîntărilor în tumuli pare a fi cea mai spectaculoasă și mai semnificativă. Merită a fi consemnat și faptul că înmormîntările în tumuli sînt abandonate nu numai de către sarmații care ajung în sec. II e.n. în spațiul dacic est-carpatic și care mai înainte își îngropaseră cîteodată morții în movile; fenomenul cuprinde toate populațiile din acest areal și de aceea trebuie explicat

⁶ N. Gostar, *op. cit.*, p. 145—147.

⁷ I. D. Golovko, R. D. Bondari, A. G. Zaginajlo, *Archeologičeskie issledovanija u s. Orlovka*, în *KS Odesa*, 2, 1965, p. 76; N. Gostar, *Aliobrix*, p. 989—991.

⁸ R. și Ec. Vulpe, *Les fouilles de Poiana*, în *Dacia*, 3—4, 1927—1932., p. 253—351; R. Vulpe, *La civilisation dace et ses problèmes à la lumière des dernières fouilles de Poiana, en Basse-Moldavie*, în *Dacia*, N. S.; 1, 1957, p. 143—164.

⁹ A. Nițu și M. Zamoșteanu, *Sondașul în cetățuia getică de la Tisești*, în *Materiale*, 6, 1959, p. 375—382.

¹⁰ M. Florescu, *Mînăstioara*, în *DIVR*, p. 396—397.

¹¹ V. Căpitanu și V. Ursache, *O nouă cetățuie dacică pe valea Siretului*, în *Carpica*, 2, 1969, p. 93—130;

V. Căpitanu, *Principalele rezultate ale săpăturilor arheologice în așezarea geto-dacică de la Răcățau*, în *Carpica*, 8, 1976, p. 49 și urm.

¹² V. Ursache, *Contribuții la problema așezărilor dacice de pe valea Siretului*, în *MemAntiq*, 1, 1969, p. 105—119; Al. Vulpe, *Ptolemy and the Ancient Geography of Moldavia*, în *StCl*, 6, 1964, p. 233—246.

¹³ N. Gostar, *op. cit.*, în *Apulum*, 5, 1965, p. 137—149.

¹⁴ V. Ursache, *Principalele rezultate ale cercetărilor arheologice de la Brad*, referat susținut în cadrul doctoratului la Catedra de istoria României de la Facultatea de Istorie din Iași.

¹⁵ S. Sanie, S. Sanie, *Cercetările arheologice de la Dumbrava*, în *Cercet. Ist.*, 1973, p. 61—92.

prin schimbarea condițiilor social-economice și unele restructurări sociale, care au determinat înlocuirea obiceiurilor funerare tradiționale¹⁶. În unele zone mai îndepărtate de granițele romane, în care transformări de felul și amploarea aceloră din spațiul dacic est-carpatic n-au avut loc, obiceiul înmormântărilor în tumuli s-a mai păstrat în continuare. Astfel, pot fi menționate mormintele sarmatice în tumuli de la est de Nistru și chiar câteva pe malul său vestic¹⁷, precum și mormintele tumulare din regiunea subcarpatică a Ucrainei¹⁸, toate ulterioare sec. I e.n. Cît privește mormintele în tumuli recent descoperite la Braniște, Tîrzia (jud. Neamț)¹⁹ și Botoșana (jud. Suceava)²⁰, ele aparțin unor populații venite mai tîrziu din alte zone geografice.

Dacii de la est de Carpați vor fi participat, fără îndoială, cu tot potențialul lor la războaiele cu romanii și au avut de suportat consecințele firești ale înfrîngerii. Acestea au fost numeroase și au determinat transformări profunde în structura etnică. Cercetările arheologice de pînă acum atestă că de la începutul celui de al doilea secol al e.n. dacii liberi s-au îndreptat constant și ireversibil către romanizare, deși într-un alt ritm și în alte forme decît lumea dacică rămasă între frontierele Daciei și Moesiei romane. Crearea condițiilor pentru intrarea definitivă a spațiului dacic de la răsărit de Carpați în sfera lumii romane trebuie considerată ca cea mai importantă dintre toate consecințele victoriei romane asupra dacilor din această zonă.

¹⁶ Gh. Bichir, *Sarmații la Dunărea de Jos în lumina ultimelor cercetări*, în *Pontica*, 5, 1972, p. 139, 168, consideră că sarmații care au ajuns în Moldova în sec. II – III e.n. au fost obligați de către carpi să renunțe la înmormîntările în tumuli, nesusizînd că și dacii au abandonat acest rit.

¹⁷ *Ibidem*, fig. 1.

¹⁸ M. I. Smiško, *Karpats'ki kurgani perșoj polovini I tisjačolittja našoj eri*, Kiev, 1960.

¹⁹ V. Mihăilescu – Bîrliba, *Un nouveau groupe culturel sur le territoire de Roumanie. Les fouilles de Braniște – Nemțisor (comm. de Vîntători, dep. de Neamț)*, în *Dacia*, N. S., 24, 1980, p. 181–207 ; N. Mirițoiu et M. Șt. Udrescu, *Considérations anthropologiques préliminaires sur la nécropole de Braniște – Nemțisor (dép. de Neamț)*, în *Dacia*, N. S., 24, 1980, p. 209–220 ; Em. Cărciumaru et M. Cărciumaru, *Analyse chimique et spectrographique d'un échantillon de Braniște*, în *Dacia*, N. S., 24, 1980, p. 221.

²⁰ Informații de la D. Teodor.

III. PERIOADA STĂPÎNIRII ROMANE ÎN DACIA (106 – 275)

A. TERITORIUL DACIC AFLAT SUB STĂPÎNIRE ROMANĂ

Ocupația romană în sudul Moldovei s-a limitat la o zonă relativ restrânsă, de circa 3 800 km², cuprinsă între Siret, Dunăre, Marea Neagră, lacul Sasîc, limesul Tatarbunar—Vadu lui Isac, râul Prut și valul Tulucești—Șerbești. La aceasta se mai adăuga zona orașului Tyras între limanul Nistrului și lacul Sasîc de circa 1 700 km², neprotejată de limes.

Cercetările arheologice de pînă acum au fost dirijate aproape exclusiv spre antichitățile romane de la Barboși și Tyras. Doar în ultima vreme au fost inițiate săpături și în așezarea romană de la Orlovka (Cartal).

Sistemul de apărare roman în Siret și Nistru, prin modul în care a fost conceput și organizat, dovedește că sudul Moldovei, în totalitatea lui, prezenta o importanță aparte pentru romani, nu numai din punct de vedere al securității frontierei de la Dunărea de Jos, ci și al strategiei generale a imperiului în bazinul Mării Negre. Dealtfel, așa cum avea să se confirme în sec. III, liniștea provinciilor romane din sudul și din vestul Mării Negre puteau fi asigurate numai prin stăpînirea în întregime a litoralului pontic. Cînd sistemul defensiv roman de pe coasta nord-pontică va slăbi, atacurile pe mare împotriva imperiului se vor declanșa cu o vigoare nebănuită.

Cu toate că politica romană la nordul Dunării de Jos și în regiunea de litoral pînă la Nistru era unitară, sistemul de apărare a fost organizat cu o anume suplețe, ținîndu-se seama de condițiile de teren, cît și de natura relațiilor cu populația din regiunile nou cucerite. O zonă cuprinsă între râul Siret și lacul Sasîc, situată de-a lungul Dunării pînă la vărsarea ei în mare, și apărată spre nord de un val de pămînt, constituia teritoriul roman alipit la Moesia Inferior (fig. 3). O altă zonă, între lacul Sasîc și limanul Nistrului, nu a mai fost delimitată printr-un val de pămînt, ci doar atent supravegheată de o garnizoană romană din orașul Tyras.

Anexarea la Imperiul roman a întregii zone de la nordul fluviului, între confluența cu Siretul și Marea Neagră, a fost impusă de necesitatea organizării unei apărări solide a frontierei de la Dunărea de Jos, care să asigure securitatea deplină a provinciei Moesia Inferior. Anterior, de-a lungul malului stîng al Dunării, fortificat cu cetăți dacice puternice, romanii avuseseră de purtat lupte grele cu băștinașii. Foarte posibil ca sistemul de apărare al dacilor să mai fi cuprins și alte cetăți decît cele două cunoscute pînă acum, la Barboși și Orlovka (Cartal), întrucît numai cu acestea malul Dunării ar fi rămas în bună parte lipsit de apărare în fața pericolului roman. Astfel de cetăți ar mai fi putut exista, spre exemplu, în zona localităților Reni, Ismail și Chilia. Rezultă, prin urmare, că s-a alipit la imperiu o regiune a cărei pacificare s-a făcut prin sabie și pentru securitatea căreia trebuiau luate măsuri energice de apărare.

La Tyras, stăpînirea romană nu a fost impusă printr-o cucerire violentă, ci prin acceptarea ei de către aristocrația greacă a orașului, care a văzut în prezența romană garanția unei apărări mai sigure împotriva atacurilor inițiate de populațiile vecine. În acest sens, diplomația romană cu privire la orașul Tyras a fost aceeași ca și în cazul celorlalte orașe grecești de pe litoralul nord-pontic. Aflat într-un teritoriu cu populație dacică și în același timp cel mai apropiat oraș grecesc de granițele romane pe litoralul de la nordul Mării Negre, orașul Tyras ocupa un loc important în planurile strategice romane.

În ceea ce privește teritoriul alipit Moesiei Inferior, trebuie menționat că el era fragmentat în mai multe fișii longitudinale de rîurile care curg de la nord spre sud sau de lacurile în care unele dintre acestea se varsă (fig. 1—3). Segmentarea naturală a teritoriului a obligat pe romani ca în cadrul sistemului defensiv general să organizeze aici o apărare pentru fiecare dintre

aceste sectoare. La est de Prut, limesul a fost împins mai spre nord pentru a încorpora în teritoriul roman toate lacurile din Bugeac și a asigura astfel posibilitatea ridicării unui val de apărare fără întreruperi pînă la marginea lacului Sasîc. Cît privește frontiera romană de pe riul Prut, între Tulucești (malul drept) și Vadu lui Isac (malul stîng), ea nu mai necesita o fortificare cu limes, deoarece malul stîng pe care-l ocupau romanii avea o poziție dominantă.

Stăpînirea romană la nordul Dunării de Jos s-a putut menține o perioadă atît de lungă numai printr-o apărare temeinic organizată. Datele de care dispunem în prezent ne oferă posibilitatea să stabilim cînd zone principale în sistemul de apărare roman din sudul Moldovei (fig. 3).

1. Zona Barboși (între riurile Siret și Prut). Circa 250 km².
2. Zona Orlovka (între riul Prut și lacul Ialpug). Circa 1 100 km².
3. Zona Ismail (între lacurile Ialpug și Catlabug). Circa 850 km².
4. Zona Chilia (între lacurile Catlabug și Sasîc). Circa 1 600 km².
5. Zona orașului Tyras (între lacul Sasîc și limanul Nistrului). Circa 1 700 km².

1 — Zona Barboși

Cea dintîi lucrare temeinică asupra antichităților romane din zona Barboși, care a făcut și o trecere în revistă a tuturor preocupărilor de pînă atunci cu privire la acest subiect, aparține lui V. Pârvan¹. Lucrarea, bazată pe cercetările de teren din 1912, consemnează existența pe înălțimea de la Tirighina a unui castel cu ziduri de piatră, de formă pentagonală, ridicat în vremea împăratului Traian de către *Cohors II Mattiacorum*, „ajutată, poate, și de un detașament din *legio V Macedonica* de la Troessmis, dar mai ales și nu numai ajutată, la început, ci și întovărășită și mai departe ca trupă de ocupație și pază, de o secțiune a flotei imperiale de pe Dunăre, *classis Flavia Moesica*”². La Barboși V. Pârvan a mai semnalat și prezența unui detașament din *legio I Italica*³. Pe baza descoperirilor arheologice și epigrafice, V. Pârvan făcea cunoscută prezența unor așezări civile și necropole atît în preajma castelului, cît și în restul teritoriului roman, limitat spre nord de valul Șerbești—Tulucești. Concluzii de foarte mare interes, valabile în parte pînă astăzi, au fost formulate și în legătură cu forma de organizare a vieții romane în spațiul delimitat de Siret, Dunăre, Prut și valul Șerbești—Tulucești⁴.

În 1936, Gh. Ștefan efectuează alte săpături în castelul roman de la Barboși, aducînd unele noi precizări⁵. Dintre acestea, notăm opinia sa întemeiată pe descoperirile monetare (ultima monedă de care dispunea autorul era din vremea lui Gordian III), potrivit căreia castelul de la Barboși a fost folosit de trupele romane doar pînă la mijlocul sec. III⁶ și nu pînă în sec. VI cum presupunea V. Pârvan⁷.

Începînd cu 1959, N. Gostar, S. Sanie și I. T. Dragomir au reluat săpăturile din zona Barboși⁸, urmărind de data aceasta atît sistemul fortificației romane, cît și așezările civile și necropole. Prin aceste cercetări, aflate încă în curs de desfășurare, s-a precizat că trupele romane au construit castelul de la Barboși pe locul unei cetăți dacice, distrusă în vremea războaielor dacoromane de la începutul sec. II e.n. Aceleași investigații au stabilit existența pe înălțimea Tiri-

¹ V. Pârvan, *Castrul de la Poiana*, p. 103—123. Chiar cînd folosește termenul de „castru”, V. Pârvan se referă de fapt tot la *castellum*.

² *Ibidem*, p. 114.

³ *Ibidem*, p. 114—116.

⁴ *Ibidem*, p. 103—106, 112—123.

⁵ Gh. Ștefan, *Nouvelles découvertes dans le „castrum” romain de Barboși (près de Galați)*, în *Dacia*, 5—6, 1935—1936, p. 341—349.

⁶ *Ibidem*, p. 349.

⁷ V. Pârvan, *op. cit.*, p. 117.

⁸ N. Gostar, *Șendreni—Barboși*, p. 507—509; idem, *op. cit.*, în *Apulum*, 5, 1965, p. 144—147; idem,

Unitățile militare, p. 107—113; idem, *Cetăți dacice*, p. 29—37; N. Gostar, I. T. Dragomir, S. Sanie și Ș. Sanie, *Castellum și castrul roman de la Barboși*, în *Sesiunea de comunicări științifice a muzeelor de istorie, dec. 1964*. București, 1971, p. 419—422; S. Sanie, *Medalioane și tipare romane descoperite la Tirighina—Barboși*, în *Danubius*, 2—3, 1969, p. 81—94; idem, *Barboși în D.I.V.R.*, p. 79—82; S. Sanie, I. T. Dragomir, *Continuitatea locuirii dacice în castrul de la Barboși—Galați*, în *Danubius*, 4, 1970, p. 135—142; S. Sanie, I. T. Dragomir, Ș. Sanie, *Noi descoperiri de ceramică romană cu inscripție în Moldova*, în *SCIV*, 26, 1975, 2, p. 189—208.

ghina a unui castel de pământ înaintea celui de piatră, construcția ulterioară a unui castru (sec. II), iar în faza finală a unui turn de pază (sec. IV). Precizări importante au fost aduse în legătură cu așezările civile și necropolele din preajma fortificațiilor, precum și referitor la cronologia diferitelor construcții romane din zona Barboși.

Descoperirile întâmplătoare, ca și cercetările arheologice făcute mai demult sau mai recent în teritoriul roman de la Barboși, evidențiază o foarte intensă locuire a acestei zone în secolele II—III e.n. De asemenea, vestigii importante au început să apară în ultima vreme, în număr tot mai mare, și pentru veacul următor. Cu toate că rezultatele săpăturilor din ultimii circa 20 de ani de la Barboși, adică tocmai acele cercetări care au adus cel mai substanțial volum de materiale, n-au fost publicate decât într-o mică măsură, selectiv și sintetic, informațiile din lucrările apărute dau posibilitatea formulării unor aprecieri pline de interes.

Antichitățile din zona romană de la Barboși fac parte din trei categorii distincte. Construcțiile mai importante asupra cărora pînă acum s-a îndreptat cu precădere atenția specialiștilor, cum sînt castelul și castrul de la Barboși, ca și valul de pământ Șerbești—Tulucești, sînt de caracter militar. Diferitele componente ale sistemului defensiv roman, deși în parte contemporane, nu au funcționat toate în aceleași limite cronologice. Alte construcții, aflate în apropiere de castel, în preajma castrului, ca și în restul teritoriului roman din zona Barboși, aparțin unor așezări de caracter civil. În sfîrșit, o a treia categorie de descoperiri o formează mormintele și necropolele.

CONSTRUCȚII ȘI FORTIFICAȚII MILITARE. Prima fortificație militară din teritoriul roman de la Barboși a fost un castel de formă aproximativ pentagonală, cu turnuri interioare de formă rectangulară la colțuri, construit imediat după terminarea războaielor daco-romane. La început el a fost ridicat din pământ, iar la scurt timp după aceea din piatră. Zidul de incintă, care închidea o suprafață de circa 3 500 m², avea o grosime de 1,10 m. Castelul a avut de suferit unele distrugeri în vremea lui Gordian III sau Filip Arabul, după care a fost refăcut și folosit pînă la retragerea romană din anul 275. Potrivit estimărilor făcute, garnizoana castelului ar fi putut cuprinde un efectiv de circa 300 soldați⁹.

A doua fortificație romană importantă la Barboși a fost castrul¹⁰, ale cărui ziduri, cu grosimea de 1 m, cuprindeau în incintă și vechiul castel, acum folosit probabil ca praetorium. Zidurile castrului, cu dimensiunile de circa 150 × 350 m¹¹, închizînd o suprafață de aproximativ 5 ha, erau înconjurată de două șanțuri adînci de 1,50 m, unul avînd lărgimea de 8 m (interior), celălalt de 4 m (exterior). Noua construcție militară a fost ridicată parțial peste o așezare civilă și o necropolă, aflate în apropiere de *castellum*. Data construirii castrului a fost apreciată la început ca fiind în vremea lui Hadrian¹² sau a lui Antoninus Pius¹³, iar apoi după anul 171, în timpul împăratului Marcus Aurelius¹⁴. Mai recent s-a formulat părerea potrivit căreia construcția castrului a fost determinată de evenimentele care au avut loc în ultimele decenii ale sec. II¹⁵. Lipsa altor precizări în formularea acestei opinii nu ne permite să tragem concluzia că autorul ar data construcția respectivei fortificații într-o perioadă ulterioară domniei împăratului Marcus Aurelius. Abandonarea castrului¹⁶ a avut loc după împăratul Severus Alexander, probabil în aceleași împrejurări în care și castelul a avut de suferit unele avarii.

⁹ N. Gostar, I. T. Dragomir, S. Sanie și Ș. Sanie, *op. cit.*, p. 419, 422; N. Gostar, *Unitățile militare*, p. 107, 112—113; S. Sanie, *op. cit.*, în *DIVR*, p. 80.

¹⁰ N. Gostar, I. T. Dragomir, S. Sanie și Ș. Sanie, *op. cit.*, p. 420—422; S. Sanie, *op. cit.*, în *DIVR*, p. 80.

¹¹ Avînd în epoca republicană o formă apropiată de aceea a unui pătrat, castrulele își modifică raportul dintre laturile lungi și cele scurte în sec. III, ajungînd la circa 2 : 3. N. Gudea, I. Pop, *Castrul roman de la Rîșnov. Cumidava*, Brașov, 1971, p. 64—65.

¹² N. Gostar, I. T. Dragomir, S. Sanie și Ș. Sanie, *op. cit.*, p. 422.

¹³ N. Gostar, *op. cit.*, în *Apulum*, 5, 1965, p. 146.

¹⁴ Idem, *Unitățile militare*, p. 107.

¹⁵ S. Sanie, *op. cit.*, în *DIVR*, p. 80.

¹⁶ Evenimentul a fost pus pe seama atacurilor goților (N. Gostar, I. T. Dragomir, S. Sanie și Ș. Sanie, *op. cit.*, p. 421) sau carpilor (S. Sanie, I. T. Dragomir, *op. cit.*, în *Danubius*, 4, 1970, p. 140—141; S. Sanie, *op. cit.*, în *DIVR*, p. 80). Mai recent, N. Gostar (*Situația Moldovei în timpul stăpînirii romane*, în *Stud. Art. Ist.*, 19, 1972, p. 85) și-a exprimat părerea că distrugerea unei mari părți din castru, ca și abandonarea lui, s-a datorat unor puternice inundații în primele decenii ale sec. III.

Recent, pe partea stîngă a văii Cătușei, vizavi de înălțimea Tirighina, a fost semnalat un alt *castellum* de pămînt, care pare să fi fost construit tot la începutul sec. II e.n. Cercetările de pînă acum nu oferă încă date foarte precise. Totuși, se presupune că el a constituit prima fortificație romană din zonă, ridicată ca o bază de atac în fața cetății dacice de pe Tirighina. Acest castel de pămînt pare să-și fi pierdut repede funcția strategică, în favoarea fortificațiilor de pe înălțimea Tirighina, lui rămînîndu-i ulterior, pînă în a doua jumătate a secolului al III-lea, mai mult un rol economic¹⁷.

Sistemul defensiv roman din zona Barboși mai cuprindea un val de pămînt cu șanț, care fixa în teren frontiera precisă a teritoriului roman, de la Tulucești la Șerbești și în același timp reprezenta primul obstacol în calea eventualilor atacatori (fig. 3)¹⁸. Cercetările de-a lungul valului făcute pînă acum s-au limitat doar la recunoașteri de suprafață, fapt pentru care lipsesc date mai exacte cu privire la construcția și perioadele lui de funcționare¹⁹.

Data înălțării valului a fost presupusă ca fiind contemporană cu construcția castrului²⁰ sau chiar mai devreme, pe timpul lui Hadrian²¹. În ceea ce ne privește, nu excludem posibilitatea ca valul în discuție să fi fost ridicat la scurtă vreme după construcția în piatră a castelului, adică înainte de castru²².

Opinia exprimată de prof. R. Vulpe, potrivit căreia *limesul* Șerbești—Tulucești nu ar data mai devreme de sfîrșitul secolului III e.n.²³, nu poate fi susținută deocamdată cu nici un argument temeinic. Stăpînirea romană la Barboși încetează în jurul anului 275 și va reveni în prima jumătate a secolului IV. Prin urmare, valul a fost ridicat ori în intervalul de la 106 pînă la 275, ori în prima jumătate a sec. IV. Ar fi de presupus, totuși, că valul a fost amenajat în secolul al II-lea, pentru a apăra și populația romană din acei *vici* care se aflau în preajma castelului și a castrului. În ceea ce privește prezența diferitelor detașamente de trupe romane în castelul și castrul de la Barboși²⁴, aparținînd la *legio V Macedonica*, *legio I Italica*, *cohors II Mattiacorum* și *classis Flavia Moesica*, informațiile nu sînt încă suficiente pentru a stabili întotdeauna cu exactitate perioada lor de staționare.

Primul detașament de trupe romane care a fost adus la Barboși făcea parte din *legio V Macedonica*²⁵. Acest detașament care a construit castelul, la început din pămînt și apoi din piatră, a rămas la Barboși pînă în anul 167, cînd această legiune a fost mutată de la Troesmis la Potaissa. În perioada 145—162, la Barboși a fost adus probabil un detașament din *cohors II Mattiacorum*, care a participat la construcția castrului și a rămas aici pînă la retragerea trupelor și administrației romane la sud de Dunăre în anul 275. Instalarea unui detașament din *legio I Italica* la Barboși a fost pusă în legătură cu plecarea legiunii V Macedonica la Potaissa, dar unele descoperiri arheologice lasă să se întrevadă și posibilitatea ca el să fi venit aici mai devreme²⁶.

¹⁷ M. Brudiu, *Un „castellum” de pămînt din secolele II—III e.n. descoperit în vatra Galaților*, comunicare finută la sesiunea din 7—8 noiembrie 1979 a Muzeului de istorie din Constanța. Același autor a avut bunăvoința să ne ofere unele informații suplimentare asupra celui de al doilea *castellum* roman de la Barboși.

¹⁸ V. Părvan, *Castrul de la Poiana*, p. 117, fig. 13.

¹⁹ Ultimele informații despre cercetarea valului la N. Gostar, *Șendreni—Barboși*, p. 510.

²⁰ N. Gostar, I. T. Dragomir, S. Sanie și Ș. Sanie, *op. cit.*, p. 422; N. Gostar, *op. cit.*, în *Apulum*, 5, 1965, p. 146.

²¹ N. Gostar, *op. cit.*, în *Stud. Art. Ist.*, 19, 1972, p. 82—83.

²² În rezumatul tezei de doctorat, V. Bîrliaba (*Legăturile dintre lumea romană și populațiile „barbare” de la est și nord de Carpați Răsăriteni în prima jumătate a mileniului I e.n.*, București, 1975, p. 20) formulează următoarea concluzie: „În zona valurilor din sudul Moldovei, lipsesc descoperirile (monetare) sau sînt rare, ceea ce ne îndeamnă să datăm aceste valla în sec. II—III e.n.”.

²³ R. Vulpe, *Les „valla” de la Valachie, de la Basse—Moldavie et du Boudjak*, în *Actes du IXe Congrès International d’Études sur les Frontières Romaines*, Mamaia, 6—13 septembrie 1972, București—Köln—Wien, 1974, p. 275—276.

²⁴ V. Părvan, *Castrul de la Poiana*, p. 114—116; Gh. Ștefan, *op. cit.*, p. 348; R. Vulpe, *Histoire ancienne*, p. 126, 159—162, 246; D. Tudor, *Inscripții latine în Muzeul de antichități din Iași*, în *SCȘ Iași*, 4, 1953, 1—4, p. 476—477.

²⁵ Pentru cele mai recente date referitoare la staționarea trupelor romane la Barboși, vezi N. Gostar, *Unitățile militare*, p. 107—113; Em. Doruțiu-Boilă, *Teritoriul militar al legiunii V Macedonica la Dunărea de Jos*, în *SCIV*, 23, 1972, 1, p. 46 și urm.; idem, *Troesmis und die Organisation des skythischen Limes in der frühen Kaiserzeit*, în *Actes du IXe Congrès International d’Études sur les Frontières Romaines*, Mamaia, 6—13 septembrie 1972, București—Köln—Wien, 1974, p. 92.

²⁶ N. Gostar, *Unitățile militare*, p. 111—112.

Oricum, *legio I Italica* ar putea fi considerată, alături de *cohors II Mattiacorum*, cea de a doua unitate care a participat la construcția castrului. În sfârșit, pentru *classis Flavia Moesica*, pe baza poziției stratigrafice a descoperirilor de țigle și olane cu ștampile, s-a putut preciza că un detașament al acestei unități fluviale dunărene a putut staționa la Barboși începând din vremea lui Gordian III sau Filip Arabul și până în anul 275²⁷.

AȘEZĂRI CIVILE. V. Pârvan ne-a oferit pentru prima dată o imagine mai amplă asupra așezărilor civile, deși la vremea respectivă dispunea de o documentație destul de restrânsă. De fapt, în afară de ceea ce singur numea „diferite descoperiri mărunte”, V. Pârvan a putut folosi doar câteva inscripții de la Șendreni și Barboși²⁸.

Cercetările arheologice în teritoriul roman de la nordul Dunării cuprins între Prut, Siret și valul Șerbești-Tulucești începute în 1959 au adus bineînțeles noi și importante precizări. Prin sondaje și recunoașteri de suprafață, în 1959 s-au făcut verificări pe unele locuri cu descoperiri romane cunoscute anterior, cum ar fi pe înălțimea Tirighina sau pe malul de vest al Bălții Mălina. Tot atunci s-au semnalat și o serie de alte puncte, prin care s-a confirmat că locuirea romană dintre Prut și Siret nu s-a limitat la castel și castru. Aceste investigații au dovedit că resturi de așezări civile romane se găsesc din abundență, de exemplu, pe malul stîng al Siretului, începând de la Barboși pînă aproape de valul de pămînt de la Șerbești, precum și în jurul Bălții Mălina²⁹. Așezări civile ar mai putea fi semnalate probabil și în alte puncte din acest teritoriu roman.

Dintre toate descoperirile de caracter civil menționate, așezarea situată în apropiere de castel și castru a fost ceva mai intens cercetată prin săpături sistematice. Despre această așezare, aflată aproape în întregime sub actuala vatră a comunei și în perimetrul gării Barboși, se menționează că în cuprinsul ei au putut fi sesizate două niveluri. Primul dintre acestea cuprinde construcții cu ziduri de piatră, de la care au rămas fragmente de coloane, capitelluri, apeducte, un hypocaust etc. Locuințele conțin multă ceramică de calitate superioară. Cel de al doilea nivel are locuințele din chirpici, acoperite cu țigle. Inventarul lor este mult mai redus decît cel al locuințelor din primul nivel; moneda cea mai recentă datează din anul 256³⁰. Arealul așezării pentru fiecare din cele două niveluri este greu de stabilit numai după săpăturile făcute pînă în prezent. În schimb, unele precizări privitoare la cronologia așezării se impun.

Primul nivel sesizat în așezare corespunde unei perioade de prosperitate a stăpînirii romane, pe cînd cel de al doilea unor vremuri de oarecare nesiguranță. Acest ultim nivel ar fi de încadrat, presupunem noi, în perioada de la Gordian III sau Filip Arabul (cînd castrul a fost abandonat, iar castelul a fost refăcut) și pînă în anul 275. Moneda din anul 256 poate fi o indicație în acest sens.

Pe teritoriul castrului au fost descoperite și trei locuințe adîncite în sol (fig. 4 ; 5), avînd ca inventar o mare cantitate de ceramică dacică (lucrată aproape în exclusivitate cu mîna ; mare bogăție de forme și ornamente, cunoscute în perioada clasică) și romană (oala de diferite tipuri și dimensiuni, amfore, ulcioare, străchini, platouri, lucerne, lacrimarii), obiecte de metal, o rîșniță și patru monede, una de la Septimius Severus și trei de la Alexander Severus³¹. Ultimele

²⁷ *Ibidem* ; idem, *op. cit.*, în *Stud. Art. Ist.*, 19, 1972, p. 85.

²⁸ V. Pârvan, *op. cit.*, p. 103–106.

²⁹ N. Gostar, *Șendreni—Barboși*, p. 505–509, fig. 1.

³⁰ S. Sanie, *op. cit.*, în *DIVR*, p. 80–81.

³¹ Deși cele trei locuințe au fost adîncite la cel mult 0,75 m de la nivelul antic de construcție, autorii le-au numit cu termenul mai general de bordeie, denumire care va fi păstrată și de noi atunci cînd vom face referiri la complexele respective (S. Sanie, I. T. Dragomir, *op. cit.*, în *Danubius*, 4, 1970, p. 135–141). Repartiția inventarului amintit în cele trei locuințe nu ne este cunoscută. Sigur este că în locuința 1 au fost găsite un

virf de lance și o parte dintr-o sică, iar în locuința 2 se aflau o rîșniță (*ibidem*, p. 140), fragmente de la două amfore și de la un bol *terra sigillata* cu inscripții, precum și monede ce se succed de la Septimius Severus la Alexander Severus (S. Sanie, I. T. Dragomir, S. Sanie, *op. cit.*, în *SCIVA*, 26, 1975, 2, p. 191, 197, 202, fig. 2, 3, 7 ; 7). Într-o lucrare mai recentă se menționează că nivelului de locuire dacică îi aparțin și 11 locuințe de suprafață, din care șase au fost deja cercetate (S. Sanie et I. T. Dragomir, *Aspects de la cohabitation des Daces et des Romains dans le Midi romain de la Moldavie*, în *Actes du 2e Congrès International de Thracologie*, 2, București, 1980, p. 339–349).

monede au sugerat și momentul încetării locuirii dacice în castru, în vremea atacurilor carpilor din anul 238. Bazându-se pe inventarul descoperit, și în special pe ceramica dacică și arme, autorii săpăturilor au atribuit cele trei locuințe unor daci care ar fi trăit în castru și ar fi făcut parte dintr-o „unitate de miliție locală”³².

Prezența autohtonilor în castrele romane din Dacia a fost de mult timp sesizată³³, așa încât semnalarea lor și în castrul de la Barboși nu mai era decât o problemă ce-și aștepta confirmarea. Ceea ce rămâne însă greu de acceptat este modul în care a fost concepută locuirea dacică din castru. De la început trebuie menționat că o sincronizare între depunerile arheologice prezentate de S. Sanie și I.T. Dragomir în textul lucrării și cele din profilul dat în ilustrație nu este posibilă, în condiții de certitudine³⁴. Lipsa unor observații stratigrafice absolut necesare este ilustrată într-o manieră categorică de reprezentarea celui „pământ galben cu concrețiuni calcaroase”, ce topește în el toate depunerile arheologice care n-au putut fi separate și identificate în

³² S. Sanie, I. T. Dragomir, *op. cit.*, în *Danubius*, 4, 1970, p. 140–141. Formulările autorilor referitoare la locuirea dacică în cele trei bordeie de pe teritoriul castrului, ca fiind în timpul de funcționare și nu după abandonarea lui, sint categorice: „Locuirea dacică din castrul roman...” p. 137; „...dacii ce locuiau în castru...”, p. 140; „Locuirea dacică din castrul de la Barboși ia sfârșit probabil, tot temporar, odată cu pătrunderea primului val carpic, în 238...”, p. 140–141.

³³ C. Daicovicu, *Problema continuității în Dacia*, în *AISC*, 3, 1936–1940, p. 32–33, pl. 1, 2, 5; idem, *Le problème de la continuité en Dacie*, în *Revue de Transylvanie*, 6, 1940, 1, p. 32–33, pl. I, 2, 5; idem, *Einige Probleme der Provinz Dazien während des 3. Jahrhunderts*, în *StCl*, 7, 1965, p. 247; D. Protase, *La permanence des Daces en Dacie romaine telle qu'elle résulte de l'archéologie*, în *RRH*, 3, 1964, 2, p. 193–211.

³⁴ Potrivit celor doi autori (S. Sanie, I. T. Dragomir, *op. cit.*, în *Danubius*, 4, 1970, p. 137–138), în zona locuințelor dacice pe care le analizăm (fig. 5) ar fi existat următoarele straturi și grupe de complexe arheologice:

Straturi:

- Strat vegetal, gros de circa 0,25 m.
- Strat de cultură, aflat sub solul vegetal, gros de circa 0,50–0,60 m, cu materiale arheologice deranjate și amestecate.
- Strat de nivelare cu argilă, care are deasupra movilei grosimea de 0,40–0,60 m.

Despre natura acestor straturi (structură, culoare, conținut) nu se dau informații. Singurul amănunt este acela că nivelarea s-a făcut cu un „strat de argilă”.

Complexe arheologice:

- Movilă cu mormint de incinerare în puț, aflată sub stratul de nivelare.
- Patru morminte de incinerare introduse în mantaua movilei.
- Morminte de inhumare (din care două sub locuința 3) acoperite de stratul de nivelare.
- Trei bordeie, ulterioare nivelărilor, aflate sub stratul de cultură.

Profilul unei secțiuni (fig. 5) prin locuințele 2 și 3 din același studiu (*ibidem*, fig. 10) prezintă următoarea situație stratigrafică:

- Strat vegetal.
- Sol definit ca „pământ cafeniu cenușos”. Acest strat apare în trei zone, și anume deasupra bordeiului 3,

sub bordeiul 3 și spre capătul B al profilului, unde este tăiat de bordeiul 2. Pentru exactitatea referirilor ce le vom face ulterior, notăm convențional cele trei zone cu literele *a*, *b*, *c* (fig. 5).

– Sol numit de autori „pământ argilos cenușos”. Acesta apare în două locuri, o dată deasupra bordeiului 2 și a zonei *b*, iar a doua oară sub zona *b*. Notăm în continuare cele două zone cu literele *d* și *e* (fig. 5).

– Sol numit „pământ galben cu concrețiuni calcaroase”, care apare atît sub movilă, cit și deasupra ei. De asemenea, același sol se găsește într-o poziție similară (dedesubt și deasupra) față de zona *d* (fig. 5).

Stratul de cultură de sub solul vegetal, gros de circa 0,50–0,60 m și conținind din abundență materiale arheologice, despre care s-a vorbit în termeni foarte preciși în text (*ibidem*, p. 137), nu poate fi identificat decât pe desenul profilului. Singura identificare ar putea fi încercată cu ceea ce autorii au numit „pământ cafeniu cenușos”. În acest caz, mențiunea din text că bordeiele au fost delimitate sub primul strat de cultură n-ar mai corespunde cu desenul profilului, în care groapa bordeiului 2 străpunge „pământul cafeniu cenușos”. Cît despre bordeiul 3, poziția lui stratigrafică pare să fie și mai greu de înțeles. Potrivit profilului, groapa bordeiului 3 apare mai mult ca o lentilă în „pământul cafeniu cenușos”. După părerea noastră, ea îl desparte în două depuneri succesive, una la partea inferioară notată cu *a*, iar alta la cea superioară notată cu *b*. În zona *c*, „pământul cafeniu cenușos” are o grosime mai mică, iar depunerea superioară (corespunzătoare cu *b*) fie că lipsește, fie că este mult subțiată și greu sesizabilă. Astfel ar putea fi explicată probabil poziția stratigrafică a bordeielor 2 și 3, ca aparținind unei depuneri situată la partea superioară a stratului de cultură de sub solul vegetal. Zonele de depuneri *d* și *e*, făcînd parte din „pământul cafeniu cenușos argilos”, par să nu aparțină unui strat continuu, ci mai curînd unor alveolări. Deși alcătuite dintr-un sol argilos, ele nu pot reprezenta stratul de nivelare cu argila, întrucît zona de depunere notată cu *e* se află deasupra locuinței 2, adică într-un raport stratigrafic contrar celui menționat în text. Dealtfel, cele două depuneri nici nu pot fi identice, așa cum se prezintă în profil. Dacă depunerea *e* se află deasupra depunerii *b*, ea nu poate să apară în aceeași structură (și cu aceeași valoare cronologică) și dedesubtul acesteia. Depunerea *e* ar putea fi în multe privințe asemănătoare cu depunerea *d*, dar în nici un caz identică.

timpul săpăturilor (fig. 5). Între acestea trebuie cuprinse solul viu, straturile în care a fost săpată groapa mormîntului de incinerare în puț, precum și celelalte depuneri ulterioare movilei, inclusiv nivelarea de mari proporții menționată în text³⁵, dar nediferențiată în schița de profil. Stratul de nivelare cu argilă, care are deasupra movilei grosimea de 0,40–0,60 m, ar trebui să fie sub „pămîntul cafeniu cenușos”, la partea superioară a „pămîntului galben cu concrețiuni calcaroase” (fig. 5). Mormîntul de incinerare în puț, împreună cu movila de deasupra, ca și depunerea notată cu litera *d*³⁶, stau suspendate în masa de „pămînt galben cu concrețiuni calcaroase”, fără a putea fi raportate la straturile de care se leagă.

Transportarea unor atît de mari cantități de argilă, depozitate într-un strat uneori de peste jumătate de metru grosime, numai pentru a săpa modeste gropi de bordeie — așa cum cred autorii săpăturilor — ni se pare greu de admis; într-un sol proaspăt nivelat nici nu pot fi săpate gropi de bordeie, întrucît pereții s-ar dărîma cu mare ușurință. Prin urmare, între momentul nivelării terenului și cel al amenajării bordeielor a trecut o perioadă suficient de lungă, în care stratul de nivelare a avut timp să se taseze³⁷. Dealtfel, amploarea nivelărilor ne sugerează mai curînd ideea că acestea ar data din momentul construcției castrului.

Concluzia care se desprinde din datele prezentate mai sus este aceea că locuințele dacice la care ne-am referit trebuie datate într-o etapă mai tîrzie și anume după abandonarea castrului³⁸; ele ar corespunde cronologic celui de al doilea nivel (după S. Sanie) din așezarea civilă, cuprinzînd locuințe cu o arhitectură modestă și inventar sărăcăcios. La cele deja menționate se adaugă și faptul că datarea locuințelor pînă în anul 238, pe baza monedelor de la Alexander Severus³⁹, nu este cîtuși de puțin asigurată.

Perioada de funcționare a castrului a fost una dintre sau chiar cea mai înfloritoare și mai prosperă din toată durata stăpînirii romane în zona Barboși. Atît în așezarea civilă, cît și în sistemul de fortificații, se extind mult construcțiile în piatră. Tocmai de aceea nu ni se pare posibilă amenajarea, chiar în interiorul castrului, a unor locuințe atît de neaspectuoase (bordeie), lipsite de rigorile elementare ale arhitecturii romane⁴⁰, alături de construcțiile în piatră ale trupelor staționate la Barboși.

MORMINTE ȘI NECROPOLE. Informațiile referitoare la cea de a treia categorie de descoperiri sînt destul de reduse. Mormintele semnalate mai demult au fost puține, iar cele dezvelite prin ultimele săpături încă n-au fost publicate. Dintre cele dintîi amintim sarcofagul găsit în 1867 la Galați⁴¹, precum și acela descoperit în 1911 la Barboși⁴².

De la primele cercetări făcute în zonă, V. Pârvan remarcă tumulii grupați la nord și în nord-est de *castellum*, despre care afirma că au fost continuați într-o zonă alăturată cu „morminte de alt gen”, dînd ca exemplu sarcofagul de la Barboși⁴³.

³⁵ S. Sanie, I. T. Dragomir, *op. cit.*, în *Danubius*, 4, 1970, p. 138.

³⁶ Vezi nota 34.

³⁷ În perioada cînd s-a făcut tasarea, s-a mai adăugat și altă depunere după cite se pare destul de consistentă (pe care am notat-o convențional cu litera *a*).

³⁸ N. Gostar (*op. cit.*, în *Stud. Art. Ist.*, 19, 1972, p. 85) datează aceleași bordeie tot în perioada de după abandonarea castrului.

³⁹ În locuința 2 au fost descoperite cel puțin două monede, dintre care cea mai veche era de la Septimius Severus. Prima monedă nu are vreo importanță pentru cronologia locuinței 2. În schimb, moneda de la Alexander Severus reprezintă un *terminus post quem* pentru sfîrșitul locuinței. Aceeași piesă ar putea reprezenta *terminus post quem* și pentru data construcției, baterea monedei putînd fi făcută cu mult timp înainte de momentul amenajării locuinței.

⁴⁰ Cele trei locuințe sînt foarte îngrămădite și dau impresia că la amenajarea unora dintre ele nu s-a

ținut seama de existența altora aflate în construcție sau deja în curs de folosire. Malul rămas între locuințele 1 și 2, spre exemplu, are pe o mare porțiune a sa doar o grosime de circa 15 cm (fig. 4), care s-ar fi dărîmat foarte ușor dacă ele ar fi funcționat în același timp. Chiar dacă au aparținut aceleiași faze, este de presupus că locuințele au fost construite și utilizate în momente diferite.

⁴¹ C. Moisil, *Sarcofagii de piatră*, în *BCMI*, 3, 1910, p. 85–86; M. Petrescu-Dîmbovița, *Archäologische Forschungsreise im Bezirk Covurlui (Untere Moldau)*, în *Dacia*, 7–8, 1937–1940, p. 430–431; M. Alexandrescu-Vianu, *Un sarcophage mithriaque au musée d'histoire de Galatz*, în *RÉSEE*, 5, 1967, 1–2, p. 229–233; I. T. Dragomir, *Cavalerul trac de la Tirighina—Barboși*, în *Danubius*, 2–3, 1969, p. 74–75, fig. 2.

⁴² C. Moisil, *op. cit.*, p. 86; V. Pârvan, *Castrul de la Poiana*, p. 112, fig. 10; Em. Condurachi, în *Istoria României*, 1, 1960, p. 503–504.

⁴³ V. Pârvan, *op. cit.*, p. 112, fig. 9, pl. VIII, 1.

Un mormînt de înhumăție avînd ca inventar două ulcioare romane a fost semnalat în 1959, într-un cartier al comunei Barboși din preajma gării⁴⁴. De asemenea, s-a mai consemnat ulterior (1964) că, în parte, castrul a fost construit peste o necropolă romană de incinerăție cu monede de la Vespasian și Domițian⁴⁵.

Cele mai multe informații asupra noilor descoperiri de morminte din zona Barboși ne sînt oferite de unele lucrări ale lui S. Sanie. Una din ele menționează că „pe latura vestică a castrului” (interior sau exterior ?) au fost găsite întîmplător și în parte distruse trei morminte de înhumăție, în inventarul cărora s-au găsit jumătate de medalion de ceramică și șapte forme. Lucrarea discută situația mormîntului 3, care, pe baza pieselor din inventar, ar putea sugera ocupația celui înmormîntat⁴⁶.

O altă lucrare consemnează descoperiri de morminte făcute cu prilejul unor săpături în interiorul castrului. Stratul de nivelare cu argilă, despre care s-a vorbit mai sus, a acoperit un tumul ridicat deasupra unui mormînt de incinerăție în puț. În mantaua movilei, înainte de nivelare au fost introduse alte patru morminte de incinerăție. De asemenea, stratul de nivelare mai acoperea și unele morminte de înhumăție⁴⁷. Despre inventarul și încadrarea cronologică a mormintelor nu se spune nimic. Totuși, este de presupus că incinerății din mantaua movilei și înhumății acoperiți de stratul de nivelare aparțin necropolei romane, în cuprinsul căreia, așa cum s-a precizat⁴⁸, se practicau ambele rituri funerare. Încadrarea cronologică a mormintelor, peste care în vremea lui Marcus Aurelius a fost construit castrul, nu poate fi decît anterioară acestuia. Mențiunea că în necropola romană de la Barboși monedele se succed de la Antoninus Pius la Septimius Severus⁴⁹ poate să fie valabilă numai pentru mormintele situate în zona din afara castrului.

În sfîrșit, potrivit ultimelor informații, necropola de la Barboși se întinde la vest și nord-vest de castel și este în parte suprapusă de castru. În cuprinsul ei se găsesc morminte tumulare (grupate îndeosebi spre nord și est) și plane, iar riturile și ritualurile sînt asemănătoare celor din alte necropole romane⁵⁰.

În teritoriul roman dintre Prut și Siret au mai fost descoperite întîmplător și două morminte de înhumăție sarmatice, unul la Șendreni și altul la Barboși. Ambele morminte au fost distruse, recuperîndu-se numai o parte din obiectele aflate în preajma scheletelor. Inventarul mormîntului de la Șendreni⁵¹, cu craniul scheletului deformat, permite datarea lui aproximativ la mijlocul sec. III. Din aceeași vreme datează probabil și mormîntul de la Barboși, din care nu s-a păstrat decît o căniță de lut din pastă fină, cenușie, lucrată la roată⁵².

* * *

În complexele civile, militare și de caracter funerar din teritoriul roman de la Barboși a fost descoperită o apreciabilă cantitate de materiale arheologice.

Ceramica, lucrată în cea mai mare parte în ateliere locale, era de bună factură, imitînd uneori produsele *terra sigillata*. Tot local mai erau lucrate lucerne, medalioane și figurine, cărămizi, țigle și olane. La Barboși au fost găsite și produse de ceramică din alte oficine, cum ar

⁴⁴ N. Gostar, *Șendreni—Barboși*, p. 509, fig. 2, 3.

⁴⁵ N. Gostar, I. T. Dragomir, S. Sanie și Ș. Sanie, *op. cit.*, p. 421. Dintr-o informație primită de la N. Gostar, rezultă că cea mai tirzie monedă provenită din mormintele peste care s-a construit castrul datează de la Antoninus Pius.

⁴⁶ S. Sanie, *op. cit.*, în *Danubius*, 2—3, 1969, p. 84, 92.

⁴⁷ S. Sanie, I. T. Dragomir, *op. cit.*, în *Danubius*, 4, 1970, p. 138.

⁴⁸ S. Sanie, *op. cit.*, în *Danubius*, 2—3, 1969, p. 85.

⁴⁹ *Ibidem*, p. 88. Vezi și nota 41.

⁵⁰ S. Sanie, *op. cit.*, în *DIVR*, p. 80—81.

⁵¹ I. T. Dragomir, *Mormîntul sarmatic de la Șendreni*, în *Rev. Muz.*, 2, 1965, 4, p. 363—365; idem, *Descoperiri arheologice pe actualul teritoriu al Galațiului din cele mai vechi timpuri și pînă la întemeierea orașului*, în *Danubius*, 1, 1967, p. 187, fig. 12, 1—11.

⁵² *Ibidem*, p. 187, fig. 12, 12. S. Sanie, I. T. Dragomir, Ș. Sanie, *op. cit.*, în *SCIVA*, 26, 1975, 2, p. 198—205; S. Sanie și I. T. Dragomir, *op. cit.*, în *Actes du 2e Congrès International de Thracologie*, 2, București, 1980, p. 343—344.

fi *terra sigillata*, amfore șampilate și anepigrafe, precum și lucerne cu ștampile în limba latină⁵³. Într-o proporție mai redusă, atât în castru cât și în așezarea civilă, alături de produsele romane s-au găsit resturi de ceramică dacică, lucrată cu mâna din pastă grosieră și la roată din pastă fină⁵⁴. Seria de recipiente se completează cu exemplare din sticlă și mai rar din bronz⁵⁵.

Inventarul de obiecte este de o mare varietate, cuprinzând piese de metal folosite în construcții, piese ornamentale, sarcofage de piatră, arme (piese de harnașament, resturi de scut, săbii, vîrfuri de lance), rișnițe, obiecte vestimentare, statuete de bronz, tăblițe votive, inscripții și monede. O analiză oricît de sumară a tuturor acestor categorii de obiecte nu poate fi făcută aici întrucît marea majoritate a lor sînt încă inedite. Dintre piesele deja publicate vom aminti doar cîteva cu o importanță mai deosebită pentru comentariile pe care le vom face ulterior.

Inscripțiile, deși nu prea numeroase, oferă informații de un deosebit interes. Cea mai veche mențiune epigrafică din zona Barboși referitoare la ocupația romană este inscripția din anul 112, astăzi pierdută, care menționează numele împăratului Traian și al guvernatorului P. Calpurnius Macer Cauius Rufus⁵⁶. V. Pârvan considera că această inscripție pe marmură ar trebui raportată la „inaugurarea unui însemnat edificiu” la Barboși⁵⁷. O altă inscripție pare să fi fost dedicată împăratului Hadrian, probabil cu prilejul călătoriilor sale în provinciile Dacia și Moesia Inferior (aproximativ între anii 121—128) sau cu ocazia unor lucrări de întărire a *limes*-ului roman din această zonă⁵⁸. Din prima parte a domniei lui Marcus Aurelius datează două inscripții mai importante. Prima este cea de pe altarul lui *Cornelius Firmus (centurio) leg(ionis) I Ital(icae)*⁵⁹. Cea de a doua cuprinde o listă de veterani cu nume pur romane, care și-au încheiat cariera militară prin 162—167⁶⁰. O inscripție pe o placă subțire de marmură, menționînd pe un împărat roman consul pentru a șasea oară, precum și pe un legat al provinciei, considerată a fi un monument onorific din vremea împăratului Commodus (anii 190—191), a fost pusă în legătură cu eventuale noi lucrări de construcție sau reparații în castellum sau castru⁶¹. În sfîrșit, o inscripție adusă la Iași de la Administrația pescăriilor statului din Brăila, menționînd pe *L. Valerius Fuscus (centurio) leg(ionis) V Mac(edonicae)* este considerată de N. Gostar ca provenind tot de la Barboși⁶².

O importanță aparte o are cunoscuta inscripție de pe altarul de la Șendreni, închinat lui *Hercules Victor* de către *L. Iul(ius) Iulianus, qui et Rundacio*. Din această inscripție, datată în a doua jumătate a sec. II, rezultă că zona romană de la Barboși era organizată într-un territorium cu *ordo* și *quinquennales*, ceea ce presupune la acea dată existența mai multor *vici*, autonomi față de puterea militară, o organizare quasimunicipală⁶³. Alte patru inscripții, trei în limba latină și una în limba greacă, atestă de asemenea prezența populației civile în preajma castrului de la Barboși⁶⁴.

Inscripții mai frecvent semnalate sînt ștampilele de pe unele cărămizi și țigle rămase de la *legio V Macedonica, legio I Italica, cohors II Mattiacorum* și *classis Flavia Moesica*⁶⁵.

⁵³ CIL, III, 7 623, 1; D. Tudor, *op. cit.*, p. 479—481; S. Sanie, *op. cit.*, în *DIVR*, p. 81.

⁵⁴ S. Sanie, I. T. Dragomir, *op. cit.*, în *Danubius*, 4, 1970, p. 138—139, fig. 6.

⁵⁵ I. T. Dragomir, *op. cit.*, în *Danubius*, 1, 1967, p. 186.

⁵⁶ CIL, III, 777; V. Pârvan, *Castrul de la Poiana*, p. 114; N. Gostar, *Inscripția împăratului Traian de la Barboși*, în *ArhMold*, 9, 1980, p. 69—73.

⁵⁷ V. Pârvan, *op. cit.*, p. 114.

⁵⁸ N. Gostar, *O inscripție de la Hadrian în castellum roman de la Barboși*, în *AȘU Iași*, ser. 3, tom. 12, 1966, p. 151—152, fig. 1.

⁵⁹ CIL, III, 7 514 (= 778); V. Pârvan, *op. cit.*, p. 115; N. Gostar, *Unitățile militare*, p. 111—112.

⁶⁰ CIL, III, 7 515; V. Pârvan, *op. cit.*, p. 116; D. Tudor, *op. cit.*, p. 476—477.

⁶¹ CIL, III, 7 516; V. Pârvan, *op. cit.*, p. 116; D. Tudor, *op. cit.*, p. 474—476.

⁶² N. Gostar, *Unitățile militare*, p. 113, nota 39.

⁶³ Vezi N. Velichi, *Necropola și altarul votiv de la Șendreni*, județul Covurlui și V. Pârvan, *Adaos*, în *BCMI*, 5, 1912, 120—124; V. Pârvan, *Castrul de la Poiana*, p. 103—104; I. I. Russu, *Elementele tracgetice în Scitia și Bosporul Cimerian*, în *SCIV*, 9, 1958, 2, p. 306; N. Gostar, *op. cit.*, în *Stud. Art. Ist.*, 19, 1972, p. 84.

⁶⁴ *Ibidem*, p. 105.

⁶⁵ CIL, III, 7 618, 7 620 (= 785,2); 7623,1; V. Pârvan, *Castrul de la Poiana*, p. 114, 115, fig. 11 și 12, pl. IX, 12; Gh. Ștefan, *op. cit.*, p. 345, fig. 4, 17—19; I. Vendelin, *Informații*, în *CNA*, 14, 1939, p. 141; N. Gostar, I. T. Dragomir, S. Sanie, Ș. Sanie, *op. cit.*, p. 420; N. Gostar, *Unitățile militare*, p. 108—112; S. Sanie, I. T. Dragomir, Ș. Sanie, *op. cit.*, în *SCIVA*, 26, 1975, 2, p. 189—190, 205, fig. 1, 1—3; M. Brudiu, *op. cit.*, în *SCIVA*, 27, 1976, 1, p. 87, 93.

Destul de numeroase sînt inscripțiile în limba greacă pe recipientele de ceramică. Astfel, toate inscripțiile pe amfore, ștampile în relief, ștampile englife, însemnări cu vopsea roșie sau *graffiti* sînt în limba greacă. Tot în limba greacă mai sînt două ștampile pe un *mortarium* și una pe un opaiț, precum și *graffiti* pe trei vase⁶⁶. În afară de cele în limba greacă, mai apar unele inscripții în limba latină, ce-i drept mai puține la număr. Ele au fost semnalate pe zece opaițe, un bol *terra sigillata* și o cupă⁶⁷.

Din cele cinci sarcofage de piatră găsite în teritoriul roman dintre Siret și Prut, două au fost datate în sec. II—III. Primul dintre acestea, descoperit la Galați în anul 1867⁶⁸, are pe capac mai multe reprezentări în relief. La unul din capete apare un taur, iar la celălalt zeul Mithras călare, ambele reprezentări fiind încadrate de rozete. Pe părțile laterale sînt frontoane de temple susținute de coloane⁶⁹. Al doilea sarcofag, descoperit în 1910 la Barboși, lucrat dintr-un bloc masiv de marmură, provine dintr-un atelier din Asia Mică. Atît cutia sarcofagului, cît și capacul, poartă cîte o inscripție în limba greacă, din care rezultă că a fost lucrat în timpul asiarhului Alphenus Modestus, ce și-a exercitat funcția pe vremea lui Septimius Severus⁷⁰. S-ar putea ca cele două sarcofage descoperite la Galați în 1953 și 1972, nepublicate încă, să aparțină eventual tot secolelor II—III⁷¹.

Dintre piesele mai valoroase din zona castrului de la Barboși merită să mai fie amintite aici plăcuțele de marmură reprezentînd pe Cavalerul trac⁷² și pe Cavalerii danubieni⁷³, două medalioane reprezentînd divinitatea Sol și o cursă de quadriga, tiparele din argilă și un fragment dintr-o statuie a Hygiei⁷⁴.

Referitor la descoperirile monetare, primele însemnări au fost făcute încă de Miron Costin și D. Cantemir. Gh. Săulescu menționează apoi monede de la Traian și pînă la Filip Arabul. El semnalează chiar descoperirea unui impresionant tezaur de 3 700 monede de argint, care ar fi fost găsit în 1836⁷⁵. În 1931, un denar de la Marcus Aurelius (anul 168) a fost găsit întîmplător pe valul Șerbești—Tuluțești din zona localității Traian⁷⁶. Din săpăturile făcute în 1936 provin mai multe monede din sec. II—III e.n., una din argint și restul din bronz, cea mai recentă fiind de la Gordian III⁷⁷.

Odată cu publicarea primelor rezultate ale noilor săpături arheologice de la Barboși au fost făcute și cele dintîi precizări referitoare la repartizarea monedelor pe straturi și complexe. Prima comunicare stabilea, pe baza săpăturilor din castellum, că în nivelul roman mai vechi au fost găsite două monede de la împăratul Nerva, pe baza cărora s-a și făcut precizarea că ocupația romană din sudul Moldovei nu poate fi considerată mai veche de perioada lui Traian. În același nivel au mai apărut și alte monede, ultima fiind de la Filip Arabul. Al doilea nivel roman începe tot cu monede de la Filip Arabul și continuă cu altele pînă la Valerianus, Gallienus și Claudius II Gothicus. Castrul, în urma căruia a fost găsită o monedă de la Hadrian (anii 132—134), a fost construit peste morminte cu monede de la Vespasian și Domițian. Seria monedelor din castru se încheie cu acelea din vremea împăratului Alexander Severus⁷⁸.

⁶⁶ S. Sanie, I. T. Dragomir, Ș. Sanie, *op. cit.*, p. 190—198, 201—207.

⁶⁷ CIL, III, 7 623, 1; V. Pârvan, *Castrul de la Poiana*, p. 121—122; D. Tudor, *op. cit.*, p. 479—481; S. Sanie, I. T. Dragomir, Ș. Sanie, *op. cit.*, p. 198—205. Numărul pieselor cu astfel de inscripții a crescut probabil prin săpăturile din ultimii ani. Pentru inscripțiile de la Barboși vezi mai recent Em. Doruțiu-Boilă, *Inscripțiile din Scythia Minor*, V, București, 1980, p. 300—326.

⁶⁸ Vezi nota 41.

⁶⁹ Unele amănunte despre istoricul descoperirii acestui sarcofag, la I. T. Dragomir, *op. cit.*, în *Danubius*, 2—3, 1969, p. 74—75, nota 14, fig. 2.

⁷⁰ Vezi bibliografia la Em. Doruțiu-Boilă (*op. cit.*, în *SCIV*, 23, 1972, 1, p. 57, n. 32) și M. Rossner,

Asiarchen und Archiereis Asias, în *StCl*, 16, 1974, p. 113.

⁷¹ M. Brudiu, *op. cit.*, în *SCIVA*, 27, 1976, 1, p. 95.

⁷² I. T. Dragomir, *op. cit.*, în *Danubius*, 2—3, 1969, p. 71—79, fig. 1.

⁷³ Idem, *Cavalerii danubieni din castellum roman de la Tirighina—Barboși*, în *Danubius*, 4, 1970, p. 123—134.

⁷⁴ Gr. Tocilescu, *Monumente epigrafice și sculpturale*, 1, 1902, p. 580; S. Sanie, *op. cit.*, în *Danubius*, 2—3, 1969, p. 81—94, fig. 1—8.

⁷⁵ Toate aceste referiri și la V. Pârvan, *op. cit.*, p. 107—110.

⁷⁶ M. Petrescu-Dimbovița, *op. cit.*, p. 442.

⁷⁷ Gh. Ștefan, *op. cit.*, p. 346—347.

⁷⁸ N. Gostar, I. T. Dragomir, S. Sanie, Ș. Sanie, *op. cit.*, p. 419—421.

Precizări importante s-au făcut și în lucrările care au urmat. După primele săpături în necropolă, s-a putut constata că monedele găsite în morminte se înșiruie de la Antoninus Pius pînă la Septimius Severus⁷⁹. Monede de la Septimius Severus și Alexander Severus au fost descoperite împreună în locuința 2, la care s-au făcut referiri mai sus⁸⁰. Alte complexe de la Barboși, neprecizate de autori, cuprind monede de la Gallienus⁸¹, de la Maximinus și Gordian III⁸², sau de la Marcus Aurelius pînă la Gallienus⁸³. În sfîrșit, importantă este și precizarea că deocamdată cea mai veche monedă din așezarea civilă de la Barboși datează de la începutul domniei împăratului Hadrian, iar cea mai nouă din anul 256⁸⁴.

Informațiile sintetizate mai sus cu privire la complexele și categoriile de piese arheologice mai importante din zona Barboși n-au putut cuprinde multe descoperiri încă inedite. Publicarea acestora, ca și continuarea săpăturilor în zona dintre Dunăre, Siret și valul Șerbești—Tulucești vor putea întregi substanțial documentația pe care o avem în prezent.

În existența fortificațiilor militare de la Barboși din secolele II—III e.n. au fost stabilite, pe baza ultimelor săpături arheologice, două faze. Prima dintre ele ar cuprinde perioada de la începutul sec. II pînă în vremea lui Gordian III sau Filip Arabul, iar cea de a doua intervalul de la Gordian III sau Filip Arabul pînă în anul 275⁸⁵.

Sincronizarea perioadelor de funcționare ale castrului, ale castelului și ale valului Șerbești—Tulucești, precum și de staționare a diferitelor detașamente de trupe romane între anii 106—275, împreună cu alte observații de stratigrafie verticală și orizontală, permit să se facă noi precizări cu privire la etapele stăpinirii romane la Barboși. Departajarea cronologică oferită pînă acum ni se pare incompletă față de datele existente, atît în ceea ce privește separarea nivelurilor (și etapelor) arheologice, cît și integrarea diverselor categorii de descoperiri (militare, civile) într-un sistem cronologic unitar. Deși cu prilejul cercetărilor de teren au fost făcute uneori observații stratigrafice precise asupra diferitelor construcții militare și civile, acestea n-au fost valorificate îndeajuns. Stabilirea unui nivel arheologic și a unei faze în existența *castellum*-ului datînd din vremea lui Gordian III sau Filip Arabul și pînă la retragerea trupelor și administrației romane în anul 275, ca și confirmarea unui nivel arheologic din sec. IV⁸⁶, despre care s-a mai vorbit și în unele lucrări anterioare, sînt precizări de cea mai mare importanță. În schimb, încadrarea tuturor descoperirilor de la începutul sec. II și pînă aproape de mijlocul sec. III, adică dintr-o perioadă de aproape un secol și jumătate, într-o singură fază, ni se pare cu totul inacceptabilă în condițiile în care există observații stratigrafice sigure pentru a diferenția mai multe etape.

Pe baza informațiilor asupra construcțiilor militare de la Barboși, publicate de înșiși autorii săpăturilor, pentru perioada de la începutul sec. II și pînă în vremea lui Gordian III sau Filip Arabul pot fi stabilite trei faze distincte.

Prima dintre aceste faze cuprinde perioada imediat următoare războaielor daco-romane, cînd pe Tirighina a fost construit și a funcționat un *castellum* de pămînt. Mențiunile despre acest prim castel sînt sumare, fără nici un fel de detalii privitoare la mărimea sau construcția lui. Cu toate că nu se precizează durata de funcționare, pare să se subînțeleagă că această fortificație n-a avut o existență prea îndelungată, pe același loc fiind construit la scurt timp un castel din piatră, încă din vremea împăratului Traian. Chiar dacă durata primei fortificații de pămînt a fost scurtă, un *castellum* de pămînt la Barboși reprezintă, după opinia noastră, o fază distinctă nu numai pentru că a fost precizat stratigrafic ori pentru că tipologic el este diferit față de ceea ce s-a clădit ulterior din piatră, ci înainte de toate datorită conjuncturii istorice în care și pentru care a fost construit. Acest *castellum* de pămînt răspundea unor cerințe imediate, dictate de impre-

⁷⁹ S. Sanie, *op. cit.*, în *Danubius*, 2—3, 1969, p. 88. Se vorbește de „necropola de la Barboși”, fără să se facă distincție între necropola peste care s-a construit castrul și necropola ulterioară acestui moment.

⁸⁰ S. Sanie, I. T. Dragomir, *op. cit.*, în *Danubius*, 4, 1970, p. 139; S. Sanie, I. T. Dragomir, Ș. Sanie, *op. cit.*, în *SCIVA*, 26, 1975, 2, p. 191—197, 202.

⁸¹ *Ibidem*, p. 190.

⁸² *Ibidem*, p. 192.

⁸³ *Ibidem*, p. 197.

⁸⁴ S. Sanie, *op. cit.*, în *DIVR*, p. 81.

⁸⁵ *Ibidem*, p. 80; N. Gostar, I. T. Dragomir, S. Sanie, Ș. Sanie, *op. cit.*, p. 419; N. Gostar, *Unidățile militare*, p. 107; idem, *op. cit.*, în *Apulum*, 5, 1965, p. 145.

⁸⁶ Descoperirile din sec. IV de la Barboși vor fi prezentate în capitolul următor.

jurările în care au fost încheiate războaiele daco-romane, precum și de vecinătatea lumii dacice, în parte rămasă mai departe în libertate. Prima fortificație militară din această zonă a fost făcută în mare grabă pentru a menține avantajele obținute la sfârșitul sau poate chiar la începutul celui de al doilea război și a păstra apoi teritoriile cucerite. De asemenea, era necesar de a supraveghea o întinsă regiune de la est și sud-est de Carpați, fără de a cărei ascultare și eventual chiar parțială supunere nu se putea asigura liniștea frontierei romane la Dunărea de Jos. Situația nu permitea să se lungească perioada de construcție a acestei prime fortificații militare la Barboși, punct de o importanță strategică recunoscută, pînă cînd s-ar fi putut transporta cantitatea de piatră necesară unui obiectiv de asemenea proporții. Iată cîteva dintre motivele pentru care etapa de pămînt a castelului de pe Tirighina, cu toată durata sa mică, trebuie separată de etapele următoare din existența aceleiași fortificații romane din sudul Moldovei. Din această primă etapă, poate chiar din vremea ultimului război dintre daci și romani, ar putea să dateze și cel de al doilea *castellum* de pămînt, descoperit recent în apropiere de primul⁸⁷.

Ceea ce deocamdată nu-i prea ușor de stabilit este momentul în care a fost construit castelul din piatră. Se pare că săpăturile arheologice n-au oferit încă nici un fel de dovezi pentru fixarea în timp a acestui moment. În lipsa unor astfel de dovezi, ca și a unor evenimente, care să fi avut loc în zonă, de natură a determina luarea unor măsuri suplimentare de securitate la granița romană de la Dunărea de Jos, posibilitățile de datare, fie și ipotetică, a castelului de piatră rămîn destul de limitate. În prezent ar putea fi formulată doar o singură ipoteză și anume aceea că prima fortificație militară din piatră la Barboși ar fi putut fi construită în anul 112. Această ipoteză ne este sugerată de inscripția pe marmură cunoscută încă de pe vremea lui Miron Costin, datînd din anul 112 și dedicată împăratului Traian, despre care V. Pârvan scria în 1913 că ar trebui raportată la „inaugurarea unui însemnat edificiu”⁸⁸. Pînă la alte descoperiri care să aducă mai multă certitudine în problema la care ne referim, ipoteza ca inscripția din 112 să fi fost dedicată împăratului roman cu prilejul construirii castelului de piatră rămîne cea mai probabilă alternativă.

Potrivit celor formulate mai sus, prima etapă a stăpînirii romane în sudul Moldovei ar cuprinde o perioadă de aproximativ șase ani. Limitate la o durată atît de mică, depunerile arheologice trebuie să fi fost destul de puține și tocmai de aceea greu de sesizat. Dacă mai avem în vedere că, prin construcția castelului din piatră, aceste depuneri au fost probabil în cea mai mare parte distruse, atunci dificultățile de a surprinde la Barboși piese arheologice *in situ* din intervalul anilor 106—112 apar și mai clar.

Despre un început al viitoarei așezări civile din apropierea castelului nu credem că s-ar putea vorbi încă din cursul acestei prime etape. Chiar dacă la construcția castelului de pămînt au fost obligați să lucreze și localnici, dintre care unii vor fi fost reținuți, în stare de dependență, și după terminarea acestuia, pentru a îndeplini alte servicii, prezența lor în preajma fortificației nu a însemnat și începutul așezării civile. Dealtfel, în această primă etapă, fortificația de pămînt de la Barboși făcea parte din categoria acelor *castella temere munita*, în apropiere de care, datorită caracterului și duratei lor scurte, nu luau ființă așezări civile.

În mod ipotetic, ar fi de presupus că din această primă etapă trebuie să dateze și primele înmormîntări, asupra cărora încă nu avem informații.

Odată cu construcția castelului de piatră, așadar cu trecerea lui în categoria *castella murata*, începe cea de a doua etapă a stăpînirii romane la Barboși, în cursul căreia a luat ființă și s-a dezvoltat așezarea civilă. Apariția acesteia, determinată de permanentizarea staționării garnizoanei romane în acest *territorium*, trebuie să fi avut loc la scurt timp după construcția castelului din piatră.

Nu este exclus ca, în cursul acestei a doua etape, sistemul de fortificație roman să fi fost completat, pe vremea împăratului Hadrian, cu valul Șerbești—Tuluțești.

⁸⁷ Vezi mai sus p. 20 și nota 17.

⁸⁸ Vezi notele 56 și 57.

În lunga perioadă de la construcția în piatră și pînă la refacerile din vremea lui Gordian III sau Filip Arabul, în existența castelului propriu-zis n-au fost semnalate, cel puțin pînă acum, momente de importanță deosebită. Totuși, construcția castrului în vremea lui Marcus Aurelius, care a afectat și o parte din așezarea civilă și necropolă, a marcat un moment important în existența fortificațiilor romane de la Barboși, determinînd schimbări nu numai în repartitia suprafețelor de teren învecinate, ci și transformări mai profunde în viața teritoriului roman.

Întărirea sistemului defensiv de la Barboși prin construcția unui castru reflectă schimbările intervenite la Dunărea de Jos în raportul de forțe dintre romani și populațiile aflate dincolo de frontierele imperiului. Prin aceasta, construcția castrului constituie semnul unor prefaceri importante atît în teritoriul roman propriu-zis, cît și în teritoriile dacice libere aflate la nord de limes. După părerea noastră, evenimentul separă etape distincte, chiar dacă stratigrafic el n-a fost sesizat decît în anumite sectoare. Lucrările de zidărie la o fortificație de asemenea dimensiuni trebuie să fi lăsat totuși, pe zone întinse, resturi evidente în depunerile arheologice. Între acestea trebuie incluse și nivelările semnalate în zona celor trei bordeie, despre care s-a vorbit mai sus.

Construcția castrului a fost precedată și de unele schimbări în ceea ce privește componența trupelor staționate la Barboși. Detașamentul din legiunea V Macedonica fusese întărit între anii 145—162 cu un adaos de trupe din cohors II Mattiacorum. De asemenea, un detașament din legiunea I Italica a fost adus fie la plecarea trupelor din legiunea V Macedonica la Potaissa, fie chiar mai înainte de această dată. Întărirea și ridicarea efectivului de trupe nu pot fi socotite ca un act formal și întîmplător, ci ca regurpări strategice ale armatei romane, care avea de făcut față unor situații noi la Dunărea de Jos.

Așezarea civilă a evoluat în funcție de dezvoltarea castelului și a castrului, în preajma cărora se afla; motiv pentru care transformările și momentele importante din viața celor două fortificații militare au fost resimțite, firește într-un alt mod, și în viața acesteia. Întinzîndu-se și peste o parte din așezarea civilă, construcția castrului a determinat mutarea cel puțin parțială a ei. Chiar numai cu această consecință și tot va trebui să admitem că odată cu construcția castrului începe o nouă etapă și în viața așezării civile.

O cronologie a necropolei de la Barboși este greu de realizat. Oricum, ea a fost contemporană cu castelul, castrul și așezarea civilă și a cunoscut o evoluție asemănătoare acestora. Construcția castrului, spre exemplu, a afectat o mare parte din cimitir și a determinat chiar schimbarea, cel puțin parțială, a zonei de înmormîntare de pînă atunci, întocmai ca în cazul așezării civile. Referitor la mormintele semnalate pînă în prezent, ar mai fi de făcut o observație cu privire la posibilitatea ca unele morminte în tumuli, mai ales de la nord de castellum, la fel ca cel din interiorul castrului semnalat sub bordeiele I și II, să aparțină cetății dacice de pe Tirighina.

Sintetizînd toate datele referitoare la cronologia descoperirilor romane din zona Barboși în secolele II—III e.n., ajungem la concluzia că acestea aparțin în principal la următoarele patru etape :

I — Perioadă scurtă din vremea împăratului Traian, după terminarea războaielor daco-romane, aproximativ anii 106—112. Fortificații : două *castella* de pămînt, unul pe înălțimea Tirighina și altul pe malul stîng al văii Cătușei. Trupe : detașament din *leg. V Macedonica*.

II — Perioada de la construcția în piatră a castelului în vremea împăratului Traian (probabil anul 112) și pînă la ridicarea castrului în timpul lui Marcus Aurelius, după anul 171. Fortificații : castellum de piatră ; valul de pămînt Șerbești—Tulucești. Trupe : detașament din *leg. V Macedonica* pînă în anul 167 ; între anii 145—162 vine la Barboși un detașament din *cohors II Mattiacorum*, iar pe la 167 sau ceva mai devreme un altul din *leg. I Italica*.

III — Perioada de la construcția castrului și pînă în vremea lui Gordian III sau Filip Arabul. Fortificații : castellum și castru din piatră ; valul de pămînt Șerbești—Tulucești. Trupe : detașamente din *leg. I Italica* și *cohors II Mattiacorum*.

IV — Perioada de la Gordian III sau Filip Arabul pînă la anul 275. Fortificații : castellum de piatră și valul de pămînt Șerbești—Tulucești. Trupe : detașament din *leg. I Italica*, *cohors II Mattiacorum* și *classis Flavia Moesica*.

2. Zona Orlovka (Aliobrix?)

Limitată la sud de Dunăre, la vest de râul Prut, la est de lacul Ialpug, iar la nord de sectorul de limes dintre Vadu lui Isac și Bolgrad, zona Orlovka (Cartal) avea în sistemul de apărare al frontierelor romane de la Dunărea de Jos o importanță la fel de mare ca și aceea de la Barboși. Sectoarele Dunării în zonele Barboși și Orlovka, într-o anumită măsură și de la Ismail, sînt mai deschise și deci mai penetrabile. Vulnerabilitatea mai mare a sectoarelor de frontieră de la Barboși, Orlovka și Ismail a și determinat organizarea unui sistem de apărare oarecum unitar și în tot cazul mai solid decît în zona Chilia. Astfel, valul de apărare a fost construit în aceste sectoare cu multă grijă, avînd dimensiuni impunătoare. Ținînd seama de situația oarecum asemănătoare a celor două sectoare de frontieră de la Barboși și Orlovka, de gradul lor apropiat de vulnerabilitate, de prezența mai departe a populației dacice în interiorul și în preajma teritoriului roman, este de presupus că lucrările de fortificație, ca și în general apărarea lor au fost concepute asemănător. De asemenea, lucrările de consolidare a limes-ului dintre Prut și Siret au fost însoțite probabil de măsuri similare și în zona dintre Prut și lacul Ialpug.

În afară de valul de apărare dintre Vadu lui Isac și Bolgrad, menționat de multă vreme în unele scrieri⁸⁸, antichitățile romane cele mai cunoscute se găsesc la Orlovka. Cercetări mai vechi, încă din secolul trecut, au fost făcute în ordine de G. Săulescu⁸⁹, N.N. Murzakevič⁹¹ și A.S. Uvarov⁹². Fragmentele de inscripții găsite aici au atras cel mai mult atenția, ele fiind din nou publicate de V. Latysev⁹³, Th. Mommsen⁹⁴ și A. Domaszewski⁹⁵. Antichitățile romane de la Orlovka au mai fost menționate de V. Pârvan în 1923⁹⁶ și de Gh. Năstase în 1936⁹⁷. Reluînd informațiile existente, P. Nicorescu scria în 1944 că stațiunea de la Orlovka (Cartal) reprezintă un „cap de pod” roman la nordul Dunării, „o importantă așezare antică, poate vechiul Aliobrix”⁹⁸.

În 1963, pe locul așezării romane de la Orlovka au fost inițiate primele săpături arheologice. Din rapoartele de săpături⁹⁹ publicate rezultă că, întocmai ca la Barboși, pe colina „Kamennaja Gora”, denumită mai înainte Piatra Cartalului, a existat o puternică cetate dacică, care a sfîrșit printr-un violent incendiu. Ultimele monede nu depășesc jumătatea sec. I e.n., fapt pentru care sfîrșitul așezării dacice a fost pus în legătură cu expediția romană la nordul Dunării de Jos condusă de Tib. Plautius Silvanus Aelianus (anii 62—64).

Peste fortificația dacică distrusă, pe timpul împăratului Traian, din vremea căruia datează cele mai vechi monede din stratul roman¹⁰⁰, a fost construit un *castellum*. Resturi *in situ* de la zidurile de incintă ale fortificației romane încă nu s-au descoperit. Au fost dezvelite doar rămășițele de la cîteva construcții mari, de formă rectangulară, cu pereții de cărămidă masivă prost arsă și cu acoperiș din țigle purtînd ștampila cu *legio V Macedonica* și *legio I Italica*. Pe unele porțiuni, pereții s-au păstrat pe o înălțime de 0,45 m, avînd la exterior tencuială¹⁰¹. Amănunte mai exacte privind dimensiunile sau amenajările lor interioare nu ni se dau. După toate aparențele, aceste clădiri adăposteau garnizoana romană.

Numeroase resturi de la construcții s-au găsit în stratul de cultură. Printre acestea se aflau multe cărămizi, bucăți de tencuială și fragmente de țigle și olane, ultimele avînd uneori ștam-

⁸⁸ Un scurt istoric asupra cercetărilor referitoare la valul din sudul Basarabiei vezi la R. Vulpe, *Vallum romanum de la Bessarabie inférieure*, p. 90—92.

⁸⁹ G. Săulescu, *op. cit.*, p. 6.

⁹¹ N. N. Murzakevič, *Otkrytie drevnostej bliz seleniia Kartal*, în *Zap. Odessa*, 1, 1844, p. 627—628.

⁹² A. S. Uvarov, *Issledovanija o drevnostjach Juznoj Rossii i beregov Černogo morja*, 2, 1856, p. 183—184.

⁹³ IOSPE³, I, 1, Cf. N. Gostar, *Aliobrix*, p. 987.

⁹⁴ CIL, III, 780.

⁹⁵ CIL, III, 7 519.

⁹⁶ V. Pârvan, *Începuturile vieții romane*, p. 139, 142.

⁹⁷ Gh. I. Năstase, *Bugeacul în antichitate*, în *Bul. Soc. Geogr.*, 55, (1936) 1937, p. 148.

⁹⁸ P. Nicorescu, *O inscripție a împăratului Traian*

găsită la Cetatea Albă, în *ARMSI*, 26, 1944, p. 507. Rolul de cap de pod roman la nordul Dunării al acestei așezări este recunoscut apoi și de R. Vulpe, *op. cit.*, p. 94.

⁹⁹ I. D. Golovko, R. D. Bondari, A. G. Zaginajlo, *Archeologičeskie issledovanija u s. Orlovka, Bolgradskogo rajona, Odesskoj oblasti*, în *KS Odessa*, (1963) 1965, p. 68—80; R. D. Bondari, *Archeologičeskie raskopki u s. Orlovka*, în *Arch. Issl. Ukr.*, 3, (1968) 1971, p. 66—70; idem, *Raskopki Orlovskogo gorodišča*, în *Arch. Otkr.*, (1969) 1970, p. 260—261. Unele informații suplimentare la N. Gostar, *Aliobrix*, p. 987—995.

¹⁰⁰ *Ibidem*, p. 991.

¹⁰¹ R. D. Bondari, *op. cit.*, în *Arch. ssl. Ukr.*, 3, (1968) 1971, p. 69; idem, *op. cit.*, în *Arch. Otkr.*, (1969) 1970, p. 260—261.

pile cu proveniența detașamentelor care alcătuiau garnizoana romană de la Orlovka : *legio V Macedonica*, *legio I Italica* și *classis Flavia Moesica*.

Unele indicii de la suprafața terenului par să sugereze și existența unei așezări civile în apropierea fortificației romane. De asemenea, spre nord-est de castel a fost semnalată prezența a doi tumuli făcând parte dintr-o necropolă¹⁰². N. Gostar consideră că patru fragmente de inscripții din cele descoperite în 1844 provin dintr-o necropolă romană¹⁰³.

În perimetrul fortificației romane de pe Piatra Cartalului au fost semnalate și câteva locuințe de tip semibordei. Printre altele, într-una din ele s-au găsit un vas cu picior înalt din pastă fină cenușie (probabil o fructieră), două castroane din pastă roșie din sec. II—III e.n., ceramică lucrată cu mâna, decorată cu motive specifice olăriei dacice, precum și fragmente de amfore. În preajma locuințelor s-au descoperit și câteva gropi de provizie, din care una pe jumătate plină cu boabe de mei¹⁰⁴.

Inventarul așezării este destul de bogat, cuprinzând ceramică, fibule și brățări de bronz, rișnițe etc. Pe mai multe amfore și vase de lut se aflau grupe de litere sau scurte inscripții în limba greacă, fie pictate cu vopsea roșie, fie *graffiti*¹⁰⁵. De asemenea, între vasele din pastă roșie se remarcă unele de proveniență italică, din provinciile vestice ale imperiului sau din Asia Mică¹⁰⁶. La cele menționate se adaugă și mai multe fragmente de inscripții găsite încă din prima jumătate a secolului trecut¹⁰⁷.

Perioada de staționare a diferitelor subunități romane la Orlovka este greu de stabilit. Amintim doar că detașamentul din legiunea V Macedonica sigur nu a putut rămâne mai târziu de anul 167, ceea ce presupune totodată că militarii din legiunea I Italica au trebuit să vină încă înainte de această dată. De aici s-ar putea deduce cu probabilitate că primele lucrări de fortificație la Orlovka au fost executate de militarii proveniți din legiunea V Macedonica. La construcțiile ulterioare au participat însă și soldați din legiunea I Italica, așa cum o arată cărămizile și țiglele cu ștampile. Și mai dificilă este stabilirea perioadei de staționare pentru militarii din *classis Flavia Moesica*, care au participat și ei la ridicarea unor edificii. Dacă aceștia au fost detașați la Orlovka numai într-o etapă mai târzie, către mijlocul sec. III, cum pare să se fi întâmplat la Barboși, rămîne să se confirme ulterior.

Materialele și informațiile de care dispunem sînt deocamdată, cantitativ și calitativ, mult sub valoarea aceloră de la Barboși și de aceea încă insuficiente pentru a stabili cronologia principalelor etape ale stăpînirii romane la Orlovka.

Începuturile așezării romane de pe Kamennaja Gora (Piatra Cartalului) au fost considerate, pe baza unei monede de la împăratul Traian, ca datînd din perioada imediat următoare capitulării dacilor în anul 106¹⁰⁸. Această datare, asemănătoare cu cea a așezării de pe înălțimea Tirighina de la Barboși, este întru totul posibilă, dar are nevoie de mai multe dovezi, atît numismatice, cît mai ales epigrafice. Realizarea simultană a fortificațiilor romane de la Orlovka și Barboși ar putea fi sugerată și de împrejurarea că ambele au fost înălțate pe ruinele a două cetăți dacice, foarte probabil cucerite de romani în cursul aceluiași lupte.

Construcțiile pe care le-au ridicat la început romanii pe „Kamennaja Gora” nu sînt încă suficient cunoscute. Se vorbește de un *castellum* de piatră, de la care însă nu s-a cercetat deocamdată nici o porțiune din zidul de incintă¹⁰⁹. Singura categorie de edificii descoperite pînă acum sînt casele rectangulare din piatră de dimensiuni mai mari, situate în centrul platoului, eventual al castelului. Staționarea unei garnizoane romane la Orlovka presupune însă și existența cel puțin a unui *castellum*, dacă nu chiar a unui castru. Ținînd seama de apropierea dintre așezările de la Barboși și Orlovka, ca și de poziția lor strategică asemănătoare, am încerca să presupunem o evo-

¹⁰² Idem, *op. cit.*, în *Arch. Issl. Ukr.*, 3, (1968) 1971, p. 69, fig. 7—9.

¹⁰³ N. Gostar, *Aliobrix*, p. 992.

¹⁰⁴ R. D. Bondari, *op. cit.*, în *Arch. Otkr.*, (1969) 1970, p. 261.

¹⁰⁵ I. D. Golovko, R. D. Bondari, A. G. Zaginajlo, *op. cit.*, p. 79, fig. 3, 4, 5; R. D. Bondari, *op. cit.*, în

Arch. Issl. Ukr., 3, (1968) 1971, p. 69.

¹⁰⁶ V. V. Kropotkin, *Rimskie importnye izdelija vostočnoj Evrope (II v. do n.e. — V v. n.e.)*, Moskva, 1970, p. 17, 18, 82, nr. 675.

¹⁰⁷ CIL, III, 7 519 (= 780).

¹⁰⁸ N. Gostar, *Aliobrix*, p. 991.

¹⁰⁹ *Ibidem*, p. 989.

luție similară și în ceea ce privește fortificațiile militare. Așadar, probabil întocmai ca la Barboși, la început s-a ridicat la Orlovka un castel de pământ, apoi după un scurt interval de timp s-a construit un castel din piatră, foarte posibil și valul de pământ, iar mai târziu un castru. Desigur, nu avem probe mai evidente pentru această ipoteză. Totuși, nu ar fi de crezut ca în timp ce, ca măsură de primă urgență, la Barboși se ridicau în grabă două castele de pământ, la Orlovka s-ar fi construit în același timp un castel din piatră, mai ales că, și într-o parte și în cealaltă, materialul de construcție nu se afla la îndemână, ci trebuia adus din alte locuri. Strategia comună pentru tot malul stîng al Dunării de la Siret la Marea Neagră a determinat fără îndoială și măsuri similare și concomitente de fortificare și de apărare. În acest sens, prezența de la început a unor detașamente din legiunea V Macedonica și la Barboși și la Orlovka, care au executat primele lucrări de fortificație, ar putea fi un alt indiciu în sprijinul ipotezei cu privire la succesiunea etapelor stăpînirii romane în zona dintre riul Prut și lacul Ialpug.

Cea de a doua etapă, aceea a castelului din piatră, a fost admisă mai ales pe baza materialelor găsite în depunerile arheologice care proveneau de la construcții. Foarte probabil, castelul din piatră a fost construit tot de către detașamentul din legiunea V Macedonica¹¹⁰ și inaugurat în vremea împăratului Traian, la o dată destul de apropiată de evenimentul similar petrecut la Barboși.

Cît privește valul de pământ dintre riul Prut (Vadu lui Isac) și lacul Ialpug (Belgorod), nu avem încă nici un fel de informații asupra datei cînd a fost ridicat. Ceea ce nu mai poate fi pus la îndoială în prezent este apartenența lui romană¹¹¹. În mod clar s-a exprimat opinia că sectoarele de valuri Vadu lui Isac — Bolgrad și Tulucești — Șerbești prezintă același aspect și aceleași dimensiuni, că au fost înălțate concomitent și că reprezintă părți ale unui și aceluiași dispozitiv de apărare¹¹².

Unele deosebiri, fie și formale, pot fi observate totuși între cele două valuri. Astfel, dacă valul dintre Prut și lacul Ialpug prezintă o bermă de circa 3 m, foarte vizibilă pe toată lungimea sa, valul Șerbești — Tulucești are o asemenea amenajare numai pe anumite porțiuni. Exprîmîndu-și mai întîi îndoiala¹¹³ că ar fi fost amenajat cu bermă¹¹⁴, R. Vulpe revine într-o lucrare mai recentă și afirmă că valul în discuție ar avea „une large berme”¹¹⁵. În ceea ce privește data construcției valului, nu putem fi de acord cu sfîrșitul sec. III sau sec. IV e.n., propusă de R. Vulpe¹¹⁶, pentru motivele arătate deja în paragraful referitor la sectorul de limes Șerbești — Tulucești (vezi p. 20). El a fost înălțat probabil încă din prima jumătate a sec. II, în aceeași perioadă cu amenajarea valului dintre Prut și Siret și a putut fi utilizat în vremea revenirii stăpînirii romane la nordul Dunării în sec. IV e.n.

Ipoteza despre construcția ulterioară a unui castru la Orlovka nu se sprijină deocamdată pe nici un fel de descoperiri. Unele analogii se pot face însă cu situația de la Barboși. Aici, castrul a fost construit, se pare, abia pe vremea lui Marcus Aurelius, adică după plecarea detașamentului din legiunea V Macedonica. Or, la Orlovka există indicii despre unele lucrări de construcție ulterioare anului 167. Se poate menționa în acest scop un fragment de inscripție de caracter funerar, pe care se poate citi numele legiunii V Macedonica, adus din necropolă și utilizat la noile construcții sau refaceri în incinta fortificată¹¹⁷.

¹¹⁰ Ibidem, p. 991—992.

¹¹¹ R. Vulpe, *Vallum romain de la Bessarabie inférieure*, p. 89—98.

¹¹² Ibidem, p. 97—98; idem, *Les „valla” de la Valachie, de la Basse-Moldavie et du Boudjak*, în *Actes du IXe Congrès International d'Études sur les Frontières Romaines*, (1972) 1974, p. 274—275.

¹¹³ R. Vulpe, *Vallum romain de la Bessarabie inférieure*, p. 98.

¹¹⁴ Carl Schuchhardt, *Wälle und Chausseen im südlichen und östlichen Dacien*, în *Archäol.-epigr. Mitt.*,

11, 1885, p. 216; C. Zagoriț, *Valurile din Panonța, Dacia și Peninsula Balcanică*, Ploiești, 1938, p. 25.

¹¹⁵ R. Vulpe, *op. cit.*, în *Actes du IXe Congrès International d'Études sur les Frontières Romaines*, (1972) 1974, p. 275.

¹¹⁶ R. Vulpe, *Vallum romain de la Bessarabie inférieure*, p. 98; idem, *op. cit.*, în *Actes du IXe Congrès International d'Études sur les Frontières Romaines*, (1972) 1974, p. 276.

¹¹⁷ CIL, III, 7 519, j.

Descoperirea unor bordeie și gropi de provizie pe platoul „Piatra Cartalului” repetă situația de la Barboși, ceea ce ar sugera abandonarea eventualului castru la o anumită dată (perioada Gordian III—Filip Arabul ?) și reorganizarea apărării la limitele castelului de piatră. Analogiile cu Barboși sînt de altfel și singurele criterii probabile pentru cronologie, întrucît cea mai tîrzie monedă găsită pînă acum datează din vremea împăratului Septimius Severus¹¹⁸.

R.D. Bondari, unul dintre cei care au efectuat cercetările de la Orlovka, este de părere că prezența romană se încheie aici la mijlocul sec. III e.n.¹¹⁹. Ținînd seama că rezultatele de care dispunem în prezent pentru Orlovka sînt deocamdată parțiale și, de asemenea, făcînd analogie cu sfîrșitul stăpînirii romane la Barboși (pe care îl situa în anii 270/271) și la Tyras (în vremea lui Gallienus), N. Gostar considera că trupele romane au putut părăsi castelul de la Orlovka „avant l'année 270, peut-être au temps de Gordien III, sinon sous Gallien”¹²⁰.

Numele cetății dacice, iar mai tîrziu al așezării romane de la Orlovka (Cartal) pare să fi fost Aliobrix¹²¹. Primul care a făcut această identificare, menționînd-o ca probabilă, dar neaducînd argumente în sprijinul ei, a fost P. Nicorescu¹²². La aproape un sfert de veac, cunoscînd de data aceasta și rezultatele săpăturilor arheologice de la Orlovka, N. Gostar a reluat problema identificării acestei așezări, confirmînd prin argumente de ordin arheologic și literar identificarea propusă de P. Nicorescu¹²³.

Aliobrix nu a fost, după cît se pare, singura așezare și fortificație romană pe malul stîng al Dunării între Prut și lacul Ialpug. O altă așezare romană a mai existat probabil la sud de Orlovka, pe bugeacul Mînăstirii Terapont, situat între lacurile Cartal și Cuhurlui¹²⁴. Posibilitatea de a pătrunde pînă la Dunăre prin spațiul dintre lacurile amintite a determinat probabil măsuri de supraveghere și în acest punct. Astfel, este de presupus că a existat aici cel puțin un turn de pază, dacă nu chiar un *castellum*.

Fortificațiile de la Orlovka, împreună eventual cu cele de la Mănăstirea Terapont, prin poziția lor aveau menirea să asigure paza frontierei dunărene între lacurile Cahul și Ialpug—Cuhurlui. În același timp, este foarte probabil ca sectorul fluviului dintre confluența cu riul Prut și lacul Cahul să fi fost apărat printr-o altă fortificație, tot cu o garnizoană permanentă, asemenea celor de la Barboși și Orlovka. Tezaurul din sec. V î.e.n. cuprinzînd stateri de electrum, emiși în orașul Cizic și descoperit în apropiere de Reni¹²⁵ ar putea fi considerat ca o mărturie despre vechimea și importanța vadului de trecere prin acest sector al Dunării; romanii nu puteau neglija apărarea unui vad cu o asemenea importanță strategică. Rolul acestui vad în ceea ce privește legăturile dintre Dobrogea și Bugeac nu a scăzut, de altfel, niciodată de-a lungul istoriei.

Existența și a altor castre la nordul Dunării decît acelea de la Barboși și Orlovka ne este sugerată și de situația fortificațiilor din același sector de la sudul Dunării. Astfel, pe malul drept al fluviului par să existe nu numai cele două castre de la Noviodunum și Dinogetia, ci încă alte trei în intervalul dintre acestea, la Văcăreni, Luncavița și Racheleu¹²⁶. Așadar, pe aceeași întindere de frontieră, la sudul Dunării se aflau cinci castre. Dacă la aceasta mai adăugăm că apărarea malului stîng era complicată de fărâmițarea în sectoare de frontieră mai mult sau mai puțin izolate, atunci ipoteza descoperirii viitoare și a altor castre sau castele la nordul Dunării, în cuprinsul unor zone rămase descoperite în eventualitatea unor atacuri, ca de exemplu între Prut și lacul Cahul, apare și mai verosimilă.

¹¹⁸ N. Gostar, *Aliobrix*, p. 994.

¹¹⁹ R. D. Bondari, *op. cit.*, în *Arch. Issl. Ukr.*, 3, (1968) 1971, p. 69.

¹²⁰ N. Gostar, *Aliobrix*, p. 995.

¹²¹ Originea celtică a acestui nume a fost semnalată încă de multă vreme. E. Minns, *Scythians and Greeks*, Cambridge, 1913, p. 125.

¹²² P. Nicorescu, *op. cit.*, în *ARMSI*, 26, 1944, p. 507.

¹²³ N. Gostar, *Aliobrix*, p. 992—995. În raportul de săpături pe anul 1968, R. D. Bondari își exprimă

părerea că așezarea ar fi putut avea numele de Kremniskoe sau Aliobrix (*op. cit.*, în *Arch. Issl. Ukr.*, 3, 1968/1971, p. 70).

¹²⁴ Gh. I. Nastase, *Bugeacul în antichitate*, în *Bul. Soc. Geogr.*, 55, (1936) 1937, p. 138, 147—148; R. Vulpe, *Vallum roman de la Bessarabie inférieure*, p. 94; *Tabula Imperii Romani*, L. 35, București, 1969, p. 51.

¹²⁵ S. A. Bulatovici, *Klad kizikinov iz Orlovki*, în *VDI*, 1970, 2, p. 73—86.

¹²⁶ A. Suceveanu, *Viața economică în Dobrogea romană*, București, 1977, p. 61, fig. 1.

Investigațiile arheologice efectuate în regiunea lacurilor Cahul și Ialpug (fig. 6) au dus la descoperirea a numeroase așezări din epoca romană (sec. II—IV e.n.), pe care I.T. Černjakov le împarte pe baza ceramicii în două grupe. Prima grupă de descoperiri, atribuite de același autor în totalitate culturii Černjachov, se referă la așezări în cuprinsul cărora s-a găsit ceramică lucrată cu mîna și la roată, împreună cu amfore romane¹²⁷. Cu toate că nu face o prezentare detaliată a materialelor, unele descoperiri din această grupă, cum ar fi cele de la Vinogradovka, Vlădiceni și Limanskoe, ar putea fi atribuite culturii dacice din sec. II—III e.n. Apartenența dacică a acestor așezări ne este sugerată de ceramica lucrată cu mîna, aflată doar într-un procent neglijabil în așezările Sîntana de Mureș—Černjachov, precum și de datarea amforelor în sec. II—III e.n. Prezența populației dacice în sec. II—III e.n. în această regiune mai este atestată și de mormîntul de incinerare în urnă de la Orlovka¹²⁸. A doua grupă de descoperiri din zona amintită cuprinde numai resturi de amfore, ceea ce presupune bineînțeles o prezență romană, dar care încă nu poate fi mai bine precizată. Situația a fost ulterior clarificată prin publicarea unor hărți separate, pentru așezările din perioada stăpînirii romane la nordul Dunării de Jos (29 puncte în zona Orlovka), precum și pentru descoperirile care aparțin culturii Sîntana de Mureș¹²⁹.

3. Zona Ismail

Situată între lacurile Ialpug și Catalabug, zona Ismail se întinde pe o suprafață de circa 850 km². Descoperirile romane din acest spațiu sînt foarte puține, iar aprecierile care se pot face rămîn încă destul de mult în domeniul ipotezelor.

Cîteva descoperiri prezintă totuși o importanță de excepție. Astfel, așezarea semnalată la cîteva kilometri sud-est de orașul Ismail, atît prin poziția, cît și prin materialele recoltate la suprafață, pare să aibă nu numai un caracter civil, ci și unul militar. Locul numit „Bugeacul Ismailului” se află pe o terasă a Dunării, mărginită pe trei laturi de brațul Chilia și de un mic liman fluviatil. Pe o suprafață de circa 20 ha a fost observată o mare cantitate de ceramică și de asemenea bucăți de piatră de proveniență dobrogeană¹³⁰.

Din așezarea menționată provin, după cît se pare, și două inscripții¹³¹. Una din ele, un *titulus honorarius*, descoperită prin anii 1895—1896, prezintă un text identic cu o altă inscripție de la Troesmis, fiind dedicată lui Tib. Cl. Pompeianus, probabil în perioada 173—179, de către centurionul C. Valerius Firmus din legiunea I Italica¹³². Monumentul epigrafic la care ne referim este o mărturie incontestabilă despre prezența unor trupe romane în așezarea de la Ismail, aflate aici nu doar în trecere, ci într-o staționare de mai lungă durată. De asemenea, bucățile de piatră de origine dobrogeană găsite la suprafață sînt indicii despre executarea unor lucrări de construcție pentru care s-a adus material din dreapta Dunării. Bogăția de material arheologic, piatra de construcție și inscripția onorifică amintită, la care se mai adaugă o a doua inscripție, încă nepublicată¹³³, atestă că în epoca romană, pe Bugeacul Ismailului se afla o importantă așezare, probabil un castel sau castru, cu o așezare civilă în preajmă. Numele cunoscutului comandant de armată și om de stat Tib. Cl. Pompeianus în inscripția menționată ar putea fi interpretat ca o mărturie a prezenței acestuia în general în regiunea de la nordul Dunării, cu prilejul unor acțiuni militare împotriva „barbarilor” și nu numai de cît la Ismail. În schimb, numele centurionului C. Valerius Firmus din legiunea I Italica dovedește prezența sigură a acestuia la Ismail, eventual și a unui

¹²⁷ I. T. Černjakov, *Pamjatniki Černjachovskoj kul'tury v primorskoj časti mezdureč'ja Dunaja i Dnestra*, în *MIA*, 139, 1967, p. 200—201, 204, fig. 1.

¹²⁸ R. D. Bondari, *Hovuy geto-dakijskij mogil'nik v nižnem Podunav'e*, în *Arch. Otkr.*, (1968) 1969, p. 281—282.

¹²⁹ A. O. Dobroljubskij și A. G. Zaginailo, *Opyt svodnogo kartografirovaniya archeologičeskich pamjatnikov (na materialach jugo-zapadnyh rajonov Odesskoj oblasti)*, în *Archeologičeskie i archeografičeskie issledo-*

vanija na territorii Južnoj Ukrainy, Kiev—Odesa, 1976, p. 92—104, fig. 4.

¹³⁰ Gh. I. Nastase, *op. cit.*, p. 147, 151; P. Nicorescu, *op. cit.*, în *ARMSI*, 26, 1944, p. 509.

¹³¹ *Tabula Imperii Romani*, L, 35, București 1969, p. 23.

¹³² N. Gostar, *Misiunea lui Tiberius Pompeianus la gurile Dunării*, în *Apulum*, 7, 1968, p. 381—390.

¹³³ Vezi nota 131.

detașament din *legio I Italica*. Gh. I. Năstase crede că așezarea de pe Bugeacul Ismailului era „dubletul” pentru Aegyssus din dreapta Dunării¹³⁴, iar N. Gostar presupune că monumentul epigrafic ridicat în onoarea lui Tib. Cl. Pompeianus ar putea proveni dintr-un *castellum*¹³⁵.

O altă construcție romană mai este valul care apăra dinspre nord zona dintre lacurile Ialpug și Catalabug, de fapt o continuare a limesului dintre Vadu lui Isac și Bolgrad. Raportat la acesta, valul care delimitează spre nord și totodată apără zona romană de la Ismail are aceleași dimensiuni impunătoare, fiind însă lipsit de bermă¹³⁶. Acest detaliu de construcție a fost folosit ca argument pentru a susține ridicarea mai târzie a sectorului de val dintre lacurile Ialpug și Catalabug, față de acela dintre Vadu lui Isac și Bolgrad¹³⁷ sau chiar importanța lui mai mică în sistemul de apărare roman de la nordul¹³⁸ Dunării de Jos. Totuși, datarea lui în sec. IV¹³⁹ nu poate fi acceptată, chiar dacă acest sector de val a fost înălțat într-o etapă ceva mai târzie. În ceea ce ne privește, opinăm pentru datarea lui mult mai timpurie, încă din sec. II. Argumente pentru o datare precisă nu există încă. Singura descoperire importantă din zona valului este un mic tezaur compus din 6 monede de la Constantin I (306—337), 2 monede de la Constans (337—350) și 1 monedă de la Constantin I Gallus (351—354), găsit în umplutura șanțului¹⁴⁰, care nu arată însă decât că valul a fost construit înainte de mijlocul sec. IV.

În spațiile dintre lacurile Ialpug și Catalabug au fost identificate numeroase așezări din epoca romană, dintre care unele datează din secolele II—III (fig. 6). Două asemenea așezări, aflate pe malul Dunării, nu departe de Bugeacul Ismailului, la Kotovskoe și Staraja Nekrasovka, au fost datate pe baza amforelor în sec. II—III, restul ceramicii fiind apreciată ca aparținând culturii Cerneahov. De asemenea, cele două așezări de la Vasilevka, în cuprinsul cărora a apărut și ceramică lucrată cu mîna, precum și aceea de la Bolgrad¹⁴¹, în care s-au găsit fragmente de vase lucrate la roată din pastă fină, roșie, ar putea să aparțină populației dacice din vremea ocupației romane. Dealtfel, pe harta așezărilor din epoca romană, în zona Ismail se găsesc 24 descoperiri¹⁴². În sfîrșit, o descoperire care ni se pare a fi deosebit de semnificativă este așezarea de la Utkonosovka, în care au apărut resturi de construcții de piatră¹⁴³.

În sectorul de nord al zonei Ismail a fost semnalată și o necropolă sarmatică la Kriničnoe, cu morminte orientate N—S, plane sau introduse în tumuli mai vechi. Unele schelete au craniile deformate. Potrivit ritului funerar și obiectelor din morminte (săbii, oglinzi, fibule, mărgel, vase de lut, fusaiole), necropola de la Kriničnoe poate fi datată în sec. III e.n.¹⁴⁴.

4. Zona Chilia

Între lacurile Catalabug și Sasîc (Conduc), pe o suprafață de circa 1 600 km², se află ultima zonă de ocupație romană de la nordul Dunării de Jos. Dinspre nord, accesul la Dunăre era închis printr-un val care se sprijinea la est pe țărmul lacului Sasîc, iar la vest pe valul amintit deja dintre Prut și lacul Catalabug. Așa cum s-a precizat anterior, sectorul de val dintre lacurile Catalabug și Sasîc a fost ultima parte din limesul din sudul Moldovei construit de romani¹⁴⁵. Concluzia a fost determinată de aspectul valului, cu dimensiuni mai modeste, fără bermă și mai neglijent lucrat¹⁴⁶, la care s-ar putea adăuga și adosarea lui la un val care deja existase, cel dintre riul Prut și lacul

¹³⁴ Gh. I. Năstase, *op. cit.*, p. 147, 151.

¹³⁵ N. Gostar, *op. cit.*, în *Apulum*, 7, 1968, p. 381.

¹³⁶ R. Vulpe, *Vallum romain de la Bessarabie inférieure*, p. 96; idem, *op. cit.*, în *Actes du IXe Congrès International d'Études sur les Frontières Romaines*, (1972) 19 74, p. 275.

¹³⁷ *Ibidem*, p. 275. Vezi și P. Nicorescu, *op. cit.*, în *ARMSI*, 26, 1944, p. 510.

¹³⁸ R. Vulpe, *op. cit.*, p. 275.

¹³⁹ *Ibidem*, p. 276; P. Nicorescu, *op. cit.*, p. 510.

¹⁴⁰ G. B. Fedorov, *Naselenie Prutsko-Dnestrovskogo mezhdureč'ja v I tysjačelietii n.e.*, în *MIA*, 89, 1960,

p. 72—73; idem, *Rimskie i rannevizantijskie monety na territorii Moldavskoj SSSR*, în *Omagiu lui C. Daicoviciu*, București, 1960, p. 180.

¹⁴¹ I. T. Černjakov, *op. cit.*, p. 200, fig. 1.

¹⁴² Vezi nota 129.

¹⁴³ I. T. Černjakov, *op. cit.*, p. 200.

¹⁴⁴ E. A. Rikman, *Etničeskaja istorija*, p. 35 și urm., fig. 3, 2.

¹⁴⁵ P. Nicorescu, *op. cit.*, p. 510. Vezi și nota 136.

¹⁴⁶ Vezi nota precedentă.

Catalabug. Ridicarea acestui ultim sector de limes înțarea apărarea întregii frontiere romane de la nordul Dunării de Jos, întrucât acum se puteau iniția acțiuni conjugate ale detașamentelor de uscat cu a celor din classis Flavia Moesica.

Zona Chilia este deocamdată cea mai săracă în descoperiri. Construcții romane cu ziduri de piatră, inscripții sau alte monumente nu s-au semnalat. Singurele descoperiri (fig. 6) se referă la resturi ceramice. Dintre acestea, așezările de la Glubokoe și Mirnoe, din care în afară de amfore mai provine ceramică lucrată cu mâna și la roată¹⁴⁷, ar putea aparține populației autohtone din sec. II—III. Tot din aceeași vreme par să dateze și așezările de la Suvorovo, cu amfore romane din sec. II—III¹⁴⁸, precum și acelea de la Vâlcioș și Denisoe (Galilești, Halilești)¹⁴⁹. Aceste așezări, doar semnalate prin cercetări de suprafață, nu ne oferă totuși decât informații vagi despre caracterul locuirii din zona Chilia.

La cele menționate mai sus se pot adăuga și câteva morminte sarmatice descoperite la Glubokoe și Nerușai. Scheletele, unele cu craniul deformat, au un inventar bogat (sabie, fibulă, clopoțel, mărgelă, cercei, fusaiolă, vase lucrate cu mâna și la roată, oase de animale) și datează din sec. III e.n.¹⁵⁰.

Apărarea frontierei romane în zona Chilia nu putea fi asigurată numai de către valul așezat și detașamentele flotei dunărene care patrulau pe Dunăre. Doar prezența unei garnizoane permanente într-un *castellum* sau castru, întocmai ca la Barboși și Orlovka, putea asigura o apărare eficientă. La aceasta mai trebuie adăugat că chiar o garnizoană cu sediul pe Bugeacul Ismailului n-ar fi putut apăra și zona Chilia, fiind mult prea depărtată de aceasta. Instalarea unor detașamente romane în spațiul dintre lacurile Catalabug și Sasîc era cu atât mai necesară, cu cât elementele ostile imperiului ar fi putut să se infiltreze aici nu numai de pe uscat, ci și de pe mare. Observațiile făcute mai sus, la care adăugăm distanța mare dintre lacurile Catalabug și Sasîc, de circa 60 km, și condițiile concrete ale terenului, ne fac să presupunem chiar existența mai multor castele sau castru, în orice caz a cel puțin două, din care unul pe malul brațului Chilia, în sectorul orașului de astăzi cu același nume, iar al doilea pe țărmul mării, în preajma lacului Sasîc¹⁵¹.

5. Zona Tyras

Antichitățile de la Tyras și istoria acestui oraș, mai ales din perioada greacă, dar apoi și din cea romană, au constituit obiectul unor preocupări încă din secolul trecut¹⁵². Primele săpături, de mică amploare, au fost inițiate de către E.R. Ștern în 1900, 1904 și 1912¹⁵³. Ele au fost continuate apoi cu unele întreruperi de către Warneke (1917)¹⁵⁴, P. Nicorescu (1919, 1927—1930, 1936)¹⁵⁵, A. Șachnazarov (1940)¹⁵⁶, L. D. Dmitrov (1945—1947, 1949—1950, 1953)¹⁵⁷, A. I. Fur-

¹⁴⁷ I. T. Černjakov, *op. cit.*, p. 200, fig. 1.

¹⁴⁸ *Ibidem*, p. 203, fig. 1.

¹⁴⁹ Gh. I. Năstase, *op. cit.*, p. 146. Vezi și nota 129.

¹⁵⁰ E. A. Rikman, *Etničeskaja istorija*, p. 33 și urm., fig. 3, 7.

¹⁵¹ *Ibidem*, p. 196; Gh. I. Năstase, *op. cit.*, p. 137—152.

¹⁵² P. Bekker, *Tyras i tiryty*, în *Zap. Odesk*, 2, 1850, p. 416—419; F. Brun, *O mestopoloženii Tyrasa*, în *Zap. Odesk*, 3, 1853, p. 47—66. În 1877, Gr. Tocilescu studiază la Muzeul din Odesa inscripții provenite de la Tyras (*Anal. Soc. Acad. Rom.*, sec. I, 11, 1878, p. 45—46).

¹⁵³ E. R. Ștern, *O poslednich raskopkach v Akkermane*, în *Zap. Odesk*, 23, 1901, p. 33—51; idem, *Raskopki v Akkermane letom 1912 g.*, în *Zap. Odesk*, 31, 1913, p. 92—101.

¹⁵⁴ P. Nicorescu, *Scavi e scoperte a Tyras*, în *Ephem. Dacorom.*, 2, 1924, p. 383.

¹⁵⁵ *Ibidem*, p. 378—415; idem, *Fouilles de Tyras*, în *Dacia*, 3—4, 1927—1932, p. 557—601; idem, *Garnizoana romană în sudul Basarabiei*, în *ARMSI*, s. 3, t. 19, 1937, p. 217—225; idem, *O inscripție a împăratului Traian găsită la Cetatea Albă*, în *ARMSI*, s. 3, t. 26, 1944, p. 501—510.

¹⁵⁶ A. I. Furmanskaia, *Rozkopki Tiri v 1958 rr.* în *ArchPam*, 11, 1962, p. 122.

¹⁵⁷ *Ibidem*; L. D. Dmitrov, *Bilgorod-Dnistrovs'ka arheologična ekspedicija*, în *ArchPam*, 2, 1949, p. 39—52; idem, *Osnovni pidsumki Izmail'c'hoi arheologičnoi ekspedicii 1949—50 rr.*, în *ArchPam*, 5, 1955, p. 111—123.

Catalabug. Ridicarea acestui ultim sector de limes întărea apărarea întregii frontiere romane de la nordul Dunării de Jos, întrucât acum se puteau iniția acțiuni conjugate ale detașamentelor de uscat cu a celor din classis Flavia Moesica.

Zona Chilia este deocamdată cea mai săracă în descoperiri. Construcții romane cu ziduri de piatră, inscripții sau alte monumente nu s-au semnalat. Singurele descoperiri (fig. 6) se referă la resturi ceramice. Dintre acestea, așezările de la Glubokoe și Mirnoe, din care în afară de amfore mai provine ceramică lucrată cu mâna și la roată¹⁴⁷, ar putea aparține populației autohtone din sec. II—III. Tot din aceeași vreme par să dateze și așezările de la Suvorovo, cu amfore romane din sec. II—III¹⁴⁸, precum și acelea de la Vâlcioș și Denisoe (Galilești, Halilești)¹⁴⁹. Aceste așezări, doar semnalate prin cercetări de suprafață, nu ne oferă totuși decât informații vagi despre caracterul locuirii din zona Chilia.

La cele menționate mai sus se pot adăuga și câteva morminte sarmatice descoperite la Glubokoe și Nerușai. Scheletele, unele cu craniul deformat, au un inventar bogat (sabie, fibulă, clopoțel, mărgelă, cercei, fusaiolă, vase lucrate cu mâna și la roată, oase de animale) și datează din sec. III e.n.¹⁵⁰.

Apărarea frontierei romane în zona Chilia nu putea fi asigurată numai de către valul așezat și detașamentele flotei dunărene care patrulau pe Dunăre. Doar prezența unei garnizoane permanente într-un *castellum* sau castru, întocmai ca la Barboși și Orlovka, putea asigura o apărare eficientă. La aceasta mai trebuie adăugat că chiar o garnizoană cu sediul pe Bugeacul Ismailului n-ar fi putut apăra și zona Chilia, fiind mult prea depărtată de aceasta. Instalarea unor detașamente romane în spațiul dintre lacurile Catalabug și Sasîc era cu atât mai necesară, cu cât elementele ostile imperiului ar fi putut să se infiltreze aici nu numai de pe uscat, ci și de pe mare. Observațiile făcute mai sus, la care adăugăm distanța mare dintre lacurile Catalabug și Sasîc, de circa 60 km, și condițiile concrete ale terenului, ne fac să presupunem chiar existența mai multor castele sau castru, în orice caz a cel puțin două, din care unul pe malul brațului Chilia, în sectorul orașului de astăzi cu același nume, iar al doilea pe țărmul mării, în preajma lacului Sasîc¹⁵¹.

5. Zona Tyras

Antichitățile de la Tyras și istoria acestui oraș, mai ales din perioada greacă, dar apoi și din cea romană, au constituit obiectul unor preocupări încă din secolul trecut¹⁵². Primele săpături, de mică amploare, au fost inițiate de către E.R. Ștern în 1900, 1904 și 1912¹⁵³. Ele au fost continuate apoi cu unele întreruperi de către Warneke (1917)¹⁵⁴, P. Nicorescu (1919, 1927—1930, 1936)¹⁵⁵, A. Șachnazarov (1940)¹⁵⁶, L. D. Dmitrov (1945—1947, 1949—1950, 1953)¹⁵⁷, A. I. Fur-

¹⁴⁷ I. T. Černjakov, *op. cit.*, p. 200, fig. 1.

¹⁴⁸ *Ibidem*, p. 203, fig. 1.

¹⁴⁹ Gh. I. Năstase, *op. cit.*, p. 146. Vezi și nota 129.

¹⁵⁰ E. A. Rikman, *Etničeskaja istorija*, p. 33 și urm., fig. 3, 7.

¹⁵¹ *Ibidem*, p. 196; Gh. I. Năstase, *op. cit.*, p. 137—152.

¹⁵² P. Bekker, *Tyras i tirity*, în *Zap. Odesk*, 2, 1850, p. 416—419; F. Brun, *O mestopoloženii Tyrasa*, în *Zap. Odesk*, 3, 1853, p. 47—66. În 1877, Gr. Tocilescu studiază la Muzeul din Odesa inscripții provenite de la Tyras (*Anal. Soc. Acad. Rom.*, sec. I, 11, 1878, p. 45—46).

¹⁵³ E. R. Ștern, *O poslednich raskopkach v Akkermane*, în *Zap. Odesk*, 23, 1901, p. 33—51; idem, *Raskopki v Akkermane letom 1912 g.*, în *Zap. Odesk*, 31, 1913, p. 92—101.

¹⁵⁴ P. Nicorescu, *Scavi e scoperte a Tyras*, în *Ephem. Dacorom.*, 2, 1924, p. 383.

¹⁵⁵ *Ibidem*, p. 378—415; idem, *Fouilles de Tyras*, în *Dacia*, 3—4, 1927—1932, p. 557—601; idem, *Garnizoana romană în sudul Basarabiei*, în *ARMSI*, s. 3, t. 19, 1937, p. 217—225; idem, *O inscripție a împăratului Traian găsită la Cetatea Albă*, în *ARMSI*, s. 3, t. 26, 1944, p. 501—510.

¹⁵⁶ A. I. Furmanskaia, *Rozkopki Tiri v 1958 r.*, în *ArchPam*, 11, 1962, p. 122.

¹⁵⁷ *Ibidem*; L. D. Dmitrov, *Bilgorod-Dnistrovs'ka arheologična ekspedicija*, în *ArchPam*, 2, 1949, p. 39—52; idem, *Osnovni pidsumki Izmail'c'koi arheologičnoi ekspedicii 1949—50 rr.*, în *ArchPam*, 5, 1955, p. 111—123.

Catalabug. Ridicarea acestui ultim sector de limes înțarea apărarea întregii frontiere romane de la nordul Dunării de Jos, întrucât acum se puteau iniția acțiuni conjugate ale detașamentelor de uscat cu a celor din *classis Flavia Moesica*.

Zona Chilia este deocamdată cea mai săracă în descoperiri. Construcții romane cu ziduri de piatră, inscripții sau alte monumente nu s-au semnalat. Singurele descoperiri (fig. 6) se referă la resturi ceramice. Dintre acestea, așezările de la Glubokoe și Mirnoe, din care în afară de amfore mai provine ceramică lucrată cu mîna și la roată¹⁴⁷, ar putea aparține populației autohtone din sec. II—III. Tot din aceeași vreme par să dateze și așezările de la Suvorovo, cu amfore romane din sec. II—III¹⁴⁸, precum și acelea de la Vâlcioș și Denisoe (Galilești, Halilești)¹⁴⁹. Aceste așezări, doar semnalate prin cercetări de suprafață, nu ne oferă totuși decît informații vagi despre caracterul locuirii din zona Chilia.

La cele menționate mai sus se pot adăuga și cîteva morminte sarmatice descoperite la Glubokoe și Nerușai. Scheletele, unele cu craniul deformat, au un inventar bogat (sabie, fibulă, clopoțel, mărgelă, cercei, fusaiolă, vase lucrate cu mîna și la roată, oase de animale) și datează din sec. III e.n.¹⁵⁰.

Apărarea frontierei romane în zona Chilia nu putea fi asigurată numai de către valul așezat și detașamentele flotei dunărene care patrulau pe Dunăre. Doar prezența unei garnizoane permanente într-un *castrum* sau castru, întocmai ca la Barboși și Orlovka, putea asigura o apărare eficientă. La aceasta mai trebuie adăugat că chiar o garnizoană cu sediul pe Bugeacul Ismailului n-ar fi putut apăra și zona Chilia, fiind mult prea depărtată de aceasta. Instalarea unor detașamente romane în spațiul dintre lacurile Catalabug și Sasîc era cu atît mai necesară, cu cît elementele ostile imperiului ar fi putut să se infiltreze aici nu numai de pe uscat, ci și de pe mare. Observațiile făcute mai sus, la care adăugăm distanța mare dintre lacurile Catalabug și Sasîc, de circa 60 km, și condițiile concrete ale terenului, ne fac să presupunem chiar existența mai multor castele sau castru, în orice caz a cel puțin două, din care unul pe malul brațului Chilia, în sectorul orașului de astăzi cu același nume, iar al doilea pe țărmul mării, în preajma lacului Sasîc¹⁵¹.

5. Zona Tyras

Antichitățile de la Tyras și istoria acestui oraș, mai ales din perioada greacă, dar apoi și din cea romană, au constituit obiectul unor preocupări încă din secolul trecut¹⁵². Primele săpături, de mică amploare, au fost inițiate de către E.R. Ștern în 1900, 1904 și 1912¹⁵³. Ele au fost continuate apoi cu unele întreruperi de către Warneke (1917)¹⁵⁴, P. Nicorescu (1919, 1927—1930, 1936)¹⁵⁵, A. Șachnazarov (1940)¹⁵⁶, L. D. Dmitrov (1945—1947, 1949—1950, 1953)¹⁵⁷, A. I. Fur-

¹⁴⁷ I. T. Černjakov, *op. cit.*, p. 200, fig. 1.

¹⁴⁸ *Ibidem*, p. 203, fig. 1.

¹⁴⁹ Gh. I. Năstase, *op. cit.*, p. 146. Vezi și nota 129.

¹⁵⁰ E. A. Rikman, *Etničeskaja istorija*, p. 33 și urm., fig. 3, 7.

¹⁵¹ *Ibidem*, p. 196; Gh. I. Năstase, *op. cit.*, p. 137—152.

¹⁵² P. Bekker, *Tyras i tirity*, în *Zap. Odess*, 2, 1850, p. 416—419; F. Brun, *O mestopoloženii Tyrasa*, în *Zap. Odess.*, 3, 1853, p. 47—66. În 1877, Gr. Tocilescu studiază la Muzeul din Odesa inscripții provenite de la Tyras (*Anal. Soc. Acad. Rom.*, sec. I, 11, 1878, p. 45—46).

¹⁵³ E. R. Ștern, *O poslednich raskopkach v Akhermane*, în *Zap. Odess*, 23, 1901, p. 33—51; idem, *Raskopki v Akhermane letom 1912 g.*, în *Zap. Odess.*, 31, 1913, p. 92—101.

¹⁵⁴ P. Nicorescu, *Scavi e scoperte a Tyras*, în *Ephem. Dacorom.*, 2, 1924, p. 383.

¹⁵⁵ *Ibidem*, p. 378—415; idem, *Fouilles de Tyras*, în *Dacia*, 3—4, 1927—1932, p. 557—601; idem, *Garnizoana romană în sudul Basarabiei*, în *ARMSI*, s. 3, t. 19, 1937, p. 217—225; idem, *O inscripție a împăratului Traian găsită la Cetatea Albă*, în *ARMSI*, s. 3, t. 26, 1944, p. 501—510.

¹⁵⁶ A. I. Furmanskaja, *Rozkopki Tiri v 1958 r.*, în *ArchPam*, 11, 1962, p. 122.

¹⁵⁷ *Ibidem*; L. D. Dmitrov, *Bilgorod-Dnistrovs'ka arheologična ekspedicija*, în *ArchPam*, 2, 1949, p. 39—52; idem, *Osnovni pidsumki Izmail'c'hoi arheologičnoi ekspedicii 1949—50 rr.*, în *ArchPam*, 5, 1955, p. 111—123.

manskaja (1958—1962)¹⁵⁸, I. B. Klejman (1963, 1965—1968)¹⁵⁹, N. M. Kravčenko, V. M. Korpusova, S. D. Kryžickij și G. I. Krivolap (1969—1971)¹⁶⁰. Studii mai importante asupra descoperirilor numismatice din epoca romană au publicat A. N. Zograf¹⁶¹, A. I. Furmanskaja¹⁶², V. A. Anochin, P. O. Karyškovskij și A. S. Kočievskij¹⁶³. Printre celelalte contribuții la istoria romană a orașului Tyras trebuie menționate cu precădere cele ale lui V. V. Latyšev¹⁶⁴, E. Minns¹⁶⁵, M. Rostovtzeff¹⁶⁶ și în sfârșit sinteza lui E. Diehl¹⁶⁷.

Informații precise asupra lucrărilor edilitare din perioada romană la Tyras au lipsit multă vreme. Abia prin cercetările mai sistematice făcute de A. I. Furmanskaja și apoi de I. B. Klejman s-a dezvelit o parte a zidului de incintă și s-a putut reconstitui planul unor asemenea edificii. Întocmai ca la Olbia, Apollonia sau Panticapeum, construcțiile orașului erau în terase; cele de pe terasa întâi aparțineau perioadei elenistice, iar cele de pe terasele a doua și a treia dateau din epoca romană. Spre deosebire de construcțiile de pe terasa a doua, ridicate în sec. al II-lea și la începutul celui următor, acelea de pe terasa a treia dateau de la mijlocul veacului al III-lea. Cu prilejul acelor cercetări au fost dezvelite parțial și mai multe străzi, din care una (2,50 m lățime) paralelă cu țărmul limanului era prevăzută cu pavaj din lespezi de piatră și canal de scurgere. De o parte și de alta a străzii se înșiruiau case de piatră cu numeroase încăperi, unele adosate în etape mai târzii¹⁶⁸.

Într-un alt sector s-au dezvelit resturile unui edificiu singular (locuința V), situat probabil într-o mică piață publică, având doar o încăpere cu suprafața de circa 66 m². Inventarul ei cuprindea o mare cantitate de „ghimpi” de fier folosiți împotriva cavaleriei, precum și un număr mare de vîrfuri de lance. De asemenea, tot acolo se aflau peste 250 fragmente de țigle, din care 28 aveau ștampila C.I.C. < L.I. I. B. Klejman a făcut următoarea lectură: *C(aius), J(ulius ?), C(.....), centurio l(egionis), I (Italicae)*. Pe baza monedelor și a unor minuțioase observații stratigrafice s-a stabilit că această construcție a fost înălțată în al doilea deceniu al sec. III și a funcționat pînă la mijlocul aceluiași veac. Dimensiunile, amplasamentul, inventarul și cronologia edificiului, lectura proprie a ștampilelor de pe țigle, ca și analogiile cu Olbia, unde de asemenea lipsesc sau mai bine zis sînt încălcate regulile ingineresti pentru construcțiile de apărare romane, l-au condus pe I. B. Klejman la interpretarea că această clădire a fost înălțată de soldații romani din Tyras aparținînd legiunii I Italica¹⁶⁹.

¹⁵⁸ A. I. Furmanskaja, *op. cit.*, p. 122—137; idem, *Archeologičeski pamjatniki Tiri persich stolit' našoi eri*, în *ArchKiev*, 10, 1957, p. 80—93; idem, *Antičnyi gorod Tira*, în vol. *Antičnye goroda*, Moscova, 1963; idem, *Issledovanie Tiry*, în *KS Odessa*, (1962) 1964, p. 56—63; idem, *Raskopki Tiry v 1962—1963 gg.*, în *Antičnaja Tira*, p. 5—19.

¹⁵⁹ I. B. Klejman, *K voprosu o prebyvanii v Tire I Kilikijskoj hogorty*, în *KS Odessa*, (1963) 1965, p. 179—182; idem, *Raskopki pomeščenija veksilljacji I-go Italijskogo legiona v Tire*, în *Mat. Arch. Piv. Prič.*, 7, 1971, p. 229—238; idem, *Materialy iz keramičeskich kompleksov Tiry II—IV vv. n.e.*, în *Kratkie teziy dokladov naučnoj konferencii „Antičnye goroda Severnogo Pričernomor'ja i varvarckij mir”*, Moscova, 1973, p. 18; idem, *K stratigraphii naplastovanij rimskogo vremeni v Tire*, în *Mat. Arch. Sev. Prič.*, 8, 1976, p. 109—119; idem, *Stratigraphija kul'turnogo sloja gorodišča Tiry-Belgoroda*, în *Antičnaja Tira*, p. 54—75.

¹⁶⁰ P. O. Karyškovskij, *Epigrafičeskie pamjatniki Belgorod-Dnestrovskogo muzeja*, în *KS Odessa*, (1961) 1963, p. 107 și urm.; idem, *Iz istorii Tiry v I—II vv. n.e.*, în *Mat. Arch. Piv. Prič.*, 7, 1971, p. 149—158; N. M. Kravčenko, *Kompleks rims'kogo času z Tiri*, în *Arch. Issl. Ukr.*, 4, (1969) 1972, p. 181—184; N. M. Kravčenko, V. M. Korpusova, *Dejaki risi material'noj kul'turi pizn'orims'koj Tiri*, în *ArchKiev*, 18, 1975, p. 20—42;

G. I. Krivolap, *Pochovannja rims'kogo času z Tiri ta ii okolici*, în *Arch. Issl. Ukr.*, 4, 1972, p. 185—190.

¹⁶¹ A. N. Zograf, *Antičnye monety*, (MIA, 16), 1951, p. 111—120.

¹⁶² A. I. Furmanskaja, *Klad monet iz raskopok Tiry 1958 g.*, în *Numizmatika i sfragistika*, 1, 1963, p. 76—86.

¹⁶³ V. A. Anochin, *Klad monet načala III v. n.e. iz Tiry*, în *SCN*, 6, 1975, p. 63—67; P. O. Karyškovskij, A. S. Kočievskij, *Antičnye monety iz raskopok Tiry*, în *Antičnaja Tira*, p. 88—98.

¹⁶⁴ V. V. Latyšev, *O Kalendarjach Ol'vii, Tiry i Chersonesa Tavričeskogo*, în *Pontika*, 1909.

¹⁶⁵ E. Minns, *Scythians and Greeks*, Cambridge, 1913.

¹⁶⁶ M. Rostovtzeff, *Iranians and Greeks in South Russia*, Oxford, 1922.

¹⁶⁷ Erich Diehl, *Tyras*, în *RE*, 7, 1943, 1849—1863. Pentru ultimele descoperiri de inscripții vezi P. O. Karyškovskij, *Novye tirasskie nadpisi*, în *Antičnaja Tira*, p. 76—88.

¹⁶⁸ A. I. Furmanskaja, *op. cit.*, în *ArchKiev*, 10, 1957, p. 85—88, fig. 1 și 2; idem, *op. cit.*, în *ArchPam*, 11, 1962, p. 122 și urm., fig. 1—3; idem, *op. cit.*, în *KS Odessa*, 1, 1964, p. 57.

¹⁶⁹ Toate datele referitoare la acest complex la I. B. Klejman, *op. cit.*, în *KS Odessa*, (1963) 1965, p. 179—182; idem, *op. cit.*, în *Mat. Arch. Piv. Prič.*, 7, 1971, p. 229—238, fig. 2.

Deasupra locuinței V au mai fost semnalate resturi dintr-o construcție ulterioară (locuința III), în care s-au găsit monede de la Iulia Domna, Valerianus și Gallienus¹⁷⁰. Prin urmare, se aduce încă o confirmare arheologică referitoare la continuitatea orașului Tyras în a doua jumătate a sec. III e.n., pînă în vremea lui Gallienus.

Între celelalte descoperiri sînt de amintit cuptoarele de olărie și gropile de provizie¹⁷¹.

Necropolele de la Tyras n-au fost cercetate. Recent doar a fost semnalată descoperirea unor morminte din sec. II—III, care ar putea să facă parte dintr-o necropolă mai întinsă¹⁷².

Materialele arheologice rezultate din săpături sau descoperiri întâmplătoare cuprind uneori piese de o mare valoare. Alcătuint o bogată și variată colecție, ele permit astăzi încontestabile reconstituiri istorice. Ceramica ne oferă informații precise referitor la producția de olărie locală și despre relațiile comerciale cu alte centre române. Cuptoarele de ars oale, deja menționate, confirmă o asemenea activitate meșteșugărească. Volumul acestei producții, gama de sortimente și aria în care produsele erau difuzate prin activitatea de schimb, rămîn deocamdată necunoscute. De asemenea, nu se pot preciza încă nici tipurile ceramice produse în atelierele din Tyras. Lipsind și o departajare cronologică mai exactă, nu vom înregistra aici decît global principalele categorii ceramice care au existat în perioada stăpînirii romane la Tyras, precum și concluziile mai importante care se impun.

Ceramica lucrată în atelierele locale este reprezentată prin cîteva tipuri de amfore și o varietate mare de căni, ulcioare, oale, castroane, cupe și alte forme, unele avînd la exterior ornamente în relief ori scurte inscripții, ștampile sau *graffiti* în limba greacă¹⁷³.

Într-un procent pe care nu-l putem deocamdată cît de cît preciza, la Tyras a fost descoperită și ceramică dacică, atît din categoria modelată cu mîna, cît și din aceea lucrată la roată¹⁷⁴, care nu poate fi explicată prin importuri, ci numai prin însași prezența unei populații dacice. Locuirea autohtonă în orașul fondat de milesieni în sec. VII î.e.n. nu poate fi legată doar de momentele de conjunctură, cînd populația dacică a putut fi chiar mai numeroasă, ci de o permanență constantă, evidențiată deja cu prilejul cercetărilor de pînă acum¹⁷⁵.

Armele, uneltele, reprezentările privind viața religioasă (divinități, reliefuri cu scene de vînătoare), ca și diferite alte categorii de obiecte de uz casnic, de podoabă și de toaletă, lucrate din lut, piatră, os, sticlă, fier, bronz, argint și aur, doar semnalate în rapoartele preliminare și studii parțiale, completează informațiile asupra multor aspecte din viața orașului Tyras¹⁷⁶.

Un interes aparte îl prezintă cărămizile și țiglele romane cu ștampile, indicații precise asupra legiunilor din care făceau parte detașamentele staționate în orașul de pe malul de vest al Nistrului. Multe din acestea poartă ștampila LEGIO V M(ACEDONICA)¹⁷⁷ sau aceea a unei

¹⁷⁰ Ibidem, p. 236, fig. 2.

¹⁷¹ A. I. Furmanskaja, *op. cit.*, în *ArchKiev*, 10, 1957, p. 85; idem, *op. cit.*, în *KS Odessa*, 1, (1962) 1964, p. 57—58.

¹⁷² G. I. Krivolap, *Pochovannja rims'kogo času Tiri ta ii okolici*, în *Arch. Issl. Ukr.*, 4, 1972, p. 185—187, fig. 1.

¹⁷³ A. I. Furmanskaja, *op. cit.*, în *ArchKiev*, 10, 1957, p. 88 și urm., pl. I și II; idem, *op. cit.*, în *ArchPam*, 11, 1962, p. 130 și urm.; N. M. Kravčenko, V. M. Korpuseva, *op. cit.*, în *ArchKiev*, 18, 1975, p. 20—42, fig. 2—11; V. V. Kropotkin, *op. cit.*, p. 11—16, 19, 82, nr. 672. Pentru ceramica fină vezi A. V. Gudkova, *Klassifi-kacia seroglinjanov stolovoj keramiki Tiry, 2—4 vv. n.e.*, în *Antičnaja Tira*, p. 99—115.

¹⁷⁴ A. I. Furmanskaja, *op. cit.*, în *ArchKiev*, 10, 1957, p. 90—92, pl. III; N. M. Kravčenko, V. M. Korpuseva, *op. cit.*, în *ArchKiev*, 18, 1975, fig. 8, 3, 5, 7; 12, 13.

¹⁷⁵ Situația este similară cu aceea din orașele grecești și romane din Dobrogea. Vezi ultimele comentarii

la Al. Suceveanu, *Viața economică în Dobrogea română (secolele I—III e.n.)*, București, 1977.

¹⁷⁶ P. Nicorescu, *op. cit.*, în *Dacia*, 3—4, 1927—1932, p. 595—601; A. I. Furmanskaja, *op. cit.*, în *ArchKiev*, 10, 1957, p. 84; idem, *op. cit.*, în *ArchPam*, 11, 1962, p. 126—127, fig. 10; idem, *op. cit.*, în *KS Odessa*, 1, (1962) 1964, p. 62—63; I. B. Klejman, *op. cit.*, în *Mat. Arch. Piv. Prič.*, 7, 1971, p. 233—235; N. M. Kravčenko, V. M. Korpuseva, *op. cit.*, în *ArchKiev*, 18, 1975, p. 40; S. Sanie, *Le diadème d'or de Tyras*, în *Dacia*, N. S., 23, 1979, p. 147—157; idem, *Diadema de aur de la Tyras*, în *ActaMN*, 16, 1979, p. 127—140.

¹⁷⁷ P. Nicorescu, *op. cit.*, în *Ephem. Dacorom.*, 2, 1924, p. 412—413, fig. 73—74; idem, *op. cit.*, în *ARMSI*, s. 3, t. 19, 1937, p. 217—218, fig. 1; idem, *op. cit.*, în *ARMSI*, s. 3, t. 26, 1944, p. 501; Gr. Avachian, *Știri nouă din Tyras*, în *CNA*, 5, 1924, p. 20—21, nr. 41—43; A. I. Furmanskaja, *op. cit.*, în *ArchPam*, 11, 1962, p. 127, fig. 9, 2.

întregi vexilații, cuprinzând trupe din *legio V Macedonica*, *legio I Italica* și *legio XI Claudia*¹⁷⁸. Aceste din urmă stampile atestă că detașamentele din leg. I Italica și leg. XI Claudia au venit la Tyras și au participat la ridicarea unor edificii încă înainte de anii 167/168.

Dintre țițele romane ar mai fi de menționat acelea purtând ștampila *C.I.C.* < *L.I.*, citită pînă acum în trei variante:

*C(ohors) I C(ilicum) (centurio) I*¹⁷⁹

*C(ohors) I Cl(audia) e[q(uitata)]*¹⁸⁰

*C(aius), I(ulius ?), C(..... ?), centurio L(egionis), I (Italica)*¹⁸¹.

Prin urmare, P. Nicorescu și D. Tudor au interpretat această ștampilă ca menționînd detașamente de trupe, iar I. B. Klejman ca nume al unui centurion din leg. I Italica. Lectura definitivă va putea fi asigurată după descoperirea și a altor materiale ajutătoare. Ceea ce ne permitem aici este numai observația că ștampila în discuție ar putea să reprezinte și numele unui producător de *tegulae*.

Foarte importante sînt descoperirile monetare, atît tezaurele, cît și cele răspîndite în complexe și depuneri arheologice. Orașul bătea monedă dintr-o perioadă mai veche¹⁸². În vremea lui Domitian, la Tyras se bate monedă obișnuit, avînd pe avers figura împăratului cu numele și titulatura. Emisiunile în onoarea lui Domitian ar putea fi considerate surprinzătoare, deoarece, așa cum se va vedea mai jos, orașul nu pare să fi fost la acea dată sub controlul efectiv al armatelor romane.

Orașul a bătut monedă, cu unele întreruperi, pînă în vremea lui Alexander Severus. Lipsesc emisiuni de pe vremea împăraților Nerva, Traian, Marcus Aurelius, Macrinus și Elagabal¹⁸³. Mai surprinzătoare este absența emisiunilor de la Traian și Marcus Aurelius, care au avut perioade lungi de domnie, precum și numeroase inițiative pentru consolidarea stăpînirii romane în teritoriile din această parte a imperiului. Situația ar putea reflecta unele momente de conjunctură. Activitatea de batere a monedei se înviorază vizibil încă din vremea lui Septimius Severus, mai ales după anul 201, dată la care au fost reînnoite privilegiile vamale pentru cetățenii orașului Tyras¹⁸⁴.

Referitor la piesele monetare, deosebit de importantă este descoperirea în ultimul timp a unor monede din vremea împăraților Valerianus (253—260), Gallienus (253—268) și Claudius II Gothicus (268—270)¹⁸⁵. Asocierea lor cu un nivel foarte clar de construcții edilitare face dovada incontestabilă a continuării orașului și după anul 238, moment despre care s-a crezut multă vreme că reprezintă sfîrșitul vieții romane la Tyras.

Inscripțiile, deși nu prea numeroase, oferă date importante pentru istoria orașului. Cea mai veche dintre acestea, scrisă pe marmură, datează din vremea împăratului Traian (anii 116—117), cînd Q. Pompeius Falco, guvernatorul Moesiei Inferior, construiește un edificiu public la Tyras. La lucrările de construcție, conduse de centurionul Marcus Ennius Illadianus, au participat un detașament din legiunea V Macedonica împreună cu alte trupe auxiliare¹⁸⁶. Aceasta este cea mai veche știre epigrafică despre prezența unei garnizoane romane la Tyras.

¹⁷⁸ P. Nicorescu, *op. cit.*, în *Ephem. Dacorom.*, 2, 1924, p. 413, fig. 75; idem, *op. cit.*, în *ARMSI*, s. 3, t. 19, 1937, p. 217—219, 224, fig. 2—5.

¹⁷⁹ Idem, *op. cit.*, în *ARMSI*, s. 3, t. 26, 1944, p. 501, fig. 1.

¹⁸⁰ D. Tudor, *Kilikijjskaja kogorta v Maloj Skifii i Tavride*, în *Mat. Issl. Arch. Jugo-zap. SSSR i Rum. Narod. Resp.*, Chișinău, 1960, p. 241—258.

¹⁸¹ I. B. Klejman, *op. cit.*, în *KS Odessa*, (1963) 1165, p. 179—182; idem, *op. cit.*, în *Mat. Arch. Piv. Prič.*, 7, 1971, p. 237—238.

¹⁸² E. Minns, *op. cit.*, p. 447—449, pl. I.

¹⁸³ A. N. Zograf, *op. cit.*, în *MIA*, 16, 1951, p. 111—120; V. A. Anochin, *op. cit.*, în *SCN*, 6, 1975, p. 63—67.

¹⁸⁴ A. N. Zograf, *op. cit.*, p. 116. Vezi și compoziția celor două tezaure descoperite în 1950 și 1958 (V. A. Anochin, *op. cit.*, p. 63 și urm.), în care majoritatea monedelor sînt de la Septimius Severus, dar primele acumulări substanțiale provin de la Commodus.

¹⁸⁵ A. I. Furmanskaja, *op. cit.*, în *KS Odessa*, 1, (1962) 1964, p. 63; I. B. Klejman, *op. cit.*, p. 235; P. O. Karyškovskij, A. S. Kočievskij, *op. cit.*, în *Antiknaja Tira*, p. 88—98.

¹⁸⁶ P. Nicorescu, *op. cit.*, în *Dacia*, 3—4, 1927—1932, p. 569—570, fig. 18; idem, *op. cit.*, în *ARMSI*, s. 3, t. 19, 1937, p. 218; idem, *op. cit.*, în *ARMSI*, s. 26, 1944, p. 502—504, fig. 2—3.

O altă inscripție, de asemenea pe marmură, este dedicată lui Marcus Ennius Illadianus, centurion din legiunea V Macedonica, foarte probabil același menționat și în inscripția precedentă. Monumentul a fost ridicat de către subalternii săi Cornelius Vitalis (*actuarius*), Julius Iamblicus (*equus*), Marcus Valerius (*valetudinarius* ?) și alții a căror nume nu s-au mai păstrat¹⁸⁷. Dintre funcțiile enumerate reținem pentru moment „actuarius”, care presupune și pe aceea de „susceptores”, ambele făcând dovada despre stringerea unor dări în natură¹⁸⁸.

O altă inscripție dedicată comandantului vexilației din Tyras de către subalternii săi este și aceea care menționează numele centurionului Titus Trebius Fronto din legiunea V Macedonica¹⁸⁹ și datează dintr-o perioadă cuprinsă între domnia lui Traian și anii 167/168. Numele legiunii V Macedonica mai apare pe încă un fragment de inscripție pe marmură¹⁹⁰.

Două inscripții descoperite mai demult la Ciobruți și Korotnoe, dar provenind de fapt de la Tyras, rețin atenția pentru conținutul lor deosebit de interesant.

Inscripția de la Ciobruți, păstrată fragmentar, este un decret din anul 181, aducând elogii lui Cocceius, prin activitatea căruia a fost câștigată bunăvoința împăratului roman pentru orașul Tyras. Decretul consemnează existența și la această dată a adunării poporului, a sfatului orașului și a colegiului de arhoni¹⁹¹. Importanța monumentului constă atât în precizările referitoare la raporturile dintre stăpânirea romană și oligarhia orașului, cât și în acelea cu privire la păstrarea unor vechi instituții. Firește, așa cum deja s-a arătat, aceste instituții nu mai aveau în epoca romană aceeași sferă largă de activitate și același conținut democratic pe care le avuseseră în perioadele anterioare¹⁹².

Inscripția de la Korotnoe, datînd din anul 201, oferă alte informații cu privire la relațiile dintre orașul Tyras și romani. Textul ei menționează că cetățenii orașului vor fi scutiți de taxe vamale, recăpătînd astfel un privilegiu pe care aceștia îl primiseră de foarte multă vreme¹⁹³, poate chiar încă înainte de ocupația romană propriu-zisă¹⁹⁴. Dispozițiile referitoare la scutirile de vamă sînt însoțite de o clauză, potrivit căreia străinii care vor primi în viitor cetățenia orașului nu vor putea beneficia de avantajele vamale decât numai dacă titlul de cetățean al orașului Tyras va fi confirmat de guvernatorul provinciei¹⁹⁵. Prin urmare, ca și în cazul altor orașe grecești de pe țărmul pontic, Tyras își păstrase o anume autonomie internă, dar în fapt se afla sub autoritatea romană. Dealtfel, însăși necesitatea de a reînnoi privilegiul vamal arată că romanii îl acordau sau îl retrăgeau în funcție de natura raporturilor cu oligarhia orașului.

Tot de la Tyras mai provin și alte fragmente de inscripții¹⁹⁶, al căror interes pentru istoria orașului este însă mai redusă.

Destul de importante, deși încă foarte puțin cunoscute, sînt și descoperirile din regiunea litoralului Mării Negre, dintre lacul Sasîc și limanul Nistrului (fig. 6), pe care la început am denumit-o drept zonă Tyras. Astfel, resturi dintr-o așezare romană cu o mare abundență de fragmente de amfore, de cărămizi și de țigle au fost identificate pe țărmul drept al limanului, la întîlnirea acestuia cu laguna Budacu¹⁹⁷. O altă așezare, la suprafața căreia s-au găsit ceramică, pietre și cărămizi, se afla la cîțiva kilometri spre vest de prima¹⁹⁸. Din zona acestor așezări pro-

¹⁸⁷ Idem, *op. cit.*, în *ARMSI*, s. 3, t. 19, 1937, p. 219–220; fig. 7–8; idem, *op. cit.*, în *ARMSI*, s. 3, t. 26, 1944, p. 502.

¹⁸⁸ O. Seek, *Actarius*, în *RE*, I, 1, p. 301–302.

¹⁸⁹ P. Nicorescu, *op. cit.*, în *ARMSI*, s. 3, t. 19, 1937, p. 219, 224, fig. 6; idem, *op. cit.*, în *ARMSI*, s. 3, t. 26, 1944, p. 502.

¹⁹⁰ P. Nicorescu, *op. cit.*, în *Dacia*, 3–4, 1927–1932, p. 570, fig. 12 (Din aceleași săpături mai provin alte trei fragmente de inscripții, datînd probabil din sec. II, p. 569, fig. 4; 5; 9); idem, *op. cit.*, în *ARMSI*, s. 3, t. 19, 1937, p. 218; idem, *op. cit.*, în *ARMSI*, s. 3, t. 26, 1944, p. 502, nota 3.

¹⁹¹ E. Minns, *op. cit.*, p. 466, 639, App. 3 (= IOSPE I, 2).

¹⁹² Em. Condurachi, în *Istoria României*, I, 1960, p. 491–492.

¹⁹³ E. Minns, *op. cit.*, p. 446, 640, App. 4 (= IOSPE I, 3).

¹⁹⁴ Gr. Tocilescu, *Monumentele epigrafice și sculpturale ale Muzeului Național de Antichități din București*, I, 1902, p. 231.

¹⁹⁵ Vezi nota 193.

¹⁹⁶ E. Minns, *op. cit.*, p. 446; P. O. Karyškovskij, *op. cit.*, în *Antičnaja Tira*, p. 76–88.

¹⁹⁷ Gh. Năstase, *op. cit.*, p. 141–142.

¹⁹⁸ *Ibidem*, p. 143.

vine și bucată de cărămidă purtând ștampila *leg(io) I Ital(ica)*, a cărei prezență aici ar putea fi pusă în legătură cu ridicarea vreunui turn de observație (turnul lui Neoptolem ?)¹⁹⁹. Resturi de ceramică, țigle, cărămizi și conducte de apă din așezări romane au fost semnalate și la nord de Tyras, pe o distanță de circa 15 km²⁰⁰. Descoperirile menționate sînt un indiciu că ridicarea edificiilor și a fortificațiilor, ca și staționarea trupelor romane, nu s-au limitat doar la orașul Tyras, ci au cuprins și alte puncte de pe țărmul limanului și al Mării Negre.

În afară de cele deja amintite, au mai fost semnalate numeroase așezări, pe locul cărora s-au cules doar fragmente de amfore²⁰¹. De asemenea, în cuprinsul altora (Starokozackoe, Kamyšovka și Nikolaevka-Novorossijskaja)²⁰² a mai fost adunată și ceramică lucrată cu mîna, ceea ce ar putea fi un indiciu al apartenenței lor dacice. Din păcate, materialele descoperite prin aceste investigații de suprafață n-au fost prezentate și în ilustrație, pentru a le putea stabili caracteristicile și apartenența culturală, ceea ce impune multă prudență în formularea aprecierilor.

În sfîrșit, dintre descoperirile care mai trebuie amintite aici sînt mormintele sarmatice de la Șaba, localitate situată la sud de orașul Tyras, pe malul limanului. Informațiile despre aceste morminte sînt destul de puține. Știm doar că au fost descoperite într-un tumul (probabil introduse ulterior !) și că din inventarul lor s-au păstrat două fibule²⁰³, pe baza cărora pot fi datate la mijlocul sec. III.

Una din problemele cele mai discutate a fost aceea cu privire la perioada stăpînirii romane la Tyras. Multă vreme s-a presupus că romanii și-au instalat prima garnizoană militară încă din sec. I e.n. Schimbarea erei și folosirea calendarului roman în locul celui ionian în anul 65 e.n. a fost interpretată ca un efect al acțiunilor militare întreprinse la nordul Dunării de Tib. Plautius Aelianus²⁰⁴, considerate a se fi petrecut prin anii 52—53 și a fi avut ca rezultat anexarea orașului Tyras la Moesia Inferior²⁰⁵.

Adoptarea noului calendar nu poate fi socotită totuși drept o dovadă că orașul Tyras se afla deja sub puterea unei garnizoane militare romane. Faptul dezvăluie mai curînd cît de profundă era influența romană în orașele grecești de pe litoralul nordic al Mării Negre și cît de largă era sfera ei de acțiune. Emisiunile monetare cu portretul, numele și titulatura împăratului de la Roma, începînd cu perioada lui Domitian²⁰⁶, arată neîndoiește o autoritate foarte mare a imperiului în acest oraș nord-pontic din a doua jumătate a sec. I e.n. Deși nu se poate vorbi încă de o prezență militară romană permanentă la Tyras sau în celelalte orașe grecești de pe țărmul de nord al Mării Negre, unele acțiuni armate pe uscat sau pe mare par totuși să fi avut loc, de vreme ce Roma intervine cu succes mai întîi pentru a-și impune candidatul preferat pe tronul Regatului Bosporan, iar apoi pentru a ajuta pe locuitorii orașului Chersones împotriva sciților²⁰⁷.

Cea mai veche dovadă despre staționarea unei garnizoane romane la Tyras rămîne inscripția din vremea împăratului Traian (anii 116—117), la care ar putea să se mai adauge eventual și cea dedicată centurionului Marcus Ennius Illadianus. Prin urmare, instalarea primei garnizoane la Tyras s-a făcut abia în vremea lui Traian, foarte probabil în aceleași împrejurări

¹⁹⁹ Strabon, VII, 306; A. Herrmann, în *RE*, 16, 2, 2 470; E. Diehl, în *RE*, 7, A, 1870; Gr. Avakian, *op. cit.*, în *CNA*, 5, 1924, p. 22; 6, 1925, p. 39; Gh. Năstase, *op. cit.*, p. 141. M. V. Agbunov, *K voprosu o lokalizacii bašni Neoptolema i Germonaktovoj derevni*, în *VDI*, 1978, 1, p. 112—123.

²⁰⁰ Gh. Năstase, *op. cit.*, p. 144.

²⁰¹ I. T. Černjakov, *op. cit.*, în *MIA*, 139, 1967, p. 202—203, fig. 1.

²⁰² *Ibidem*, p. 199, fig. 1.

²⁰³ A. K. Ambroz, *Fibuly juga evropejskoj časti SSSR II v. do n.e. — IV v.n.e.*, Moscova, 1966, p. 53, pl. 9, 18; 22,2; E. A. Rikman, *Etničeskaja istorija*, p. 35, 36, fig. 3, 1.

²⁰⁴ Referitor la perioada, zona și caracterul acțiunilor lui Tib. Plautius Aelianus la nordul Dunării,

vezi Em. Condurachi, *Tib. Plautius Aelianus și strămutarea transdanubienilor în Moesia*, în *SCIV*, 9, 1958, 1, p. 119—130; M. D. Pippidi; *Tiberius Plautius Aelianus și frontiera Dunării de Jos în sec. I e.n.*, în *Contribuții*, p. 287—328.

²⁰⁵ E. A. Minns, *op. cit.*, p. 447, 469; Th. Mommsen, *op. cit.*, 5, 1921, p. 285; M. Fluss, în *RE*, 15, 2 377; Gr. Tocilescu, *Monumente epigrafice și sculpturale*, 1, 1902, p. 228; V. Pârvan, *Getica*, p. 103, 733; *idem*, *Dacia*, 1937, p. 173; P. Nicorescu, *op. cit.*, în *Ephem. Dacorom.*, 2, 1924, p. 379, 413; *idem*, *op. cit.*, în *ARMSI*, s. 3, t. 19, 1937, p. 221; R. Vulpe, *Piroboridava*, 1931, p. 32—33; *idem*, *Histoire ancienne*, p. 123—124.

²⁰⁶ A. N. Zograf, *op. cit.*, p. 115.

²⁰⁷ D. M. Pippidi, *op. cit.*, p. 296, 325.

în care se fortifică tot malul stîng al Dunării din sudul Moldovei sau la foarte scurt timp după aceea. Situarea orașului Tyras drept *extra provinciam* în papirusul Hunt (anii 105—108) arată că la acea dată el nu era încă anexat la provincia Moesia Inferior. Prezența celor doi militari din *cohors I Hispanorum Veterana* la Tyras (*Tyrae in praesidio*) sugerează totuși limpede că în acest oraș ar fi putut exista deja unele „detașamente militare”²⁰⁸. Cît de numeroase erau aceste detașamente, din cine erau formate și ce misiuni aveau de îndeplinit în această primă etapă este greu de precizat.

Spre deosebire de sectorul Dunării, ca de exemplu la Barboși și Orlovka, unde instalarea detașamentelor romane s-a făcut în urma luptelor crîncene cu populația dacică, intrarea trupelor romane în orașul Tyras s-a petrecut probabil cu acordul oligarhiei grecești de aici. După cum s-a arătat mai sus, la Tyras fuseseră create suficiente condiții pentru o instalare pașnică a romanilor. Atitudinea de bunăvoință a autorității romane fusese anticipat cumpărată cu importante avantaje oferite de romani, mai ales pentru categoriile sociale bogate ale orașului. Este foarte probabil că scutirile de taxe vamale pentru cetățenii orașului, reconfirmate prin decretul din anul 201, despre care se spune că datau de așa multă vreme încît nu se mai știa precis originea lor (de cînd anume fuseseră primite), să fi fost promulgate încă din etapa premergătoare instalării trupelor în oraș.

În timpul ocupației romane, dezvoltarea economică a orașului a cunoscut o înflorire substanțială. Revirimentul s-a datorat nu numai scutirilor de taxe vamale, ci mai ales condițiilor de liniște și de siguranță oferite comerțului din tot bazinul pontic de noii stăpîni²⁰⁹. De asemenea, posibilitățile de extindere a legăturilor cu celelalte orașe ale imperiului erau mult mai largi în noua conjunctură.

În ceea ce privește retragerea detașamentelor romane de la Tyras, pe baza descoperirilor monetare s-a crezut multă vreme că acestea l-au părăsit în anul 238, ca urmare a atacurilor întreprinse de goți²¹⁰. Această opinie a fost în ultimul timp tot mai mult contrazisă de rezultatele cercetărilor arheologice, care au arătat limpede că descoperirile monetare nu încetează la Alexander Severus, ci continuă și mai tîrziu, pe vremea împăraților Valerianus, Gallienus și Claudius II Gothicus, ba chiar și mai tîrziu²¹¹. Dacă la descoperirile monetare se adaugă și acel nivel de construcții datat bine în deceniile al șaselea și al șaptelea din sec. III²¹², rezultă că retragerea trupelor romane de la Tyras a avut loc în cadrul aceleiași mari acțiuni de realiniere a frontierei romane, adică în perioada Gallienus-Aurelian. Este adevărat, spre mijlocul sec. III, în vremea împăraților Gordian III — Filip Arabul, se constată și la Tyras unele distrugeri, între care chiar a edificiului aparținînd unui detașament de militari romani²¹³, dar ele sînt urmate de noi construcții. Aceste distrugeri atestă că în perioada la care ne referim au avut de suferit de fapt toate așezările romane de pe malul stîng al Dunării de Jos, ca și unele de pe litoralul pontic.

Sintetizînd principalele date referitoare la orașul Tyras în epoca romană, am putea vorbi pentru început de o perioadă mai lungă de pătrundere a influențelor romane, pregătitoare cuceririi, în care se pot distinge mai multe etape. Ultima, care ne interesează aici, cuprinde aproximativ intervalul de la Nero (marcat vizibil de adoptarea erei romane și de acțiunile lui Tib. Plautius Aelianus la nordul Dunării de Jos) pînă la Traian și se detașează de etapele precedente printr-un grad mult sporit de intensitate a influenței romane, ca și printr-o sferă mai largă de manifestare a acesteia. De asemenea, mai trebuie adăugat că la Tyras influența romană era foarte activă datorită legăturilor strînse cu orașele grecești de pe coasta vestică a Mării Negre, aflate deja sub ocupa-

²⁰⁸ *Ibidem*, p. 322—323.

²⁰⁹ E. Diehl, în *RE*, 7, A, 1860.

²¹⁰ Th. Mommsen, *op. cit.*, p. 286; E. A. Minns, *op. cit.*, p. 448; E. Diehl, în *RE*, 7, A, 1862; Gr. Tocilescu, *op. cit.*, p. 228; A. I. Furmanskaia, *op. cit.*, în *KS Odessa*, 1, (1962) 1964, p. 63.

²¹¹ *Ibidem*; idem, *op. cit.*, în *ArchKiev*, 10, 1957, p. 84; I. B. Klejman, *op. cit.*, în *Mat. Arch. Piv. Prič.*,

7, 1971, p. 235. Pentru problema atacurilor întreprinse de goți vezi și D. M. Pippidi, *Cu privire la distrugerea Histriei de goți în secolul al III-lea*, în *Contribuții*, p. 464—480.

²¹² I. B. Klejman, *op. cit.*, p. 235.

²¹³ *Ibidem*, p. 229—237; idem, *op. cit.*, în *KS Odessa*, (1963) 1965, p. 179—182.

ția romană. Modelul relațiilor cu romanii oferit de orașe grecești ca Histria și Tomis, a căror prosperitate economică devine tot mai evidentă, au atras foarte repede și orașul Tyras în sfera lumii romane.

Stăpînirea romană propriu-zisă cunoaște cîteva etape distincte. Prima cuprinde intervalul de la cucerire (în vremea lui Traian) și pînă la Marcus Aurelius inclusiv. Ea s-ar suprapune în mare perioadei de staționare la Tyras a detașamentului din leg. V Macedonica. Inscriptiile păstrate se referă la ridicarea unor edificii publice sau sînt dedicații în onoarea comandantilor de garnizoană (Marcus Ennius Illadianus și Titus Trebius Fronto, centurioni din leg. V Macedonica). Activitatea de construcție din această primă etapă a ocupației romane este sugerată și de numărul relativ mare de țigle purtînd ștampila *leg(io) V Mac(edonica)*, la care se adaugă și acelea cu numele tuturor trupelor din vexilație: *leg. V Macedonica*, *leg. I Italica* și *leg. XI Claudia*. Referindu-se la depunerile arheologice și resturile de construcții din sec. II și din prima jumătate a sec. III de pe terasa a doua, A. I. Furmanskaja sesizează existența a două faze²¹⁴, despre care însă nu ne dă amănunte cronologice mai precise. Tot ea constată că la sfîrșitul sec. I și începutul sec. II are loc o evidentă înviorare economică a orașului²¹⁵.

A doua etapă a stăpînirii romane la Tyras, cea mai înfloritoare, cuprinde intervalul de timp de la Commodus pînă la Alexander Severus. Activitatea de producție și comerțul capătă o amploare necunoscută pînă acum. Raporturile dintre romani și oligarhia orașului sînt dintre cele mai bune. Orașul își păstrează vechile sale instituții (adunarea poporului, sfatul orașului și colegiul de arhonți), iar cetățenii lui beneficiază de importante scutiri vamale. În schimb, orașul recunoaște puterea împăraților romani, cărora le dedică frecvent emisiuni monetare. Unele emisiuni sînt scoase și în onoarea altor membri din familia imperială²¹⁶. Hotărîrile organelor administrative, cel puțin unele din ele, au nevoie de confirmarea guvernatorului provinciei. De asemenea, populația este obligată la plata unor dări în natură. În oraș sînt ridicate noi edificii. Procesul de extindere a teritoriului său, sesizat în prima etapă, continuă și acum. Construcția acoperită cu țigle purtînd ștampila *C.I.C. <L.I* a fost ridicată tocmai în această etapă.

În sfîrșit, cea de a treia etapă cuprinde intervalul de la Gordian III pînă la Gallienus-Aurelian. Atacurile populațiilor din afara granițelor imperiului produc distrugerii și la Tyras. Activitatea de refacere nu va aduce orașul la nivelul anterior, iar noile construcții vor fi mai puțin solide. Depunerile arheologice sînt mai sărăcicioase, monedele sînt rare, iar inscripțiile lipsesc deocamdată. Activitatea de producție și comerțul sînt mult stînjinite de atacurile continue și nesiguranța căilor de circulație de pe uscat și mare. Ceramica dacică lucrată cu mîna se înmulțește, semn că orașul mai primește un adăos de populație autohtonă²¹⁷. Tot acum își fac apariția unele morminte sarmatice în zonă²¹⁸, iar piese izolate (fragmente de oglindă cu tagma) sînt semnalate și la Tyras²¹⁹. Din acest punct de vedere, situația este foarte asemănătoare cu aceea de la Barboși.

Spre deosebire de zonele Barboși, Orlovka, Ismail și Chilia, zona Tyras nu a mai fost delimitată și protejată de un limes. Din acest punct de vedere, situația orașului Tyras, care nu se mai afla în cuprinsul unui teritoriu roman propriu-zis, era foarte asemănătoare cu a celorlalte orașe grecești din zona nord-pontică anexate la Moesia Inferior, ca de exemplu Olbia. Situația lui nu se reducea la acela al unui cap de pod roman la vărsarea Nistrului în mare, de vreme ce și alte puncte din zona orașului erau amenajate pentru apărare. De-a lungul Nistrului, dar și mai departe de acesta și de țărmul mării, existau alte așezări mai mici, care formau toate la un loc o zonă compactă, în care viața romană se dezvoltă întocmai ca într-un teritoriu din lăuntrul imperiului. În felul acesta, fișia de teritoriu roman de la nordul Dunării de Jos se continua în fapt pînă la Nistru și chiar mai departe. Deși nu se afla la adăpostul unui limes, zona trebuie să fi fost foarte sever supravegheată, întrucît numai prin astfel de măsuri se putea asigura liniștea așezărilor și a cir-

²¹⁴ A. I. Furmanskaja, *op. cit.*, în *ArchPam*, 11, 1962, p. 126 și urm.

²¹⁵ Idem, *op. cit.*, în *ArchKiev*, 10, 1957, p. 93.

²¹⁶ A. N. Zograf, *op. cit.*, p. 116–119.

²¹⁷ A. I. Furmanskaja, *op. cit.*, în *ArchPam*, 11, 1962, p. 134.

²¹⁸ Vezi nota 203.

²¹⁹ Vezi nota 217.

culației pe sectorul de drum de mare importanță economică și strategică de la Barboși spre Tyras. Dealtfel, orașul trebuie să fi avut în stăpînire un anumit teritoriu din jur, întocmai ca Histria, Tomis sau Callatis. Întinderea exactă a acestui teritoriu și natura proprietății sînt greu de stabilit, dar dacă se face o comparație cu posesiunile orașelor grecești dobrogene din acea vreme²²⁰, s-ar putea presupune că acesta ar fi putut ajunge la o suprafață de aproximativ 100.000 ha (=1 000 km²).

Tyras ca centru de producție este puțin cunoscut. Foarte probabil că au existat ateliere în care se practicau diferite meșteșuguri, produsele acestora fiind destinate nu numai localnicilor, ci și populațiilor din zone mai îndepărtate, atît din interiorul cît și din afara imperiului. Singurele informații pe care le avem în prezent sînt cele privitoare la meșteșugul olăriei, în care se remarcă producția foarte mare de amfore, folosite mai ales la păstrarea și transportul vinurilor.

Un rol important în activitatea economică a orașului l-au avut agricultura și viticultura²²¹. Drept mărturie stau și emisiunile monetare de pe vremea împăraților Septimius Severus, Caracalla și Alexander Severus, care au pe revers chipul Demetrei (zeița recoltelor) sau al lui Dionysos (zeul vinului și al viței de vie)²²². Strîngerea unor dări în natură, în primul rînd a unor produse agroalimentare pentru întreținerea trupelor, este încă o dovadă că la Tyras și în zona din jur exista o categorie de producători agricoli.

Viața comercială a orașului a cunoscut, mai ales pînă la Alexander Severus, o dezvoltare deosebită, aceasta fiind mult impulsionată printre altele de activitatea proprie de producție, de scutirile vamale, de siguranța instaurată de romani pe drumurile comerciale, de relativa liniște și ordine din imperiu, ca și de poziția geografică foarte favorabilă; pe de o parte, orașul Tyras era un punct de tranzit între orașele din Crimeea și cele de pe litoralul vest-pontic²²³, iar pe de altă parte un loc de întîlnire a uneia dintre cele mai importante artere comerciale de pe uscat, aceea de pe valea Nistrului, cu drumurile comerciale maritime din bazinul Mării Negre. La acestea se mai adaugă că Tyras se afla pe drumul care făcea legătura pe uscat între toate orașele grecești de pe litoralul vestic și nordic al Mării Negre²²⁴ și de asemenea ca o altă cale de comunicație de importanță majoră, care pornea de la Aquincum și trecea pe la Porolissum, pasul Oituz și Barboși, se oprea la Tyras²²⁵. Unele cercetări mai recente vin să arate că orașul Tyras era legat prin Olbia și de marele căi comerciale care duceau spre India și China din Orientul Îndepărtat²²⁶.

* * *

Descoperirile din cele cinci zone ale teritoriului roman din sudul Moldovei sînt inegale din punct de vedere al cantității și calității lor. Mai numeroase sînt acelea de la Barboși, Tyras și într-o oarecare măsură de la Orlovka; zonele Ismail și Chilia n-au fost cercetate prin săpături, fapt pentru care situația lor poate fi analizată doar pe baza descoperirilor întîmplătoare și a investițiilor de suprafață. Cu toate acestea, descoperirile de pînă acum se completează între ele și permit în cele din urmă formularea unor aprecieri generale. Ele oferă în ansamblu imaginea unei dezvoltări unitare pe tot spațiul stăpînit de romani. Chiar și așezarea din zona Ismail, prin cele două inscripții descoperite în mod fortuit, face dovada că a cunoscut o viață romană la fel sau aproape la fel de intensă ca și cele de la Barboși sau Orlovka. Numai în zona Chilia lipsesc deocamdată monumente romane mai semnificative, cauza fiind înainte de toate stadiul total nesatisfăcător al cercetărilor de aici.

²²⁰ Teritoriul histrian a fost apreciat la circa 80 000—100 000 ha, cel tomitan la 100 000 ha, iar cel callatian la 60 000—80 000 ha. Al Suceveanu, *op. cit.*, p. 79, 87 și 92.

²²¹ A. I. Furmanskaja, *op. cit.*, în *ArchKiev*, 10, 1957, p. 93.

²²² A. N. Zograf, *op. cit.*, p. 118—119.

²²³ E. Diehl, în *RE*, 7, A, 1861.

²²⁴ I. Mititelu, *Le bouclier de Dura-Europos*, în

BSNR, 37, 1943, 91, p. 78 și urm.; D. M. Pippidi, *Contribuții*, p. 324—325, n. 124.

²²⁵ V. Pârvan, *op. cit.*, în *ARMSI*, 36, 1913, p. 120; R. Vulpe, *Histoire ancienne*, p. 167.

²²⁶ Z. Kádár, *Serica. Le rôle de la soie dans la vie économique et sociale de l'Empire romain*, în *Acta Classica Universitatis Scientiarum Debrecinensis*, 3, 1967, p. 89—98; D. M. Pippidi, *Note de lecture. Despre un antic drum al mătăsii, mai puțin cunoscut*, în *StCl*, 10, 1968, p. 237—280; idem, *Contribuții*, p. 328, și n. 138.

O primă constatare ce trebuie făcută este aceea că prezența romană la nordul Dunării de Jos nu s-a limitat la câteva capete de pod implantate pe malul stîng al fluviului, ci că un întreg teritoriu din sudul Moldovei, de pe toată întinderea sa pînă la Nistru, de circa 200 km, a fost anexat la imperiu. Importanța unei astfel de anexiuni nu se referă numai la organizarea unui sistem de apărare unitar al frontierelor romane, ci mai ales la implicațiile acestui teritoriu în procesul de restructurare etnică a populației dacice de la est de Carpați.

O altă constatare ce se impune este aceea că extinderea provinciei Moesia Inferior la nordul Dunării de Jos la începutul sec. II a însemnat și cuprinderea acestui teritoriu într-un proces foarte intens de romanizare, similar spre exemplu celui din Dacia romană. În limitele acestui teritoriu, ce-i drept, nu prea mare ca întindere (în total aproximativ 5 500 km²), se aflau castele, castru, turnuri de observație, sate, orașe (Tyras) și localități semiurbane. Din această ultimă categorie făcea parte așezarea civilă de la Barboși, dar foarte probabil și acelea din preajma castru (castelelor) de la Orlovka și Ismail. Toate acestea arată că viața romană s-a dezvoltat aici în formele ei clasice, la fel ca în oricare altă provincie a imperiului. Faptul că pînă acum n-au fost semnalate și temple nu poate fi o dovadă că acestea n-ar fi existat aici. Este foarte posibil ca prin săpăturile viitoare să fie dezvelite și astfel de edificii.

În ceea ce privește inscripțiile, se poate spune că numărul lor este suficient de mare pentru volumul cercetărilor de pînă acum.

În mod clar, descoperirile din teritoriul roman din sudul Moldovei atestă alături de romani, de la Barboși pînă la Tyras, prezența constantă a populației dacice, atât în așezările civile, cît și în castru. Nu același lucru se poate afirma despre elementele sarmatice, semnalate ca de obicei doar prin morminte izolate sau grupe mici de morminte. Un fapt ce trebuie reținut este acela că descoperirile sarmatice se datează destul de tîrziu, abia pe la mijlocul sec. III, foarte probabil din vremea și de după tulburările petrecute pe timpul împăraților Gordian III—Filip Arabul. Tot atunci se înregistrează și o pătrundere destul de consistentă de populație dacică dinspre nord. La Barboși, această populație dacică nou venită își construiește locuințe în preajma castrului, pe locul castrului abandonat de curînd.

Despre formele de organizare și statutul juridic al diferitelor localități din spațiul la care ne referim nu avem decît informații fragmentare. Este cert că acestea n-au fost aceleași în toată zona romană din sudul Moldovei. Astfel, orașul Tyras rămăsese cu o organizare tradițională tipică orașelor grecești, cu *adunarea poporului, sfatul orașului și colegiul de arhonti*, pe cînd la Barboși avem un *territorium* cu *ordo* și *quincennalis*, adică o administrație de model roman. Diferențele existente în ceea ce privește instituțiile administrative nu au avut, după cît se pare, vreun rol important în desfășurarea procesului de romanizare, întrucît atât materialele arheologice, cît și cele epigrafice sînt în general unitare de la Barboși pînă la Tyras. Aceleași modificări treptate de nume de persoane, în sensul că locul celor grecești este luat de nume romane, se constată și la Barboși²²⁷ și la Tyras²²⁸.

Analiza descoperirilor arheologice de pe teritoriul roman din sudul Moldovei a arătat că în dezvoltarea fiecăreia din stațiunile cercetate mai stăruitor se pot stabili trei etape mai importante.

Prima etapă începe odată cu ocuparea teritoriului de către romani la începutul sec. II și durează pînă în vremea lui Marcus Aurelius. După o perioadă scurtă la început, în care se fac lucrări de fortificație provizorii, în mare grabă (castelele de pămînt de la Barboși), stăpînirea romană se impune cu autoritate. Trupele care asigură în principal apărarea teritoriului sînt detașamentele din legiunea V Macedonica, prezentă la Barboși, Orlovka, Tyras și probabil și în alte puncte. Este o perioadă cu o activitate susținută de construcții, în care se ridică mai multe castele și valul de apărare de la nord, în întregime sau oricum în cea mai mare parte a lui. De asemenea, în preajma castru iau ființă așezări civile, care devin importante centre de producție și de schimb.

²²⁷ V. Pirvan, *op. cit.*, în *ARMSI*, 36, 1913, p. 105.

²²⁸ E. Diehl, în *RE*, 7, A, 1862.

Cea de a doua etapă a stăpînirii romane din Moldova începe aproximativ în vremea lui Marcus Aurelius și se încheie în perioada Gordian III — Filip Arabul. Evenimentele din anii 170—171 au arătat că granițele romane erau vulnerabile și se impuneau noi măsuri de apărare. La Barboși se construiește un castru, cuprinzînd în perimetrul lui și vechiul castel. Foarte probabil că măsuri similare au fost luate și pentru alte zone din sudul Moldovei. După plecarea leg. V Macedonica, apărarea teritoriului era asigurată mai ales de detașamente aparținînd leg. I Italica.

Măsurile de apărare s-au dovedit a fi eficace și timp de circa șase-șapte decenii societatea romană din sudul Moldovei a cunoscut o perioadă de liniște și de mare înflorire. Aceasta este etapa de maximă prosperitate a așezărilor romane. Se dezvoltă mult centrele de producție, iar unele așezări se află într-un evident proces de urbanizare. Activitatea comercială înregistrează o dezvoltare necunoscută pînă acum. Se întrețin legături cu teritoriile vecine imperiului, cu tot bazinul Mării Negre, precum și cu zone mai îndepărtate. Acum, în perioada lui Septimius Severus, este adus din Asia Mică și cunoscutul sarcofag de piatră, de mari dimensiuni, găsit la Barboși. Circulația monetară este foarte intensă, iar emisiunile orașului Tyras sînt de o frecvență neîntîlnită anterior.

Cea de a treia etapă a stăpînirii romane în sudul Moldovei începe în vremea împăraților Gordian III — Filip Arabul și se încheie odată cu Gallienus-Aurelian. Atacurile diferitelor populații din răsăritul Europei către sfîrșitul primei jumătăți a sec. III e.n., în cursul cărora carpii și goții dau cele mai puternice lovituri, au produs mari distrugerii atît așezărilor civile cît și fortificațiilor din imperiu. Aceste evenimente sînt bine sesizate arheologic la Barboși, unde au avut de suferit așezarea civilă, castelul și castrul, ultimul fiind chiar abandonat după această dată. Aceleași distrugerii sînt constatate și la Tyras.

Construcțiile militare și civile sînt refăcute destul de repede. Foarte posibil ca tocmai acum detașamente din *classis Flavia Moesica* să fi fost detașate la Barboși și Orlovka pentru a întări apărarea fortificațiilor de pe malul stîng al Dunării. Viața își reia cursul normal. Totuși, este de remarcat că lucrările de construcție sînt mai modeste, că dezvoltarea economică nu mai cunoaște aceeași prosperitate ca în etapa anterioară, iar emisiunile monetare de la Tyras întrerupte pe vremea lui Alexander Severus nu mai sînt reluate. Presiunile populațiilor din afara granițelor sînt tot mai mari, iar o parte din acestea reușesc chiar să pătrundă și să capete îngăduința de a se stabili în teritoriul roman, așa cum rezultă foarte clar din descoperirile de la Barboși. Evenimentele de la frontiere se desfășoară în condițiile unei crize generale a imperiului, fapt care va grăbi retragerea trupelor romane de la nordul Dunării de Jos în vremea împăraților Gallienus-Aurelian și fortificarea mai cu grijă a malului drept al fluviului.

B. TERITORIUL DACIC AFLAT SUB SUPRAVEGHERE ROMANĂ

Teritoriul roman din sudul Moldovei, așa cum s-a subliniat adesea, ocupa un loc deosebit în apărarea provinciei Moesia Inferior. În același timp, el avea o mare importanță și pentru apărarea frontierelor de răsărit ale provinciei Dacia. Ținînd sub permanentă observație mișcările populațiilor din regiunile de la est de Carpați, trupele romane staționate la Barboși, Orlovka sau Tyras puteau oricînd alerta și la nevoie ajuta cu noi efective (staționate în Moesia Inferior) garnizoanele din estul Daciei. Pentru a putea interveni în caz de nevoie, romanii trebuiau să stăpînească sau cel puțin să aibă sub supraveghere drumul de legătură dintre Barboși și Transilvania, de pe valea Siretului și a Troțușului. Pericolul dinspre sud era bineînțeles foarte redus, deoarece Muntenia și sudul Moldovei fuseseră pacificate și anexate la imperiu.

Probleme mai dificile de apărare se iveau pentru regiunea din stînga Siretului, acolo unde populațiile rămase în afara frontierelor puteau organiza atacuri prin surprindere. Prin urmare, controlul roman trebuia extins și pe o zonă de pe malul stîng al Siretului, cel puțin de la confluența cu Troțușul pînă la Dunăre.

Situația de dependență față de romani a unui teritoriu din sudul Moldovei, deseori subliniată în literatura de specialitate²²⁹, rezultă și din *Geographia* lui Ptolemeu (sec. II), în care se menționează că provincia romană Dacia se mărginește la răsărit cu Dunărea și Siretul²³⁰. Același autor arăta că regiunea dintre Siret și Nistru aparține de Moesia Inferior²³¹. Aceste informații nu se referă doar la teritoriul roman delimitat spre nord cu val și șanț de apărare pe linia Șerbești—Tulucești și Vadu lui Isac—Tatarbunar, întrucât geograful antic avea în vedere spre exemplu și zona dintre Carpați și Siret, unde un asemenea limes nu a fost construit vreodată. Așa cum s-a mai subliniat în unele lucrări anterioare, sensul informațiilor transmise de Ptolemeu nu poate fi decât acela că o altă parte din sudul Moldovei, în afara celei anexate, se afla sub dependența provinciei Moesia Inferior.

Textele antice și descoperirile arheologice nu ne dau amănunte pînă unde anume spre nord se exercita controlul roman în Moldova. În cursul războaielor cu dacii, romanii pătrunseseră destul de adînc în teritoriul Moldovei (vezi cap. II), dar ulterior ei și-au restrîns zona de ocupație, prima dată chiar în vremea împăratului Traian, după terminarea ostilităților. Mai tîrziu, în timpul lui Hadrian, armatele romane au fost retrase din Muntenia și parțial din sudul Moldovei, acestea devenind ținuturi clientelare. Dacă stabilirea teritoriului încorporat la imperiu pînă în vremea lui Aurelian poate fi făcută cu toată certitudinea, pe baza așezărilor romane și a limesului care le apăra, regiunea adiacentă rămasă din timpul lui Hadrian numai ca ținut clientelor este mult mai greu de precizat în stadiul actual de cercetare.

Traseul valurilor din sudul Moldovei ne oferă o sugestie cu totul interesantă privitoare la zona în care s-a exercitat controlul roman. Orientarea diferită a valurilor Ploscuțeni—Stoicani (cu șanțul spre sud) și Vadu lui Isac—Tatarbunar (cu șanțul spre nord) arată îndubitabil că ele au fost construite de populații diferite și în momente deosebite. Ceea ce surprinde totuși foarte mult este traseul acestor valuri, în care sectorul dintre Stoicani și Ploscuțeni apare ca o continuare firească a aceluia dintre Tatarbunar și Vadu lui Isac (fig. 3). Dealtfel, plecînd tocmai de la o astfel de constatare, ele au fost considerate multă vreme sectoare ale aceleiași fortificații. Chiar sesizînd orientarea diferită a valului Stoicani—Ploscuțeni, s-a trecut cu ușurință peste acest detaliu foarte important, menținîndu-se opinia despre o singură fortificație, construită de romani, de la Ploscuțeni pînă la Tatarbunar²³².

Atribuirea celor două valuri sistemului defensiv roman din sudul Moldovei era sugerată și motivată prin nevoia de a asigura protecția drumului roman Tyras—Barboși—Brețcu. Un amănunt semnificativ, care atestă în modul cel mai clar că cei care au marcat în teren valul Stoicani—Ploscuțeni au avut în vedere să asigure o zonă de securitate drumului roman de pe valea Siretului și a Trotușului, este acela că, ajuns la Nicorești, valul nu-și mai continuă traseul către vest-nord-vest, spre malul Siretului, așa cum ar fi fost logic, ci se îndreaptă mai întîi spre nord pînă ce depășește confluența cu Trotușul și numai după aceea se apropie de râul Siret (fig. 7). Rămîne așadar, de formulat concluzia că linia pe care ulterior s-a construit valul Stoicani—Ploscuțeni a fost marcat în teren fie de romani, fie de o populație care a trebuit să țină seama de interesele acestora. Plecînd de la această constatare, se poate aprecia că cel puțin zona de la sud de valul Stoicani—Ploscuțeni, cuprinzînd în linii mari Cîmpia Siretului, se afla de la sfîrșitul războaielor daco-romane sub supravegherea romană. În cazul în care anexiunile făcute în vremea lui Traian ar fi fost păstrate și mai tîrziu, romanii ar fi construit probabil și sectorul de val Stoicani—Ploscuțeni, pe care l-ar fi amenajat bineînțeles cu șanțul spre nord (discuțiile referitoare la constructorii valului Stoicani—Ploscuțeni, ca și la momentul cînd a fost ridicat, în subcapitolul următor).

²²⁹ V. Părvan, *Castrul de la Poiana*, p. 94—95, 119—123; Th. Mommsen, *op. cit.*, p. 206; R. Vulpe, *Histoire ancienne*, p. 159, 174; idem, în *Istoria României*, 1, 1960, p. 517—525; idem, *La Valachie et la Basse-Moldavie sous les Romains*, în *Dacia*, N.S. 5, 1961, p. 377—393.

²³⁰ Ptolemeu, *Geographia*, III, 8, 1—2.

²³¹ *Ibidem*, III, 10, 7—9.

²³² C. Schuchhardt, *Wälle und Chausseen in südlichen und östlichen Dacien*, în *AEM*, 9, 1885, p. 224; V. Părvan, *op. cit.*, p. 119, fig. 13. Unele comentarii și la R. Vulpe, *Vallum de la Moldavie inférieure*, p. 5—11.

Probleme mai dificile apar atunci cînd se încearcă stabilirea zonei clientelare romane în regiunea dintre Prut și Nistru. Ipoteza pe care o avem în vedere este aceea că teritoriul la care ne referim cuprindea toată partea de șes — întocmai ca în spațiul dintre Siret și Prut, unde acesta includea Cîmpia Siretului — ajungînd pînă la linia de demarcație între regiunea de silvostepă și aceea de pădure, acolo unde se afla situat în teren valul de pămînt Leova—Copanca (fig. 3).

Referitor la constructorii valului Leova—Copanca, al cărui traseu a făcut în trecut obiectul cîtorva investigații de suprafață, s-au formulat pînă acum mai multe opinii. Cum informațiile scrise erau puține și neconcludente, iar săpături arheologice încă nu fuseseră efectuate, specialiștii au încercat să explice această fortificație în funcție de unele evenimente istorice, atribuind-o diverselor populații, cum ar fi sciți, bastarni, geți, romani, goți, avari, protobulgari sau tătari. Dintre toate aceste păreri, cele referitoare la romani și goți sînt singurele care mai pot rămîne în discuție²³³, fapt pentru care ne vom referi numai la acestea.

Ipoteza înălțării valului de către romani a fost sugerată inițial de numele „Troian” sub care a fost cunoscut încă în epoca medievală. Ulterior, unii specialiști au acceptat aceeași opinie, dar n-au încercat să aducă și argumentele necesare²³⁴.

În prezent se cunoaște că trupele romane au înaintat destul de departe spre nord, că au cucerit în cursul războaielor cu dacii o bună parte din Moldova, că planurile inițiale de anexare au avut în vedere regiuni mult mai întinse decît cele rămase începînd cu Hadrian și că o parte din teritoriile alipite de Traian au devenit înuturi clientelare în vremea urmașului său. Prin urmare, o anexare a zonei de cîmpie din sudul Moldovei — un mare grînar de care romanii aveau deosebită nevoie — la provincia Moesia Inferior apare logică și posibilă. În plus, fortificarea ei de către romani ar fi însemnat stăpînirea unei poziții strategice cheie, care înainta departe în teritoriile barbare. Tocmai importanța strategică și economică a regiunii au determinat probabil și ridicarea de urgență a unui val la limita de nord, conceput inițial nu ca un limes de apărare cu castre, ci mai mult ca o demarcație de frontieră, la fel ca și valurile Șerbești—Tuluțești și Vadu lui Isac—Tatarbunar.

Un cunoscut paragraf din Amm. Marcellinus ne menționează că după ce și-a fixat locul de tabără lîngă țărmurile rîului Danastium (Nistru) și „valea greutungilor”, Athanaric l-a trimis pe Munderich împreună cu Lagariman și alți nobili pînă la miliarul al douăzecilea (*ad usque vicensimum lapidem*) să intercepteze înaintarea hunilor²³⁵. Așadar, într-un punct nu prea îndepărtat de tabăra lui Athanaric, pe malul Nistrului, în anul 376 se mai afla acel *vicensimus lapis*, pe care îl puseseră cîndva romanii pe un drum public; el era cel de al douăzecilea miliar, ceea ce presupune că făcea parte dintr-o serie de asemenea pietre, numerotate după sistem roman, care indicau distanța pe o șosea de-a lungul Nistrului.

Încercarea de a corecta textul lui Amm. Marcellinus, XXXI, 3, 5: *agere ut ungoru uallcm*, pentru a ajunge la un *Greuthungorum vallo*²³⁶, poate stimulată și de existența unui val al lui Athanaric, a fost socotită total neîntemeiată de cei care au făcut ulterior critica textului, acceptîndu-se mai departe noțiunea de *Greuthungorum valle*²³⁷. Astfel, se anulează principalul și de fapt singurul argument adus în favoarea existenței unui val al greutungilor în secolul al IV-lea. Sugestia că valul ar fi servit pentru apărarea greutungilor, aflați în regiunea de stepă, împotriva tervingilor din zona de pădure, ni se pare a fi o mare exagerare și imposibil de admis. Natura și amploarea neînțelegerilor temporare dintre cele două populații gotice, așa cum rezultă ele din diferite izvoare scrise, nu justifică o asemenea concluzie. Diferențele dintre greutungii și tervingi menționate de autorii antici se referă în primul rînd la dinastiile celor două ramuri gotice și în general la diver-

²³³ R. Vulpe, *op. cit.*, în *Mat. Issl. Arch. Jugo-Zap. SSSR i RNR*, Chișinău, 1960, p. 266—268.

²³⁴ Th. Mommsen, *op. cit.*, p. 206; E. Fabricius, *Limes*, în *RE*, 13, 1, 1926, 646; V. Pârvan, *Începuturile vieții romane*, p. 23—29; Fr. Altheim, *Die Soldatenkaiser*, 1939, p. 83; R. Vulpe, *Histoire ancienne*, p. 174.

²³⁵ Amm. Marcellinus, XXXI, 3, 5.

²³⁶ Cf. C. Uhlig, *Die Wälle in Bessarabien, besonders die sogenannten Traianswälle*, în *PZ*, 19, 1928, 3—4, p. 223; R. Vulpe, *Vallum de la Moldavie inférieure*, p. 27, n. 4.

²³⁷ Fr. Altheim, *Geschichte der Hunnen*, 1, Berlin, 1969, p. 352, n. 33; H. Wolfram, *Geschichte der Goten*, München, 1979, p. 77—78, n. 96.

sele grupări ale aristocrației tribale în cadrul confederației de triburi dominată de goți. Despre o separare cu frontiere fortificate între greutungi și tervingi nu poate fi vorba.

Miliarul amintit de Amm. Marcellinus indica fără îndoială un drum roman. Expresia *ad usque vicinissimum lapidem* trebuie înțeleasă ca o referință la un obiect în teren, o piatră așezată pe un drum public²³⁸ și nu cu sensul unei distanțe de 20 mile. Nesesizându-se acest aspect, s-a tras concluzia că Munderich a fost trimis spre est cale de 20 mile depărtare de malul Nistrului²³⁹. Precizarea lui Amm. Marcellinus că acesta era cel de al douăzecelea miliar este foarte importantă. Dacă număratoarea a început, așa cum ni se pare firesc, de la orașul Tyras, localitatea cea mai importantă din regiune, atunci miliarul al douăzecelea ar trebui să fie la circa 30 km spre nord (mai exact 29,570 km; 1 milă = 1 478,50 m), undeva în zona satului Palanca. Cum avanpostul tervingilor se afla pe malul stîng al Nistrului, iar miliarul pe cel drept²⁴⁰, rezultă că informația scriitorului antic trebuie înțeleasă în sensul că Munderich avea de supravegheat un sector al riului, din dreptul miliarului al douăzecelea, unde se afla un vad prin care hunii ar fi putut să treacă.

Textul lui Amm. Marcellinus lasă să se înțeleagă că miliarul al douăzecelea se afla aproape de vadul prin care hunii au trecut Nistrul și de asemenea nu departe de tabăra lui Athanaric. Or, localizarea miliarului al douăzecelea în regiunea satului Palanca poate răspunde satisfăcător la ambele condiții. Într-adevăr, în zona acestei localități se află singurul vad de pe tot cursul inferior al Nistrului²⁴¹ pînă la Tighina (Bender), iar numele localității Palanca, însemnînd *palișadă* sau *loc întărit pentru apărare*, ar putea eventual păstra tradiția unui loc de tabără care a existat cîndva aici (tabăra lui Athanaric?). În lumina acestor observații, tabăra fortificată de pe malul Nistrului ridicată de Athanaric ar trebui situată așadar mult mai la sud decît o localizează R. Vulpe²⁴².

Referitor la valul Leova—Copanca, admițînd chiar că Amm. Marcellinus se referea la „valul” și nu la „valea” greutungilor, nimic nu lasă să se înțeleagă că el ar fi fost de dată recentă în momentul relatării evenimentelor (a doua jumătate a secolului al IV-lea). Denumirea de „valul greutungilor” apare ca un reper topografic, ceea ce nu permite concluzia că ar fi fost și construit de greutungi. Dimpotrivă, el putea fi ridicat mai înainte, iar numele sub care l-a consemnat istoricul antic să fie dat de așezarea temporară a greutungilor în zona valului la o dată mai tîrzie.

Miliarul semnalat de Amm. Marcellinus dovedește că o parte din regiunea dintre Prut și Nistru, aflată la nord de orașul Tyras, fusese cîndva teritoriu roman. Limita spre nord nu putea fi decît valul Leova—Copanca. Spre această concluzie ne conduce și descoperirea unei așezări în preajma valului, la punctul „Movila Lată” de pe teritoriul satului Copanca, pe locul căreia s-au găsit fragmente de amfore, *cărămizi* și *figle* din epoca romană²⁴³; ele confirmă prezența romanilor în zona valului cel puțin pentru o perioadă scurtă.

²³⁸ Pe baza aceluiași text din Amm. Marcellinus, N. Gostar (*Situația Daciei după anul 271 e.n.*, în *AȘU Iași*, ser. 3, tom. 10, 1964, p. 63) deduce „existența între Prut și Nistru a unui drum mai vechi roman, folosit și în sec. IV”.

²³⁹ R. Vulpe, *Vallum de la Moldavie inférieure*, p. 46, H. Wolfram, *op. cit.*, p. 78, n. 96.

²⁴⁰ Amm. Marcellinus (XXXI, 3, 6) relatează că hunii au trecut riul Danastium numai după ce s-au furișat pe lingă postul de supraveghere al tervingilor aflat sub comanda lui Munderich. Drumul cu miliarii trebuie presupus de-a lungul Nistrului, pe malul său drept, ca o cale firească de legătură a orașului Tyras cu regiunile de la nord. Vezi și nota 238.

²⁴¹ Prin acest vad trebuie să se fi făcut legătura între orașele Tyras și Olbia, pe un drum marcat cu miliarii. Înainte de a ajunge la vad se desprindea probabil

și un alt drum, care urca de-a lungul malului drept al Nistrului.

²⁴² R. Vulpe (*Vallum de la Moldavie inférieure*, p. 46, fig. 3) fixează tabăra lui Athanaric la punctul de întîlnire a valului Leova—Copanca cu Nistrul, pe motiv că acolo s-au constatat mai multe valuri perpendiculare unul pe altul, care ar sugera locuri de tabără. Este drept că la capătul estic, spre nord, au fost semnalate încă două sectoare de val. Primul, de circa 4 km, are direcția nord-sud și cade aproximativ perpendicular pe valul Leova—Copanca, fiind paralel cu pîrîul Botna. Cel de al doilea val este mai scurt, de aproape 2 km, și cade perpendicular pe primul val. Dispoziția în teren a acestor sectoare de val nu sugerează deloc amenajarea unor tabere, ci reprezintă o fortificație complementară a valului principal Leova—Copanca.

²⁴³ E. A. Rikman, *Pamyatniki*, p. 141.

Ocupația romană în zona la care ne referim a fost probabil de scurtă durată, de la sfârșitul războaielor cu dacii și pînă în vremea lui Hadrian. Ulterior ea a fost transformată în ținut clientelar.

Ipoieza construirii valului de către goți sau de o ramură a acestora a fost propusă de C. Uhlig, iar apoi susținută de către R. Vulpe. Ambii autori observă aspectul mai puțin impunător al valului, ce nu dă impresia unui limes roman, fapt pentru care ei îl atribuie goților²⁴⁴ sau greutun-gilor²⁴⁵. Constatarea este fără îndoială justă, dar dacă ținem seama de destinație, ca și de durata mică și împrejurările în care a fost construit, atunci ea nu poate fi hotărîtoare. Situația lui este asemănătoare, spre exemplu, și cu a sectorului de est al valului Vadu lui Isac-Tatarbunar (între lacurile Catalabug și Sasîc). De asemenea, obiecția că valul se găsea prea departe de linia Dunării ca să poată fi socotit roman este neîntemeiată, de vreme ce avem deja informația că romanii au înălțat unele construcții pînă în preajma lui.

Săpăturile arheologice în fosta zonă clientelară romană din sudul Moldovei sînt relativ puține, iar rezultatele în mare parte încă inedite. Așezarea de la Țifești²⁴⁶ și necropolele de la Vîrtișcoi²⁴⁷ și Pădureni²⁴⁸, situate la vest de Siret, pot fi socotite cele mai reprezentative. La acestea se mai adaugă alte circa 10 descoperiri semnalate prin cercetări de suprafață. Șase asemenea descoperiri au fost identificate și pe malul stîng al Siretului; patru dintre ele într-o zonă apropiată fostei cetăți dacice de la Poiana²⁴⁹, una la Liești pe malul stîng al Bîrladului, aproape de vărsarea lui în Siret și una la Schela, la circa 4 km de valul Șerbești—Tuluțești²⁵⁰. Cronologia acestor descoperiri, făcută mai ales pe baza pieselor de inventar din necropolele de la Vîrtișcoi și Pădureni²⁵¹, permite să se aprecieze că perioada de maximă înflorire a culturii dacice din această zonă a fost către sfîrșitul sec. II și prima jumătate a sec. III.

Zona clientelară romană dintre Prut și Nistru este foarte puțin cunoscută din punct de vedere arheologic. În afară de așezarea de la Copanca, deja menționată, din păcate necercetată încă prin săpături, doar puține alte așezări mai pot fi atribuite secolelor II—III. O oarecare certitudine ar fi pentru așezarea de la Cocoara I, în care a fost găsită o fibulă de bronz din sec. II—III²⁵². Cercetări de suprafață s-au făcut, dar cele mai multe descoperiri au fost datate în secolele II—IV și atribuite culturii Cernjachov²⁵³. Neavînd la dispoziție ilustrația corespunzătoare și nici măcar o descriere mai detaliată, nu putem face o separare a materialelor din sec. II—III de acelea din sec. IV. Ne permitem totuși observația că ar fi posibil ca unele din aceste așezări, despre inventarul cărora se menționează că ar conține o cantitate mare de ceramică lucrată cu mîna, să aparțină de fapt culturii dacice din sec. II—III, pentru care este caracteristic tocmai un procentaj mare din această specie ceramică.

O altă categorie de descoperiri arheologice o reprezintă mormintele sarmatice, apărute izolat, sau în grupe mici, mai ales în spațiul dintre Prut și cursul mijlociu al râului Cogîlnic²⁵⁴. Demn de remarcat este faptul că cea mai mare parte a mormintelor sarmatice din această zonă sînt de la sfîrșitul sec. II și din prima jumătate a sec. III; doar mormintele de la Zărnești²⁵⁵ pot fi datate cu siguranță în sec. II.

²⁴⁴ C. Uhlig, *op. cit.*, p. 244.

²⁴⁵ R. Vulpe, *op. cit.*, în *Mat. Issl. Arch. Jugo-Zap. SSSR i RNR*, 1960, p. 259—278.

²⁴⁶ S. Morintz și N. Harțuchi, *Săpăturile de la Țifești*, în *Materiale*, 8, 1962, p. 521—526.

²⁴⁷ Gr. Anîtescu, *Antichitățile de la stațiunea Vîrtișcoi*, în *AArch.*, 1929, 3, p. 14—21; I. Neagu, *Stațiunea barbară de la Vîrtișcoi*, în *AArch.*, 1930, 5—6, 45—51.

²⁴⁸ S. Morintz și Gh. Bichir, *Săpăturile de la Pădureni*, în *Materiale*, 6, 1959, p. 487—495; Gh. Bichir, *Noi contribuții la cunoașterea culturii materiale a carpilor*, în *SCIV*, 16, 1965, 4, p. 676.

²⁴⁹ Gh. Bichir, *Cultura carpică*, pl. I; idem, *Carpi*, 2, pl. I.

²⁵⁰ M. Brudiu, *O amforă cu ulei de măsline din sec. II—III e.n. descoperită la Schela, jud. Galați*, în *Muzeul*

Național, 3, 1976, p. 159—163.

²⁵¹ Gh. Bichir, *Cultura Carpică*, p. 147—148; idem, *Carpi*, 1, p. 137.

²⁵² E. A. Rikman, *Pamjatniki*, p. 53.

²⁵³ *Ibidem*, p. 32—148; idem, *Etničeskaja istorija*, p. 71 și urm. Datarea unora din așezări în sec. II—III e.n. este totuși sigură, așa cum rezultă din A. O. Dobroljubskij și A. G. Zaginajlo, *op. cit.*, în *Archeologičeskie i archeografičeskie issledovanija na territorii Južnoi Ukrainy*, Kiev—Odesa, 1976, p. 108.

²⁵⁴ Idem, *Pamjatniki*, p. 14—22, 26—31, fig. 1; Gh. Bichir, *Les Sarmates au Bas Danube*, în *Dacia*, N. S. 21, 1977, pl. I.

²⁵⁵ *Ibidem*, p. 27, fig. 12.

* * *

Cercetările arheologice făcute pînă acum, oricît de puține și de inegal repartizate, atestă totuși un fapt esențial și anume că zona clientelară n-a fost părăsită de populația autohtonă după războaiele daco-romane. Și aici, ca peste tot în regiunile cu populație dacică, înregistrăm doar încetarea așezărilor fortificate²⁵⁶. Așezările nefortificate, ca și necropolele, arată o evoluție neîntreruptă a societății locale, aflată într-un contact permanent cu civilizația romană. Se pare că dezvoltarea cea mai accentuată o cunosc așezările din zona Siretului, fapt ce ar putea fi explicat eventual și prin apropierea de drumul roman de la Barboși spre Transilvania.

Infiltrările sarmaților nomazi, mai ales în zona clientelară de la vest de Prut, sînt puține și destul de tîrzii. La fel și în spațiul dintre Prut și Cogîlnic, deși ceva mai numeroase, mormintele sarmatice nu formează cimitire întinse. Și aici ele se datează aproape în totalitate la sfîrșitul sec. II și în prima jumătate a sec. III e.n.

Situația de zonă clientelară s-a menținut în linii generale atît cît a durat și stăpînirea romană în sudul Moldovei. În această lungă perioadă, raporturile dintre romani și băștinași n-au rămas aceleași, ci au suferit treptat unele modificări. Într-o primă etapă, de la cucerire și pînă la Hadrian, zona a fost de fapt sub ocupația romană. Totuși, regimul de ocupație pare să nu fi fost aici identic celui din Muntenia, spre exemplu, unde el s-a materializat și prin construcția de castre (Drajna de Sus²⁵⁷, Mălăești²⁵⁸, Tîrșor)²⁵⁹. În sudul Moldovei, eforturile romane au fost concentrate spre a întări linia de fortificație de pe malul stîng al Dunării. În restul teritoriului, lucrările de construcție sînt mult mai reduse, limitîndu-se la amenajarea valului Leova—Copanca și a drumului de pe valea Nistrului, precum și eventual la ridicarea unor turnuri de pază (?) în zona valului, așa cum ar putea să indice descoperirile de cărămizi și țigle de la Copanca²⁶⁰.

Odată cu transformarea zonei de ocupație în ținut clientelar, s-au schimbat parțial și relațiile dintre romani și băștinași. Chiar dacă romanii mai încasau un anumit tribut (grîne, vite și alte produse) și mai făceau unele recrutări în comunitățile satești²⁶¹, cărora le impuneau și o „alianță obligatorie“, acestea rămîneau cu o largă autonomie și o organizare proprie. Descoperirile arheologice făcute pînă acum permit observația potrivit căreia cultura materială a populației băștinașe din zona clientelară romană din sudul Moldovei era mult mai apropiată de cea a dacilor liberi din centrul Moldovei decît de civilizația romană, ceea ce ar putea să reflecte gradul destul de ridicat al acestei autonomii. Dar cercetările viitoare vor aduce multe noutăți și este foarte probabil că ele vor modifica aprecierile pe care le putem face acum.

Autoritatea romană în zona clientelară s-a impus în funcție de situația generală a imperiului, care a cunoscut unele perioade de înflorire și altele de criză. Spre exemplu, ea a fost mai puternică în primele două etape (de la cucerire pînă în vremea împăraților Gordian III — Filip Arabul) și mai redusă în cea de a treia (de la Gordian III — Filip Arabul pînă în anul 275). Pe de altă parte, este de bănuat că autoritatea romană nu s-a manifestat la fel în toată zona clientelară. Dacă spațiul dintre Prut și Carpați trebuia păstrat obligatoriu, pentru securitatea drumului de pe valea Siretului și a Trotușului, pe toată durata stăpînirii provinciei Dacia, regiunea dintre Prut și Nistru, care ridica probleme de apărare mai complicate, a putut fi abandonată mai repede, eventual în cursul evenimentelor din vremea lui Gordian III sau Filip Arabul. Desigur, aceste ipoteze urmează a fi verificate prin cercetările viitoare, înainte de toate prin săpături arheologice în întreaga zonă clientelară, cu o întindere de peste 20 000 km².

²⁵⁶ M. Florescu, *Mîndstioara*, în *DIVR*, p. 396—397.

²⁵⁷ Gh. Ștefan, *Le camp romain de Drajna-de-Sus*, în *Dacia*, 11—12, 1945—1947, p. 115—144.

²⁵⁸ *Ibidem*, p. 142; R. Vulpe, în *Istoria României*, p. 520, 521, 524.

²⁵⁹ Gh. Diaconu, *Tîrșoru Vechi*, în *DIVR*, p. 574—575.

²⁶⁰ Vezi nota 243.

²⁶¹ Gr. Florescu, *op. cit.*, în *SCIV*, 2, 1951, 2, p. 131—134.

C. TERITORIUL DACIC LIBER

Regiunea rămasă în stăpânirea populației dacice a fost inegal cercetată. Primele săpături cu rezultate spectaculoase au fost acelea de la Lipița (1889—1890), prin care s-au adus contribuții substanțiale la cunoașterea populației dacice din zona Nistrului superior. Monografia publicată în 1932 rămîne și astăzi o carte de referință²⁶². Pe lângă unele articole și studii publicate în anii care au urmat, trebuie consemnată și cea de a doua monografie cu privire la aceeași grupă de descoperiri, apărută în 1975²⁶³. Cele două lucrări se completează în mod fericit, întrucît prima se referă la descoperiri de morminte, iar ultima tratează în special așezările.

Cîteva decenii mai tîrziu, o nouă serie de descoperiri începea la Vîrteșcoiu²⁶⁴ și Poienеști²⁶⁵, adică în sudul și în centrul Moldovei. Cele dintîi cercetări de amploare în această zonă au fost făcute la Poienеști²⁶⁶, iar apoi la Moldoveni²⁶⁷, Pădureni²⁶⁸, Văleni²⁶⁹, Poiana-Dulcești²⁷⁰ și Gălănești²⁷¹.

În ultimii ani, în spațiul rămas între grupele Poienеști și Lipița au mai fost făcute alte cîteva descoperiri importante, între care amintim pe acelea de la Șcheia (Suceava)²⁷², Băiceni²⁷³, Cucorăni²⁷⁴ și Zvoriștea²⁷⁵, prin care s-au adus puncte de referință esențiale aproape pentru toată cultura dacică de la est de Carpați, de la Dunăre și Marea Neagră și pînă pe Nistrul superior. Totuși, un spațiu destul de mare, cuprinzînd Cîmpia Moldovei și o întinsă regiune dintre Prut și Nistru, rămîne în continuare mai puțin cunoscut. Descoperirile dacice din acest spațiu au fost doar semnalate, spre exemplu la Mărcăuți, Cosouci și Novo—Troickoe²⁷⁶, și din acest motiv sînt greu de caracterizat în raport cu grupele Poienеști, Lipița sau Zvoriștea.

* * *

Limitele teritoriului dacic liber la est de Carpați în secolele II—III e.n. pot fi stabilite în general cu suficientă siguranță, cu toate că cercetările viitoare vor mai putea aduce unele precizări de amănunt.

La vest, în mod firesc trebuie să atribuim dacilor liberi tot lanțul muntos, chiar dacă nu a fost locuit decît parțial de bășinași, mai mult prin sălașuri sezoniere. Neputînd controla și stăpîni efectiv munții, romanii au trebuit să-i lase dacilor, care le cunoșteau toate căile de acces și ascunzișurile. Dacă populația de pe versantul de vest gravita anterior în chip firesc către regiunea din interiorul arcului carpatic, după constituirea provinciei romane Dacia ea și-a intensificat legăturile și cu dacii liberi din Moldova.

În noua situație creată, populația bășinașă din regiunea muntoasă, alcătuită mai ales din păstori, va avea un rol intermediar și va constitui o punte de legătură între dacii din Transilvania, supuși unui proces rapid de romanizare și dacii liberi de la est de Carpați. Legăturile dintre populația de pe cele două versante ale Carpaților Orientali nu s-au stabilit numai prin

²⁶² M. Smiszko, *Kultury wczesnego okresu epoki cesarstwa rzymskiego w Malopolsce Wschodniej*, Lvov, 1932.

²⁶³ V. M. Cigilik, *Naselenija verchn'ogo Podnistrov'-ja persich stolit' našoi eri (Plemenă lipic'koi kul'turi)*, Kiev, 1975. Tot aici și întreaga bibliografie mai veche și mai nouă a problemei.

²⁶⁴ Vezi nota 247.

²⁶⁵ C. Cihodaru, *Contribuții pentru fixarea unei hărți preistorice a Daciei (Stațiuni preistorice în județul Vaslui)*, în *AArch*, 1931—1932, 7—8, p. 50—53; idem, *Poienеști—Tamasidava (O așezare carpatică în Moldova centrală)*, în *AArch*, 1937—1938, 13—14, p. 46 și urm.

²⁶⁶ R. Vulpe, *Poienеști*, p. 466 și urm.

²⁶⁷ I. Antonescu, *Săpăturile de la Gabăra—Porcești*, în *Materiale*, 6, 1959, p. 473—485; idem, *Săpăturile ar-*

heologice de la Gabăra, în *Materiale*, 7, 1961, p. 449—457.

²⁶⁸ Vezi cap. I, nota 23.

²⁶⁹ Vezi cap. I, nota 19.

²⁷⁰ Gh. Bichir, *Șantierul arheologic Poiana—Dulcești, jud. Neamț (1961—1970)*, în *Materiale*, 10, 1973, p. 97—105.

²⁷¹ Vezi cap. I, nota 20.

²⁷² Gr. Foiț, *Așezarea dacică de la Siliștea Șcheii (sec. II—III e.n.)*, în *Studii și materiale. Istorie*, Suceava, 1969, p. 23—36; idem, *Siliștea Șcheii—Suceava*, în *Materiale*, 9, 1970, p. 390—399.

²⁷³ Săpături 1963—1968, Ion Ioniță.

²⁷⁴ Vezi cap. I, nota 24.

²⁷⁵ Vezi cap. I, nota 25.

²⁷⁶ E. A. Rikman, *Pamjatniki*, p. 22—24, 67, 130—131.

trecătorile principale și de mare importanță, ci ele s-au realizat și prin cele mai nefinseminate poteci pe care localnicii le-au cunoscut dintotdeauna. Munții, cu ascunzișurile lor, departe de a fi constituit o barieră, favorizau aceste legături, dând băștinașilor libertate de mișcare în ambele sensuri. Așadar, zona muntoasă pînă în preajma *limes-ului*²⁷⁷ trebuie atribuită dacilor liberi, chiar dacă pădurile de pe versantul transilvan vor fi fost parțial, temporar sau măcar incidental exploatate și de romani.

Limita nordică a teritoriului dacic este marcată de descoperirile de tip Lipița, care ajung pe malul stîng al Nistrului superior, pînă aproape de Lvov²⁷⁸. Spre est, zona stăpînită de dacii liberi se întindea pînă la Nistru²⁷⁹.

Granița spre sud era aceea deja menționată ca limită de nord pentru zona clientelară, adică valea Troțușului, valul Ploscuțeni—Stoicani, rîul Prut (între Stoicani și Leova) și în sfîrșit valul Leova—Căpanca. Este foarte posibil ca frontiera fixată la sfîrșitul războaielor daco-romane să fi suferit unele schimbări, cum ar fi spre exemplu sectorul dintre Prut și Nistru, care într-o etapă ceva mai tîrzie putea coborî mai la sud.

Sectorul de graniță asupra căruia dorim să stăruim mai mult este acela reprezentat de valul Stoicani—Ploscuțeni. Prin dimensiunile sale, valul a atras atenția localnicilor încă de multă vreme, care l-au denumit „Troian”. Informații asupra valului apar în documentele medievale, la cronicari și în hărțile din epoca modernă²⁸⁰. Primele cercetări de teren au fost făcute de C. Schuchhardt, care, deși a constatat că valul avea șanțul spre sud, l-a atribuit romanilor²⁸¹. E. Fabricius a sesizat cel dintîi contradicția și s-a îndoit de apartenența romană a valului²⁸². La fel mai tîrziu și C. Uhlig²⁸³.

În anii 1948, 1949 și în 1951, după cercetări insistente de-a lungul valului, R. Vulpe îi corectează traseul în sectorul de est și execută un sondaj, prin care stabilește definitiv situarea șanțului spre sud și prin aceasta că fortificația nu poate fi romană²⁸⁴. Foarte recent, unele corecturi la traseul dintre Stoicani și Cudalbi ale aceluiași val au fost făcute de M. Brudiu²⁸⁵.

Dorind să stabilească autorii și data fortificației, R. Vulpe apelează la cunoscutul paragraf din opera lui Amm. Marcellinus (XXXI, 3, 4—8) referitor la evenimentele ce au avut loc în spațiul dintre Siret și Nistru în timpul înaintării hunilor spre Dunărea de Jos: 4. *Aflind de cele întîmplate astfel peste așteptările sale, șeful thervingilor, Athanarich... făcea încercări să rămînă pe loc, cu gîndul de a se ridica cu toate puterile, dacă va fi și el atacat ca ceilalți.* 5. *Apoi, măsurînd la timp potrivit, loc de tabără lîngă țărmurile rîului Danastium și valul greuthungilor, a trimis pe Munderich, mai tîrziu comandant al frontierei din Arabia, împreună cu Lagariman și alți nobili pînă la miliarul al douăzeciulea pentru a pîndi sosirea dușmanilor, iar el însuși, netulburat de nimeni, făcea în acest timp pregătiri de război.* 6. *Dar lucrurile s-au petrecut cu totul altfel decît socotea el. Căci hunii cum sînt ei iscusii în presupuneri, avînd bănuiala că grosul oștirii se află ceva mai departe, s-au strecurat pe lîngă cei din fața ochilor lor și adunîndu-se în liniște, deoarece nu li se împotriva nimeni, pe cînd ieșea luna din nori, au trecut rîul prin vad, în locul cel mai potrivit, de teamă ca vreo iscoadă trimisă înainte să nu-i înfricoșeze pe cei care se aflau în treabă mai încolo, apoi au izbit cu o lovitură năprasnică pe însuși Athanarich.* 7. *Înspăimîntîndu-l de la primul atac, deoarece cîțiva dintre ai săi și-au găsit moartea, l-au silit să se retragă în grabă în prăpăștiile munților. Silit de această împrejurare neașteptată și fiindu-i teamă de primejdia mai mare care se apropia, el a început să ridice ziduri înalte de la malurile rîului*

²⁷⁷ Este foarte posibil ca romanii să fi impus o zonă de siguranță de-a lungul întregului *limes*, în care dacii nu vor fi avut voie să locuiască. Vezi Dio Cassius, LXXI, 15, 1; LXXII, 3, 2.

²⁷⁸ V. M. Cigilik, *op. cit.*, p. 151—153.

²⁷⁹ V. Părvan, *Getica*, p. 80, 221, 238—247; C. Daicoviciu, în *Istoria României*, 1, 1960, p. 264; G. B. Fedorov, *op. cit.*, în *MIA*, 89, 1960, p. 8—56.

²⁸⁰ Informațiile adunate și ordonate la R. Vulpe, *Vallum de la Moldavie inférieure*, p. 5 și urm.,

²⁸¹ C. Schuchhardt, *Wälle und Chausseen in südlichen und östlichen Dacien*, în *Archäol.-epigr. Mitt.*, 9, 1885, p. 202—232.

²⁸² E. Fabricius, *Limes*, în *RE*, 13, 1, 1926, col. 647

²⁸³ C. Uhlig, *op. cit.*, în *PZ*, 19, 1929, p. 237.

²⁸⁴ R. Vulpe, *Vallum de la Moldavie inférieure*, p. 11—18, fig. 1.

²⁸⁵ M. Brudiu, *Cercetări arheologice în zona valului lui Athanaric*, în *Danubius*, 8—9, 1979, p. 151—162.

trecătorile principale și de mare importanță, ci ele s-au realizat și prin cele mai neînsemnate poteci pe care localnicii le-au cunoscut dintotdeauna. Munții, cu ascunzișurile lor, departe de a fi constituit o barieră, favorizau aceste legături, dînd băștinașilor libertate de mișcare în ambele sensuri. Așadar, zona muntoasă pînă în preajma *limes*-ului²⁷⁷ trebuie atribuită dacilor liberi, chiar dacă pădurile de pe versantul transilvan vor fi fost parțial, temporar sau măcar incidental exploatate și de romani.

Limita nordică a teritoriului dacic este marcată de descoperirile de tip Lipița, care ajung pe malul stîng al Nistrului superior, pînă aproape de Lvov²⁷⁸. Spre est, zona stăpînită de dacii liberi se întindea pînă la Nistru²⁷⁹.

Granița spre sud era aceea deja menționată ca limită de nord pentru zona clientelară, adică valea Trotușului, valul Ploscuțeni—Stoicani, riul Prut (între Stoicani și Leova) și în sfîrșit valul Leova—Copanca. Este foarte posibil ca frontiera fixată la sfîrșitul războaielor daco-romane să fi suferit unele schimbări, cum ar fi spre exemplu sectorul dintre Prut și Nistru, care într-o etapă ceva mai tîrzie putea coborî mai la sud.

Sectorul de graniță asupra căruia dorim să stăruim mai mult este acela reprezentat de valul Stoicani—Ploscuțeni. Prin dimensiunile sale, valul a atras atenția localnicilor încă de multă vreme, care l-au denumit „Troian”. Informații asupra valului apar în documentele medievale, la cronicari și în hărțile din epoca modernă²⁸⁰. Primele cercetări de teren au fost făcute de C. Schuchhardt, care, deși a constatat că valul avea șanțul spre sud, l-a atribuit romanilor²⁸¹. E. Fabricius a sesizat cel dintîi contradicția și s-a îndoit de apartenența romană a valului²⁸². La fel mai tîrziu și C. Uhlig²⁸³.

În anii 1948, 1949 și în 1951, după cercetări insistente de-a lungul valului, R. Vulpe îi corectează traseul în sectorul de est și execută un sondaj, prin care stabilește definitiv situarea șanțului spre sud și prin aceasta că fortificația nu poate fi romană²⁸⁴. Foarte recent, unele corecturi la traseul dintre Stoicani și Cudalbi ale aceluiași val au fost făcute de M. Brudiu²⁸⁵.

Dorind să stabilească autorii și data fortificației, R. Vulpe apelează la cunoscutul paragraf din opera lui Amm. Marcellinus (XXXI, 3, 4—8) referitor la evenimentele ce au avut loc în spațiul dintre Siret și Nistru în timpul înaintării hunilor spre Dunărea de Jos: 4. *Aflînd de cele întîmplate astfel peste așteptările sale, șeful thevingilor, Athanarich... făcea încercări să rămînă pe loc, cu gîndul de a se ridica cu toate puterile, dacă va fi și el atacat ca ceilalți. 5. Apoi, măsurînd la timp potrivit, loc de tabără lîngă țărmurile riului Danastium și valul greuthungilor, a trimis pe Munderich, mai tîrziu comandant al frontierei din Arabia, împreună cu Lagariman și alți nobili pînă la miliarul al douăzecelea pentru a pîndi sosirea dușmanilor, iar el însuși, netulburat de nimeni, făcea în acest timp pregătiri de război. 6. Dar lucrurile s-au petrecut cu totul altfel decît socotea el. Căci hunii cum sînt ei iscușiți în presupuneri, avînd bănuiala că grosul oștirii se află ceva mai departe, s-au strecurat pe lîngă cei din fața ochilor lor și adunîndu-se în liniște, deoarece nu li se împotriva nimeni, pe cînd ieșea luna din nori, au trecut riul prin vad, în locul cel mai potrivit, de teamă ca vreo iscoadă trimisă înainte să nu-i înfricoșeze pe cei care se aflau în treabă mai încolo, apoi au izbit cu o lovitură năprasnică pe însuși Athanarich. 7. Înspăimîntîndu-l de la primul atac, deoarece cîțiva dintre ai săi și-au găsit moartea, l-au silit să se retragă în grabă în prăpăștiile munților. Silit de această împrejurare neașteptată și fiîndu-i teamă de primejdia mai mare care se apropia, el a început să ridice ziduri înalte de la malurile riului*

²⁷⁷ Este foarte posibil ca romanii să fi impus o zonă de siguranță de-a lungul întregului *limes*, în care dacii nu vor fi avut voie să locuiască. Vezi Dio Cassius, LXXI, 15, 1; LXXII, 3, 2.

²⁷⁸ V. M. Cigilik, *op. cit.*, p. 151—153.

²⁷⁹ V. Părvan, *Getica*, p. 80, 221, 238—247; C. Daicoviciu, în *Istoria României*, 1, 1960, p. 264; G. B. Fedorov, *op. cit.*, în *MIA*, 89, 1960, p. 8—56.

²⁸⁰ Informațiile adunate și ordonate la R. Vulpe, *Vallum de la Moldavie inférieure*, p. 5 și urm.,

²⁸¹ C. Schuchhardt, *Wälle und Chausseen in südlichen und östlichen Dacien*, în *Archäol.-epigr. Mitt.*, 9, 1885, p. 202—232.

²⁸² E. Fabricius, *Limes*, în *RE*, 13, 1, 1926, col. 647

²⁸³ C. Uhlig, *op. cit.*, în *PZ*, 19, 1929, p. 237.

²⁸⁴ R. Vulpe, *Vallum de la Moldavie inférieure*, p. 11—18, fig. 1.

²⁸⁵ M. Brudiu, *Cercetări arheologice în zona valului lui Athanaric*, în *Danubius*, 8—9, 1979, p. 151—162.

trecătorile principale și de mare importanță, ci ele s-au realizat și prin cele mai neînsemnate poteci pe care localnicii le-au cunoscut dintotdeauna. Munții, cu ascunzișurile lor, departe de a fi constituit o barieră, favorizau aceste legături, dând băștinașilor libertate de mișcare în ambele sensuri. Așadar, zona muntoasă pînă în preajma *limes*-ului²⁷⁷ trebuie atribuită dacilor liberi, chiar dacă pădurile de pe versantul transilvan vor fi fost parțial, temporar sau măcar incidental exploatate și de romani.

Limita nordică a teritoriului dacic este marcată de descoperirile de tip Lipița, care ajung pe malul stîng al Nistrului superior, pînă aproape de Lvov²⁷⁸. Spre est, zona stăpînită de dacii liberi se întindea pînă la Nistru²⁷⁹.

Granița spre sud era aceea deja menționată ca limită de nord pentru zona clientelară, adică valea Trotușului, valul Ploscuțeni—Stoicani, riul Prut (între Stoicani și Leova) și în sfîrșit valul Leova—Copanca. Este foarte posibil ca frontiera fixată la sfîrșitul războaielor daco-romane să fi suferit unele schimbări, cum ar fi spre exemplu sectorul dintre Prut și Nistru, care într-o etapă ceva mai tîrzie putea coborî mai la sud.

Sectorul de graniță asupra căruia dorim să stăruim mai mult este acela reprezentat de valul Stoicani—Ploscuțeni. Prin dimensiunile sale, valul a atras atenția localnicilor încă de multă vreme, care l-au denumit „Troian”. Informații asupra valului apar în documentele medievale, la cronicari și în hărțile din epoca modernă²⁸⁰. Primele cercetări de teren au fost făcute de C. Schuchhardt, care, deși a constatat că valul avea șanțul spre sud, l-a atribuit romanilor²⁸¹. E. Fabricius a sesizat cel dintîi contradicția și s-a îndoit de apartenența romană a valului²⁸². La fel mai tîrziu și C. Uhlig²⁸³.

În anii 1948, 1949 și în 1951, după cercetări insistente de-a lungul valului, R. Vulpe îi corectează traseul în sectorul de est și execută un sondaj, prin care stabilește definitiv situarea șanțului spre sud și prin aceasta că fortificația nu poate fi romană²⁸⁴. Foarte recent, unele corecturi la traseul dintre Stoicani și Cudalbi ale aceluiași val au fost făcute de M. Brudiu²⁸⁵.

Dorind să stabilească autorii și data fortificației, R. Vulpe apelează la cunoscutul paragraf din opera lui Amm. Marcellinus (XXXI, 3, 4—8) referitor la evenimentele ce au avut loc în spațiul dintre Siret și Nistru în timpul înaintării hunilor spre Dunărea de Jos: 4. *Aflînd de cele întîmplate astfel peste așteptările sale, șeful thervingilor, Athanarich... făcea încercări să rămînă pe loc, cu gîndul de a se ridica cu toate puterile, dacă va fi și el atacat ca ceilalți.* 5. *Apoi, măsurînd la timp potrivit, loc de tabără lîngă țărmurile riului Danastium și valul greuthungilor, a trimis pe Munderich, mai tîrziu comandant al frontierei din Arabia, împreună cu Lagariman și alți nobili pînă la miliarul al douăzecilea pentru a pîndi sosirea dușmanilor, iar el însuși, netulburat de nimeni, făcea în acest timp pregătiri de război.* 6. *Dar lucrurile s-au petrecut cu totul altfel decît socotea el. Căci hunii cum sînt ei iscusii în presupuneri, avînd bănuiala că grosul oștirii se află ceva mai departe, s-au strecurat pe lîngă cei din fața ochilor lor și adunîndu-se în liniște, deoarece nu li se împotriva nimeni, pe cînd ieșea luna din nori, au trecut riul prin vad, în locul cel mai potrivit, de teamă ca vreo iscoadă trimisă înainte să nu-i înfricoșeze pe cei care se aflau în treabă mai încolo, apoi au izbit cu o lovitură năprasnică pe însuși Athanarich.* 7. *Înspăimîntîndu-l de la primul atac, deoarece cîțiva dintre ai săi și-au găsit moartea, l-au silit să se retragă în grabă în prăpăstiile munților. Silit de această împrejurare neașteptată și fiindu-i teamă de primejdia mai mare care se apropia, el a început să ridice ziduri înalte de la malurile riului*

²⁷⁷ Este foarte posibil ca romanii să fi impus o zonă de siguranță de-a lungul întregului *limes*, în care dacii nu vor fi avut voie să locuiască. Vezi Dio Cassius, LXXI, 15, 1; LXXII, 3, 2.

²⁷⁸ V. M. Cigilik, *op. cit.*, p. 151—153.

²⁷⁹ V. Părvan, *Getica*, p. 80, 221, 238—247; C. Daicoviciu, în *Istoria României*, 1, 1960, p. 264; G. B. Fedorov, *op. cit.*, în *MIA*, 89, 1960, p. 8—36.

²⁸⁰ Informațiile adunate și ordonate la R. Vulpe, *Vallum de la Moldavie inférieure*, p. 5 și urm.,

²⁸¹ C. Schuchhardt, *Wälle und Chausseen in südlichen und östlichen Dacien*, în *Archäol.-epigr. Mitt.*, 9, 1885, p. 202—232.

²⁸² E. Fabricius, *Limes*, în *RE*, 13, 1, 1926, col. 647

²⁸³ C. Uhlig, *op. cit.*, în *PZ*, 19, 1929, p. 237.

²⁸⁴ R. Vulpe, *Vallum de la Moldavie inférieure*, p. 11—18, fig. 1.

²⁸⁵ M. Brudiu, *Cercetări arheologice în zona valului lui Athanaric*, în *Danubius*, 8—9, 1979, p. 151—162.

Gerasus pînă la Dunăre, spintecînd în două ținuturile taifalilor. Săvîrșind la timp și cu grijă această întăritură de pămînt, el credea că-și pune la adăpost liniștea și viața. 8. În timp ce dădea zor lucrării, hunii se apropiau cu pași repezi și i-ar fi zdrobit în mersul lor dacă n-ar fi fost stîngerii de greutatea prăzilor cu care erau încărcăți²⁸⁸.

Analizînd acest text, R. Vulpe ajunge la concluzia că valul Stoicani—Ploscuțeni ar fi tocmai „zidul lui Athanaric” (*muros altius erigebat*) menționat de Amm. Marcellinus (XXXI, 3, 7). Conform aceluiași autor, identificarea propusă ar fi sprijinită de următoarele patru condiții esențiale:

1. Un capăt al valului se sprijină pe malul înalt al Siretului (*a superciliis Gerasi fluminis*);
2. De la malul Siretului, valul are direcția către Dunăre (*ad usque Danubium*);
3. Apărarea ținuturilor s-a făcut într-o regiune foarte accidentată (*ad effugia properare montium praeruptorum*);
4. Lucrarea a fost făcută în grabă (*diligentia celeri*), fiind surprinsă de următorul atac al hunilor înainte de a fi terminată (*dumque efficax opera suscitatur*)²⁸⁷.

Înainte de a analiza dacă cele patru condiții sînt sau nu îndeplinite și totodată dacă acestea sînt suficiente pentru a confirma identificarea propusă, trebuie să arătăm că însuși textul la care ne referim din opera lui Ammianus Marcellinus a suscitat discuții și a determinat interpretări diferite. Astfel, C. Patsch ajunge la concluzia că identificarea în teren a fortificației lui Athanaric nu este posibilă datorită unor inadvertențe geografice ale autorului antic²⁸⁸. Unele observații critice asupra realităților geografice din opera lui Amm. Marcellinus au fost făcute cu mult înainte încă de Th. Mommsen²⁸⁹. Într-adevăr, dacă ținem seama de faptul că Amm. Marcellinus nu a cunoscut direct evenimentele pe care le-a prezentat, ci din relatările unor informatori²⁹⁰, atunci se poate înțelege de ce este atît de greu de identificat în teren fortificația lui Athanaric. Însăși noțiunea de *murus*, a cărei accepțiune era foarte bine cunoscută de Amm. Marcellinus, n-ar fi fost folosită dacă informatorii ar fi vorbit despre construcția unui val de pămînt. Amm. Marcellinus nu putea confunda noțiunea de *murus* cu aceea de *vallum*, iar importanța obiectivului menționat nu i-ar fi îngăduit să facă o asemenea eroare. Folosirea cuvîntului *murus* ar putea fi un indiciu că autorul antic a înregistrat datele povestirii așa cum au fost ele prezentate de informatori, introducînd noțiuni și chiar termeni utilizați de aceștia. Prin urmare, Amm. Marcellinus a putut include în opera sa și eventualele erori pe care informatorii le-au făcut în cursul povestirilor; unele confuzii, ca acelea cu privire la reperele topografice (cursuri de rîuri etc.), se datorau necunoașterii exacte a regiunii la care se refereau, dar

²⁸⁸ Traducerea de H. Mihăescu (*Fontes Historiae Dacoromanae*, II, București, 1970, p. 133, 135). R. Vulpe a folosit textul după ediția C. U. Clark, *Ammiani Marcellini Rerum gestarum libri qui supersunt*, II, 1 (Berlin, 1915): 4. Haec ita praeter spem accidisse doctus Athanaricus, Thervingorum index, ... stare gradu fixo temptabat, surrecturus in vires, si ipse quoque lacesseretur, ut ceteri. 5. Castris denique prope Danastii margines a Greuthungorum vallo longius opportune metatis, Munderichum ducem postea limitis per Arabiam, cum Lagarimano et optimatibus aliis, ad usque vicensimum lapidem misit, hostium speculantes adventum, ipse aciem nullo turbante, interim struens. 6. Verum longe aliter quam rebatur, evenit. Huni enim (ut sunt in coniectura sagaces), multitudinem esse longius aliquam suspicati, praetermissis quos viderant, in quietem tamquam nullo obstante, compositis, rumpente noctis tenebras luna, vado fluminis penetrato, id quod erat potissimum elegerunt, et veriti ne praecursorius index procul agentes absterreat, Athanarichum ipsum ictu petivere veloci. 7. Eumque stupentem ad impetum primum, amissis quibusdam suorum, coegerunt ad effugia properare montium praeruptorum. Qua rei novitate maioreque venturi pavore constrictus, a superciliis Gerasi fluminis ad usque Danu-

bium, Taifalorum terras praestringens, murus altius erigebat: hac lorica diligentia celeri consummata, in tuto locandam securitatem suam existimans et salutem. 8. Dumque efficax opera suscitatur, Huni passibus eum citis urgebant et iam opprimerant adventantes, ni gravati praedarum onere destitissent.

²⁸⁷ R. Vulpe, *Vallum de la Moldavie inférieure*, p. 50.

²⁸⁸ C. Patsch, *Beiträge zur Völkerkunde von Südost-europa*. 3. Die Völkerbewegung an der unteren Donau in der Zeit von Diokletian bis Heraklius, Viena, 1928, p. 61.

²⁸⁹ Th. Mommsen, *Ammians Geographica*, în *Hermes*, 16, 1881, p. 602–636.

²⁹⁰ Posibilitatea ca informatorii lui Amm. Marcellinus să fi fost goți poate fi luată în considerație dacă se au în vedere observațiile făcute de R. Vulpe, *Vallum de la Moldavie inférieure*, p. 39–40, n. 44, dar desemnarea lui Munderich ca singura sursă de informare pentru autorul antic (R. F. Kaendl, *Zum Hunneneinfall*, în *Klein Studien. Der Buchenwald. Beiträge zur Kunde der Bukowina*, 5, 1893, p. 16) este deocamdată puțin controlabilă. Vezi și Fr. Altheim, *Geschichte der Hunnen*, I, Berlin, 1969, p. 353, n. 34; H. Wolfram, *op. cit.*, p. 77, 97–98.

altele puteau fi determinate de necunoașterea suficientă a limbii latine. În acest sens este de presupus că persoanele care au transmis știrile au prezentat laudativ organizarea rezistenței tervingilor împotriva hunilor și au exagerat amploarea fortificației lui Athanaric. Dealtfel, chiar termenul *murus* din textul lui Amm. Marcellinus ar putea fi explicat prin folosirea lui de către informatori, pentru care diferența dintre *murus* și *vallum* era mai puțin clară. Cît privește explicația pentru *murus*, ca o încercare de a evita folosirea în context a aceluiași cuvînt (*vallum*) de două ori, ea nu mai poate rămîne actuală de vreme ce se dovedește că textul antic nu cuprindea termenul respectiv²⁹¹.

Să revenim însă la identificarea în teren a fortificației lui Athanaric, în condițiile în care textul menționat din Amm. Marcellinus ar trebui interpretat totuși în spiritul propus de Petschenig. Prima condiție la care se oprește R. Vulpe este aceea că un capăt al valului se sprijină pe malul înalt al Siretului. Așa cum s-a arătat, cuvîntul *supercilium* poate avea sensurile de „izvor“, „teren ridicat“, „înălțime“, „creastă“, „colină“ și chiar „munte“. Astfel, prin expresia *a superciliis gerasi fluminis* am putea înțelege „malul înalt al Siretului“, cum propune R. Vulpe, dar și „culmea Siretului“, „înălțimea Siretului“ sau „creasta Siretului“, care ar defini un teren accidentat și mai înalt din preajma râului. În acest caz, capătul valului nu ar mai trebui situat neapărat chiar pe linia malului Siretului, ci eventual undeva într-o zonă adiacentă, aflată fie spre est, fie spre vest de râu, ceea ce ar schimba datele problemei. Indiferent de varianta la care ne oprim, capătul valului este raportat doar la aliniamentul Siretului, nu însă și la un sector mai precis al cursului său (superior, mijlociu sau inferior). Tocmai de aceea nu am dori să lăsăm la o parte traducerea cuvîntului respectiv prin „izvor“, deși R. Vulpe o combate foarte vehement. Noțiunea trebuie înțeleasă nu numai ca „loc în care izvorăște Siretul“. Într-o accepțiune mai largă, ea ar mai putea însemna și regiunea dinspre izvoare a cursului superior al Siretului. Această interpretare ar fi în măsură să aducă elemente noi și mai precise cu privire la identificarea în teren a fortificației lui Athanaric, întrucît o limitează la o zonă mai restrînsă și anume la sectorul dinspre izvoare al cursului superior al Siretului. Așadar nu există suficientă certitudine că prima condiție pentru identificarea „zidului lui Athanaric“ cu valul Stoicani—Ploscuțeni ar fi îndeplinită.

Cea de a doua condiție socotită ca necesară era direcția valului de la malul Siretului către Dunăre (*ad usque Danubium*). Într-adevăr, de la Ploscuțeni pe malul Siretului valul se îndreaptă spre sud-est pînă la Stoicani *lingă Prut*, avînd direcția generală către Dunăre. Se pune totuși întrebarea dacă persoanele care au transmis știrile n-au greșit cumva reperele topografice. De vreme ce un capăt al fortificației se sprijinea pe Prut, la o distanță apreciabilă de malul Dunării (circa 30 km), așadar existînd posibilitatea de a face o distincție clară între cele două cursuri de apă, de ce informatorii n-au dat reperul exact, ci au arătat doar direcția spre care se îndrepta valul? Cauza pentru care o noțiune clară a fost înlocuită cu o alta mai puțin precisă nu poate fi decît necunoașterea exactă a datelor. Iar dacă reperul precis nu era cunoscut, explicația generală prin care acesta era indicat poate fi luată ca exactă? Firește că nu și de aceea nici a doua condiție pentru acceptarea identificării în teren a fortificației lui Athanaric nu poate fi considerată ca îndeplinită.

Știrile transmise de informatori erau vagi și imprecise. Probabil că aceștia n-au știut numele reperului topografic (rîul Prut) sau, mult mai sigur, ei n-au cunoscut pînă unde s-a construit valul. Dar dacă informatorii n-au știut ambele repere topografice între care s-a ridicat fortificația lui Athanaric, rămîne de presupus fie că aceștia n-au participat deloc, fie că au asistat numai la începerea lucrărilor de construcție a valului. Această ultimă ipoteză ne este sugerată de faptul că, atunci cînd au luat parte direct la evenimente, informatorii lui Amm. Marcellinus au reținut și au transmis repere topografice de mai mică însemnătate în comparație cu rîul Prut, cum ar fi spre exemplu *Valea greutungilor*, *miliarul al douăzecelea* etc. De asemenea, știrile despre înfruntările dintre tervingi și huni *lingă rîul Danastium* sînt amănunțite, pe cînd cele din zona fortificației sînt vagi, mai bine zis lipsesc.

²⁹¹ Vezi nota 237.

Cea de a treia condiție ar fi poziția în teren a valului. Pe baza textului antic, R. Vulpe trage concluzia că fortificația lui Athanaric apăra o zonă foarte accidentată, asemănătoare cu aspectul regiunii colinare de la nord de valul Stoicani—Ploscuțeni.

O analiză mai atentă a textului antic nu confirmă totuși această afirmație. Amm. Marcellinus (XXXI, 3, 7) scrie: *Înspăimîntîndu-l (pe Athanaric) de la primul atac,... l-au silit să se retragă în grabă în prăpăstiile munților. Silit de această împrejurare neașteptată și fiindu-i teamă de primejdia mai mare care se apropia, el a început să ridice ziduri înalte de la malurile râului Gerasus pînă la Dunăre, spintecînd în două ținuturile taifalilor*. După cum s-a arătat mai sus, tabăra lui Athanaric se afla aproape de Nistru, probabil în regiunea localității Palanca. De aici, regele tervingilor s-a retras mai întîi în regiunea cu relief accidentat și cu păduri, aflată mai la nord; el nu putea în retragere să străbată toată cîmpia din sudul Basarabiei, întrucît pericolul de a fi atacat în continuare de același dușman s-ar fi păstrat pe toată durata deplasării. Nici textul lui Amm. Marcellinus nu ne permite să tragem concluzia că șeful tervingilor și-a organizat apărarea tot în prăpăstiile munților²⁹² unde s-a retras după cel dintîi atac al hunilor. Ideea că din acest prim loc de refugiu Athanaric a plecat într-o altă regiune, pe care a încercat s-o fortifice, o formulează chiar R. Vulpe²⁹³. Amm. Marcellinus nu mai amintește însă nimic despre forma de relief a ținutului în care Athanaric s-a retras și și-a organizat apărarea. Astfel, aprecierea că ea ar cuprinde tot un teren accidentat²⁹⁴ nu poate fi susținută pe baza textului antic.

În sfîrșit, cea de a patra problemă pe care o pune în discuție R. Vulpe este aspectul modest al valului Stoicani—Ploscuțeni, de dimensiuni reduse, care în unele porțiuni nici nu poate fi observat în teren. Aceasta ar corespunde informației potrivit căreia Athanaric și-a ridicat fortificația în grabă, rămînînd neterminată. Arătînd însă în continuare că sectoarele neobservabile și cele aplatizate ale valului s-ar putea datoră lucrărilor agricole, chiar R. Vulpe se îndoiește de afirmația sa. În acest fel, pînă la o verificare atentă în teren, prin săpături, stadiul în care a fost lăsat de constructori valul Stoicani—Ploscuțeni rămîne cu totul incert²⁹⁵.

În mod firesc, identificarea în teren a fortificației lui Athanaric nu ar putea căpăta o rezolvare definitivă, doar prin cele patru condiții analizate mai sus, chiar dacă acestea ar fi fost îndeplinite. Însuși R. Vulpe a socotit util să discute și alte aspecte, cum sînt acelea referitoare la forța de muncă, uneltele și timpul de lucru necesar pentru realizarea acestei construcții. De asemenea, el a mai făcut unele comentarii și în legătură cu noțiunile *murus*, *vallum* și *Taifalorum terra*.

Referitor la forța de muncă, R. Vulpe socotește că Athanaric a putut dispune de lucrători suficienți, folosind pe tervingi și pe indigeni²⁹⁶, ultimii asigurînd și uneltele necesare. El apreciază că împrejurările au cerut un ritm rapid de lucru și că întreaga fortificație, pentru care s-au excavat circa 850 000 m³ de pămînt, a fost realizată în cel mult două săptămîni, cu mai puțin de 20 000 de oameni; aceștia au trebuit să sape peste 3m³ în cele 14 ore de lucru pe care le prestau zilnic²⁹⁷. Din calcularea secțiunii prin șanțul fortificației, executată la Prisaca²⁹⁸, rezultă că pentru fiecare 1 m liniar s-au săpat cel puțin 15 m³ și nu doar 10 m³, de unde rezultă un volum total de săpături de peste 1 275 000 m³.

Aprecierile făcute cu privire la construcția valului, oricît ar fi ele de relative, nu pot fi puse totuși de acord cu datele referitoare la fortificația lui Athanaric. Dacă cifra lucrătorilor folosiți de regele terving, estimată la 20 000 de oameni, este acceptată, atunci fiecărei persoane i-a revenit să sape cîte circa 65 m³ și să facă toate amenajările (val, șanț, palisadă) pe o lungime de 4,5 m. Cei 20 000 de lucrători aveau nevoie de cel puțin tot atîtea unelte. Cum fierul era întrebun-

²⁹² Înregistrînd cu fidelitate spusele naratorilor, Amm. Marcellinus vorbește de zona deluroasă a Basarabiei ca despre o regiune cu munți prăpăstioși.

²⁹³ R. Vulpe, *Vallum de la Moldavie inférieure*, p. 48.

²⁹⁴ *Ibidem*, p. 36.

²⁹⁵ *Ibidem*, p. 50.

²⁹⁶ La aceștia am mai putea adăuga și pe taifali, întrucît prin țara lor trecea valul.

²⁹⁷ R. Vulpe, *Vallum de la Moldavie inférieure*, p. 49.

²⁹⁸ *Ibidem*, p. 12, 49, fig. 2.

țat încă destul de rar pe atunci, uneltele trebuiau lucrate în marea lor majoritate din lemn. Acestea dădeau însă randament mic, mult sub nivelul aceluia presupus de R. Vulpe, și se rupeau des, fiind obligatorie înlocuirea lor frecventă. Dacă la ritmul lent, determinat de caracterul rudimentar al uneltelor, mai adăugăm și timpul necesar pentru problemele de organizare a unei lucrări de o asemenea anvergură (stabilirea traseului, schița sumară a proiectului pentru fixarea parametrilor fortificației, mobilizarea celor apți pentru muncă din cadrul diferitelor grupe etnice, pregătirea uneltelor), atunci trebuie să admitem că perioada în care s-a putut realiza o fortificație ca aceea dintre Stoicani și Ploscuțeni a fost mult mai mare decât aceea de două săptămâni propusă de R. Vulpe. Se cuvine a aminti că aici nu era vorba doar de săparea de către fiecare persoană a unui volum de 3 m³ pe zi, ci de a săpa un șanț de aproape 9 m lărgime (la partea superioară) și de circa 4 m adâncime. Așadar, pământul trebuia săpat, scos de la o adâncime apreciabilă, aruncat la distanță mare și apoi amenajat în val. Ținând seama de toate aceste aspecte de muncă, nu se mai poate admite că același volum de săpătură s-ar fi putut executa în toate fazele de lucru, ci dimpotrivă, că treptat acesta era mult diminuat. Dacă am admite ca medie zilnică un volum de săpătură de circa 1,5 m³ pentru fiecare lucrător, atunci șanțul fortificației Stoicani—Ploscuțeni, care însuma 1 275 000 m³, a putut fi realizat în circa șase săptămâni. Dar Athanaric nu a putut avea un răgaz atât de mare pentru a-și construi fortificația.

Reținând precizarea lui Amm. Marcellinus că fortificația lui Athanaric trecea prin Țara taifalilor (*Taifalorum terras praestringens*), R. Vulpe o localizează pe aceasta „în regiunea Siretului inferior, în vecinătatea valului din Moldova de Jos”²⁹⁹. Redusă ca întindere, Țara taifalilor trebuie să se fi situat într-o zonă cu o singură formă de relief, fie de șes, fie de deal. Pornind tocmai de la necesitatea de a localiza „Țara taifalilor” într-o regiune cu același relief, R. Vulpe o situează ori la nord, ori la sud de fortificația Stoicani—Ploscuțeni. Nicăieri însă, la nord sau la sud de valul în discuție n-au apărut descoperiri arheologice care să poată fi puse în legătură cu taifalii.

Din cele discutate mai sus, rezultă că dovezile aduse în favoarea identificării fortificației lui Athanaric cu valul Stoicani—Ploscuțeni nu sînt cîtuși de puțin convingătoare. În sprijinul acestei aprecieri se pot aduce în continuare și alte argumente. Așa cum pe bună dreptate lasă să se înțeleagă R. Vulpe, hunii, ca populație nomadă de stepă, nu s-au angajat să urmărească și să atace pe tervingi în zona păduroasă și cu relief accidentat prin care Athanaric s-a retras imediat după părăsirea taberei de pe malul Nistrului. Totuși, alternativa cu privire la înaintarea hunilor prin Bugeac spre Cîmpia Siretului, după care s-ar fi găsit din nou în preajma tervingilor ce-și înălțau fortificația, singura (!) pe care o discută R. Vulpe, nu poate fi ușor acceptată. După confruntarea de pe malul Nistrului, în tabăra lui Athanaric s-au produs neînțelegeri, în urma cărora o parte însemnată dintre tervingi, avîndu-l ca șef pe Alavivus, de teama hunilor și din pricina lipsei tot mai mare de alimente, au hotărît să se refugieze la sud de Dunăre. Aceleași cauze au determinat și alte triburi de goți să procedeze la fel³⁰⁰. Întrucît pentru a trece la sudul Dunării și a se stabili în imperiu aveau nevoie de permisiunea împăratului roman, ei au așteptat un timp pe malul stîng al fluviului. Cunoscînd situația din acel moment pe spații mult mai întinse, același autor antic face o adevărată sinteză a evenimentelor: *În timp ce se petreceau aceste lucruri la hotare, s-au răspîndit zvonuri înspăimîntătoare despre noi primejdii, mai grozave decît cele obișnuite, anume că neamurile de la miază-noapte se află în mișcare și că, pe întreaga întindere de la marcomani și cvați pînă în Pont, un mare număr de populații barbare necunoscute, fiind izgonite din lăcașurile lor de o putere neașteptată, rătăcesc lîngă fluviul Istru, răsfirați ici și colo împreună cu ființele lor scumpe*³⁰¹. Prin urmare, cei care așteptau pe malul stîng al Dunării ca să treacă în imperiu erau *neamurile de la miazănoapte*, prin care autorul din antichitate n-ar fi putut înțelege pe acelea aflate în zona vecină frontierei romane, ci dimpotrivă pe acelea din teritorii mai îndepărtate din nord. Regiunea afectată de atacurile nimicitoare ale hunilor, din care se refugiaseră toți cei ce așteptau să treacă în imperiu și între care trebuie să-i socotim și pe aceia care părăsiseră pe Athanaric, se afla prin ur-

²⁹⁹ *Ibidem*, p. 53. Sublinierile ne aparțin.

³⁰⁰ Amm. Marcellinus, XXXI, 3, 8.

³⁰¹ Amm. Marcellinus, XXXI, 4, 2.

mare mult mai la nord. Dealtfel, dacă zona atacată și cutureierată de cetele hunice ar fi fost situată în sudul Moldovei, atunci nu s-ar mai putea înțelege cum de au reușit să treacă pe aici aceia care fugiseră din ținuturile de la miazănoapte spre hotarele imperiului.

Zona cu relief accidentat acoperită cu păduri din centrul Moldovei a fost evitată de huni în cursul evenimentelor din anul 376 nu pentru că n-ar fi putut pătrunde în interior, ci pentru că ei erau conștienți de pericolele care-i pîndeau aici la un eventual atac. Împotriva cetelor de călăreți apărute pe neașteptate, Athanaric nu ar fi avut nevoie să mai ridice, la marginea unei regiuni greu de străbătut și plină de primejdii pentru atacatori, o fortificație de felul aceleia pe care o descrie Amm. Marcellinus; ea n-ar fi fost eficientă și n-ar fi împiedicat înaintarea călăreților mongoli. De aici se desprinde concluzia că, dimpotrivă, șeful tervingilor și-a construit fortificația în altă parte, pentru a apăra o zonă de stepă ce putea oferi hunilor posibilitatea de a desfășura manevre de atac.

Traseul valului Stoicani—Ploscuțeni, în sectorul său de vest, oferă cel mai categoric argument împotriva identificării acestuia cu fortificația lui Athanaric. Ajuns de la Prut pînă în zona localității Nicorești, valul nu mai înaintează pînă la malul Siretului pe direcția generală spre VNV, ci cotește brusc către NNV (fig. 7). În loc de a scurta traseul și de a mări astfel eficacitatea valului, micșorînd efortul depus și mai ales durata pentru amenajarea lui, acesta este prelungit cu aproximativ încă 8 km, aparent fără nici o explicație. Încercarea de a pune modificarea direcției pe seama intenției constructorilor de a evita întretăierea valului cu riul Tecucel nu poate fi acceptată, întrucît traseul valului se întretaie și cu alte cursuri de ape, chiar mai importante decît cel amintit. Dealtfel, malul înalt al Siretului ar fi fost mult mai ușor de apărut decît valea unui riu fără importanță. Așadar, cursul riului Tecucel nu putea fi cauza schimbării traseului acestei fortificații. De asemenea, nici relieful microregiunii nu oferă particularități și motive care să explice varianta traseului prelungit.

Analizînd diferite cauze care ar fi putut determina pe constructori să nu apropie traseul valului de cursul Siretului într-un anumit sector, nu s-a găsit decît o singură explicație plauzibilă și anume aceea că ei au fost constrînși la aceasta de anumite realități politice din zonă. Într-adevăr, traseul valului dintre Nicorești și Ploscuțeni, menținut la o distanță de circa 7—8 km de apa Siretului, sugerează ideea că cei care au înălțat fortificația n-au avut permisiunea să se apropie de cursul acestuia decît abia la nord de confluența cu riul Trotuș. Distanța corespunde exact cu lățimea fișiei de-a lungul frontierei romane în cuprinsul căreia s-a interzis populațiilor din vecinătatea provinciei Dacia să-și întemeieze așezări și să-și pască turmele³⁰². Dar aceasta este tocmai zona de siguranță a drumului roman de la Porolissum la Tyras, care trecea din Transilvania prin pasul Oituz, pe valea Trotușului și pe valea Siretului, către castrul de la Barboși. În mod firesc, pentru această arteră importantă de circulație, romanii trebuie să fi impus, la nord, o zonă de protecție. Rezultă, prin urmare, că valul Stoicani—Ploscuțeni trebuie datat numai în perioada stăpînirii romane în Dacia (între anii 106—275), adică mult mai devreme decît a fost considerat pînă acum. Schimbarea cronologiei atrage după sine și necesitatea de a face în continuare investigații și a stabili de către cine și împotriva cui a fost ridicat.

Sarcina ni se pare de data aceasta mult mai ușoară, întrucît izvoarele istorice, fie cele scrise, fie cele arheologice, ne oferă date mult mai precise. Dintre cele două populații cunoscute în zonă — daci liberi și sarmați — doar una singură, prin număr, putere economică, supremație politică și forță militară, era capabilă să construiască o asemenea fortificație de proporții, și aceea era populația dacică liberă.

Fixarea în teren a traseului pe care a fost amenajat valul, după raționamentele prezentate, s-a făcut de către romani, sau oricum cu toleranța acestora. Ar fi totuși paradoxal să se creadă că romanii ar fi trasat în teren linia unei fortificații îndreptată împotriva lor. Căci orientarea valului, cu șanțul spre sud, arată limpede că el a fost construit de o populație aflată în zona Podișului Central Moldovenesc, care încerca să se apere împotriva romanilor, singurul inamic ce ar fi putut

³⁰² Dio Cassius, LXXI, 15, 1; LXXII, 3, 2.

ataca dinspre sud această zonă. Și totuși, de vreme ce linia valului îndreptat împotriva romanilor respecta în mod evident zona de protecție pe care aceștia o pretindeau, rămîne de căutat împrejurările care să explice această contradicție. Dealtfel, contradicția ni se pare a fi numai aparentă. Dacă facem distincție între raportul de forțe dintre dacii liberi și romani din momentul fixării în teren (de către romani) a fișiei de protecție pentru drumul roman (pe care populația dacică de la nord a trebuit s-o respecte încă de la început cu mare strictețe) și raportul dintre aceleași forțe (dacii liberi și romani) din perioada evident mai târzie la care a fost amenajat (de către dacii liberi) valul, atunci găsim fără prea mare dificultate și explicația pentru această aparentă contradicție.

După toate probabilitățile, linia valului Stoicani—Ploscuțeni, marcată în vremea lui Traian, imediat după terminarea războaielor daco-romane, prin „indicatoare” la suprafața terenului, separa teritoriul roman de acela care rămînea dacilor liberi. Puțin mai târziu, în timpul lui Hadrian, cînd frontiera romană de la Dunărea de Jos cunoaște unele replieri strategice, teritoriul roman dintre Siret și Prut este mult restrîns, pe linia valului Șerbești—Tuluțești. Din acest moment, vechea linie de frontieră (Stoicani—Ploscuțeni), care nu ajunsese să fie întărită printr-un val de apărare, a fost păstrată totuși ca limită a zonei de siguranță, în care puterea romană era nevoită să-și impună autoritatea dacă dorea să asigure deplina securitate a drumului de pe valea Siretului.

Data la care de-a lungul acestei linii — inițial de frontieră, iar apoi de limită a zonei de siguranță — dacii liberi ar fi putut construi un val de apărare (îndreptat împotriva romanilor!) trebuie situată într-o epocă mai târzie, cînd raporturile de forță dintre dacii liberi și romani se schimbaseră mult în favoarea celor dintii. Astfel, momentul ridicării valului trebuie situat într-o perioadă de maximă afirmare pe plan politic și militar a dacilor liberi, aproximativ pe la începutul sec. III e.n., pînă în vremea împăratului Gordian III³⁰³.

* * *

O scurtă privire asupra numeroaselor antichități din teritoriul dacic liber ne arată că, fără excepție, toate așezările sînt de factură dacică, iar necropolele, aproape în totalitatea lor, aparțin de asemenea dacilor (fig. 8). Doar un procent redus de morminte, constituite și ele în grupe foarte mici, au fost lăsate de către nomazii sarmați. Descoperirile dacice și sarmatice formează complexe distincte și se diferențiază cu multă claritate, cu toate că între ele au avut loc și unele împrumuturi reciproce, ca urmare a contactelor dintre cele două populații.

Elementele de civilizație romană, de o frecvență și de o varietate de forme și de domenii încă prea puțin cunoscute, nu mai apar concentrate în complexe pe care să le putem defini ca romane. În schimb, vestigiile romane propriu-zise, ca și elementele imitate sau inspirate după acestea, se regăsesc în toate așezările și necropolele dacice, iar uneori și în mormintele sarmatice.

Așezările dacice³⁰⁴, de mare întindere și nefortificate, erau situate de-a lungul văilor, de obicei pe terasele rîurilor sau pe panta mai domoală de la poalele dealurilor. În preajma lor se găseau din abundență terenuri potrivite pentru practicarea agriculturii și creșterea vitelor. Locuințele, îngropate parțial în pămînt sau construite numai la suprafață, se aflau orînduite pe două sau mai multe șiruri, probabil de o parte și de alta a ulițelor care străbăteau așezarea de la un capăt la altul. Printre cel mai intens cercetate trebuie menționate așezările de la Văleni (com. Botești,

³⁰³ Em. Condurachi, în *Istoria României*, 1, 1960, p. 560; B. Mitrea, în *Istoria României*, 1, 1960, p. 639—646; N. Gostar, *Les titres impériaux Dacicus maximus et Carpicus maximus*, în *Actes de la 12e Conférence Internationale d'Études Classiques, EIRENE, Cluj-Napoca, 2—7 octobre 1972*, București—Amsterdam, 1975, p. 643—649.

³⁰⁴ Cele mai multe aspecte referitoare la așezările dacilor liberi, împreună cu bibliografia corespunzătoare, sînt cuprinse în lucrările: Gh. Bichir, *Cultura Carpică*, p. 17—27; idem, *Carpi*, p. 5—17; V. M. Ciglik, *op. cit.* p. 12—69.

jud. Neamț)³⁰⁵, Băiceni (jud. Iași)³⁰⁶, Cucorăni (jud. Botoșani)³⁰⁷, Poiana—Dulcești (jud. Neamț)³⁰⁸, Remezivcy (raion Zoločev, reg. Lvov)³⁰⁹ și Lipița de Sus (raion Rogatin, reg. Ivano—Frankovsk)³¹⁰.

Locuințele din prima categorie erau îngropate în sol pînă la o anumită adîncime, mai mare sau mai mică, în funcție de care li s-a dat și numele de bordei sau semibordei. Cele două noțiuni nu pot reflecta însă toată varietatea după adîncime a locuințelor, în cuprinsul cărora se găsesc multe forme intermediare, atribuite cu inconsecvență, din păcate, cînd la o grupă, cînd la alta. Numărul locuințelor din această categorie rămîne încă destul de mic și mai ales repartizat inegal în diversele zone ale spațiului dacic liber, fapt pentru care nu ne angajăm la o clasificare tipologică de amănunt, ci doar la o prezentare generală.

Locuințele îngropate în pămînt erau de obicei de formă ovală sau rectangulară, cu o suprafață destul de variabilă ca mărime³¹¹, cuprinsă aproximativ între 6 m² și 46 m². Interiorul era amenajat uneori cu lavițe de-a lungul peretilor, mai largi sau mai înguste, potrivit destinației pentru care erau făcute. În mod obișnuit ele erau lipsite de vetre. Doar în regiunile mai nordice ale spațiului dacic, probabil datorită climei mai reci³¹², o parte din locuințele îngropate erau prevăzute cu vetre construite din piatră și lut³¹³.

Locuințele de suprafață, mai reduse ca număr, s-au conservat destul de prost și nu dispunem de prea multe date precise. Se cunoaște sigur că erau lucrate dintr-un schelet lemnos din stîlpi și nuiile împletite, peste care se aplicau lipituri de lut. În interior aveau cîte o vatră amenajată numai din lut sau din lut și pietre. Forma era aproximativ rectangulară, iar suprafața³¹⁴ oscila după cît se pare între 9 și 30 m².

În spațiile dintre locuințe din multe așezări s-au semnalat și resturi de la diferite anexe gospodărești. Între acestea sînt de menționat vetrele și „cuptoarele de copt pîine”, care nu sînt probabil altceva decît rămășițe ale unor bucătării în aer liber³¹⁵. De asemenea, au fost descoperite în număr apreciabil și diferite gropi, în general de formă cilindrică, uneori cotlonite, în umplutura cărora se găsesc de obicei multe resturi menajere; destinația lor inițială trebuie să fi fost aceea de a adăposti rezervele de hrană, în special de cereale.

Un loc foarte important între complexele din așezări îl ocupă atelierele meșteșugărești, din care cele mai răspîndite sînt acelea de olărie³¹⁶. Constatarea că atelierele perfecționate pentru lucrat vase de lut nu lipsesc în nici una din așezările mai intens cercetate ne dă dreptul de a susține că ele au existat în toate așezările sau oricum în marea majoritate din ele. Mai mult chiar, situații ca aceea de la Medieșul Aurit (jud. Satu Mare)³¹⁷ relevă că în unele din așezările dacilor liberi se dezvoltaseră adevărate cartiere specializate cu ateliere de olărie. De o excepțională valoare sînt și atelierele pentru reducerea minereului de fier din așezarea de la Remezivcy (fig. 9—10), prin care se atestă de fapt continuarea unor tradiții mai vechi de prelucrare a fierului la daci³¹⁸. Toate aceste ateliere de olărie și de prelucrare a fierului, ca și acelea, încă nedescoperite,

³⁰⁵ I. Ioniță și V. Ursache, *op. cit.*, în *Actes du 7e Congrès International des Sciences Préhistorique et Protohistoriques*, 2, Praga, 1971, p. 1022—1024.

³⁰⁶ Săpături efectuate de I. Ioniță în anii 1963—1968.

³⁰⁷ S. Teodor, *op. cit.*, în *ArchMold*, 8, 1975, p. 139—151.

³⁰⁸ Gh. Bichir, *Noi contribuții la cunoașterea culturii materiale a carpilor*, în *SCIV*, 16, 1965, 4, p. 675—694; idem, *Șantierul arheologic Poiana—Dulcești, jud. Neamț (1961—1970)*, în *Materiale*, 10, 1973, p. 97—105.

³⁰⁹ V. M. Cigilik, *op. cit.*, p. 33—59.

³¹⁰ *Ibidem*, p. 12—22.

³¹¹ Gh. Bichir, *Cultura carpică*, p. 22; V. M. Cigilik, *op. cit.*, p. 67.

³¹² În climatul acestei zone se resimt unele influențe septentrionale. V. Tufescu, *România*, București, 1974, p. 193.

³¹³ V. M. Cigilik, *op. cit.*, p. 66—67.

³¹⁴ Gh. Bichir, *Cultura carpică*, p. 19.

³¹⁵ Vetrele în aer liber nu lipsesc din nici o așezare. În schimb, *cuptoarele de copt pîine* sînt în general mai rare (Gh. Bichir, *Cultura carpică*, p. 23—24). Anexele din preajma locuințelor puteau fi protejate cu pereți ușori și chiar cu acoperiș, pentru aceasta folosindu-se stîlpi de lemn, stuf etc.

³¹⁶ Gh. Bichir, *Cuptoarele de ars ceramică din cadrul culturii Vîrteșcoi—Poienesti. Un atelier de olărie descoperit la Butnărești*, în *SCIV*, 17, 1966, 3, p. 489—509; idem, *Cultura carpică*, p. 52—62.

³¹⁷ S. Dumitrașcu, T. Bader, *Așezarea dacilor liberi de la Medieșul Aurit*, 1967.

³¹⁸ V. M. Cigilik, *op. cit.*, p. 54—59, 133—134. Unele dovezi pentru existența atelierelor de prelucrare a fierului sînt cunoscute și în alte zone. Astfel, cele peste 9 kg de zgură de fier din așezările dacice de la Poiana—Dulcești (Varnița și Siliște) nu pot fi puse decît în legătură cu activitatea unor cuptoare de reducere a minereului de fier, de prelucrare propriu-zisă a fierului. Gh. Bichir, *Cultura carpică*, p. 51.

jud. Neamț)³⁰⁵, Băiceni (jud. Iași)³⁰⁶, Cucorăni (jud. Botoșani)³⁰⁷, Poiana—Dulcești (jud. Neamț)³⁰⁸, Remezivcy (raion Zoločev, reg. Lvov)³⁰⁹ și Lipița de Sus (raion Rogatin, reg. Ivano—Frankovsk)³¹⁰.

Locuințele din prima categorie erau îngropate în sol pînă la o anumită adîncime, mai mare sau mai mică, în funcție de care li s-a dat și numele de bordei sau semibordei. Cele două noțiuni nu pot reflecta însă toată varietatea după adîncime a locuințelor, în cuprinsul cărora se găsesc multe forme intermediare, atribuite cu inconsecvență, din păcate, cînd la o grupă, cînd la alta. Numărul locuințelor din această categorie rămîne încă destul de mic și mai ales repartizat inegal în diversele zone ale spațiului dacic liber, fapt pentru care nu ne angajăm la o clasificare tipologică de amănunt, ci doar la o prezentare generală.

Locuințele îngropate în pămînt erau de obicei de formă ovală sau rectangulară, cu o suprafață destul de variabilă ca mărime³¹¹, cuprinsă aproximativ între 6 m² și 46 m². Interiorul era amenajat uneori cu lavițe de-a lungul peretilor, mai largi sau mai înguste, potrivit destinației pentru care erau făcute. În mod obișnuit ele erau lipsite de vetre. Doar în regiunile mai nordice ale spațiului dacic, probabil datorită climei mai reci³¹², o parte din locuințele îngropate erau prevăzute cu vetre construite din piatră și lut³¹³.

Locuințele de suprafață, mai reduse ca număr, s-au conservat destul de prost și nu dispunem de prea multe date precise. Se cunoaște sigur că erau lucrate dintr-un schelet lemnos din stîlpi și nuiile împletite, peste care se aplicau lipituri de lut. În interior aveau cîte o vatră amenajată numai din lut sau din lut și pietre. Forma era aproximativ rectangulară, iar suprafața³¹⁴ oscila după cît se pare între 9 și 30 m².

În spațiile dintre locuințe din multe așezări s-au semnalat și resturi de la diferite anexe gospodărești. Între acestea sînt de menționat vetrele și „cuptoarele de copt pîine”, care nu sînt probabil altceva decît rămășițe ale unor bucătării în aer liber³¹⁵. De asemenea, au fost descoperite în număr apreciabil și diferite gropi, în general de formă cilindrică, uneori cotlonite, în umplutura cărora se găsesc de obicei multe resturi menajere; destinația lor inițială trebuie să fi fost aceea de a adăposti rezervele de hrană, în special de cereale.

Un loc foarte important între complexele din așezări îl ocupă atelierele meșteșugărești, din care cele mai răspîndite sînt acelea de olărie³¹⁶. Constatarea că atelierele perfecționate pentru lucrat vase de lut nu lipsesc în nici una din așezările mai intens cercetate ne dă dreptul de a susține că ele au existat în toate așezările sau oricum în marea majoritate din ele. Mai mult chiar, situații ca aceea de la Medieșul Aurit (jud. Satu Mare)³¹⁷ relevă că în unele din așezările dacilor liberi se dezvoltaseră adevărate cartiere specializate cu ateliere de olărie. De o excepțională valoare sînt și atelierele pentru reducerea minereului de fier din așezarea de la Remezivcy (fig. 9—10), prin care se atestă de fapt continuarea unor tradiții mai vechi de prelucrare a fierului la daci³¹⁸. Toate aceste ateliere de olărie și de prelucrare a fierului, ca și acelea, încă nedescoperite,

³⁰⁵ I. Ioniță și V. Ursache, *op. cit.*, în *Actes du 7e Congrès International des Sciences Préhistorique et Protohistoriques*, 2, Praga, 1971, p. 1022—1024.

³⁰⁶ Săpături efectuate de I. Ioniță în anii 1963—1968.

³⁰⁷ S. Teodor, *op. cit.*, în *ArchMold*, 8, 1975, p. 139—151.

³⁰⁸ Gh. Bichir, *Noi contribuții la cunoașterea culturii materiale a carpilor*, în *SCIV*, 16, 1965, 4, p. 675—694; idem, *Șantierul arheologic Poiana—Dulcești, jud. Neamț (1961—1970)*, în *Materiale*, 10, 1973, p. 97—105.

³⁰⁹ V. M. Cigilik, *op. cit.*, p. 33—59.

³¹⁰ *Ibidem*, p. 12—22.

³¹¹ Gh. Bichir, *Cultura carpică*, p. 22; V. M. Cigilik, *op. cit.*, p. 67.

³¹² În climatul acestei zone se resimt unele influențe septentrionale. V. Tufescu, *România*, București, 1974, p. 193.

³¹³ V. M. Cigilik, *op. cit.*, p. 66—67.

³¹⁴ Gh. Bichir, *Cultura carpică*, p. 19.

³¹⁵ Vetrele în aer liber nu lipsesc din nici o așezare. În schimb, *cuptoarele de copt pîine* sînt în general mai rare (Gh. Bichir, *Cultura carpică*, p. 23—24). Anexele din preajma locuințelor puteau fi protejate cu pereți ușori și chiar cu acoperiș, pentru aceasta folosindu-se stîlpi de lemn, stuf etc.

³¹⁶ Gh. Bichir, *Cuptoarele de ars ceramică din cadrul culturii Vîrteșcoi—Poienesti. Un atelier de olărie descoperit la Butnărești*, în *SCIV*, 17, 1966, 3, p. 489—509; idem, *Cultura carpică*, p. 52—62.

³¹⁷ S. Dumitrașcu, T. Bader, *Așezarea dacilor liberi de la Medieșul Aurit*, 1967.

³¹⁸ V. M. Cigilik, *op. cit.*, p. 54—59, 133—134. Unele dovezi pentru existența atelierelor de prelucrare a fierului sînt cunoscute și în alte zone. Astfel, cele peste 9 kg de zgură de fier din așezările dacice de la Poiana—Dulcești (Varnița și Siliște) nu pot fi puse decît în legătură cu activitatea unor cuptoare de reducere a minereului de fier, de prelucrare propriu-zisă a fierului. Gh. Bichir, *Cultura carpică*, p. 51.

jud. Neamț)³⁰⁵, Băiceni (jud. Iași)³⁰⁶, Cucorăni (jud. Botoșani)³⁰⁷, Poiana—Dulcești (jud. Neamț)³⁰⁸, Remezivcy (raion Zoločev, reg. Lvov)³⁰⁹ și Lipița de Sus (raion Rogatin, reg. Ivano—Frankovsk)³¹⁰.

Locuințele din prima categorie erau îngropate în sol pînă la o anumită adîncime, mai mare sau mai mică, în funcție de care li s-a dat și numele de bordei sau semibordei. Cele două noțiuni nu pot reflecta însă toată varietatea după adîncime a locuințelor, în cuprinsul cărora se găsesc multe forme intermediare, atribuite cu inconsecvență, din păcate, cînd la o grupă, cînd la alta. Numărul locuințelor din această categorie rămîne încă destul de mic și mai ales repartizat inegal în diversele zone ale spațiului dacic liber, fapt pentru care nu ne angajăm la o clasificare tipologică de amănunt, ci doar la o prezentare generală.

Locuințele îngropate în pămînt erau de obicei de formă ovală sau rectangulară, cu o suprafață destul de variabilă ca mărime³¹¹, cuprinsă aproximativ între 6 m² și 46 m². Interiorul era amenajat uneori cu lavițe de-a lungul peretilor, mai largi sau mai înguste, potrivit destinației pentru care erau făcute. În mod obișnuit ele erau lipsite de vetre. Doar în regiunile mai nordice ale spațiului dacic, probabil datorită climei mai reci³¹², o parte din locuințele îngropate erau prevăzute cu vetre construite din piatră și lut³¹³.

Locuințele de suprafață, mai reduse ca număr, s-au conservat destul de prost și nu dispunem de prea multe date precise. Se cunoaște sigur că erau lucrate dintr-un schelet lemnos din stîlpi și nuiile împletite, peste care se aplicau lipituri de lut. În interior aveau cîte o vatră amenajată numai din lut sau din lut și pietre. Forma era aproximativ rectangulară, iar suprafața³¹⁴ oscila după cît se pare între 9 și 30 m².

În spațiile dintre locuințe din multe așezări s-au semnalat și resturi de la diferite anexe gospodărești. Între acestea sînt de menționat vetrele și „cuptoarele de copt pîine”, care nu sînt probabil altceva decît rămășițe ale unor bucătării în aer liber³¹⁵. De asemenea, au fost descoperite în număr apreciabil și diferite gropi, în general de formă cilindrică, uneori cotlonite, în umplutura cărora se găsesc de obicei multe resturi menajere; destinația lor inițială trebuie să fi fost aceea de a adăposti rezervele de hrană, în special de cereale.

Un loc foarte important între complexele din așezări îl ocupă atelierele meșteșugărești, din care cele mai răspîndite sînt celea de olărie³¹⁶. Constatarea că atelierele perfecționate pentru lucrat vase de lut nu lipsesc în nici una din așezările mai intens cercetate ne dă dreptul de a susține că ele au existat în toate așezările sau oricum în marea majoritate din ele. Mai mult chiar, situații ca aceea de la Medieșul Aurit (jud. Satu Mare)³¹⁷ relevă că în unele din așezările dacilor liberi se dezvoltaseră adevărate cartiere specializate cu ateliere de olărie. De o excepțională valoare sînt și atelierele pentru reducerea minereului de fier din așezarea de la Remezivcy (fig. 9—10), prin care se atestă de fapt continuarea unor tradiții mai vechi de prelucrare a fierului la daci³¹⁸. Toate aceste ateliere de olărie și de prelucrare a fierului, ca și celea, încă nedescoperite,

³⁰⁵ I. Ioniță și V. Ursache, *op. cit.*, în *Actes du 7e Congrès International des Sciences Préhistoriques et Protohistoriques*, 2, Praga, 1971, p. 1022—1024.

³⁰⁶ Săpături efectuate de I. Ioniță în anii 1963—1968.

³⁰⁷ S. Teodor, *op. cit.*, în *ArchMold*, 8, 1975, p. 139—151.

³⁰⁸ Gh. Bichir, *Noi contribuții la cunoașterea culturii materiale a carpilor*, în *SCIV*, 16, 1965, 4, p. 675—694; idem, *Șantierul arheologic Poiana—Dulcești, jud. Neamț (1961—1970)*, în *Materiale*, 10, 1973, p. 97—105.

³⁰⁹ V. M. Cigilik, *op. cit.*, p. 33—59.

³¹⁰ *Ibidem*, p. 12—22.

³¹¹ Gh. Bichir, *Cultura carpică*, p. 22; V. M. Cigilik, *op. cit.*, p. 67.

³¹² În climatul acestei zone se resimt unele influențe septentrionale. V. Tufescu, *România*, București, 1974, p. 193.

³¹³ V. M. Cigilik, *op. cit.*, p. 66—67.

³¹⁴ Gh. Bichir, *Cultura carpică*, p. 19.

³¹⁵ Vetrele în aer liber nu lipsesc din nici o așezare. În schimb, *cuptoarele de copt pîine* sînt în general mai rare (Gh. Bichir, *Cultura carpică*, p. 23—24). Anexele din preajma locuințelor puteau fi protejate cu pereți ușori și chiar cu acoperiș, pentru aceasta folosindu-se stîlpi de lemn, stuf etc.

³¹⁶ Gh. Bichir, *Cuptoarele de ars ceramică din cadrul culturii Vîrteșcoi—Poienesti. Un atelier de olărie descoperit la Butnărești*, în *SCIV*, 17, 1966, 3, p. 489—509; idem, *Cultura carpică*, p. 52—62.

³¹⁷ S. Dumitrașcu, T. Bader, *Așezarea dacilor liberi de la Medieșul Aurit*, 1967.

³¹⁸ V. M. Cigilik, *op. cit.*, p. 54—59, 133—134. Unele dovezi pentru existența atelierelor de prelucrare a fierului sînt cunoscute și în alte zone. Astfel, cele peste 9 kg de zgură de fier din așezările dacice de la Poiana—Dulcești (Varnița și Siliște) nu pot fi puse decît în legătură cu activitatea unor cuptoare de reducere a minereului de fier, de prelucrare propriu-zisă a fierului. Gh. Bichir, *Cultura carpică*, p. 51.

pentru desfășurarea altor activități artizanale, reprezentau la vremea aceea importante centre meșteșugărești, cu implicații adânci în viața social-economică a societății dacice.

Inventarul de obiecte din cuprinsul așezărilor este foarte bogat și de o mare varietate. O parte din uneltele care se utilizau în agricultură (cuțite și brăzdare de plug, seceri, coase), ca și din acelea folosite în practicarea diferitelor meșteșuguri și activități gospodărești (topoare³¹⁹, dălți, burghie, priboae, cuțite, piese de harnașament, amnare, chei, ace de cusut, undițe etc.) erau lucrate din fier. Rîșnițele pentru măcinat boabe, de formă discoidală și perforate la mijloc, erau imitate în rocă locală după model roman. Ca obiecte de piatră foarte frecvente în așezări menționăm gresiile pentru ascuțit, iar din lut fusaiiolele, precum și greutatea piramidale și conice pentru războiul de țesut. Cîteodată se mai găsesc în așezări și piese de joc mici de formă semisferică, imitate în pastă fină după cele romane din sticlă³²⁰.

Ceramica dacică, modelată cu mîna sau la roată, apare în cantități impresionante. Cele două categorii de vase par să fie în general de proporții egale, dar este de presupus ca prioritatea s-o fi avut într-o etapă timpurie vasele lucrate cu mîna, iar ulterior vasele lucrate la roată³²¹.

Vasele lucrate cu mîna (fig. 11), din pastă de proastă calitate, păstrează formele (oale, cești tronconice cu și fără toartă) și ornamentele tradiționale din Latène-ul dacic (brîie în relief, alveole, creștături, proeminențe, linii orizontale sau în val incizate).

Ceramica lucrată la roată din pastă fină, de culoare cenușie sau roșie, prezintă o varietate mult mai mare de forme (fig. 12—13; 14, 2). Între acestea, mai frecvent întîlnim diferite tipuri și variante de oale, vase de provizii, străchini, castroane, fructiere, căni, amfore și capace, lucrate întotdeauna cu mare grijă și acoperite cu angobă. De multe ori ele sînt decorate în tehnica lustrului, mai ales cu numeroase combinații de linii drepte și în val.

În cuprinsul așezărilor au mai fost găsite arme (vîrfuri de lance), accesorii vestimentare (fibule, cataramă, pînteni), precum și diverse obiecte de toaletă și de podoabă (mărgele, cercei, brățări, pandantive-amulete, oglinzi) (fig. 16, 4, 5, 7).

La inventarul deja menționat, lucrat în atelierele meșterilor locali, se adaugă numeroase alte materiale de origine romană. Între cele mai frecvente se numără amforele³²², alături de care se poate semnală însă și prezența altor categorii de vase, cum ar fi castroanele³²³, uneori chiar a exemplarelor de *terra sigillata*³²⁴. De asemenea, trebuie amintite aici vasele de argint³²⁵ și de sticlă³²⁶, diferitele tipuri de fibule³²⁷, piesele de harnașament din bronz placate cu foiță de argint³²⁸,

³¹⁹ V. M. Cigilik, *op. cit.*, p. 118, fig. 53, 15. Tipul de topor plat de piatră nu face parte din repertoriul uneltelor carpice și de aceea exemplarul găsit în atelierul de olărie de la Butnărești (Gh. Bichir, *Cultura carpică*, p. 53, pl. XXXV, 11; idem, *Carpi*, p. 40, pl. XXXV, 11) nu poate aparține culturii carpice. Piesa respectivă provine din așezarea neolitică din apropiere, așa cum presupunea același autor într-o lucrare anterioară (Gh. Bichir, *op. cit.*, în SCIV, 17, 1966, 3, p. 492, n. 4). Aceeași proveniență ar putea s-o aibă și percutorul de la pl. XXXV, 5.

³²⁰ O astfel de piesă, din pastă fină cărămizie, acoperită cu angobă, a fost descoperită spre exemplu în așezarea de la Băiceni (jud. Iași). Săpături I. Ioniță.

³²¹ O analiză cu multe detalii a întregului inventar din așezări și necropole la Gh. Bichir, *Cultura carpică*, p. 45—52, 63—126; idem, *Carpi*, p. 33—38; 50—117; V. M. Cigilik, *op. cit.*, p. 79—128.

³²² Fragmentele de amfore sînt prezente în absolut toate așezările, ceea ce arată că nici una din ele nu a rămas în afara contactului cu lumea romană.

³²³ Gh. Bichir, *Cultura carpică*, p. 93—94. Gh. Bichir scoate în evidență deosebiri între ceramica autohtonă lucrată la roată și cea romană lucrată în mediul rural, tocmai pentru că între ele sînt și asemănări evidente. Pe viitor s-ar impune o analiză mai strictă a ceramicii lucrată la roată din așezările dacilor liberi, pentru a se

verifica dacă în unele cazuri nu avem de a face totuși cu importuri romane.

³²⁴ Un fragment dintr-un asemenea vas a fost descoperit în așezarea de la Băiceni. Săpături I. Ioniță.

³²⁵ Tezaurul de vase din argint era îngropat în preajma unei așezări dacice. V. Mihăilescu Bîrliba, I. Mitrea, *Tezaurul de vase romane de la Muncelul de Sus*, în *Carpi*, 10, 1978, p. 163—177; idem, *Le trésor de vases romains de Muncelul de Sus*, în *Dacia*, N. S., 22, 1978, p. 201—212.

³²⁶ În afară de fragmentele de sticlă din așezarea de la Poiana-Dulcești (Siliște) menționate de Gh. Bichir, *Cultura carpică*, p. 97, mai adăugăm descoperirea altor exemplare în așezarea de la Băiceni.

³²⁷ Proveniența romană a unor tipuri de fibule în așezările dacilor liberi este bine cunoscută. Se impune însă realizarea unui studiu de detaliu pentru fibule, cuprinzînd situația exactă pe spații mai largi decît teritoriul țării noastre, prin care să se stabilească ceea ce este import roman și ceea ce este lucrat în afara imperiului. Un început a fost deja făcut prin lucrarea lui Gh. Diaconu, *Über die Fibel mit umgeschlagenem Fuss in Dazien*, în *Dacia*, N. S. 15, 1971, p. 239—267.

³²⁸ V. Ursachi, *op. cit.*, în *Carpi*, 1, 1968, p. 163—167, fig. 40—42; idem, *Piese de harnașament descoperite în așezarea daco-carpică de la Săbăoani*, în *Mem. Antiq.*, 1, 1969, p. 327—337.

rîșnițele de tuf vulcanic³²⁹, piesele mici de joc de formă semisferică, turnate din sticlă³³⁰ și diverse alte obiecte³³¹, cum ar fi capul de elefant sculptat în os de la Poiana—Dulcești (Siliște)³³² (fig. 16, 1) etc. În sfîrșit, un loc foarte important între antichitățile romane din teritoriul dacilor liberi îl ocupă monedele, ce apar ca exemplare izolate în așezări sau constituite în tezaure cuprinzînd uneori peste 2 000 piese³³³.

Cercetările din necropole (fig. 14—15; 16, 2, 3, 6, 8, 9; 17) au cunoscut o amploare incomparabil mai mare față de acelea din așezări. Este suficient să amintim că numai în necropola din preajma așezării de la Văleni (com. Botești, jud. Neamț) au fost dezvelite 608 morminte³³⁴, iar în aceea de la Gălănești (com. Oncești, jud. Bacău) 291 morminte³³⁵. De asemenea, un mare număr de complexe funerare, deși ele reprezintă numai o parte din necropolele respective, au mai fost descoperite la Poieniști (jud. Vaslui)³³⁶, Pădureni (jud. Vrancea)³³⁷, Săbăoani (jud. Neamț)³³⁸, Zvorîștea (jud. Suceava)³³⁹ și Lipița de Sus (rn. Rogotin, reg. Ivano—Frankovsk)³⁴⁰.

Necropolele, cuprinzînd în mare majoritate morminte de incinerare, dar unele din ele și morminte de înhumare, se găsesc în apropierea așezărilor. Acolo unde prin cercetări s-au dezvelit zone mai largi din cimitire, s-a observat că mormintele sînt constituite în cîte două grupe, din care una mai mare și alta mai mică. Uneori, cele două grupe de morminte sînt foarte apropiate una de alta, ca în cazul necropolei de la Pădureni, iar alteori, cum ar fi la Văleni, ele se găsesc la distanțe mult mai mari, de cîteva sute de metri, ceea ce practic dă imaginea a două cimitire. Semnificația acestor grupări de morminte este greu de descifrat în stadiul actual de cunoaștere a necropolelor dacice. Ipoteza ca ele să reflecte o anumită organizare socială, sau de altă natură, a comunităților sătești³⁴¹ este ispititoare și posibilă, mai ales că situația pare să fie aceeași și în necropolele dacilor de sub ocupația romană³⁴², dar urmează a fi verificată și confirmată prin cercetările viitoare.

Practicarea incinerăției de către dacii liberi a întrunit adevăratele preocupări ale specialiștilor, întrucît mormintele de incinerare continuau un rit tradițional și apăreau în număr mare în toate necropolele cu inventar de ceramică dacică din secolele II—III e. n. Trebuie subliniat însă că la contribuțiile mari aduse de R. Vulpe prin săpăturile de la Poieniști, s-au făcut completări substanțiale³⁴³, putîndu-se aprecia că ne aflăm acum într-un stadiu destul de avansat de cunoaștere a obiceiurilor practicate la incinerarea morților de către dacii liberi.

³²⁹ Idem, *op. cit.*, în *Carpica*, 1, 1968, p. 160.

³³⁰ O piesă de acest tip a fost găsită în locuința 21 din așezarea de la Băiceni (Săpături I. Ioniță). De asemenea, un alt exemplar, menționat ca „pastilă din sticlă verzuie”, descoperit într-o locuință din secolele VI—VII de la Cucorani, ar putea proveni de fapt din așezarea dacică din sec. II—III e.n. S. Teodor, *op. cit.*, în *ArhMold*, 8, 1975, p. 152, fig. 61, 8. Piesa a fost publicată ulterior ca „mărgică” din secolele V—VII (D. G. Teodor, *Teritoriul est-carpatic în veacurile V—XI e.n.*, 1978, p. 22, fig. 12, 8).

³³¹ Un repertoriu al tuturor categoriilor de obiecte romane ajunse la dacii liberi este greu de întocmit. Tendința de a găsi origine romană la cele mai multe obiecte de metal nu poate fi îndreptățită. Lipsa studiilor tipologice pentru diferitele categorii de obiecte determină ca toate piesele pentru care nu se găsesc analogii din primul moment să fie raportate cu ușurință la alte medii culturale.

³³² Opinia că piesa ar proveni din mediul sarmatic (Gh. Bichir, *Cultura carpică*, p. 125, pl. CLXII, 1; CLXIII, 1; idem, *Carpi*, p. 117, pl. CLXII, 1; CLXIII, 1) nu poate fi admisă, întrucît elefantul nu era răspîndit în regiunile în care trăiau sarmații. În schimb, animalul respectiv era cunoscut în unele provincii ale Imperiului roman.

³³³ Tezaurul de la Măgura (jud. Bacău) conține 2 830 monede. V. Mihăilescu-Bîrliba, I. Mitrea, *Tezaurul de la Măgura*, Bacău, 1977. Bibliografia referitoare la descoperirile monetare din spațiul dacic liber de la răsarit de Carpați este foarte bogată. O sinteză a desco-

ririlor, cu bibliografia corespunzătoare, la V. Mihăilescu-Bîrliba, *La monnaie romaine*. Pentru spațiul dintre Prut și Nistru vezi A. A. Nudel'man, *Topografiia kladov i nachodok edinitsnykh monet*, Chișinău, 1976, p. 10—16. 50—80.

³³⁴ Vezi cap. I, nota 19.

³³⁵ Vezi cap. I nota 20.

³³⁶ R. Vulpe, *Poieniști*.

³³⁷ Vezi cap. I, nota 23.

³³⁸ V. Ursachi, *Contribuții la problema ritului de înmormîntare la carpo-daci*, în *Carpica*, 2, 1969, p. 199—201.

³³⁹ Vezi cap. I, nota 25.

³⁴⁰ Vezi nota 262.

³⁴¹ I. Ioniță, V. Ursachi, *op. cit.*, în *Actes du 7e Congrès International des Sciences Préhistoriques et Protohistoriques*, Praga (1966), 2, 1971, p. 1023.

³⁴² O astfel de grupare a mormintelor poate fi sesizată la Soporul de Cîmpie. D. Protase, *Soporul de Cîmpie*, București, 1976, pl. I.

³⁴³ Avem în vedere între altele precizările referitoare la mormintele de incinerare în groapă (Gh. Bichir, *Unele observații cu privire la necropolele de tip Poieniști din Moldova și relațiile acestor necropole cu lumea sarmatică*, în *SCIV*, 12, 1961, 2, p. 255—256), precum și acelea cu privire la arderea secundară și spargerea rituală a urnelor (I. Ioniță, *Necropola daco-carpică de la Dumitresții Gălății, Județul Iași*, în *ArhMold*, 6, 1969, p. 123—135; I. Ioniță și V. Ursachi, *op. cit.*, în *SCIV*, 19, 1968, 2, p. 213—215.

După modul în care au fost îngropate rămășițele incinerate ale morților, s-au stabilit și principalele variante de morminte de incinerație: a — morminte cu oasele calcinate depuse în urne, acoperite sau neacoperite cu capac; b — morminte cu oasele calcinate depuse direct în groapă³⁴⁴. În fiecare din aceste variante apar însă multe particularități, care dezvăluie o mare variabilitate a practicilor funerare din lumea dacică.

Obiceiul dacilor de a practica înhumarea a fost mai puțin atestat, fapt ce se datorează mai multor cauze, inclusiv deficiențelor din cercetarea arheologică. Este de notat totuși că mai întâi R. Vulpe, în urma cercetărilor de la Poienеști, iar apoi I. Antonescu, pe baza săpăturilor de la Moldoveni, primii arheologi care au descoperit morminte de înhumare în cimitirele atribuite carpilor, au ajuns la concluzia că acestea sînt contemporane cu mormintele de incinerație din necropolele respective și totodată că ambele categorii de morminte aparțin populației dacice³⁴⁵.

Analiza antropologică sumară a materialului osteologic de la Poienеști a dus la aprecierea că mai multe cranii din mormintele de înhumare ar avea semne de deformare artificială a craniului, ceea ce a constituit o mare surpriză pentru arheologi, între care au început să circule diferite interpretări și ipoteze. Formulată la început de I. Nestor³⁴⁶, ideea că mormintele de înhumare de la Poienеști ar fi sarmatice a fost preluată repede și de alți arheologi, dintre care unii s-au grăbit s-o afirme și în scris³⁴⁷.

În 1961, Gh. Bichir reia toată problematica și încearcă să fundamenteze ceea ce alții mai înainte se mulțumiseră doar să afirme. În studiul consacrat acestei probleme, el a corectat cu discernămint raportul cronologic dintre necropola carpică și așezarea de tip Sîntana de Mureș de la Poienеști și a făcut unele precizări judicioase cu privire la mormintele de incinerație³⁴⁸. În schimb, încercarea de a data mormintele de înhumare într-o fază anterioară acelor de incinerație, pentru a le atribui apoi nomazilor sarmați, a provocat o dispută foarte aprigă.

Lăsînd la o parte raportul cronologic dintre înhumați și incinerați, căruia, pentru a servi cauzei finale, i s-a dat o interpretare forțată, ne vom opri doar asupra apartenenței etnice a mormintelor de înhumare. Afirmările lui Gh. Bichir erau ferme și nu lăsau nici o îndoială asupra opiniei categorice a autorului, care formula în final următoarea concluzie: „Mormintele de înhumare de la Gabăra³⁴⁹, prin rit și inventar, aparțin ca și cele de la Poienеști sarmaților și nu se poate vorbi, credem noi, de schimbarea ritului funerar la carpi în această vreme”³⁵⁰. În același studiu se mai afirma că „... sarmații practicau strict înhumarea, după cum carpii practicau tot altfel de strict incinerație”³⁵¹.

Apartenența sarmatică a mormintelor de înhumare de la Poienеști și Moldoveni (Dealul Gabăra) era susținută pe baza ritului funerar, a inventarului și a craniilor deformate. Astfel, poziția întinsă pe spate a scheletelor, orientarea N—S (cu unele oscilații) și forma dreptunghiulară a gropilor erau invocate ca elemente caracteristice pentru definirea caracterului sarmatic al mor-

³⁴⁴ Pentru problema ritului de incinerație la daci în secolele II—III e.n. vezi în principal următoarele lucrări: M. I. Smiszko, *op. cit.*, Lvov, 1932; R. Vulpe, *Poienеști*; D. Protase, *Riturile funerare*; idem, *Soporu de Cîmpie*; Gh. Bichir, *Cultura carpică*, p. 30—36; idem, *Carpi*, p. 18—24.

³⁴⁵ R. Vulpe, *Poienеști*, p. 310—506; I. Antonescu, *Săpăturile arheologice de la Gabăra*, în *Materiale*, 7, 1961, p. 449—517.

³⁴⁶ I. Nestor, în *Istoria României*, 1, 1960, p. 678.

³⁴⁷ S. Morintz, *Nekotorye voprosy sarmatskogo naselenija v Moldove i Muntenii v svjazi s fokšanskim pogrebeniem*, în *Dacia*, N.S., 3, 1959, p. 465; idem, *Novyj oblik dakijskoj kul'tury v rimskuju epochu*, în *Dacia*, N.S., 5, 1961, p. 411; Gh. Diaconu, *Probleme ale culturii Sîntana—Cerneahov pe teritoriul R.P.R. în lumina cercetărilor din necropola de la Tîrșor*, în *SCIV*, 12, 1961, 2, p. 273, n. 2.

³⁴⁸ Gh. Bichir, *op. cit.*, în *SCIV*, 12, 1961, 2, p. 255—256, 261—263.

³⁴⁹ Gabăra este denumirea locului pe care s-a descoperit necropola dacică de la Moldoveni (anterior satul s-a numit Porcești).

³⁵⁰ Autorul face în notă și următoarea explicație: „Amintim că la Poienеști craniile deformate erau numai de copii (informații dr. D. Nicolăescu-Plopșor). Cum la Gabăra unele din cranii au fost sfărmate și nu s-au putut face determinările necesare (informații antropolog D. Botezatu) nu este exclus ca și în această necropolă să fi existat copii cu cranii deformate (sau să apară dacă se mai sapă)” Gh. Bichir, *op. cit.*, în *SCIV*, 12, 1961, 2, p. 267, n. 1.

³⁵¹ *Ibidem*, p. 262. Sublinierile ne aparțin. Se recunoaște aici formularea luată aproape integral din I. Nestor (*Istoria României*, 1, 1960, p. 678), care în cuprinsul unei paranteze scria că sarmații foloseau strict înhumarea, după cum carpii tot altfel de strict incinerația în urne.

mintelor de înhumăție din cimitirele dacice³⁵². De asemenea, Gh. Bichir ajungea la concluzia că „inventarul mormintelor de înhumăție de la Gabăra pledează pentru atribuirea cimitirului de înhumăție sarmaților”³⁵³. Argumentele hotărâtoare pentru această apreciere erau un clopoțel și o brățară de bronz, un vîrf de săgeată și câteva „oase de rozător șlefuite”. Pentru a întări mai mult apartenența sarmatică a respectivelor morminte, s-a făcut apel și la poziția mărgelilor față de schelete, arătîndu-se că „... în șase morminte... s-au găsit *numeroase* mărgeli nu numai în regiunea gîtului, unde erau purtate ca șirag, ci și în *regiunea picioarelor*; acestea din urmă fiind cusute pe poalele veșmintelor”³⁵⁴. Cît despre inventarul mormintelor de înhumăție de la Poienești, acesta nici n-a mai fost luat în discuție, considerîndu-se că deformarea artificială a unora dintre craniile de acolo scutea orice alt efort de analiză.

Relațiile dintre daci și sarmați erau comentate în aceeași tendință evidentă de a găsi peste tot resturi sarmatice. Se admiteau deschis influențe reciproce între cele două populații, dar în vreme ce sarmaților li se recunoștea ca împrumut de la carpi doar „cănița cu toartă”, numită și ea uneori „căniță de tip carpo-sarmatic”, autohtonilor li se ofereau tot felul de împrumuturi de la sarmați: oglinzi de metal, perle de coral, vase cu torți zoomorfe și diverse alte categorii de obiecte, pe care autorul studiului amintit se mulțumea să le denumească „alte lucruri de mai mică importanță”.

Eforturile pentru atribuirea mormintelor de înhumăție de la Poienești și Moldoveni populației sarmatice, cu prilejul cărora toate datele arheologice fuseseră pur și simplu subordonate unor observații antropologice încă nepublicate, păreau încununare de succes³⁵⁵. Opinia că acolo unde sînt cranii deformate nu pot fi decît sarmați a convins și a prins foarte repede, iar specialiștii s-au aliniat, rînd pe rînd, punctului de vedere nou exprimat.

La trei ani după publicarea studiului amintit de către Gh. Bichir, au fost inițiate săpături de mari proporții în necropola de la Văleni (com. Botеști, jud. Neamț)³⁵⁶. Pe măsură ce erau dezvelite mai multe morminte, apăreau morminte de înhumăție de copii care nu lăsau să se vadă nici un indiciu că ar putea fi vorba de sarmați. După descoperirea a peste 300 morminte în cursul campaniilor prelungite din 1964 și 1965, din care aproape o treime erau înhumați, s-a conturat limpede ideea că populația dacică din sec. II—III e.n. practica în mod cert și înhumăția. Formula după care „sarmații practicau strict înhumăția, după cum carpii practicau tot atît de strict incinerăția” trebuia supusă unei serioase reexaminări. Iar prima surpriză a venit repede, cînd s-au putut constata erorile ce se strecuraseră în cel de al doilea raport de săpături despre necropola de la Moldoveni: clopoțelul de bronz și brățara cu trei șiruri de proeminente (care se găsește și la sarmați, dar care *nu este tipică pentru aceștia*), puse pe seama unui mormînt de înhumăție, proveneau în realitate din mormîntul de incinerăție nr. 59, iar vîrfurile de săgeată atribuite mormîntului de înhumăție 212³⁵⁷ fuseseră găsite de fapt într-o așezare din apropierea necropolei³⁵⁸. Odată cu înlăturarea erorilor dispăreau și principalele argumente pentru atribuirea mormintelor de înhumăție de la Moldoveni populației sarmatice.

³⁵² Gh. Bichir, *op. cit.*, în *SCIV*, 12, 1961, 2, p. 264.

³⁵³ *Ibidem*, p. 266.

³⁵⁴ *Ibidem*, p. 265.

³⁵⁵ Opinia fusese acceptată și de noi. În lucrarea *Noi descoperiri sarmatice pe teritoriul Moldovei*, în *ArhMold*, 2—3, 1964, p. 311, fig. 1, mormintele de înhumăție de la Poienești și de la Moldoveni erau incluse printre necropolele sarmatice; la n. 5 din aceeași lucrare s-au scris următoarele: „...Sebastian Morintz și Gh. Bichir au arătat că mormintele de înhumăție de la Gabăra aparțin sarmaților, opinie pe care o împărtășim întru totul”.

³⁵⁶ Săpăturile din necropolă au fost efectuate de I. Ioniță și V. Ursachi. La Văleni se făcuseră săpături și înainte de 1964, dar în alte obiective, inclusiv în așezarea corespunzătoare necropolei. Pentru ansamblul

tuturor descoperirilor din raza acestei localități vezi lucrările menționate în cap. I, la n. 19.

³⁵⁷ I. Antonescu, *op. cit.*, în *Materiale*, 7, 1961, p. 455.

³⁵⁸ I. Ioniță și V. Ursachi, *op. cit.*, în *SCIV*, 19, 1968, 2, p. 223. Pentru a înlătura îndoielile care mai stăruie (Gh. Bichir, *În legătură cu riturile funerare la carpi*, în *SCIV*, 20, 1969, 2, p. 225—228; idem, *Cultura carpică*, p. 37—38; idem, *Carpi*, 1, p. 25—26) amintim că unul din cei doi autori (V. Ursachi) care au făcut această rectificare, participînd efectiv la ambele campanii de săpături de la Moldoveni (vezi I. Antonescu, *op. cit.*, în *Materiale*, 6, 1959, p. 473; idem, *op. cit.*, în *Materiale*, 7, 1961, p. 449), a fost martor la descoperirile făcute și posedă documentația corespunzătoare.

În favoarea opiniei sale, Gh. Bichir avea încă un argument, singurul de fapt care mai rămânea și putea fi luat serios în considerație, și anume acela că mai multe cranii de copii de la Poieniști prezentau semne evidente de deformare artificială a craniilor, practică obișnuită la unele triburi sarmatice. Cum obiceiul deformării artificiale a craniului a fost preluat de la sarmați și de către alte populații, se punea totuși întrebarea dacă printre acestea din urmă nu puteau fi accepțați și dacii liberi.

Caracterul dacic ori sarmatic al mormintelor de înhumare de la Poieniști, Moldoveni și Văleni urma să fie stabilit mai întâi pe baza datelor arheologice, în funcție de următoarele criterii: rit și ritual funerar; obiceiuri de port; tipologia inventarului. La sfârșit, datele acestei analize trebuiau confruntate cu observațiile antropologice.

Primele rezultate ale acestei investigații, în care se aduceau argumente hotărâtoare pentru contemporaneitatea mormintelor de înhumare cu acelea de incinerare și, de asemenea, pentru apartenența dacică a ambelor categorii de morminte, au fost comunicate la cea de a doua Sesiune științifică a muzeelor (1965)³⁵⁹. Opiniile exprimate cu acel prilej au fost confirmate de toate descoperirile ulterioare.

Elementele de rit invocate de Gh. Bichir, și anume poziția întinsă pe spate și orientarea N—S a scheletelor, precum și forma dreptunghiulară îngustă a gropilor, *numai ele singure*, nu pot fi suficiente pentru a eticheta ca sarmatice toate mormintele de înhumare în care acestea se regăsesc. Se cunoaște deja bine că gropile mormintelor sarmatice erau prevăzute uneori cu praguri sau nișe. Or, la nici unul din cele circa 300 morminte de înhumare din necropolele dacice care se cunosc în prezent nu s-au semnalat asemenea amenajări, nici chiar la Poieniști, ceea ce deosebește categoric pe acestea de mormintele sarmatice. În schimb, detaliile de rit ale mormintelor de înhumare din necropolele dacice de la est de Carpați își găsesc analogii perfecte în necropolele dacilor din teritoriile aflate sub ocupație romană, la Soporul de Cîmpie³⁶⁰ și Obreja³⁶¹ în Transilvania, la Locusteni³⁶² în Oltenia și la Enisala³⁶³ în Dobrogea. Toate aceste similitudini sînt o mărturie certă a practicării înhumării la toți dacii din secolele II—III e.n., indiferent că se aflau sub ocupație romană sau în afara imperiului. Totodată, practicarea generală a înhumării la daci arată că obiceiul nu era de dată recentă și nu era luat de la o altă populație. În toate teritoriile dacice, ocupate sau neocupate de romani, se practica și înhumarea și anume cu mare predilecție pentru copii, într-un procent care rămîne în limite apropiate, așa cum rezultă din toate observațiile de teren ale arheologilor³⁶⁴ și din analizele antropologice³⁶⁵. În lumina acestor date, *nici originea înhumării* nu mai trebuie căutată în altă parte. La descoperirile de morminte de înhumare dacice din epoca La Tène cunoscute mai demult³⁶⁶, se adaugă altele mai recente, cum ar fi acelea de la Brad³⁶⁷, care atestă în mod categoric practicarea încă dintr-o perioadă mai veche de către daci și a ritului înhumării.

Ritualurile de înmormîntare³⁶⁸ ale mormintelor de înhumare de la Poieniști, Moldoveni, Văleni, Săbăoani³⁶⁹ și Săucești³⁷⁰ contravin aproape total obiceiurilor sarmatice. Diverse obiecte

³⁵⁹ După o așteptare de aproape trei ani la redacție, comunicarea a fost în cele din urmă publicată. (I. Ioniță și V. Ursachi, *op. cit.*, în *SCIV*, 19, 1968, 2, p. 211—226), nemaiputînd face la executarea corecturilor decît foarte puține intervenții.

³⁶⁰ D. Protase, *Soporu de Cîmpie*, p. 75—76.

³⁶¹ Idem, *Așezarea și cimitirul daco-roman de la Obreja (Transilvania)*, în *ActaMN*, 8, 1971, p. 147.

³⁶² Gh. Popilian, *Comunicare la consfătuirea națională a arheologilor*, București, 1971; idem, *Necropola daco-romană de la Locusteni*, Craiova, 1980.

³⁶³ M. Babeș, *Necropola daco-romană de la Enisala*, în *SCIV*, 22, 1971, 1, p. 26—27.

³⁶⁴ *Ibidem*; D. Protase, *op. cit.*, p. 147; idem, *Soporu de Cîmpie*, p. 75, tabelul 7.

³⁶⁵ Olga Necrasov și D. Botezatu, *Studiul scheletelor din mormintele de înhumare din necropola de la Gabăra*,

în *Carpica*, 2, 1969, p. 203—211; Olga Necrasov, V. Ursachi, D. Botezatu și Gh. Ștefănescu, *Studiul resturilor osoase din mormintele cimitirelor biruitoare de la Gabăra—Moldoveni și Săbăoani I (jud. Neamț) (sec. II—III e. n.)* în *Studii și Cercetări de Antropologie*, 6, 1969, 1, p. 7—15.

³⁶⁶ I. Nestor, *Săpăturile arheologice de la Zimnicea*, în *Studii*, 1, 1949, p. 123—125; Radu și Ecat. Vulpe, *Les fouilles de Poiana*, în *Dacia*, 3—4, 1927—1932, p. 348.

³⁶⁷ Informații primite de la V. Ursachi.

³⁶⁸ În acestea nu se includ obiceiurile de port.

³⁶⁹ V. Ursachi, *op. cit.*, în *Carpica*, 2, 1969, p. 200.

³⁷⁰ V. Căpitanu, *Contribuții la cunoașterea populației autohtone în sec. II—III e.n. în județul Bacău*, în *Muzeul Național*, 2, 1975, p. 327—328; idem, *Necropola daco-carpică de la Săucești, județul Bacău*, în *Carpica*, 1976, p. 151—182.

de întrebuințare mai generală sau mai specială, cum ar fi cuțitele și acele de cusut, se întâlnesc rar, dar aproximativ cu aceeași frecvență în cele două categorii de morminte din necropolele dacice de la răsărit de Carpați. Prezența vaselor (cel mai adesea căni mici, dar și castroane) în mormintele sarmatice este relativ frecventă, pe cînd la înhumatii din necropolele dacice este foarte rară, *înlocuind ca și vasele de ofrandă din mormintele de incinerare dacice*³⁷¹. Raritatea vaselor de ofrandă din mormintele dacice (de incinerare și de înhumare) are o anumită semnificație și reflectă o concepție diferită de aceea a sarmaților. În schimb, constatăm o asemănare uimitoare, în ceea ce privește ritualurile funerare practicate la înmormintarea prin înhumare, între necropolele dacilor liberi de la răsărit de Carpați și acelea ale dacilor din actualele teritorii ale Transilvaniei³⁷², Olteniei³⁷³ și Dobrogei³⁷⁴, rămași sub ocupație romană și supuși procesului rapid de romanizare.

Obiceiurile de port semnalate la mormintele de înhumare din necropolele dacice diferă foarte mult de acelea constatate la sarmați. Armele, în special săbiile scurte cu inel la capătul mânerului, atît de caracteristice mormintelor sarmatice de bărbați, inclusiv pentru acelea situate în spațiul dacic de la răsărit de Carpați, lipsesc cu totul din mormintele de înhumare aflate în necropolele dacice. De asemenea, din mormintele de înhumare de la Poienești, Moldoveni, Săbăoani, Văleni și Săucești lipsesc cele mai caracteristice piese pentru mormintele de femei, cum sînt clopoțelii și oglinzile de metal³⁷⁵. La fel, majoritatea mărgelilor au cele mai multe analogii în inventarul mormintelor de incinerare dacice, chiar din aceleași necropole, și nu în mormintele sarmatice. Cu acest prilej facem mențiunea că afirmația potrivit căreia mărgelile cusute pe îmbrăcăminte în unele morminte de înhumare de la Moldoveni ar fi fost *numeroase* și s-ar fi aflat *în regiunea picioarelor*³⁷⁶ este greșită, întrucît în raportul de săpături se preciza doar că „... perlele se aflau nu numai în regiunea pectorală, ci și în partea inferioară a pîntecului”³⁷⁷, ceea ce este cu totul altceva. Modificarea textului s-a făcut evident cu intenția de a găsi, pentru mormintele de înhumare de la Moldoveni, analogii perfecte în obiceiurile de port sarmatice. Numai că ceea ce caracterizează cu adevărat mormintele sarmatice sînt mărgelile găsite în număr mare în regiunea tibialor³⁷⁸, cusute pe poala rochiilor, particularitate care lipsește din toate mormintele de înhumare din necropolele dacice.

Alte piese, cum ar fi pandantivele de fier în formă de căldărușă (fig. 16, 8), își găsesc corespondente tot la mormintele de incinerare dacice și niciodată la sarmați³⁷⁹. Nici cu cele cîteva „oase de rozător șlefuite” și „amulete de os”³⁸⁰, atît de universale în timp și în spațiu³⁸¹, așadar fără o răspîndire limitată măcar la zona geografică a lumii sarmatice, nu se pot face atribuiri etnice convingătoare.

Cele două cutiute cilindrice de bronz de la Pădureni (fig. 16, 3, 7), publicate ca „pudriere” și puse pe seama bănuirilor „preocupări cosmetice la femeile din societatea carpică”³⁸², aveau o cu totul altă semnificație și anume aceea de amulete. Apărute în Etruria, aceste cutiute-pandantive s-au răspîndit în tot Imperiul roman, iar ulterior și la populațiile din afara granițelor romane.

³⁷¹ I. Ioniță, *op. cit.*, în *ArchMold*, 6, 1969, p. 131–132.

³⁷² Vezi notele 360 și 361.

³⁷³ Vezi nota 362.

³⁷⁴ Vezi nota 363.

³⁷⁵ Clopoțelul de bronz de la Moldoveni a fost găsit într-un mormint de incinerare.

³⁷⁶ Gh. Bichir, *op. cit.*, în *SCIV*, 12, 1961, 2, p. 265.

³⁷⁷ I. Antonescu, *op. cit.*, în *Materiale*, 7, 1961, p. 455.

³⁷⁸ Gh. Diaconu, *Despre sarmați la Dundrea de Jos în lumina descoperirilor de la Tîrșor*, în *SCIV*, 14, 1963, 2, p. 333, fig. 1–4.

³⁷⁹ Lipsa acestor piese în mormintele sarmatice din spațiul dacic est-carpatic rezultă din toate lucrările despre sarmați elaborate de Gh. Bichir, chiar și din cea mai recentă, atît de cuprinzătoare (*Dacia*, N.S., 21, 1977, p. 167–197).

³⁸⁰ Deși numărul amuletelor de acest fel este foarte redus, ele sînt invocate în mod repetat ca argumente pentru apartenența sarmatică a mormintelor de înhumare de la Poienești și Moldoveni. Gh. Bichir, *op. cit.*, în *SCIV*, 12, 1961, 2, p. 266; idem, *op. cit.*, în *SCIV*, 20, 1969, 2, p. 227; idem, *Cultura carpică*, p. 37; idem, *Carpi*, p. 26.

³⁸¹ R. A. Maier, *Versuche über Traditionen des „Stoffwerts” von Tierknochen und Traditionen primitiven „Tierdenkens” in der Kultur- und Religionsgeschichte*, München, 1969, în care se menționează și o parte din bibliografie.

³⁸² Gh. Bichir, *Cultura carpică*, p. 111–112, pl. CLXII, 2–3; CLXIII, 4, 11; idem, *Carpi*, p. 102–103, pl. CLXII, 2–3; CLXIII, 4, 11.

Ele erau lucrate din diferite materiale, cum ar fi piele, bronz, fier, argint sau chiar aur. Conținutul lor, acolo unde s-a păstrat, consta din „șuvițe din păr“, substanțe asemănătoare alifiei, resturi de plante aromatice, flori de perină (*Anthemis tinctoria*), cuișoare (*Eugenia caryophyllata*), rășină, diverse substanțe în stare de pulbere etc.³⁸³. Răspîndirea acestor cutiuțe-pandantive cu rol de amulete pare să fie mult mai largă. Semnalarea aceluia „praf de culoare roz“ în diferite morminte, atît de incinerare, cît și de înhumare³⁸⁴, ar putea reprezenta resturi de la astfel de cutiuțe-amulete, lucrate din materiale ce nu s-au mai păstrat, cum ar fi țesătură, lemn sau piele. Rămășițe de „pu-dră“ sau „fard roșu-roz“ au fost descoperite și în necropolele dacilor din zonele aflate sub ocupație romană, cum ar fi la Obreja, Soporu de Cîmpie și Locusteni, ceea ce lasă să se înțeleagă că portul cutiuțelor-amulete era cunoscut în sec. II—III e.n. în tot spațiul dacic și daco-roman.

În mormintele de înhumare din necropole lipsesc obiectele de argint lucrate în tehnica filigranului, care apar în schimb la mormintele de incinerare (fig. 15,25; 17). Întrucît piesele amintite nu se găsesc nici în mormintele sarmatice, s-a tras concluzia că și mormintele de înhumare de la Poienestii și Moldoveni ar fi sarmatice. Dar obiectele de argint filigranate lipsesc și din toate mormintele de înhumare daco-romane de la Soporu de Cîmpie, Obreja, Locusteni și Enisala, care nu mai pot fi puse pe seama sarmaților. Or, aceasta arată că prezența în morminte a podoabelor de argint lucrate în tehnica filigranului era determinată de alte cauze și nu de apartenența etnică. Dacă avem în vedere că marea majoritate a mormintelor de înhumare aparțin unor copii, s-ar putea presupune că aceste obiecte nu erau purtate decît de la o anumită vîrstă. În mormîntul 132 de incinerare de la Soporu de Cîmpie, aparținînd unui copil, s-a găsit totuși o piesă din această categorie, ceea ce face ca vîrsta să nu reprezinte factorul determinant. Adevăratele motive vor putea fi cunoscute abia după ce se va ști care erau condițiile (sociale sau de altă natură ?) pentru care un copil decedat putea fi înhumat sau incinerat³⁸⁵.

Inventarul mormintelor de înhumare din necropolele dacice este în general destul de sărăcăcios. Mărgelele, mai frecvente, cu unele excepții ne semnificative, se întîlnesc și în mormintele de incinerare³⁸⁶. Fibulele, lucrate din bronz sau fier, se găsesc aproximativ în aceleași variante la ambele categorii de morminte. În privința cerceilor se observă o diferențiere destul de vizibilă; exemplarele din fir simplu, fie din bronz, fie din argint, se găsesc la mormintele de copii înhumați³⁸⁷, iar acelea de argint lucrate în tehnica filigranului apar în mormintele de incinerare. Această diferențiere nu trebuie pusă neapărat pe seama deosebiriilor etnice³⁸⁸, întrucît s-a văzut deja că portul anumitor categorii de cercei, cum ar fi al aceloră lucrări în tehnica filigranului, era determinat la populația dacică (din interiorul și din afara Imperiului roman) de alte cauze. *Torques*-ul de bronz sau argint, din fir rectangular în secțiune, se întîlnește nu numai la înhumați, cum s-a pretins³⁸⁹, ci și la incinerare³⁹⁰.

Așadar, se poate aprecia că principalele categorii de piese aflate în mormintele de înhumare se găsesc și în mormintele de incinerare, iar diferențierile în ceea ce privește portul cerceilor (doar a tipurilor !) trebuie explicate pe baza altor criterii decît cele etnice. Prezența acelorăși tipuri de piese atît în mormintele dacice (de incinerare și de înhumare), cît și în cele sarmatice, arată numai că ambele populații își procurau unele articole de care aveau nevoie din aceleași centre de producție. Este foarte puțin probabil, spre exemplu, ca mărgelele de calcedoni să fi fost procurate de daci prin intermediul sarmaților³⁹¹, de vreme ce la aceștia din urmă ele sînt

³⁸³ Pentru unele informații privind semnificația și răspîndirea acestor obiecte, ca și pentru o parte din bibliografie, relativ destul de bogată, vezi H. Bullinger, H. Jahnkuhn, H. Roth, *Bulla*, în J. Hoops, *Reallexikon der germanischen Altertumskunde* (ediția a 2-a), 4, p. 110—112, fig. 33; W. Hatto, *Bulla*, în *Der Kleine Pauly. Lexikon der Antike in fünf Bänden*, 1979, 1, col. 969—970.

³⁸⁴ R. Vulpe, *Poienestii*, p. 435; D. Protase, *Soporu de Cîmpie*, p. 70.

³⁸⁵ Unele observații vezi și la M. Babeș, *op. cit.*, în *SCIV*, 22, 1971, p. 32—33.

³⁸⁶ Vezi spre exemplu R. Vulpe, *Poienestii*, p. 442—446. Situația este similară și în celelalte necropole.

³⁸⁷ *Ibidem*, p. 346, 356, 407, 413.

³⁸⁸ Gh. Bichir, *op. cit.*, în *Dacia*, N.S., 11, 1967, p. 215.

³⁸⁹ *Ibidem*.

³⁹⁰ Pentru incinerare vezi I. Antonescu, *op. cit.*, în *Materiale*, 6, 1959, p. 477, fig. 5, 1, 2; 6, 1.

³⁹¹ Gh. Bichir, *Cultura carpică*, p. 173.

foarte rare³⁹². Problema se pune la fel și pentru mărgelile de corall și de lapislazuli, ca și pentru toate celelalte piese care nu sînt lucrate de către sarmați.

În ceea ce privește inventarul mormintelor de înhumăție din necropolele dacice, acesta nu cuprinde nici o categorie de obiecte într-adevăr caracteristice pentru sarmați, cum ar fi oglinzile de metal, clopoteii sau săbiile scurte cu inel la capătul mînerului; absența lor atestă alte obiceiuri de port decît acelea ale sarmaților. De asemenea, în aceste morminte nu se întîlnește nici un vas lucrat cu mîna de factură sarmatică. La fel, nu cunoaștem nici un caz în care mărgelile să se găsească în regiunea tibiilor.

Observațiile făcute pînă acum lasă să se înțeleagă limpede că, potrivit ritului și ritualului funerar, obiceiurilor de port și tipologiei inventarului, mormintele de înhumăție din necropolele dacice de la est de Carpați, inclusiv acelea de la Poieniști, aparțin populației autohtone dacice. Confirmarea deplină a acestei opinii a fost adusă de descoperirea cimitirelor daco-romane de la Soporu de Cîmpie, Obreja, Locusteni și Enisala, care arată o unitate uimitoare de rit, ritual și obiceiuri de port; tipologia diferită a inventarului este explicabilă prin condițiile istorice deosebite apărute după încheierea războaielor daco-romane.

Ceea ce rămînea totuși străin de mediul dacic erau craniile deformate din necropola de la Poieniști. Verdictul etnic urma să se hotărască ori în funcție de rit, ritual, obiceiuri de port și tipologie, și atunci trebuia să fie o *apartenență dacică*, ori după deformarea artificială a craniilor, și atunci putea să fie o *apartenență sarmatică*. De la început, în 1965, am optat pentru „apartenența... carpo-dacică”³⁹³, întrucît argumentele în favoarea ei (ritual, obiceiuri de port) erau determinante. Complexitatea problemei ne făcea să adăugăm că „ceea ce este mai dificil de precizat în stadiul actual al cercetărilor este *originea înhumăției la carpo-daci*”³⁹⁴.

În 1966, deci cu un an mai tîrziu, referitor la aceeași problemă făceam următoarele precizări: „Descoperirea la Poieniști a cîtorva morminte de copii cu urme de deformare intenționată a craniului ar putea fi interpretată fie ca ultimul împrumut cultural făcut de la sarmați, într-o perioadă (a doua jumătate a sec. III e.n.) în care elementele de civilizație sarmatică aveau o foarte largă răspîndire, încît se poate vorbi de o *modă sarmatică* a vremii, fie ca începutul asimilării sarmaților de către autohtoni. Evident, în acest din urmă caz, apartenența (nu originea) mormintelor de înhumăție este fără îndoială carpo-dacică”³⁹⁵.

Prin urmare, în lumina datelor pe care le aveam în anii 1965—1966, formulam opinia că toate mormintele de înhumăție din necropolele de la Poieniști, Moldoveni și Văleni au o apartenență dacică. Fără a face abstracție de mormintele de înhumăție deja semnalate în Latène-ul dacic, arătam totuși că, pentru moment, din lipsa încă a unor date mai sigure, este dificil de stabilit originea înhumăției la daci.

Față de cele scrise cu 15 ani în urmă, putem adăuga, de data aceasta cu toată certitudinea, că în secolele II—III e.n. înhumăția era un rit practicat în întreaga lume dacică, atît la aceea din provinciile romane Dacia și Moesia, cît și la aceea din teritoriile rămase în afara stăpînirii romane. De asemenea, înmormîntarea morților după ritul înhumăției la daci în sec. II—III e.n. nu era un rit funerar nou, împrumutat de la sarmați sau din altă parte, ci unul tradițional, care fusese practicat și în perioada Burebista—Decebal.

Referitor la deformarea intenționată a craniilor, arătam că ea s-ar putea interpreta fie ca un împrumut de la sarmați, fie ca începutul asimilării sarmaților³⁹⁶. Chiar și în această ultimă situație, mormintele de la Poieniști conținînd — după opinia unor antropologi — schelete cu craniile deformate erau considerate de apartenență dacică. Afirmația se întemeia pe faptul că obiceiurile de rit, de ritual și de port observate la aceste morminte erau dacice. Or, toc-

³⁹² Constatarea este făcută chiar de către Gh. Bichir, *op. cit.*, în *Dacia*, N.S., 21, 1977, p. 185.

³⁹³ I. Ioniță și V. Ursachi, *op. cit.*, în *SCIV*, 19, 1968, 2, p. 224. Vezi și nota 359.

³⁹⁴ *Ibidem*, p. 225. Sublinierea făcută de la început.

³⁹⁵ I. Ioniță și V. Ursachi, *op. cit.*, în *Actes du 7e Congrès International des Sciences Préhistoriques et Protohistoriques*, 21—27 août 1966, Praga, 2, 1971, p. 1024.

³⁹⁶ *Ibidem*.

mai obiceiurile de rit, de ritual și de port reprezintă criteriile arheologice fundamentale pentru determinarea apartenenței etnice a complexelor funerare.

Pînă la elaborarea studiilor antropologice necesare, ambele ipoteze cu privire la originea deformării intenționate a craniilor la Poienești (dacă într-adevăr acolo există craniile deformate!) — prin împrumut de la sarmați sau prin asimilarea unora dintre aceștia — rămîn posibile³⁹⁷. Cea de a doua ipoteză a fost formulată cu diferite nunațe și de către alți arheologi, cum ar fi B. Mitrea în 1960³⁹⁸, I. Antonescu în 1961³⁹⁹ și M. Babeș în 1971⁴⁰⁰. Cu toată opoziția inițială, chiar vehementă, față de practicarea înhumăției de către daci, însuși Gh. Bichir, reevalund datele problemei, își modifică treptat părerile, începînd cu anul 1966⁴⁰¹, ajungînd să accepte pînă la urmă un punct de vedere apropiat⁴⁰². Din păcate, vechea părere despre apartenența sarmatică a mor-

³⁹⁷ Ibidem.

³⁹⁸ B. Mitrea, în *Istoria României*, 1960, p. 638—639, face mai întîi constatarea că „...În unele cimitire, cum este cel de la Porcești, începe să-și facă apariția și ritul înhumăției, alături de cel al incinerăției”, după care caută să explice fenomenul: „În urma contactului cu sarmații roxolani, cultura carpică s-a îmbogățit nu numai cu unele elemente din domeniul culturii materiale, în olărie și în obiecte de podoabă, ci influența a fost mai adîncă, ajungînd, pe alocuri să modifice chiar ritul de înmormîntare. În sensul acesta credem că trebuie explicată prezența mormintelor de înhumăție din cimitirul biritual de la Porcești, în care inventarul funerar este același în ambele categorii de morminte”. Așadar, autorul consideră că practicarea înhumăției în necropolele carpice este rezultatul influenței sarmatice, acordînd deci înhumăției o *origine exclusiv sarmatică*, ceea ce la nivelul informației actuale nu mai rămîne valabil. În schimb, din formularea sa reiese clar că aceste morminte au o *apartenență carpică*.

³⁹⁹ I. Antonescu, *op. cit.*, în *Materiale*, 7, 1961, p. 430.

⁴⁰⁰ M. Babeș, *op. cit.*, în *SCIV*, 22, 1971, 1, p. 31—33, face unele observații judicioase în favoarea practicării înhumăției de către daci în sec. II—III e.n. El consideră că pînă la noi cercetări ar fi de preferat „să admitem printre înhumății de la Poienești atît pe sarmați, cît și pe carpi” și că atribuirea mormintelor „*in corpore* fie sarmaților, fie carpiilor” nu este cea mai potrivită.

⁴⁰¹ Modificările intervin după ce I. Ioniță și V. Ursachi au comunicat (1965—1966) rezultatele preliminare ale cercetărilor din necropola de la Văleni și au reinterpretat descoperirile de la Poienești și Moldoveni, susținînd ideea biritualismului la carpi.

⁴⁰² Lăsînd deoparte explicațiile care însoțesc din abundență toate schimbările de opinie, notăm doar ceea ce a intervenit nou și esențial în conținutul acestora. Între 1961 și 1965, Gh. Bichir preia și susține ideea că *sarmații practicau strict înhumăția, după cum carpii practicau tot atît de strict incinerăția* (*SCIV*, 12, 1961, 2, p. 262; *SCIV*, 16, 1965, 4, p. 675; *Atti del VI Congresso Internazionale della Scienze Preistoriche et Protoistoriche, Sezione V—VIII*, Roma, 1966, p. 79, n. 23).

În 1967, Gh. Bichir rămîne încă fidel opiniei sale potrivit căreia mormintele de înhumăție de la Poienești și Moldoveni sînt sarmatice. Acceptă însă *pentru prima dată* (vezi nota 401) că unele din mormintele de înhumăție de copii ar putea fi carpice (*Dacia*, N.S., 11, 1967, p. 217).

În 1969, (*SCIV*, 20, 1969, 2), deși își condiționează afirmația, referindu-se la atribuirea etnică a mormintelor de înhumăție de la Moldoveni, Gh. Bichir recunoaște

că *va trebui să renunțăm la ipoteza noastră*, p. 228. Consemnînd, ca o motivație, teza lui D. Protase că toate mormintele (de incinerăție și de înhumăție) de la Soporu de Cîmpie aparțin comunității daco-romane, el încearcă să se apropie de adevăr, îngăduindu-și să scrie: *și n-am vedea de ce ne-am opune unei situații similare pentru necropola de la Moldoveni—Găbăra*, p. 226. Tot acum acceptă distincția între noțiunile *origine etnică* și *apartenență etnică*, vorbind pentru prima dată de originea sarmatică a înhumăților de la Poienești (p. 232), ceea ce schimbă radical conținutul interpretării. Ce-i drept, peste citeva pagini revine la vechea formulă: *noi rămînem la părerea că înhumății de la Poienești sînt sarmați* (p. 235). El consimte că *inhumăția a fost practică și în Latène-ul geto-dacic și a fost moștenită de purtătorii culturii Poienești de la strămoșii lor traco-daci* și de asemenea admite posibilitatea ca unii sarmați să fi fost asimilați de către carpi (p. 233).

Ideea că mormintele de înhumăție de la Poienești ar fi sarmatice figurează în toate lucrările lui Gh. Bichir despre sarmați, chiar și în cele mai recente (*Actes du 8e Congrès International de Sciences Préhistoriques et Protohistoriques*, 1, Belgrad, 1971, p. 275—277, fig. 1; *Pontica*, 5, 1972, p. 138—141, fig. 1, nr. 20; *Dacia*, N.S., 21, 1977, p. 173, fig. 1, nr. 20), cu toate că paralela prezentată și un alt punct de vedere.

În 1972, Gh. Bichir se vede nevoit să adere la concluzia care se impusese deja: *Carpii au practicat cu predilecție ritul funerar al incinerăției. Înhumăția este întîlnită mai rar și se referă în special la copii* (*Cultura carpică. Rezumatul tezei de doctorat*, 1972, p. 8). El este conștient că pentru Poienești nu mai poate avea siguranță și de aceea nuanțează că *doar pare a fi un cimitir sarmatic* (p. 10). Totodată, acceptă pe carpi chiar în mormintele de înhumăție de la Poienești, spunînd că *nu se exclude posibilitatea ca unii înhumăți, care n-au craniile deformate, să aparțină necropolei carpice* (p. 10). Numai că, referindu-se în continuare la etnicul mormintelor de înhumăție de la Moldoveni și Văleni, consideră că *inhumății maturi sînt alogeni (sarmați) din cadrul comunității carpice, iar copiii, în cea mai mare parte, proveniuri rezultate din căsătoria dintre carpi și sarmați* (p. 11), ceea ce anulează foarte mult din ceea ce recunoscuse mai înainte despre practicarea înhumăției la carpi.

În monografia *Cultura carpică*, apărută în 1973, nu intervin noutăți semnificative cu privire la ritul înhumăției la carpi, față de studiile anterioare. Notăm totuși formularea că *determinante în atribuirea mormintelor de înhumăție de la Poienești sarmaților, rămîn craniile deformate* (p. 40), din care rezultă că autorul a mai coborît valoarea celorlalte argumente arheologice. Din păcate,

mai obiceiurile de rit, de ritual și de port reprezintă criteriile arheologice fundamentale pentru determinarea apartenenței etnice a complexelor funerare.

Pînă la elaborarea studiilor antropologice necesare, ambele ipoteze cu privire la originea deformării intenționate a craniilor la Poieniști (dacă într-adevăr acolo există craniile deformate!) — prin împrumut de la sarmați sau prin asimilarea unora dintre aceștia — rămîn posibile³⁹⁷. Cea de a doua ipoteză a fost formulată cu diferite nunațe și de către alți arheologi, cum ar fi B. Mitrea în 1960³⁹⁸, I. Antonescu în 1961³⁹⁹ și M. Babeș în 1971⁴⁰⁰. Cu toată opoziția inițială, chiar vehementă, față de practicarea înhumăției de către daci, însuși Gh. Bichir, reevalund datele problemei, își modifică treptat părerile, începînd cu anul 1966⁴⁰¹, ajungînd să accepte pînă la urmă un punct de vedere apropiat⁴⁰². Din păcate, vechea părere despre apartenența sarmatică a mor-

³⁹⁷ Ibidem.

³⁹⁸ B. Mitrea, în *Istoria României*, 1960, p. 638—639, face mai întîi constatarea că „...În unele cimitire, cum este cel de la Porcești, începe să-și facă apariția și ritul înhumăției, alături de cel al incinerăției”, după care caută să explice fenomenul: „În urma contactului cu sarmații roxolani, cultura carpică s-a îmbogățit nu numai cu unele elemente din domeniul culturii materiale, în olărie și în obiecte de podoabă, ci influența a fost mai adîncă, ajungînd, pe alocuri să modifice chiar ritul de înmormîntare. În sensul acesta credem că trebuie explicată prezența mormintelor de înhumăție din cimitirul biritual de la Porcești, în care inventarul funerar este același în ambele categorii de morminte”. Așadar, autorul consideră că practicarea înhumăției în necropolele carpice este rezultatul influenței sarmatice, acordînd deci înhumăției o *origine exclusiv sarmatică*, ceea ce la nivelul informației actuale nu mai rămîne valabil. În schimb, din formularea sa reiese clar că aceste morminte au o *apartenență carpică*.

³⁹⁹ I. Antonescu, *op. cit.*, în *Materiale*, 7, 1961, p. 453.

⁴⁰⁰ M. Babeș, *op. cit.*, în *SCIV*, 22, 1971, 1, p. 31—33, face unele observații judicioase în favoarea practicării înhumăției de către daci în sec. II—III e.n. El consideră că pînă la noi cercetări ar fi de preferat „să admitem printre înhumății de la Poieniști atît pe sarmați, cît și pe carpi” și că atribuirea mormintelor „*in corpore* fie sarmaților, fie carpilor” nu este cea mai potrivită.

⁴⁰¹ Modificările intervin după ce I. Ioniță și V. Ursachi au comunicat (1965—1966) rezultatele preliminare ale cercetărilor din necropola de la Văleni și au reinterpretat descoperirile de la Poieniști și Moldoveni, susținînd ideea biritualismului la carpi.

⁴⁰² Lăsînd deoparte explicațiile care însoțesc din abundență toate schimbările de opinie, notăm doar ceea ce a intervenit nou și esențial în conținutul acestora.

Între 1961 și 1965, Gh. Bichir preia și susține ideea că *sarmații practicau strict înhumăția, după cum carpii practicau tot atît de strict incinerăția* (*SCIV*, 12, 1961, 2, p. 262; *SCIV*, 16, 1965, 4, p. 675; *Atti del VI Congresso Internazionale della Scienze Preistoriche et Protoistoriche, Sezione V—VIII*, Roma, 1966, p. 79, n. 23).

În 1967, Gh. Bichir rămîne încă fidel opiniei sale potrivit căreia mormintele de înhumăție de la Poieniști și Moldoveni sînt sarmatice. Acceptă însă *pentru prima dată* (vezi nota 401) că unele din mormintele de înhumăție de copii ar putea fi carpice (*Dacia*, N.S., 11, 1967, p. 217).

În 1969, (*SCIV*, 20, 1969, 2), deși își condiționează afirmația, referindu-se la atribuirea etnică a mormintelor de înhumăție de la Moldoveni, Gh. Bichir recunoaște

că *va trebui să renunțăm la ipoteza noastră*, p. 228. Consemnînd, ca o motivație, teza lui D. Protase că toate mormintele (de incinerăție și de înhumăție) de la Soporu de Cîmpie aparțin comunității daco-romane, el încearcă să se apropie de adevăr, îngăduindu-și să scrie: *și n-am vedea de ce ne-am opune unei situații similare pentru necropola de la Moldoveni—Găbăra*, p. 226. Tot acum acceptă distincția între noțiunile *origine etnică* și *apartenență etnică*, vorbind pentru prima dată de originea sarmatică a înhumăților de la Poieniști (p. 232), ceea ce schimbă radical conținutul interpretării. Ce-i drept, peste cîteva pagini revine la vechea formulă: *noi rămînem la părerea că înhumății de la Poieniști sînt sarmați* (p. 235). El consimte că *inhumăția a fost practică și în Latène-ul geto-dacic și a fost moștenită de purtătorii culturii Poieniști de la strămoșii lor traco-daci* și de asemenea admite posibilitatea ca unii sarmați să fi fost asimilați de către carpi (p. 233).

Ideea că mormintele de înhumăție de la Poieniști ar fi sarmatice figurează în toate lucrările lui Gh. Bichir despre sarmați, chiar și în cele mai recente (*Actes du 8e Congrès International de Sciences Préhistoriques et Protohistoriques*, 1, Belgrad, 1971, p. 275—277, fig. 1; *Pontica*, 5, 1972, p. 138—141, fig. 1, nr. 20; *Dacia*, N.S., 21, 1977, p. 173, fig. 1, nr. 20), cu toate că paralela prezentată și un alt punct de vedere.

În 1972, Gh. Bichir se vede nevoit să adere la concluzia care se impusese deja: *Carpii au practicat cu pre-dilecție ritul funerar al incinerăției. Înhumăția este întîil-nită mai rar și se referă în special la copii* (*Cultura carpică. Rezumatul tezei de doctorat*, 1972, p. 8). El este conștient că pentru Poieniști nu mai poate avea siguranță și de aceea nuanțează că *doar pare a fi un cimitir sarmatic* (p. 10). Totodată, acceptă pe carpi chiar în mormintele de înhumăție de la Poieniști, spunînd că *nu se exclude posibilitatea ca unii înhumăți, care n-au craniile deformate, să aparțină necropolei carpice* (p. 10). Numai că, referindu-se în continuare la etnicul mormintelor de înhumăție de la Moldoveni și Văleni, consideră că *inhumății maturi sînt alogeni (sarmați) din cadrul comunității carpice, iar copiii, în cea mai mare parte, progenituri rezultate din căsătoria dintre carpi și sarmați* (p. 11), ceea ce anulează foarte mult din ceea ce recunoscuse mai înainte despre practicarea înhumăției la carpi.

În monografia *Cultura carpică*, apărută în 1973, nu intervin noutăți semnificative cu privire la ritul înhumăției la carpi, față de studiile anterioare. Notăm totuși formularea că *determinante în atribuirea mormintelor de înhumăție de la Poieniști sarmaților, rămîn craniile deformate* (p. 40), din care rezultă că autorul a mai coborît valoarea celorlalte argumente arheologice. Din păcate,

mai obiceiurile de rit, de ritual și de port reprezintă criteriile arheologice fundamentale pentru determinarea apartenenței etnice a complexelor funerare.

Pînă la elaborarea studiilor antropologice necesare, ambele ipoteze cu privire la originea deformării intenționate a craniilor la Poienești (dacă într-adevăr acolo există craniile deformate!) — prin împrumut de la sarmați sau prin asimilarea unora dintre aceștia — rămîn posibile³⁹⁷. Cea de a doua ipoteză a fost formulată cu diferite nuanțe și de către alți arheologi, cum ar fi B. Mitrea în 1960³⁹⁸, I. Antonescu în 1961³⁹⁹ și M. Babeș în 1971⁴⁰⁰. Cu toată opoziția inițială, chiar vehementă, față de practicarea înhumăției de către daci, însuși Gh. Bichir, reevalund datele problemei, își modifică treptat părerile, începînd cu anul 1966⁴⁰¹, ajungînd să accepte pînă la urmă un punct de vedere apropiat⁴⁰². Din păcate, vechea părere despre apartenența sarmatică a mor-

³⁹⁷ Ibidem.

³⁹⁸ B. Mitrea, în *Istoria României*, 1960, p. 638—639, face mai întîi constatarea că „...în unele cimitire, cum este cel de la Porcești, începe să-și facă apariția și ritul înhumăției, alături de cel al incinerăției”, după care caută să explice fenomenul: „În urma contactului cu sarmații roxolani, cultura carpică s-a îmbogățit nu numai cu unele elemente din domeniul culturii materiale, în olărie și în obiecte de podoabă, ci influența a fost mai adîncă, ajungînd, pe alocuri să modifice chiar ritul de înmormîntare. În sensul acesta credem că trebuie explicată prezența mormintelor de înhumăție din cimitirul biritual de la Porcești, în care inventarul funerar este același în ambele categorii de morminte”. Așadar, autorul consideră că practicarea înhumăției în necropolele carpice este rezultatul influenței sarmatice, acordînd deci înhumăției o origine exclusiv sarmatică, ceea ce la nivelul informației actuale nu mai rămîne valabil. În schimb, din formularea sa reiese clar că aceste morminte au o apartenență carpică.

³⁹⁹ I. Antonescu, *op. cit.*, în *Materiale*, 7, 1961, p. 453.

⁴⁰⁰ M. Babeș, *op. cit.*, în *SCIV*, 22, 1971, 1, p. 31—33, face unele observații judicioase în favoarea practicării înhumăției de către daci în sec. II—III e.n. El consideră că pînă la noi cercetări ar fi de preferat „să admitem printre înhumății de la Poienești atît pe sarmați, cît și pe carpi” și că atribuirea mormintelor „în corpore fie sarmaților, fie carpilor” nu este cea mai potrivită.

⁴⁰¹ Modificările intervin după ce I. Ioniță și V. Ursachi au comunicat (1965—1966) rezultatele preliminare ale cercetărilor din necropola de la Văleni și au reinterpretat descoperirile de la Poienești și Moldoveni, susținînd ideea biritualismului la carpi.

⁴⁰² Lăsînd deoparte explicațiile care însoțesc din abundență toate schimbările de opinie, notăm doar ceea ce a intervenit nou și esențial în conținutul acestora.

Între 1961 și 1965, Gh. Bichir preia și susține ideea că sarmații practicau strict înhumăția, după cum carpii practicau tot atît de strict incinerăția (*SCIV*, 12, 1961, 2, p. 262; *SCIV*, 16, 1965, 4, p. 675; *Atti del VI Congresso Internazionale della Scienze Preistoriche et Protoistoriche, Sezione V—VIII*, Roma, 1966, p. 79, n. 23).

În 1967, Gh. Bichir rămîne încă fidel opiniei sale potrivit căreia mormintele de înhumăție de la Poienești și Moldoveni sînt sarmatice. Acceptă însă pentru prima dată (vezi nota 401) că unele din mormintele de înhumăție de copii ar putea fi carpice (*Dacia*, N.S., 11, 1967, p. 217).

În 1969, (*SCIV*, 20, 1969, 2), deși își condiționează afirmația, referindu-se la atribuirea etnică a mormintelor de înhumăție de la Moldoveni, Gh. Bichir recunoaște

că va trebui să renunșăm la ipoteza noastră, p. 228. Consemnînd, ca o motivație, teza lui D. Protase că toate mormintele (de incinerăție și de înhumăție) de la Soporul de Cîmpie aparțin comunității daco-romane, el încearcă să se apropie de adevăr, îngăduindu-și să scrie: *și n-am vedea de ce ne-am opune unei situații similare pentru necropola de la Moldoveni—Găbăra*, p. 226. Tot acum acceptă distincția între noțiunile *origine etnică* și *apartenență etnică*, vorbind pentru prima dată de originea sarmatică a înhumăților de la Poienești (p. 232), ceea ce schimbă radical conținutul interpretării. Ce-i drept, peste cîteva pagini revine la vechea formulă: *noi rămînem la părerea că înhumății de la Poienești sînt sarmați* (p. 235). El consimte că înhumăția a fost practică și în Latène-ul geto-dacic și a fost moștenită de purtătorii culturii Poienești de la strămoșii lor traco-daci și de asemenea admite posibilitatea ca unii sarmați să fi fost asimilați de către carpi (p. 233).

Ideea că mormintele de înhumăție de la Poienești ar fi sarmatice figurează în toate lucrările lui Gh. Bichir despre sarmați, chiar și în cele mai recente (*Actes du 8e Congrès International de Sciences Préhistoriques et Protohistoriques*, 1, Belgrad, 1971, p. 275—277, fig. 1; *Pontica*, 5, 1972, p. 138—141, fig. 1, nr. 20; *Dacia*, N.S., 21, 1977, p. 173, fig. 1, nr. 20), cu toate că paralela prezentată și un alt punct de vedere.

În 1972, Gh. Bichir se vede nevoit să adere la concluzia care se impusese deja: *Carpii au practicat cu predilecție ritul funerar al incinerăției. Înhumăția este întîlnită mai rar și se referă în special la copii (Cultura carpică. Rezumatul tezei de doctorat, 1972, p. 8)*. El este conștient că pentru Poienești nu mai poate avea siguranță și de aceea nuanțează că doar pare a fi un cimitir sarmatic (p. 10). Totodată, acceptă pe carpi chiar în mormintele de înhumăție de la Poienești, spunînd că *nu se exclude posibilitatea ca unii înhumății, care n-au craniile deformate, să aparțină necropolei carpice* (p. 10). Numai că, referindu-se în continuare la etnicul mormintelor de înhumăție de la Moldoveni și Văleni, consideră că *înhumății maturi sînt alogeni (sarmați) din cadrul comunității carpice, iar copiii, în cea mai mare parte, proveniți rezultate din căsătoria dintre carpi și sarmați* (p. 11), ceea ce anulează foarte mult din ceea ce recunoscuse mai înainte despre practicarea înhumăției la carpi.

În monografia *Cultura carpică*, apărută în 1973, nu intervin noutăți semnificative cu privire la ritul înhumăției la carpi, față de studiile anterioare. Rămîm totuși formularea că *determinante în atribuirea mormintelor de înhumăție de la Poienești sarmaților, rămîm craniile deformate* (p. 40), din care rezultă că autorul a mai coborît valoarea celorlalte argumente arheologice. Din păcate,

mintelor de înhumatie din necropolele dacice a fost preluată și de către unii specialiști din străinătate. Aceștia, citindu-l pe Gh. Bichir, contestă practicarea înhumatiei la daci și implicit apartenența dacică a mormintelor respective⁴⁰³.

Raporturile dintre dacia liberi și sarmați au fost subliniate în repetate rânduri, mai ales în anii din urmă, când descoperirile arheologice au permis observații mai exacte⁴⁰⁴. În general, se admit împrumuturi culturale reciproce și relații de colaborare în politica față de Imperiul roman. Nu cunoaștem totuși dacă natura acestor raporturi a rămas aceeași din perioada războaielor daco-romane și pînă la retragerea aureliană. Se știe, spre exemplu, că infiltrarea sarmaților în teritoriul dacic de la vest de Nistru a avut loc abia după cucerirea romană la nordul Dunării de Jos, foarte probabil după replierea frontierei romane în vremea împăratului Hadrian⁴⁰⁵. Nu se cunoaște însă dacă aceasta s-a făcut cu consimțămîntul băștinașilor sau ca urmare a slăbirii forței militare a acestora. În ceea ce ne privește, optăm pentru varianta că sarmații, pătrunzînd la început în număr foarte redus, n-au avut de întîmpinat opoziția localnicilor. De asemenea, infiltrarea lor treptată în spațiul dacic a dus la o stare de fapt care n-a generat, se pare, conflicte armate.

Sarmații n-au pătruns în tot spațiul locuit de daci (fig. 18). Concentrări mai mari de morminte sarmatice se găsesc pe cursul Răutului și al Bîrladului, precum și în stepa Jijiei. Preferința sarmaților pentru regiunile de șes, subliniată adesea, este evidentă. Totuși, ei nu s-au infiltrat în toate regiunile de cîmpie și de-a lungul tuturor râurilor. Spre exemplu, *sarmații nu s-au așezat în Cîmpia Moldovei decît în zona dintre Prut și Jijia*, iar spre vest doar pe cursul inferior al Bahluiului, unde mai apar cîteva morminte (Lețcani, Valea Lupului, Holboca, Cristești). Excepție fac numai descoperirile sarmatice de la Broscăuți (jud. Botoșani) și Larga (com. Movileni, jud. Iași), situate pe malul drept al Jijiei, dar în vecinătatea imediată a râului⁴⁰⁶. Cît privește mormintele

pasajul a fost tradus cu o nuanță puțin diferită în varianta engleză (Gh. Bichir, *Carpi*, 1, p. 29). În aceeași lucrare, Gh. Bichir își însușește opinia că eventualii sarmați care au fost asimilați de carpi și-au cîștigat „cetățenie” (așadar apartenență) carpică. În sfîrșit, el ajunge la încheierea că *cea mai plauzibilă ipoteză cu privire la înhumati este aceea că ei aparțin necropolelor carpice, iar copiii înhumati, în majoritatea cazurilor, sînt progenituri rezultate din căsătorii dintre sarmați și carpi* (Gh. Bichir, *Cultura carpică*, p. 176; idem, *Carpi*, 1, p. 164). Prin ultima concluzie, Gh. Bichir încearcă să acrediteze de data aceasta ideea, neverificată ci doar presupusă, că marea majoritate a mormintelor de înhumatie din necropolele carpice ar avea o origine sarmatică. Dacă nu s-a putut dovedi o apartenență („cetățenie”) sarmatică, să li se ofere măcar o origine sarmatică!

⁴⁰³ E. A. Rikman, *Posdnie sarmaty Dnestrovsko-Dunajshogo mezhdureč'ja*, Moscova, 1964 p. 4–5 (comunicare la cel de al 7-lea Congres Internațional de științe antropologice și etnografice, Moscova, august 1964); idem *Etničeskaja istorija*, p. 6, 49, 54; idem, *Etničeskaja istorija naselenija Podnestrov'ja privilegijushego Podunav'ja v pervykh vekach n.e. (Avtoferat dissertacii)*, Moscova, 1976, p. 3; G. B. Fedorov, L. L. Polevoi, *Arheologija Rumynii*, Moscova 1973, p. 210, 260–262. M. B. Štukin, *Kel'to-dakijskie pamjatniki rubeža našej ery i lipichaja kultura*, în *Kel'ty i kel'tskie jasyki*, Moscova, 1974, p. 19.

⁴⁰⁴ Problemele și bibliografia pentru sarmații din spațiul dacic de la sud și est de Carpați pot fi cunoscute mai ales din următoarele lucrări: I. Nestor, în *Istoria*

României, 1, 1960, p. 671–682; S. Morintz, *Nekotorye voprosy sarmatskogo naselenija v Moldove i Muntenii v svjazi c fokšanskim pogrebeniem*, în *Dacia*, N.S., 3, 1959, p. 8; Gh. Diaconu, *Despre sarmați la Dunărea de Jos în lumina descoperirilor de la Tîrșor*, în *SCIV*, 14, 1963, 2, p. 323–345; Gh. Bichir, *Les Sarmates sur le territoire de la Roumanie*, în *Actes du 8e Congrès International des Sciences Préhistoriques et Protohistoriques*, 1, Belgrad, 1971, p. 275–285; idem, *Sarmații la Dunărea de Jos în lumina ultimelor cercetări*, în *Pontica*, 5, 1972, p. 137–176; idem, *Les Sarmates au Bas-Danube*, în *Dacia*, N.S., 21, 1977, p. 167–197; E. A. Rikman, *Pamjatniki*, p. 13–31; idem, *Etničeskaja istorija*, p. 3–70.

⁴⁰⁵ Gh. Bichir, *op. cit.*, în *Peuce*, 2, 1971, p. 142–143. În lucrarea I. Ioniță, *op. cit.*, în *ArhMold*, 2–3, 1964, p. 311–328 s-a admis prezența sarmaților la vest de Prut numai începînd din sec. II e.n. (p. 324) și nicidecum la sfîrșitul sec. I e.n., așa cum citează greșit într-o lucrare recentă M. B. Štukin, *În predistoria černjachovskoj kul'tury. Trinadcat' sekvencij*, în *Arheologičeskij sbornik*, 20, 1979, p. 75.

⁴⁰⁶ Înălțimea „Țuguiești” pe care se găsesc mormintele sarmatice de la Trușești este situată pe malul stîng al Jijiei (I. Ioniță, *op. cit.*, în *ArhMold*, 2–3, 1964, fig. 1, nr. 4) și nu pe cel drept (Gh. Bichir, *op. cit.*, în *Pontica*, 5, 1972, pl. I, nr. 7; idem, *op. cit.*, în *Dacia*, N.S., 21, 1977, pl. I, nr. 7). Pe harta întocmită de E. A. Rikman, *Etničeskaja istorija*, fig. 1, localitățile Dingeni Trușești, Pogorăști și Glăvănești Vechi au fost trecute greșit tot pe malul drept al Jijiei.

de la Bucecea, informațiile despre ele sînt prea vagi⁴⁰⁷ ca să putem avea certitudinea că ar putea fi sarmatice⁴⁰⁸.

În partea de nord a teritoriului dacic est-carpatic se observă o anumită concentrare de morminte sarmatice în bazinul Răutului. De asemenea, cîteva apar și în Depresiunea Băltilor⁴⁰⁹, dar ele nu mai formează o grupare propriu-zisă, ci arată doar una din cele două căi de pătrundere a sarmaților în teritoriile dacice de la vest de Nistru și anume aceea din nord: Valea Răutului — depresiunea Băltilor — stepa Jijiei.

În ceea ce privește regiunile din sud, o primă grupare de morminte sarmatice este aceea dintre Prut și Kogîlnik, situată la sud de valul Leova-Copană⁴¹⁰, într-o zonă care face parte din teritoriul clientelar roman. De această grupă țin și cîteva descoperiri de pe malul drept al Prutului (Șuletea, Epurenii, Balintești—Cioinagi). Interesantă este însă absența mormintelor sarmatice în spațiul dintre Kogîlnik și Nistru; cele cîteva morminte aflate pe malul drept al Nistrului se leagă de o altă grupă sarmatică, localizată în stînga acestuia.

O ultimă grupă de morminte sarmatice în teritoriul dacic est-carpatic este înșirată de-a lungul râului Birlad, observîndu-se preferința malului drept pentru cursul inferior și a celui stîng pentru cursul superior, începînd de la confluența cu râul Crasna; infiltrarea nomazilor sarmați pe valea Birladului s-a făcut foarte probabil de la sud către nord.

Gruparea mormintelor sarmatice pe anumite zone este atestată nu numai pentru regiunea dintre Siret și Nistru. Astfel, mormintele și necropolele sarmatice de pe teritoriul Munteniei se concentrează de fapt și ele în două zone bine delimitate, ambele gravitînd către Dunăre: prima grupă de descoperiri sarmatice este situată între râurile Buzău și Călmățui, iar cea de a doua între cursul inferior al Ialomiței și cel al Argeșului⁴¹¹. Între aceste două grupe rămîne zona dintre Ialomița și Călmățui, mai ales în regiunea cursurilor lor inferioare, în general lipsită de morminte sarmatice, deși prezintă același relief cu teritoriile vecine de la nord (dintre Călmățui și Buzău) și de la sud (dintre Ialomița și Argeș).

Unele morminte sarmatice apar și în afara zonelor amintite cu o relativă concentrare de asemenea descoperiri. Ele au însă un caracter izolat, iar importanța lor pentru judecarea raportului dintre autohtoni și sarmați este deocamdată minimă.

Prezența sarmaților în spațiul dacic est-carpatic este o realitate evidentă, susținută de izvoare scrise și descoperiri arheologice. Dar proporțiile și implicațiile ei în istoria dacilor liberi de la o etapă la alta nu sînt încă suficient cunoscute, motiv pentru care rolul sarmaților ni se pare a fi uneori apreciat cu exagerări. Toate elementele de certă factură sarmatică sînt reprezentate de descoperiri funerare, limitate și acestea la morminte izolate sau grupe mici de morminte. Nu cunoaștem pînă acum nici măcar o singură așezare care să aparțină sarmaților. Încercările de a face o legătură între unele morminte sarmatice și așezări aparținînd culturii Sintana de Mureș situate în apropierea lor⁴¹² nu pot avea un suport științific, întrucît inventarul celor două categorii de descoperiri diferă categoric (tipologic și cronologic). Lipsa așezărilor sarmatice nu poate fi explicată decît prin caracterul nomad al acestei populații, așa cum îl prezintă cu atîta claritate scriitorii antici⁴¹³.

Opiniile cu privire la situația sarmaților pătrunși în teritoriul dacic sînt cîteodată destul de contradictorii. Astfel, părerea că aceștia ar fi fost nevoiți, din cauza dominației carpile, să renunțe la înmormîntările în tumuli⁴¹⁴, vine în contradicție cu opinia după care sarmații s-ar

⁴⁰⁷ Al. Păunescu, P. Șadurschi, V. Chirica, *Repertoriul arheologic al jud. Botoșani*, 1, 1976, p. 63 (VII. 1. B).

⁴⁰⁸ N. Zaharia, M. Petrescu-Dimbovița, E. Zaharia, *Așezări din Moldova*, p. 284, nr. 226 a; Gh. Bichir, *op. cit.*, în *Pontica*, 5, 1972, pl. 1, nr. 4; idem, *op. cit.*, în *Dacia*, N. S., 21, 1977, pl. 1, nr. 4).

⁴⁰⁹ E. A. Rikman, *Pamjatniki*, fig. 1; idem, *Etničeskaja istorija*, fig. 1. Unele din mormintele cartate pe aceste hărți sînt mai tirzii și aparțin culturii

Sintana de Mureș. Între acestea menționăm mormintele de la Nădușita, preluate ca sarmatice și de Gh. Bichir, *op. cit.*, în *Dacia*, N. S., 21, 1977, pl. I, nr. 134.

⁴¹⁰ E. A. Rikman, *Etničeskaja istorija*, fig. 1.

⁴¹¹ Gh. Bichir, *op. cit.*, în *Dacia*, N. S., 21, 1977, pl. I.

⁴¹² E. A. Rikman, *Etničeskaja istorija*, p. 40—41.

⁴¹³ Strabo, VII, 3, 2; 2, 17 (C. 307).

⁴¹⁴ Gh. Bichir, *op. cit.*, în *Pontica*, 5, 1972, p. 139. Vezi și cap. II, nota 16.

fi infiltrat în zona dacilor ca urmare a slăbirii acestora după înfrîngeră din anii 105—106⁴¹⁵. Supremăția carpilor față de sarmați nu însemna și privarea acestora din urmă de a practica riturile funerare tradiționale; concluzia că sarmații „n-au mai avut posibilitatea să-și înalțe morminte somptuoase”⁴¹⁶, din cauza dominației carpilor, nu poate fi luată în considerare, întrucît nu se sprijină pe nici un fel de argumente. Dealtfel, relațiile celor două populații nu erau deloc acelea dintre stăpîni și supuși, chiar dacă exista o anumită delimitare a teritoriilor în care sarmații se puteau stabili. Oricum, nu se poate trage concluzia că doar sarmații care plecau mai departe „la frații lor iazigi... puteau să se manifeste liber”⁴¹⁷. Portul armelor în deplină libertate, cu care se și înmormîntau uneori, arată dimpotrivă că sarmații aveau posibilitatea să se manifeste independent în cele mai diverse împrejurări.

Între dacii liberi și sarmați s-au stabilit legături ce au fost consemnate de multă vreme în literatura de specialitate. Numai că împrumuturile culturale reciproce dintre cele două populații au fost doar sesizate, nu însă și studiate în profunzimea lor, așa încît ne aflăm încă în stadiul unor afirmații generale, uneori fără acoperirea științifică necesară. Subiectul este complicat și cere o analiză detaliată pentru a afla toată structura și conținutul raporturilor dintre autohtoni și sarmați. Nu ne propunem să facem acum această analiză, dar semnalăm totuși că unele dintre opiniile formulate, deși socotite adevăruri incontestabile, rămîn cu un mare semn de întrebare. Spre exemplu, prezența oglinzilor de metal și a vaselor cu torți zoomorfe în mormintele de incinerare carpice au fost considerate un rezultat al influenței sarmatice, deoarece în mediul cultural respectiv se găseau numeroase analogii. Cu toate acestea, în ambele cazuri se ridică serioase obiecții pentru o asemenea interpretare exclusivă.

Oglinzi de metal au fost descoperite în număr destul de mare și în așezările dacice din perioada Latène III⁴¹⁸, cum ar fi acelea de la Poiana⁴¹⁹, Piatra Șoimului⁴²⁰ și Răcățau⁴²¹. Tipologic, exemplarele din așezările dacice sînt similare aceloră din mormintele sarmatice contemporane. Descoperirile de la Zvenigorod⁴²², Lipița și Poiana⁴²³ lasă să se înțeleagă că oglinzile de metal erau depuse în mormintele dacice și în perioada Latène III, întocmai ca la sarmați. Din păcate, numărul mormintelor dacice din sec. I î.e.n. — I e.n. dezvelite pînă acum este foarte mic și nu cunoaștem deloc obiceiurile de port dacice. Din datele menționate, deși încă puține, rezultă că în sec. II—III e.n. depunerea oglinzilor în morminte nu era la dacii liberi o practică nouă, ci deja o tradiție; obiceiul fusese luat probabil din lumea greacă, odată cu importul obiectelor respective. Ipoteza este confirmată și de faptul că obiceiul de a pune oglinzi în morminte este cunoscut în sec. II—III e.n. și de către dacii din interiorul provinciei romane Dacia, așa cum o dovedesc descoperirile de la Soporu de Cîmpie⁴²⁴ și Obreja⁴²⁵. Toate aceste date arată că oglinda de metal făcea parte din portul dacilor încă din perioada Latène. Desigur, se mai pune problema dacă *tamgaua* de pe oglinzile de metal nu avea o semnificație legată de mitologia iraniană sarmatică. În legătură cu aceasta este cazul să amintim că semnele de pe oglinzile de metal, cel puțin o parte din ele, se întîlnesc și pe ceramica dacică⁴²⁶, ba chiar încă dintr-o fază mai veche decît pe oglinzi, așa cum o arată descoperirile mai recente de la Răcățau⁴²⁷, ceea ce pe bună dreptate ridică întrebarea dacă pre-

⁴¹⁵ *Ibidem*, p. 166.

⁴¹⁶ *Ibidem*, p. 139.

⁴¹⁷ *Ibidem*, p. 168.

⁴¹⁸ În număr mai mic, oglinzile de metal apar și în Latène-ul mai vechi, atît în așezări (S. Teodoru, *op. cit.*, în *ArchMold.*, 8, 1975, p. 130, 134, fig. 30, 1), cît și în morminte (A. Rădulescu, *Noi mărturii arheologice din epoca elenistică la Nuntași*, în *SCIV*, 12, 1961, 2, p. 387—393).

⁴¹⁹ R. și Ec. Vulpe, *op. cit.*, în *Dacia*, 3—4, 1927—1932, p. 334, fig. 113, 33, 40—44, 46—48.

⁴²⁰ R. Vulpe, *Les fouilles de Calu*, în *Dacia*, 7—8, 1937—1940, p. 57, fig. 41, 14.

⁴²¹ V. Căpitanu, *op. cit.*, în *Carpica*, 1976, p. 65.

⁴²² I. K. Svešnikov, *Mogil'niki lipichoj kul'tury v L'vovskoj oblasti*, în *KS*, 68, 1957, p. 69, fig. 23, 13.

⁴²³ M. Smiszko, *op. cit.*, p. 36, 169, fig. 13, 23; V. M. Cigilik, *op. cit.*, p. 123, fig. 51, 23.

⁴²⁴ D. Protase, *Soporu de Cîmpie*, p. 69—70, pl. XXVI, 6.

⁴²⁵ *idem*, *op. cit.*, în *ActaMN*, 8, 1971, p. 155.

⁴²⁶ Menționate mai ales pentru așezările de la Poiana—Dulcești, (Gh. Bichir, *Cultura carpică*, p. 89—90), semnele incizate pe vase apar și în alte așezări dacice din secolele II—III e.n.

⁴²⁷ V. Căpitanu, *op. cit.*, în *Carpica*, 1976, fig. 20.

zența lor în mediul cultural dacic din sec. II—III e.n. mai poate fi interpretată ca o influență exclusiv sarmatică. Răspîndirea destul de largă a oglinzilor de metal în așezările dacice din Latène-ul III, ca și semnalarea unor tipare de oglinzi într-o așezare dacică din sec. II—III e.n. de la București (Militari)⁴²⁸, sugerează și ele că oglinda de metal făcea parte din portul dacilor încă înainte de infiltrarea sarmaților în teritoriul acestora.

Torțile în formă de ursuleți de pe urnele dacice nu sînt singurele reprezentări zoomorfe întîlnite în cultura dacică din sec. I—III e.n. Astfel, în nivelul Latène III din așezarea de la Popești au fost semnalate două capace de vase, din care unul „modelat în formă de cap de vultur”, iar altul „cu resturi de modelare zoomorfă”⁴²⁹. La Răcătău, într-o altă așezare din aceeași perioadă, s-au găsit mai multe vase cu asemenea reprezentări, între care o toartă cu „protomă de rață”, un vas cu „protomă zoomorfă” și un vas cu „protomă de berbec”⁴³⁰. De asemenea, toarta în formă de ursuleț descoperită prin cercetări de suprafață la Botoșani—Dealul Căramidăriei⁴³¹ ar putea să dateze tot din Latène III și nu din sec. II—III e.n.⁴³². În sfîrșit, pentru secolele II—III e.n. menționăm și o protomă de rață din pastă fină de culoare roșie din așezarea de la Băiceni⁴³³. Aceste descoperiri arată, pe de o parte, că stilul zoomorf era cunoscut în cultura dacică mai înainte de venirea sarmaților, iar pe de altă parte că el nu se reducea, la dacii liberi din sec. II—III e.n., doar la modelarea torților de vas în formă de ursuleți. În lumina acestor date, originea exclusiv sarmatică a reprezentărilor zoomorfe din mediul culturii dacice trebuie pusă sub semnul întrebării; portul la daci a amuletelor din dinte de urs, în sec. I î.e.n.—I e.n.⁴³⁴, face ca reprezentarea de ursuleți pe unele vase de lut din cultura dacilor liberi din veacurile următoare să fie cel puțin în parte explicabilă.

În teritoriul dacic liber nu s-au descoperit așezări și necropole romane. În schimb, produse romane de tot felul sînt prezente în absolut toate așezările dacilor, adesea și în mormintele acestora. De asemenea, și inventarul mormintelor sarmatice cuprinde uneori piese romane de import, cum ar fi vase de lut și de sticlă, accesorii vestimentare, obiecte de toaletă și de podoabă etc. Mărfurile romane proveneau din orașele și din așezările semiurbane de la Dunăre și Marea Neagră (Barboși, Orlovka, Tyras), care erau importante centre comerciale și de producție.

Cele mai frecvente produse romane, care nu lipsesc din nici o așezare dacică, sînt amforele. Ele erau transportate spre nord pe principalele cursuri de ape, așa cum o sugerează depozitele de amfore semnalate la Vetrișoia, Holboca și Iași⁴³⁵.

În marea majoritate a cazurilor, amforele erau umplute cu ulei de măsline; desfacerea vinurilor de calitate nu este exclusă, dar prezența lor pe piața dacilor liberi trebuie să fi fost redusă.

După unele descoperiri s-ar părea că uleiul de măsline era folosit destul de mult în timpul ceremoniilor funerare. O atare ipoteză ar putea fi sugerată de descoperirile de la Văleni, unde circa o treime din fragmentele ceramice găsite în stratul de cultură al necropolei provin de la amfore; în așezarea din apropiere, numărul fragmentelor de amfore este foarte mic în comparație cu acelea din vase dacice.

Foarte rar, după consumarea conținutului, amforele au fost utilizate și ca urne. În cazul necropolei de la Horodiștea (jud. Botoșani), numărul amforelor ce au servit ca urne pare să fi fost destul de mare⁴³⁶.

⁴²⁸ Gh. Bichir, *op. cit.*, în *Dacia*, N.S., 11, 1967, p. 209—211.

⁴²⁹ R. Vulpe, *Șantierul arheologic Popești*, în *Materiale*, 7, 1961, p. 332, fig. 9, 6.

⁴³⁰ V. Căpitanu, *op. cit.*, în *Carpathica*, 1976, p. 67.

⁴³¹ N. Zaharia, M. Petrescu-Dîmbovița și Em. Zaharia, *Așezări din Moldova*, p. 230, pl. CC, 11.

⁴³² La Botoșani—Dealul Căramidăriei s-a descoperit inițial o așezare de tip Sintana de Mureș din sec. IV e.n. (N. Zaharia, Em. Zaharia și S. Rață, *Sondașul arheologic de la Botoșani—Dealul Căramidăriei*, în *Materiale*, 7, 1961, p. 461—469). Prin săpăturile efectuate ulterior s-a constatat existența pe același loc și a unei

așezări dacice din sec. I î.e.n.—I e.n. Material inedit. Săpături I. Ioniță.

⁴³³ Material inedit. Săpături I. Ioniță.

⁴³⁴ R. și Ec. Vulpe, *op. cit.*, în *Dacia*, 3—4, 1927—1932, p. 323, fig. 129, 30.

⁴³⁵ Ș. Sanie, *Două mici depozite de amfore romane descoperite în Moldova*, în *SCIV*, 19, 1968, 2, p. 345—350.

⁴³⁶ Din informațiile primite de la N. Zaharia, la Horodiștea au fost descoperite vreo 8 morminte de incinerare, între urne semnalîndu-se și cîteva amfore romane; unele din ele erau acoperite cu castroane luate la roată din pastă fină, cenușie.

Prezența amforelor cu ulei de măsline și vinuri în așezările dacilor liberi presupune și pătrunderea unor negustori romani în teritoriile acestora. De asemenea, este de presupus că negustorii străini ajungeau numai pînă în anumite centre mai importante, situate de-a lungul căilor de comunicație, unde o parte din marfă era vîndută direct consumatorilor, iar o altă parte unor negustori locali, care o distribuiau în celelalte așezări din zonă. Nu trebuie exclusă nici posibilitatea ca unii negustori daci să fi preluat mărfurile chiar din centrele romane de la nordul Dunării de Jos și de pe litoralul nord-pontic (Barboși, Orlovka, Tyras).

Observații interesante asupra modului de comercializare a mărfurilor romane transportate în recipiente pot fi făcute pe baza inscripțiilor de pe amfore (fig. 19), care apar în următoarele trei variante: ștampile în relief, ștampile englife, inscripții cu vopsea roșie⁴³⁷.

Amfore cu ștampile în relief au fost găsite pînă în prezent la Pleșești, Tîrpești⁴³⁸, Băiceni⁴³⁹, Hîrlău⁴⁴⁰, Cucorăni⁴⁴¹, localități situate în Podișul Sucevei, de-o parte și de alta a Siretului; așezarea de la Tîrpești se află de fapt pe malul drept al râului Topolița. Cursul inferior al Moldovei și Topolița reprezintă, în același timp, pentru regiunea dintre Siret și Carpați, limita spre nord a zonei cu o mare densitate de așezări dacice și cu o evidentă concentrare de tezaure monetare romane în secolele II—III e.n.

Amforele cu ștampile englife s-au descoperit mai ales către marginea nordică a regiunii subcarpatice, pe cursurile inferioare ale râurilor Moldova (Văleni⁴⁴², Poiana—Dulcești⁴⁴³) și Bistrița⁴⁴⁴. Alte exemplare au fost semnalate la Vaslui⁴⁴⁵ și Cucorăni⁴⁴⁶.

În sfîrșit, amforele avînd inscripții cu vopsea roșie au apărut grupat în zona de confluență a Siretului cu apa Moldovei (Săbăoani, Tămășeni⁴⁴⁷, Poiana—Dulcești⁴⁴⁸) și izolat pe valea Bistriței (Roznov)⁴⁴⁹ și în regiunea de contact dintre Podișul Central Moldovenesc și Cîmpia Jijiei (Dumbrava)⁴⁵⁰.

Monedele romane se întîlnesc în așezări și necropole, dar mai ales în cuprinsul tezaurelor. Pătrunderea lor în spațiul dacic liber s-a făcut prin schimburi comerciale, stipendii, incursiuni militare în teritoriul roman, răscumpărarea captivilor, mercenariat etc.⁴⁵¹.

Perioada de acumulare a tezaurelor nu corespunde totdeauna și cu intervalul de timp în care au fost emise monedele din componența lor, ceea ce ne lipsește de posibilitatea de a face observații sigure cu privire la etapele de acumulare. Or, tocmai etapele de acumulare ale tezaurelor ar putea oferi repere mai exacte asupra felului în care au evoluat raporturile dintre dacii liberi și romani în secolele II—III e.n.

Momentul de încheiere a acumulărilor oferă totuși unele date semnificative. Potrivit monedelor *terminus post quem*, tezaurele pot fi clasificate astfel⁴⁵²: 1 — tezaure avînd ultimele monede din perioada Hadrianus—Antoninus Pius (117—161); 2 — tezaure cu ultimele monede din vremea lui Marcus Aurelius (161—180); 3 — tezaure încheiate cu emisiuni din perioada lui Commodus (180—192); 4 — tezaure cu ultimele monede de la Septimius Severus (193—211); 5 — tezaure

⁴³⁷ D. Tudor, *Importul de vin și undelemn în provincia Dacia*, în *Apulum*, 7/1, 1968, p. 391—399; S. Sanie, I. T. Dragomir, Ș. Sanie, *op. cit.*, în *SCIVA*, 26, 1975, 2, p. 189—208.

⁴³⁸ D. Tudor, *op. cit.*, p. 396.

⁴³⁹ S. Sanie, I. T. Dragomir, Ș. Sanie, *op. cit.*, în *SCIVA*, 26, 1975, 2, p. 192, 195, fig. 3, 5; 4, 4.

⁴⁴⁰ S. Teodor, S. Cheptea, *O amforă ștampilată de la Hîrlău*, în *Cercetări istorice*, 8, 1977, p. 231—233.

⁴⁴¹ S. Teodor, *op. cit.*, în *ArhMold*, 8, 1975, p. 151, fig. 43, 3.

⁴⁴² Pe un gît de amforă din locuința nr. 23 s-a găsit o ștampilă în relief cu literele ΘΑ. Săpături I. Ioniță și V. Ursachi în 1963. S. Sanie, I. T. Dragomir, Ș. Sanie, *op. cit.*, în *SCIVA*, 26, 1975, 2, p. 207.

⁴⁴³ Gh. Bichir, *Cultura carpică*, p. 92, fig. 17.

⁴⁴⁴ S. Sanie, I. T. Dragomir, Ș. Sanie, *op. cit.*, în *SCIVA*, 26, 1975, 2, p. 196, fig. 4, 3.

⁴⁴⁵ Informație de la Ghenuță Coman.

⁴⁴⁶ S. Teodor, *op. cit.*, în *ArhMold*, 8, 1975, p. 143, 151, fig. 43, 6; 58, 7.

⁴⁴⁷ Informații de la V. Ursachi.

⁴⁴⁸ Gh. Bichir, *Cultura carpică*, p. 92, fig. 18.

⁴⁴⁹ Vezi nota 444.

⁴⁵⁰ S. Sanie și Ș. Sanie, *op. cit.*, în *Cercetări istorice*, 1973, p. 78, fig. 12, 14.

⁴⁵¹ V. Mihăilescu-Birliba, *op. cit.*, în *MemAntiq*, 2, 1970, p. 304—305.

⁴⁵² Idem, *Rezumatul tezei de doctorat*, București, 1975, p. 15—16; Idem, *La monnaie romaine*, p. 75—106. Același autor ne-a oferit și alte informații asupra descoperirilor numismatice din teritoriul dacic liber de la est de Carpați, datorită cărora am putut înlătura unele erori din lucrările publicate pînă acum.

avînd ultimele emisiuni de la Caracalla (211—217); 6—tezaure avînd ultimele monede de la Elagabal (218—222) și Alexander Severus (222—235).

În ceea ce privește numărul de tezaure⁴⁵³, se observă că cele cu monede *terminus post quem*, din vremea lui Hadrian (117—138), sînt mai puține. Urmează, în ordine crescîndă, tezaurele cu ultimele monede de la Antoninus Pius (138—161), Marcus Aurelius (161—180), Commodus (180—192) și din primii ani de domnie (193—196) ai lui Septimius Severus (193—211). Tezaurele încheiate cu emisiuni de la Septimius Severus ulterioare anului 196 sînt mai reduse ca număr, iar acelea cu monede posterioare acestui împărat sînt foarte puține. Aprecierile referitoare la frecvența tezaurelor de monede romane în spațiul dacic est-carpatic se bazează mai ales pe descoperirile de acest fel semnalate în teritoriul dintre Carpați și Prut (fig. 20—23)⁴⁵⁴.

Tezaurele cu monede *terminus post quem* de la Hadrian și Antoninus Pius au fost descoperite (cu precădere la vest de Siret) în regiunea subcarpatică, în partea de nord a Podișului Sucevei și în Podișul Birladului (fig. 20). Ele apar destul de împrăștiat, cu excepția unei mici grupări de trei tezaure (Costișa II, Gura Văii, Berești—Bistrița) pe valea Bistriței.

Răspîndirea tezaurelor cu monede *terminus post quem* din vremea împăratului Marcus Aurelius arată o vizibilă accentuare a tendinței de concentrare pe microregiuni. În prezent pot fi stabilite cu suficientă precizie două asemenea grupări (fig. 21). Prima dintre ele este situată la confluența Moldovei cu Siretul, cuprinzînd șeaua Ruginoasa—Strunga⁴⁵⁵ la est și bazinul cursului inferior al Moldovei la vest (Davideni, Bîrgăuani, Simionești, Strunga I, Stănița). Cea de a doua este situată pe stînga cursului mijlociu al Siretului, cuprinzînd o zonă adiacentă din sud-vestul Podișului Central Moldovenesc. Spre deosebire de acelea din vremea lui Antoninus Pius, situate în mare parte în dreapta Siretului, tezaurele încheiate cu emisiuni de la Marcus Aurelius se găsesc masiv în stînga Siretului. Interesantă este și repartiția, în cadrul microregiunii, a celor opt tezaure care alcătuiesc această grupare: trei dintre ele, cu ultima monedă anterioară anului 170 (Tansa, Oniceni, Negri) sînt situate în partea de nord a zonei, iar celelalte cinci (Prăjești, Hertioana de Jos, Plopana II, Buhoci, Tamași) în sudul acesteia.

Tezaurele care se încheie cu monede din vremea împăratului Commodus sînt și ele grupate pe microregiuni (fig. 22). Prima grupare, de la confluența Moldovei cu Siretul, cuprinzînd 9 tezaure, se suprapune și lărgeste chiar o grupare similară din vremea lui Marcus Aurelius (Costești II, Strunga II, Fedeleşeni, Gherăeștii Noi, Tîrpești, Văleni, Bălănești I, Bălănești II, Vlădiceni). A doua grupare este situată pe valea Bistriței (Rediu, Socea I, Socea II, Costișa I, Ciumași). În sfîrșit, alte grupări mai mici apar între cursul inferior al Trotușului și Siret (Parava I, Gura Văii I, Sascut) și în bazinul rîului Tutova (Cetățuia, Iezăr, Tutova, Bîrlad).

Tezaurele cu monede *terminus post quem* de la Septimius Severus cuprind o singură grupare principală (fig. 23) și anume aceea de pe valea Bistriței (Mastacăn, Puriceni, Ciolpani, Racova, Itești, Măgura, Bacău). O eventuală grupare ar mai putea fi sesizată în bazinul rîului Rahova și pe cursul superior al Tutovei (Cursești, Hîrșova, Avrămești). În schimb, la zona de confluență a Moldovei cu Siretul, acolo unde se înregistraseră importante grupări de tezaure în vremea lui Marcus Aurelius și a lui Commodus, nu mai apar acum decît două tezaure.

Tezaurele care se încheie cu monede ulterioare împăratului Septimius Severus sînt foarte puține. Între acestea ar fi de semnalat deocamdată ca sigure doar descoperirile de la Ghindăuani—Leontești, Cîndești și Muntenesti (fig. 23) din vremea împăraților Elagabal (218—222) și Alexander Severus (222—235).

⁴⁵³ În general, s-au luat în considerație tezaurele care oferă un grad de siguranță mai mare în ceea ce privește monedele cu care se încheie.

⁴⁵⁴ Din monografia lui A. A. Nudelman, *Topografia khadov i nachodok ediničnykh monet*, Chișinău, 1976, rezultă că descoperirile de acest gen sînt mult mai puține în spațiul dintre Prut și Nistruși, de asemenea,

acelea semnalate pînă acum au fost în mare parte risipite.

⁴⁵⁵ Șeaua Strunga—Ruginoasa, numită și Poarta Tîrgului Frumos, face legătura între Cimpia Moldovei și Valca Siretului. Această microregiune geografică are unele caracteristici proprii, gravitînd către Valca Siretului și zonele mai înalte de la vest.

* * *

Descoperirile arheologice de pînă acum atestă cu certitudine unitatea culturii dacice din zonele neocupate de romani. O anumită variabilitate de la o zonă la alta este bineînțeles sesizabilă, dar ea se face simțită doar în ceea ce privește unele elemente secundare. Anumite particularități zonale, cum ar fi locuințele îngropate în sol cu vetre pentru foc din regiunile mai nordice (zona Nistrului superior), ar putea să se datoreze condițiilor de climă. Altele au fost determinate însă de natura unor influențe culturale străine. Astfel, obiceiul de a pune arme în morminte, semnalat în toată aria nordică a culturii dacice, este adoptat de la populațiile vecine. De asemenea, în tipologia ceramicii dacice, atît la categoria lucrată cu mîna, cît și la cea executată la roată, se pot observa unele deosebiri de amănunt regionale. Spre exemplu, constatăm asemenea deosebiri între ceramica dacică de pe Nistrul superior și aceea din zona centrală a Moldovei. Aceste diferențieri, fără prea mare importanță, la care mai pot fi adăugate și altele, cum ar fi acelea determinate de influențe sarmatice, oferă tocmai elementele de diversitate firească în spațiul culturii dacice.

Pentru anumite grupe din teritoriul dacic est-carpatic s-au folosit pînă acum diferite denumiri, cum ar fi „cultura Lipița” pentru descoperirile de pe Nistrul superior și „cultura Poienestii” pentru acelea din zona subcarpatică și Podișul Central Moldovenesc. De asemenea, s-a avansat și ipoteza că între Lipița și Poienestii ar mai putea exista și o grupă intermediară, reprezentată de descoperirile de la Zvorîște⁴⁵⁶. Aceste aspecte regionale n-au fost suficient studiate pentru a cunoaște exact aria pe care se întind și particularitățile prin care se deosebesc.

Grupa descoperirilor de tip Poienestii a mai fost numită și „cultura carpică”⁴⁵⁷. Indiferent însă de noțiunea folosită, ea nu a putut fi niciodată precis delimitată geografic. Cel care a încercat în ultima vreme să fixeze mai exact zona locuită de carpi, aducînd unele precizări, a fost Gh. Bichir. După ce trece în revistă opiniile mai vechi ale diferiților specialiști, el își exprimă părerea că „... în carpi trebuie să vedem un trib dacic, care inițial a locuit în regiunea Carpaților răsăriteni, zona de la vest de Siret, cuprinsă între rîurile Putna sau Trotuș la sud, de apa Moldovei la nord și cu timpul s-a extins treptat, așa încît în secolele II—III e.n. a ajuns să-și exercite autoritatea asupra celei mai mari părți din teritoriul geto-dacic de la est de Carpați. Sînt probabil acei *Carpiani* fixați de Ptolemaeus (III, 5, 10) la mijlocul secolului al II-lea e.n., între peucini și bastarni”⁴⁵⁸. Vînd să arate mai exact zona de extindere a carpilor și felul în care aceștia și-au exercitat autoritatea, autorul revine cu unele precizări: „Din zona inițială ... carpicii s-au extins spre est și sud, ocupînd⁴⁵⁹ regiunea cuprinsă între Siret și Prut și, credem noi, au pătruns și la răsărit de acest rîu, pînă la Nistru, dar într-un număr mai mic decît în teritoriul dintre Siret și Prut”⁴⁶⁰.

Prin urmare, teritoriul carpic propriu-zis ar fi fost inițial spațiul de la vest de Siret, limitat de apa Moldovei spre nord și de Putna sau Trotuș spre sud. Gh. Bichir nu precizează ce înțelege prin acel timp inițial, cînd carpicii ocupau acest spațiu. Totuși, se poate deduce că momentul trebuie situat înaintea cuceririi romane, de vreme ce în secolele II—III e.n. carpicii își exercitau deja autoritatea asupra celei mai mari părți din teritoriul dacic est-carpatic. Dar autorul amintit nu ia în discuție descoperirile arheologice din perioada respectivă pentru a separa aria inițială a carpilor de a altor populații dacice de la est de Carpați; o distincție netă face doar pentru grupul Lipița de pe Nistrul superior, bine conturat prin volumul consistent al descoperirilor făcute pînă acum. Nici pentru secolele II—III e.n. aria cu descoperiri carpice nu este clară, întrucît nu se precizează care descoperiri sînt considerate carpice și care aparțin altor populații dacice. Este semnificativ că la o monografie atît de voluminoasă și consistentă despre „cultura carpică” autorul a evitat să întocmească o hartă numai cu descoperiri carpice, oferind una cu descoperiri aparținînd în ge-

⁴⁵⁶ I. Ioniță, *op. cit.*, în *Crisia*, 1972, p. 186.

⁴⁵⁷ Ambele noțiuni au fost folosite de către toți specialiștii care au elaborat lucrări referitoare la această perioadă. Noțiunea de „cultură carpică” s-a impus mai

ales după apariția monografiei lui Gh. Bichir, *Cultura carpică*, 1973.

⁴⁵⁸ *Ibidem*, p. 161.

⁴⁵⁹ Sublinierea ne aparține.

⁴⁶⁰ Gh. Bichir, *Cultura carpică*, p. 162.

neral dacilor liberi⁴⁶¹. Dealtfel, stabilirea zonelor exacte ale aspectelor regionale din cadrul culturii dacice de la est de Carpați nu este posibilă pe baza descoperirilor arheologice de până acum. Nici chiar pentru grupa Lipița, mai clar detașată de celelalte descoperiri dacice, nu se poate fixa cu certitudine limita ariei de răspîndire. Doar un volum mare de complexe și de materiale, uniform repartizate în spațiu, pe microregiuni, și bine ordonate tipologic și cronologic, ar permite înregistrarea tuturor particularităților și implicit delimitarea precisă în spațiu a faciesurilor regionale.

Unele fenomene, cum ar fi pătrunderea amforelor romane cu inscripții și acumularea grăurilor de tezaure, au putut fi raportate totuși la anumite zone mai precise. Deși nu poate da încă o rezolvare definitivă, semnificația acestor zone oferă totuși importante puncte de sprijin.

Amforele romane cu inscripții în relief se găsesc grupate în Podișul Sucevei, pe o zonă delimitată spre sud de descoperirile de la Băiceni și Tîrpești, iar spre nord de aceea de la Cucorăni (fig. 19). Din cercetările de până acum ar rezulta o densitate ceva mai mică a locuirii dacice în această regiune, dar situația urmează a fi mai bine verificată prin investigațiile viitoare, mai ales că săpăturile sînt cu totul insuficiente. Așezările mai intens cercetate se situează la periferia de nord (Cucorăni, Șcheia) și de sud (Băiceni) a zonei, acolo unde și influențele din teritoriile dacice vecine sînt mai accentuate. De aceea, pentru a contura mai fidel particularitățile acestei grupe de descoperiri dacice, ar fi necesară studierea în aceeași măsură și a așezărilor din partea centrală a zonei, cum ar fi a aceloră din bazinul Șomuzului Mare și al Șomuzului Mic. Cercetarea necropolelor este abia la început. Singurele morminte cunoscute pînă nu demult erau acelea descoperite întîmplător la Suceava (str. Ana Ipătescu). Săpăturile mai recente de la Podeni (com. Bunești, jud. Suceava) au permis deja constatarea că prin unele particularități de ritual, ca și prin aspectul tipologic al inventarului din morminte, necropola de aici se deosebește întrucîtva de aceea de la Zvoriștea, situată puțin mai la nord⁴⁶².

Zona pe care se întîlnesc amforele romane cu ștampile în relief este lipsită de tezaure. Constatarea trebuie subliniată cu atît mai mult cu cît prezența tezaurelor este înregistrată atît în zona vecină de la nord (fig. 20), cît și în aceea de la sud (fig. 20—23).

Descoperirile de amfore și de alte produse romane în Podișul Sucevei arată că între populația dacică de aici și unele centre de producție și comerciale din Imperiul roman erau statornice în mod sigur legături comerciale constante. Gruparea amforelor cu ștampile în relief pe o anumită zonă mai restrînsă atestă că mărfurile romane nu pătrundeau la întîmplare în teritoriul dacilor liberi, ci că ele erau transportate și desfăcute în mod organizat, în anumite regiuni dinainte stabilite, potrivit unor reglementări perfectate între cei care ofereau produsele și cei care le cumpărau.

Produse romane asemănătoare pătrundeau concomitent la populații diferite din afara imperiului. Spre exemplu, amforele cu care se transporta ulei și vin erau în general de același tip și departajarea lor pe centre de producție nu poate fi făcută cu ușurință. Inscripțiile aplicate pe o parte din ele permit însă o regroupare după atelierele în care au fost lucrate. Apariția lor grupată și în regiunile de desfacere dovedește faptul că centrele de producție aveau la populațiile din afara imperiului anumite „zone” ca piață de desfacere. Acestea puteau fi învecinate sau despărțite de alte zone în care aceeași categorie de produse era importată din alt centru.

Amforele cu ștampile englife au pătruns în regiuni diferite din spațiul dacic (fig. 19). În genere, ele lipsesc din zona amforelor cu ștampile în relief, în care a fost semnalat doar un singur exemplar la periferia de nord (Cucorăni). Amforele din această categorie au avut așadar alte zone de desfacere.

⁴⁶¹ *Ibidem*, pl. I. La pl. III din aceeași monografie se dau necropolele considerate a fi carpice. Se observă că au fost incluse toate necropolele din secolele II—III e.n., cu excepția aceloră din extremitatea nordică a spațiului dintre Carpați și Prut. În ceea ce privește necropolele din Podișul Sucevei, cele din partea de sud (Buhalnița, Costești, Conțești) au fost considerate carpice,

în timp ce acelea din partea de nord (Suceava, Zvoriștea) au fost excluse dintre acestea. De aici ar trebui să înțelegem că Podișul Sucevei se afla împărțit, după Gh. Bichir, între carpi și o altă populație dacică.

⁴⁶² Săpăturile au fost efectuate de Mircea Ignat, care ne-a comunicat și aprecierea făcută în urma comparației necropolelor de la Podeni și Zvoriștea.

Amforele avînd inscripții cu vopsea roșie au avut de asemenea mai multe zone de desfacere. Ele lipsesc total din aria de răspîndire a amforelor cu ștampile în relief, găsindu-se aproximativ în aceleași zone în care s-au descoperit și amfore cu ștampile englife (fig. 19).

În legătură cu „zonele de desfacere” a produselor romane în teritoriul dacic liber se pun cîteva întrebări asupra cărora trebuie să ne oprim cu multă atenție. Actualmente nu dispunem de informații suficiente pentru a stabili toate aceste zone cu care negustorii romani întrețineau legături comerciale. Una dintre ele era cu siguranță aceea indicată de aria descoperirilor de amfore cu ștampile în relief din Podișul Sucevei (fig. 19). Dar în afara ei au mai existat și altele, așa cum o sugerează, spre exemplu, gruparea amforelor avînd inscripții cu vopsea roșie din bazinul cursului inferior al Moldovei. Semnalarea lor pe valea Bistriței (Roznov), precum și la regiunea de contact dintre Podișul Central Moldovenesc și Cîmpia Jijiei (Dumbrava), arată că această categorie de amfore a pătruns în cel puțin trei zone ale teritoriului dacic de la est de Carpați. O situație similară au avut-o și amforele cu ștampile englife, semnalate în Podișul Central Moldovenesc (Vaslui), pe valea Bistriței (Roznov), în bazinul cursului inferior al Moldovei (Văleni, Poiana—Dulcești) și în zona de nord a Podișului Sucevei (Cucorăni).

Un amănunt ce nu trebuie scăpat din vedere este acela că aceste zone nu erau stabilite în mod arbitrar de cei care-și trimiteau aici mărfurile. Dimpotrivă, ele se constituiseră în cadrul evoluției interne a societății dacice și reprezentau partenerii cu care negustorii străini (romani) tratau raporturile lor comerciale. În mod firesc, trebuiau reglementate atît problemele referitoare la desfacerea mărfurilor, cît și acelea cu privire la securitatea lor în timpul tranzitului prin alte zone. Prin urmare, cea mai firească ipoteză pe care am pute-o avansa acum ar fi aceea că aceste zone reprezentau mici formațiuni teritoriale, apărute în urma destrămării statului dac centralizat din vremea lui Deccebal.

Aprecierile formulate succint pe baza răspîndirii amforelor romane cu inscripții la dacii liberi sînt confirmate și de analiza tezaurilor monetare. Cartate pe hărți, potrivit etapelor cronologice, acestea ne dezvăluie aspecte neașteptate în ceea ce privește repartitia lor geografică. Astfel, analiza *grupărilor de tezaure* clasificate după monedele *terminus post quem* oferă cîteva concluzii ce merită a fi reținute, chiar dacă statistica actuală nu este definitivă și urmează a fi completată cu noi descoperiri. Numărul de tezaure care intră în componența grupelor diferă foarte mult de la o etapă la alta. Spre exemplu, grupa de tezaure încheiate cu emisiuni de la Antoninus Pius cuprinde doar 3 descoperiri, în timp ce acelea cu ultimele emisiuni din perioada lui Marcus Aurelius, Commodus ori din primii ani de domnie (193—196) ai lui Septimius Severus ajung uneori pînă la 5—9 descoperiri. În sfîrșit, tezaurele cu monede *terminus post quem* de la Septimius Severus ulterioare anului 196 formează din nou grupări mici.

Arealele în care au avut loc acumulări de monedă romană diferă de la o etapă la alta. În prima perioadă (Hadrian—Antoninus Pius) par să existe două regiuni distincte de constituire a tezaurilor. Prima regiune, situată pe cursul superior al Siretului, este restrînsă ca spațiu; tezaurele îngropate aici sînt mai puține și se limitează de fapt la perioada Hadrian—Antoninus Pius (fig. 20). Cea de a doua regiune trebuie extinsă aproximativ la tot cursul mijlociu al Siretului, în care se conturează un mare număr de grupări de tezaure din diferite perioade. Unele dintre ele se suprapun peste arealele altora mai vechi, ceea ce arată că fenomenul de acumulare a monedei romane, de constituire a grupărilor de tezaure și de îngropare a lor, continua. Alte grupări însă nu au mai fost continuate și în etapele următoare, arătînd că fenomenul a fost limitat în timp.

Prima zonă cu grupări de tezaure din regiunea Siretului Mijlociu este aceea de la confluența acestuia cu Moldova, cuprinzînd spre est inclusiv șeaua Ruginoasa—Strunga. După ce pentru perioada lui Antoninus Pius se semnalează un singur tezaur (fig. 20), procesul de constituire a grupărilor de tezaure în această microregiune se desfășoară cu intensitate în vremea împăraților Marcus Aurelius și Commodus, cînd apar concentrări mari de cinci (fig. 21) și respectiv nouă (fig. 22) tezaure. În schimb, pe timpul lui Septimius Severus numărul tezaurilor scade la trei (fig. 23).

Cea de a doua microregiune cu grupări de tezaure cuprinde bazinul cursului inferior al Bistriței. Fenomenul începe pe vremea lui Antoninus Pius (3 tezaure), este întrerupt pe toată durata domniei lui Marcus Aurelius (161—180), reapare în vremea lui Commodus (5 tezaure) și,

situație nemaiîntâlnită în altă parte a teritoriului dacic liber est-carpatic, se amplifică în timpul lui Septimius Severus (7 tezaure). Curioasă rămîne absența, deocamdată totală, de aici a tezaurelor cu monede *terminus post quem* de la Marcus Aurelius.

În imediata vecinătate a grupei precedente, pe malul stîng al Siretului, a fost reperată o a treia zonă de grupare masivă a tezaurelor, datînd tocmai din perioada lui Marcus Aurelius. Apariția este cu totul surprinzătoare, mai ales dacă se au în vedere proporțiile ei (8 tezaure) și de asemenea faptul că nu este nici precedată și nici continuată de alte grupări de tezaure.

Grupările de tezaure aflate mai la sud sînt în general mici, se eșalonează pe o durată mai scurtă și par să fi avut o importanță mai redusă. Astfel, tezaurele de la confluența Tazlăului cu Trotușul din vremea lui Antoninus Pius (fig. 20), ca și acelea de la confluența Siretului cu Trotușul de pe timpul lui Commodus (fig. 22), nu reprezintă grupări semnificative. O grupare de tezaure mai bine individualizată zonal, deși de o consistență mai redusă, era aceea din regiunea rîurilor Berheci—Tutova. Ea a fost semnalată în vremea lui Marcus Aurelius în bazinul Berheciului (fig. 21) și apoi ușor deplasată spre est, în bazinul Tutovei, pe timpul lui Commodus (fig. 22). În sfîrșit, o altă grupă de tezaure ar fi de menționat pe cursul superior al Tutovei și în bazinul Rahovei, în perioada lui Septimius Severus (fig. 23).

Din descoperirile existente rezultă că de fapt trei au fost zonele principale de grupare a tezaurelor. Evoluția acumulărilor nu este însă aceeași. În prima zonă, numărul tezaurelor este în creștere pînă la Commodus (7 tezaure) și scade vertiginos pe timpul lui Septimius Severus (3 tezaure), în zona a doua (Valea Bistriței) numărul lor continuă să crească chiar în perioada lui Septimius Severus (7 tezaure), iar în zona a treia înregistrăm o concentrare de tezaure numai pe vremea lui Marcus Aurelius. De aici rezultă că acumulările se făceau independent în cuprinsul fiecărei zone, indiferent dacă procesul continua sau nu să se desfășoare în regiunile vecine.

Apariția și dispariția bruscă a grupărilor de tezaure în anumite zone nu pot fi puse decît pe seama raporturilor dintre dacii liberi și romani, adică dintre cei care acumulau și cei care ofereau monedă. Altfel spus, dinamica acumulărilor de tezaure din teritoriul dacilor liberi reflectă natura raporturilor acestora cu romanii. Situația constatată sugerează că marea majoritate a monedelor din grupările de tezaure provin în primul rînd din stipendii. Cei care primeau stipendii trebuie să fi avut totodată și unele avantaje în ceea ce privește schimburile comerciale pe care le făceau cu Imperiul roman, prin care aceștia obțineau bineînțeles o cantitate mai mare de monedă ce putea fi teaurizată. La fel, cei cărora li se retrăgeau stipendiile aveau probabil și unele restricții în desfășurarea comerțului, ceea ce micșora cantitatea de monedă ce ar fi putut fi teaurizată.

Ipoteza că majoritatea tezaurelor provin din stipendii și nu din schimburile comerciale este susținută și de împrejurarea că în unele teritorii dacice angajate în schimburi comerciale cu Imperiul roman lipsesc grupările de tezaure. Spre exemplu, în partea centrală și de sud a Podișului Sucevei, cu așezări dacice întinse, în care apare multă ceramică romană, ceea ce presupune un comerț intens cu Imperiul roman, nu se găsesc grupe de tezaure. Evoluția grupărilor de tezaure de pe cursul inferior al Bistriței sugerează și ea că la baza constituirii acestora stau stipendiile; numai prin încetarea plăților temporare de stipendii s-ar putea explica absența tezaurelor în această zonă pe vremea lui Marcus Aurelius. De asemenea, apariția unei grupări masive de tezaure în stînga Siretului mijlociu n-ar putea fi explicată decît tot prin încasarea unor substanțiale stipendii în timpul domniei aceluiași împărat.

Îngropările de tezaure au loc acolo unde și atunci cînd se face acumulare de monedă. Acest fapt este sugerat foarte clar de aceeași grupare din stînga Siretului, în care cele 7 tezaure au fost acumulate în perioada lui Marcus Aurelius și tot atunci au fost ascunse. O îngropare a lor ulterioară domniei lui Marcus Aurelius ar fi adăugat și monede mai tîrzii, cel puțin la unele din tezaure. Această observație ne face să considerăm destul de întemeiată presupunerea că tezaurele erau îngropate la scurt timp de la primirea monedei. Constatările făcute arată că, cel puțin pentru spațiul și epoca la care ne referim, monedele *terminus post quem* reflectă destul de exact data la care au fost ascunse tezaurele. Dacă aprecierea ar părea îndoielnică pentru tezaure izolate, ea devine mult mai sigură cînd este confirmată prin grupe compacte de tezaure.

Dispariția acumulărilor de tezaure din unele regiuni încă înainte de Septimius Severus apare destul de curioasă, mai ales dacă se are în vedere că fenomenul continuă în alte teritorii dacice din apropiere pînă în vremea acestui împărat. Observația formulată îndreptățește concluzia că politica Imperiului roman nu trata identic pe toți dacii liberi, ci în mod diferențiat, pe grupe regionale, în funcție de care se împărțeau și stipendiile. De asemenea, mai trebuie subliniat faptul că raporturile dintre romani și aceste grupe regionale a dacilor liberi se modificau de la o etapă la alta, după cum o atestă evoluția grupărilor de tezaure din fiecare zonă.

Dar ce reprezentau aceste „zone” din teritoriul dacic liber față de care romanii aplicau o politică distinctă, oferindu-le subsidii sau retrăgîndu-le ? Ipoteza cea mai îndreptățită nu poate fi decît aceea că aceste regiuni reprezentau mici formațiuni teritoriale, apărute prin destrămarea statului dac din perioada lui Decebal, pe care romanii încercau să le țină cît mai dezbinat, activînd o politică abilă de stimulare a rivalităților dintre șefii locali.

Problematica pe care o ridică aceste formațiuni teritoriale ale dacilor liberi, la baza cărora ar putea sta eventual unele din vechile formațiuni politice, de dinainte de constituirea statului dac unitar, este foarte complexă. Criteriile de organizare și caracterul acestor structuri statale, viața lor economică, politică și socială, ca și raporturile dintre ele, sînt doar cîteva aspecte ce vor trebui studiate cu foarte mare atenție în viitor. Întinderea și localizarea tuturor acestor formațiuni și eventuala regrupare a unora din ele în anumite etape rămîn, de asemenea, probleme importante de rezolvat.

În prezent ar putea fi stabilite cu mai multă certitudine patru formațiuni teritoriale (fig. 24), situate prima în Podișul Sucevei (zona de răspîndire a amforelor cu ștampile în relief), a doua în zona de confluență a Moldovei cu Siretul, a treia în bazinul cursului inferior al Bistriței, iar a patra în stînga cursului mijlociu al Siretului (între confluența cu Moldova și Bistrița). Delimitarea lor este destul de precisă, iar descoperirile viitoare ar putea eventual aduce doar unele retușări de amănunt.

Identificarea populațiilor dacice din aceste patru regiuni este încă foarte dificilă. Geograful antic Ptolemeu (III, 8, 3) amintește numele a 15 populații din Dacia de dinainte de cucerirea romană. El nu localizează precis aceste populații în teritoriul Daciei, ci le prezintă doar în cinci grupe înșirate de la nord către sud ; la rîndul lor, populațiile din fiecare grupă sînt menționate în ordine de la vest către est :

- *Anartoi, Teuriscoi, Coistobocoi,*
- *Predavensioi, Ratacensioi, Caucoensioi,*
- *Biefoi, Buridavensioi, Cotensioi,*
- *Albocensioi, Potulatensioi, Sensioi,*
- *Saldensioi, Ceiagisoi, Piefigoi.*

Referitor la denumirile folosite, amintim observația mai veche că o parte din ele, și anume acelea cu nume luate după o localitate, ar fi „triburi teritoriale”, care „și-au pierdut caracterul primitiv-gentilic”⁴⁶³. Dintre populațiile menționate de Ptolemeu, următoarele cinci ar trebui situate în părțile de răsărit ale Daciei, începînd de la nord spre sud : costobocii, caucoensii, cotensii, sensii și piefigii. Observăm că autorul nu amintește pe carpi, ceea ce înseamnă că lista nu cuprinde toate populațiile din Dacia, ci numai pe unele din ele, probabil pe cele mai importante. Prin urmare, la data cînd geograful antic își redacta lucrarea, la mijlocul secolului al II-lea e.n., carpii nu aveau încă un loc important între celelalte populații dacice. Dealtfel, numele lor este menționat mult mai tîrziu în izvoarele scrise, abia în anul 238⁴⁶⁴.

⁴⁶³ N. Gostar, *Numele și originea costobocilor*, în *Cercet. Ist.*, 1970, p. 109.

⁴⁶⁴ Idem, *Les titres impériaux Dacicus maximus et Carpicus maximus*, în *Actes de la XIIe Conférence Internationale d'Étude Classiques. EIRENE, Cluj-Napoca*,

2—7 octombrie 1972, București—Amsterdam, 1975, p. 238. Pentru unele denumiri mai vechi, care ar putea aminti pe carpi sau alte populații înrudite cu aceștia, vezi Gh. Bichir, *Cultura carpică*, p. 155—161.

Informațiile oferite de izvoarele scrise lasă să se înțeleagă că, în prima jumătate a secolului III, carpicii ocupau un loc de frunte între celelalte populații dacice libere din regiunile est-carpătice. Autoritatea lor este recunoscută, iar atacurile organizate împotriva Imperiului roman, la care își asociază uneori pe sarmați și pe goți, sînt de o forță rar întîlnită, mai ales pînă în vremea lui Filip Arabul (244—249). Pentru a înlătura pericolul atacurilor carpice, romanii le plătesc substanțiale stipendii.

În legătură cu aceste subsidii atribuite carpilor trebuie să punem și una din zonele cu mari concentrări de tezaure semnalate anterior. Dintre acestea, sîntem de părere că numai două zone cu grupări de tezaure, așadar două formațiuni teritoriale, ar putea intra în discuție, prima fiind aceea de la confluența Moldovei cu Siretul, iar a doua de pe valea Bistriței. În prima din ele, grupările de tezaure datează de la Marcus Aurelius (161—180) și de la Commodus (180—192), iar în cea de a doua, după un început timid în perioada lui Antoninus Pius (138—161), dar întrerupt pe vremea lui Marcus Aurelius, ele reapar pe timpul lui Commodus și se înmulțesc neașteptat în perioada lui Septimius Severus (193—211). Romanii plăteau subsidiile în raport de pericolul și de forța de atac pe care o puteau desfășura populațiile respective într-un moment sau altul. Prin urmare, ar fi de presupus că formațiunea teritorială a dacilor liberi de pe valea Bistriței, care primea importante stipendii (9 tezaure), se afla pe timpul lui Septimius Severus în plină ascensiune, iar formațiunea teritorială de la confluența Moldovei cu Siretul, care primea în vremea aceluiași împărat mult mai puține stipendii (3 tezaure), se găsea în declin. Dacă raționamentul de mai sus poate fi luat în considerare, atunci am avea un prim indiciu despre localizarea carpilor pe valea Bistriței. Absența tezaurelor de la Marcus Aurelius (161—180) pe valea Bistriței (fig. 21) ar putea arăta că în etapa respectivă carpicii încă nu reprezentau o forță de temut pentru romani. Faptul că la mijlocul secolului al II-lea ei nu sînt trecuți nici pe lista populațiilor din Dacia întocmită de Ptolemeu, vine ca o confirmare că numai ceva mai tîrziu au reușit carpicii să se afirme pe plan politic și militar. Adevărata lor ascensiune începe prin urmare în perioada lui Commodus.

Extinderea zonelor în care se primesc stipendii și se îngroapă tezaure pe timpul lui Commodus (fig. 22) ar putea fi pusă probabil tot pe seama carpilor, care își largesc autoritatea și asupra altor daci liberi, pe care îi asociază la incursiunile din Imperiul roman. Dacă limita maximă de răspîndire a tezaurelor din vremea acestui împărat reprezintă și limita aproximativă a zonei de autoritate carpică asupra altor neamuri dacice este foarte greu de precizat. Fără a putea aduce deocamdată argumente, presupunem totuși că autoritatea carpilor depășea limita ariei de răspîndire a tezaurelor.

Încercarea de a identifica și alte populații dacice din lista lui Ptolemeu cu formațiunile teritoriale stabilite pe baza amforelor cu inscripții și a tezaurelor monetare este extrem de dificilă. Pentru moment am încerca să avansăm o ipoteză cu privire doar la caucoensi. Aceștia se aflau, după informația lui Ptolemeu (III, 8, 3), către marginea de răsărit a Daciei. Tot în marginea de est a Daciei se mai aflau, față de caucoensi, la nord costobocii, iar la sud cotensii, apoi mai la sud sensii și cel mai la sud piefigii. Așadar, caucoensii ar trebui localizați în jumătatea nordică a marginii răsăritene a Daciei, adică într-o regiune ce ar putea fi situată prin centrul Moldovei.

Despre *Țara caucoensilor* (Caucaland) ni s-a păstrat o știre de cel mai mare interes la Amm. Marcellinus. Relatînd despre încercarea disperată a unor populații de la nordul Dunării de a scăpa de invazia nimicitoare a hunilor și de a găsi adăpost în provinciile Imperiului roman, autorul menționat scrie: „2. În timp ce se petreceau aceste lucruri la hotare, s-au răspîndit zvonuri înspăimîntătoare despre noi primejdii, mai grozave decît cele obișnuite, anume că neamurile de la miazănoapte se află în mișcare și că, pe întreaga întindere de la marcomani și cvazi pînă în Pont, un mare număr de populații barbare necunoscute, fiind izgonite din lăcașurile lor de o putere neașteptată, rătăcesc lîngă fluviul Istru, răsfiirați ici și colo împreună cu ființele lor scumpe ... 4. Dar încrederea în cele petrecute creștea mereu și a fost întărită mai pe urmă de sosirea unor soli străini,

care cereau cu rugămintă stăruitoare ca mulțimea cea fugară să fie primită dincoace de fluviu”⁴⁶⁵. După ce arată că o parte a thervingilor conduși de Alavivus și Fritigern au primit permisiunea împăratului roman să treacă la sudul Dunării⁴⁶⁶, același autor ne informează despre situația altor cete de goți ajunse pe malul drept al fluviului: „12. În aceste zile s-a apropiat între timp de malurile Dunării și Vithericus, regele greuthungilor, împreună cu Alatheus și Safrax, care îl stăpîneau cu autoritatea lor, așîderea și cu Farnobius, și au trimis în grabă soli la împărat cu rugămintă stăruitoare să-i primească și pe dinșii în imperiu cu aceeași îngăduință. 13. Ei au fost respinși, deoarece așa părea că cer interesele statului, și nu știau ce să facă, iar Athanaric, de teamă să nu i se întîmple la fel, s-a retras și el amintindu-și că odinioară, în timpul unor tratative, respinsese propunerile lui Valens sub motivul că ar fi legat prin jurămint să nu calce niciodată pe pămîntul roman și cu acest pretext silise pe împărat să semneze pacea în mijlocul fluviului. Așadar fiindu-i teamă că această dușmănie durează încă, el s-a retras împreună cu toți ai săi într-un loc din Caucaland, greu de pătruns din pricina pădurilor și munților înalți, după ce a izgonit de acolo pe sarmați”⁴⁶⁷.

Prin urmare, după ce a fost surprins de huni construind fortificația împotriva lor, Athanaric abandonează lucrările și vine mai întîi la Dunăre cu thervingii pe care-i mai avea sub ascultare, pentru a trece în imperiu. De teamă să nu fie refuzat, cum se întîmplase și altor șefi goți, el renunță pentru moment la această alternativă și de la Dunăre se retrage într-un loc din Caucaland. Reținem deci că Athanaric a trebuit să înainteze spre nord și să intre în „Țara caucoensilor” venind dinspre sud, de la Dunăre. De asemenea, din același text rezultă că regele therving ocupă doar un loc din Caucaland și nu toată „Țara caucoensilor”.

Tot Amm. Marcellinus ne oferă alte două prețioase informații despre „Țara caucoensilor”. Prima are în vedere aspectul geografic al acestui ținut, despre care ne relatează că era „greu de pătruns din pricina pădurilor și munților înalți”. Cea de a doua informație se referă la aspectul demografic al regiunii, precizînd că în acel loc din Caucaland, în care a poposit pentru scurtă vreme Athanaric, locuiau mai înainte sarmați, pe care noii veniți îi alungă.

Încercînd să localizăm această țară a caucoensilor, aflată într-un ținut cu relief accidentat, acoperit de păduri și în care sălășluiau anterior și unele grupuri sarmatice, observăm că cea care ar corespunde cel mai mult informațiilor lui Amm. Marcellinus ar fi o zonă din Podișul Bîrladului, adiacentă râului cu același nume. Într-adevăr, regiunea are un relief destul de accidentat, fiind odinioară acoperită cu întinse păduri din care unele resturi s-au mai păstrat pînă în zilele noastre. Important este și faptul că pe valea Bîrladului au fost semnalate și unele grupe de morminte sarmatice, mai ales în zona de confluență cu Tutova, datînd din secolul III e.n. (fig. 18), care ar putea atesta pe sarmații a căror urmași au fost izgoniți de către Athanaric. Dacă la aceasta adăugăm că și după lista lui Ptolemeu (III, 8, 3) tot în această regiune ar fi de căutat neamul caucoensilor, atunci situarea *Caucaland*-ului într-o zonă din Podișul Bîrladului capătă încă o confirmare. Retragera lui Athanaric de la Dunăre spre Caucaland putea să aibă loc astfel fără prea mari dificultăți, urmînd cursul Bîrladului de la sud spre nord. În ceea ce privește tezaurile monetare din această zonă, de pe vremea lui Commodus și a lui Septimius Severus (fig. 22—23), ele ar putea aparține așadar caucoensilor.

Localizarea caucoensilor într-o zonă apropiată de aceea propusă mai sus a fost făcută recent și de N. Gostar. El arată că localitatea *Caucis*, una din cele mai importante așezări dacice, de la care și-au luat numele caucoensii, trebuie situată undeva în centrul Moldovei. El presupunea că localitatea *Caucis* ar putea fi identificată cu așezarea de la Brad sau cu aceea de la Răcățâu, neexcluzînd însă și alte posibilități de localizare⁴⁶⁸.

Între populațiile menționate de Ptolemeu (III, 8, 3) figurează și costobocii, situați în părțile de nord-est ale Daciei. Identificarea lor cu grupul de descoperiri de tip Lipița, propusă și comentată în numeroase lucrări apărute, este aproape unanim acceptată și nu mai este ne-

⁴⁶⁵ Amm. Marcellinus, XXXI, 4, 2, 4. Traducerea de H. Mihăescu, în *Fontes Historiae Dacorumanae*, II, București, 1970, p. 135.

⁴⁶⁶ Amm. Marcellinus, XXXI, 4, 8.

⁴⁶⁷ *Ibidem*, XXXI, 4, 12—13.

⁴⁶⁸ N. Gostar, *ΚΑΥΚΟΗΝΣΙΟΙ* (*Ptolémée, III, 8,3*), în *Thracodacica*, București, 1976, p. 269.

cesar să ne oprim asupra ei. Subliniem, totuși, că grupul Lipița este răspândit doar în bazinul Nistrului superior, iar descoperirile ce au fost semnalate mai la sud aparțin altor populații dacice, așa cum în mod justificat atrăgea atenția mai recent și V. M. Cigilik⁴⁶⁹.

Deocamdată este greu de răspuns ce organizare aveau aceste formațiuni teritoriale. Numele „Caucaland” înseamnă *Țara caucoensilor*, dar conținutul noțiunii rămâne încă neclar. Faptul că în fruntea costobocilor se afla un rege, ca cel amintit (Pieporus) de o inscripție descoperită la Roma⁴⁷⁰, atestă ideea că și formațiunile teritoriale ale celorlalte populații dacice ar fi putut avea asemenea regi. Care erau atribuțiile lor nu se poate ști. Oricum, existența acestor regi arată că ne aflăm în prezența unor formațiuni statale care preluaseră pe plan local, pentru anumite teritorii mai restrinse, funcțiile statului centralizat de mai înainte.

Nu știm încă dacă există un centru de unde „regele” își exercita puterea și nici dacă acesta își moșteneva funcția ori era ales. La unele întrebări se va putea răspunde probabil abia după ce măcar zona uneia din formațiunile teritoriale va fi cercetată intens. Descoperirile existente ne oferă totuși unele sugestii semnificative. Spre exemplu, cele trei tezaure cu monede de argint de la Muncelul de Sus⁴⁷¹ sugerează că aici era una din cele mai prospere așezări ale dacilor liberi de la răsărit de Carpați. Apariția în același loc și a unui splendid tezaur cuprinzând 7 vase de argint⁴⁷² face ca așezarea respectivă să se detașeze net de toate celelalte. Proprietarul acestui tezaur era, fără îndoială, una dintre cele mai însemnate persoane din această localitate antică, un șef al cărui rang în ierarhia socială dacică era probabil foarte înalt⁴⁷³. Dacă autoritatea sa era limitată numai la așezarea în care-și avea reședința, ori se exercita și asupra altora, eventual chiar asupra întregii formațiuni teritoriale de la confluența Siretului cu Moldova, nu știm. Ultima variantă nu trebuie exclusă, deoarece înfățișarea unei așezări ce îndeplinea rolul de centru politic al formațiunii teritoriale, cu atribute importante și în viața economică și spirituală, se deosebea probabil de celelalte doar printr-un grad mai ridicat de dezvoltare, fără a avea însă un caracter urban.

Nu departe de Muncelul de Sus, într-o altă așezare dacică de la Săbăoani, situată în cuprinsul aceleiași formațiuni teritoriale de la confluența Siretului cu Moldova, a fost găsită o garnitură de harnașament de paradă, cu piese din bronz placate cu foiță de argint⁴⁷⁴. Chiar dacă această descoperire nu se ridică la valoarea aceloră de la Muncelul de Sus, este de presupus totuși că garnitura de harnașament de paradă de la Săbăoani indică un proprietar foarte înstărit, care făcea parte din aristocrația dacică.

În categoria descoperirilor de importanță și semnificație deosebită trebuie să includem și marile tezaure, cuprinzând mii de monede de argint, cum ar fi acelea de la Măgura⁴⁷⁵ și de la Puriceni⁴⁷⁶, ambele situate în cuprinsul formațiunii teritoriale din bazinul Bistriței. Proprietar a 2 830 de monede de argint (Măgura), sau chiar numai a 1 170 de piese de același fel (Puriceni), nu putea fi decît un reprezentant al aristocrației de cel mai înalt rang. Prin proporțiile sale, tezaurul de la Măgura ar putea fi pus și el eventual pe seama unui șef al formațiunii teritoriale de pe valea Bistriței.

Celelalte tezaure monetare, unele destul de mari, cuprinzând sute de monede de argint, dar care nu ajung la valoarea aceloră amintite mai sus, au aparținut probabil unor persoane din categorii sociale intermediare. Între aceștia trebuie să-i cuprindem probabil și pe unii șefi militari, și pe unii negustori etc. Aceste tezaure reprezintă o clasă socială de persoane cel puțin înstărite, care trăiau pe întreg cuprinsul formațiunii teritoriale din care făceau parte. Ele își îngropau avutul de preț în zona așezărilor în care locuiau, așa încît aria de răspîndire

⁴⁶⁹ V. M. Cigilik, *op. cit.*, p. 152.

⁴⁷⁰ CIL, VI, 1801.

⁴⁷¹ V. Mihăilescu-Bîrliba, I. Mitrea, *op. cit.*, în *Carpica*, 10, 1978, p. 164. Informații despre al treilea tezaur de la Ș. Sanie.

⁴⁷² *Ibidem*, p. 163–177.

⁴⁷³ *Ibidem*, p. 177.

⁴⁷⁴ V. Ursachi, *op. cit.*, în *MemAntiq*, 1, 1969, p. 327–337.

⁴⁷⁵ V. Mihăilescu-Bîrliba, I. Mitrea, *Tezaurul de la Măgura*, Bacău, 1977.

⁴⁷⁶ V. Mihăilescu-Bîrliba, *Tezaurul de denari romani imperiali de la Puriceni*, în *MemAntiq*, 4–5, 1972–1973, p. 125–230.

a unei grupări de tezaure cuprinde aproape întregul teritoriu pe care se exercita autoritatea formațiunii teritoriale respective.

Presupunerea că vechile așezări fortificate să fi îndeplinit inițial și rolul de centre politice ale unor formațiuni dacice nu poate fi exclusă. Ca exemplu se poate menționa așezarea de la Piatra Neamț-Bîlca Doamnei, situată în teritoriul pe care mai târziu se va constitui formațiunea teritorială a dacilor liberi din bazinul Bistriței. În schimb, așezările fortificate de la Brad și de la Răcătău se găsesc la marginea de nord și respectiv de sud a zonei pe care va apărea o formațiune teritorială (pe stînga cursului mijlociu al Siretului; fig. 21; 24) în secolele II—III e.n., ceea ce întărește ideea că la amplasarea celor două cetăți, în perioada Latène III, s-a ținut seama de unitatea sistemului de apărare al statului centralizat și nu de interesele eventualelor grupări locale existente sau pe cale de constituire.

* * *

Totalitatea informațiilor existente permit sesizarea a două etape importante în evoluția societății dacice de la răsărit de Carpați în intervalul dintre anii 106—275. Ele sînt despărțite cronologic de evenimentele din jurul anului 170, care se desfășoară pe un spațiu mai larg și la care participă și unii daci liberi. Despre costoboci, spre exemplu, cunoaștem că au organizat mai multe expediții în Moesia Inferior și au ajuns pînă în Grecia.

Departajarea celor două etape în cuprinsul așezărilor și necropolelor este foarte dificilă, întrucît ele nu sînt marcate prin depuneri arheologice distincte, bine separate stratigrafic. Unele materiale dacice și sarmatice, precum și unele depuneri din așezări, au fost datate mai timpuriu sau mai târziu⁴⁷⁷, pufund aparține primei și respectiv celei de a doua etape, dar nu există nici un fel de certitudine că acestea se datează strict pînă în anul 170, sau începînd numai cu această dată. Dar tipologia inventarului din așezările și necropolele dacice, ale cărei detalii foarte necesare vor trebui puse la punct în lucrări speciale de analiză, ne interesează mai puțin în acest context, întrucît referirile pe care le facem aici au în vedere situația istorică generală, pentru aprecierea căreia putem apela și la alte categorii de informații, cum ar fi izvoarele scrise, tezaurele monetare etc.

Prima etapă se caracterizează în general printr-o acumulare redusă de monedă romană. Astfel, în tot spațiul dintre Prut și Carpați înregistrăm doar două tezaure din vremea lui Hadrian (fig. 20 a). De asemenea, și tezaurele din vremea lui Antoninus Pius sînt destul de puține, întîlnindu-se doar o singură grupare pe valea Bistriței, compusă și aceea doar din trei tezaure (fig. 20 b). Această situație ar fi de natură să sugereze că stipendiile acordate dacilor liberi erau încă foarte reduse în această primă etapă. Dealtfel, după înfrîngerea severă a dacilor, romanii nu erau nevoiți să le acorde stipendii. Acestea vor fi plătite mai târziu, după refacerea și reorganizarea forțelor dacice. Subsidiile vor fi relativ mici pe vremea lui Antoninus Pius și a lui Marcus Aurelius, pînă în anul 170. S-ar părea că o cantitate ceva mai mare de monedă romană primesc doar dacia liberi de pe valea Bistriței (fig. 21 a), dar aprecierea rămîne deocamdată, evident, numai o ipoteză.

În ceea ce privește importul de produse romane, cu toate că nu s-a întocmit încă o statistică, se poate observa că volumul lor este mai mic în această etapă decît în cea următoare. Situația exactă rămîne a fi precizată însă prin cercetări viitoare.

Infiltrația nomazilor sarmați în teritoriul dacic est-carpatic este destul de redusă în prima etapă. Descoperirile sarmatice care ar putea fi atribuite cu mai multă siguranță acestui interval cronologic sînt puține și se caracterizează prin grupe mici de cîteva morminte (Vaslui⁴⁷⁸, Ștefănești⁴⁷⁹, Probota — mormintele mai vechi⁴⁸⁰).

⁴⁷⁷ Vezi observațiile lui Gh. Bichir, *Cultura carpică*, p. 147—154.

⁴⁷⁸ Al. Andronic, *Un mormînt sarmatic descoperit la Vaslui*, în *SCIV*, 14, 1963, 2, p. 347—360; idem, *În legătură cu datarea descoperirilor sarmatice de la Vaslui, în Carpica*, 11, 1979, 165—169.

⁴⁷⁹ N. Zaharia, M. Petrescu-Dimbovița, Em. Zaharia, *Așezări din Moldova*, p. 281, pl. CXLVIII, 7—29.

⁴⁸⁰ Majoritatea materialelor sînt încă nepublicate. Unele informații la Em. Zaharia și N. Zaharia, *Sondaful de salvare din necropola de la Probota*, în *Materiale*, 8, 1962, p. 599—606.

În sfârșit, referitor la prima etapă mai trebuie menționat că depunerile corespunzătoare din așezări sînt mai greu sesizabile și mai sărăcăcioase. De asemenea, mormintele ce ar putea fi încadrate în aceeași perioadă sînt lipsite de inventar sau cuprind cîteva piese de valoare minimă.

Cea de a doua etapă (170—275) găsește pe dacii liberi cu forțele refăcute și reorganizați, ce-i drept nu într-un singur stat, ci în mai multe formațiuni, care, în majoritatea lor, tind totuși la un moment dat să se unească sub autoritatea carpilor. Cantitatea mare de monede acordate unora din aceste formațiuni arată că ele reprezentau o forță de temut.

Plata stipendiilor substanțial mărite începe după evenimentele din anul 170, încă din perioada lui Marcus Aurelius (fig. 21 b). Pe vremea împăratului Commodus și în primii ani de domnie ai lui Septimius Severus (193—196) ele cresc și mai mult. De asemenea, la cei care au beneficiat de subsidii în vremea lui Marcus Aurelius se adaugă și alți daci liberi (fig. 22 ; 23 a). Creșterea vertiginoasă a stipendiilor atestă o schimbare importantă în politica romană, determinată de recunoașterea unor prefaceri interne calitative din societatea dacică, cu o prosperitate evidentă în viața economică, politică și militară. Reforma monetară din imperiu și schimbarea politicii de acordare a stipendiilor afectează și pe dacii liberi, la care înregistrăm din nou mai puține tezaure (fig. 23, b, c), dar recunoașterea potențialului de care aceștia dispun era făcută.

Momentul de retragere a stipendiilor consistente pare să fie însoțit și de o pătrundere mai accentuată a sarmaților. Aceștia se infiltrează pe anumite zone, făcîndu-și loc între unele formațiuni dacice sau pe teritoriul unora din ele. Ei o fac probabil cu învoirea sau chiar la îndemnul romanilor, care urmăreau să mai reducă forța dacică. În acest context trebuie remarcat că marea majoritate a descoperirilor sarmatice din teritoriul dacic liber est-carpatic datează din această perioadă.

Depunerile și complexele arheologice din așezările și necropolele dacice aparținînd acestei etape sînt mai consistente și au un inventar bogat și variat. Produsele romane apar în cantități mult mai mari și mai diversificate în comparație cu etapa precedentă. Obiectele de lux, cum ar fi paharele de sticlă ori podoabele de argint lucrate în tehnica filigranului, au acum o largă răspîndire. Prosperitatea tuturor așezărilor este evidentă.

În sfârșit, din această etapă trebuie să dateze probabil și valul Stoicani—Ploscuțeni, pe care dacii liberi, la inițiativa carpilor, îl ridică împotriva romanilor. N-ar fi exclus ca el să fi fost ridicat după încetarea stipendiilor, ca un act ostil noii politici a împăraților romani. Aceștia își îndreptau acum atenția spre un alt eveniment de proporții, și anume migrația gotică, ce punea în mare pericol granița romană, constituind un justificat motiv de neliniște.

IV. PERIOADA DINTRE RETRAGEREA STĂPÎNIRII ROMANE DIN DACIA ȘI INVAZIA HUNILOR (275 — 376)

A. RETRAGEREA AURELIANĂ

Acțiunea generală de repliere a frontierei romane pe aliniamentul Dunării în perioada Gallienus-Aurelianus a determinat și părăsirea teritoriului din sudul Moldovei aparținând de Moesia Inferior. Informații scrise cu privire la împrejurările și la perioada când a avut loc acest eveniment nu ni s-au păstrat. De vreme ce știrile referitoare la însăși părăsirea Daciei sînt puține și contradictorii, nu ne putem aștepta ca istoricii antici să fi surprins acest fenomen în spațiul moesic nord-dunărean, de proporții mult mai reduse decît provincia.

Ipoteza că zona romană de la răsărit de Siret ar fi fost părăsită în anul 242¹ sau cedată goților din anul 251², în urma victoriei acestora împotriva lui Decius, așadar înaintea retragerii din Dacia, este infirmată de cercetările arheologice efectuate la Tyras și la Barboși, unde a fost sesizată ridicarea unor noi construcții, ulterioare acestor date, precum și o circulație monetară neîntreruptă pînă în vremea lui Claudius II Gothicus. Abandonarea mai devreme a teritoriului roman de la est de Siret și a fortificațiilor de pe malul stîng al Dunării, în primul rînd a acelor de la Barboși, ar fi slăbit însuși sistemul de apărare al provinciei Dacia, mai ales al aceleia intra-carpatică, a cărei graniță (de est) rămînea descoperită și vulnerabilă la atacurile repetate, organizate de goți. Tocmai de aceea, din punct de vedere strategic, părăsirea teritoriului moesic nord-dunărean înaintea retragerii din Dacia pare cu totul improbabilă. Replierea frontierei s-a făcut organizat, pe aliniamente, avîndu-se permanent în vedere securitatea regiunilor încă neevacuate. O asemenea retragere a fost posibilă datorită faptului că ea s-a făcut într-o perioadă de relativă liniște și nu în cursul unor conflicte armate care să impună un ritm rapid și o anume desfășurare obligatorie a operațiunilor.

Armata și administrația romană din teritoriul aflat la nordul Dunării de Jos și pe litoralul nordic al Mării Negre au fost retrase probabil tot pe etape, în funcție de importanța fiecărui sector în sistemul de apărare al limesului dunărean. Spre exemplu, este de presupus că șirul de fortificații dintre Chilia și Barboși a fost părăsit treptat, începînd de la est către vest, adică în ordinea inversă a construirii lor³. Stabilirea cu mai multă exactitate a datei la care armatele romane s-au retras din fiecare fortificație va permite, fără îndoială, și fixarea precisă a etapelor de repliere pe zone. În acest context se cuvine a menționa că ar fi mai potrivit să se vorbească despre o *perioadă de retragere romană*, cu mai multe etape și nu despre un moment al retragerii. Chiar dacă se limitează la un interval relativ scurt, de cîțiva ani numai, retragerea romană reprezintă o acțiune de durată, desfășurată pe spații largi și eșalonată în timp. În lumina observațiilor făcute pînă acum, s-ar putea aprecia că retragerea din teritoriile moesice nord-dunărene și de pe litoralul nord-pontic s-a putut încheia numai după evacuarea aparatului administrativ și a trupelor din Dacia, adică nu mai devreme de anul 275. Începutul acestei operațiuni se situează probabil ceva mai înainte, poate chiar din vremea lui Gallienus.

¹ B. Mitrea, în *Istoria României*, 1, 1960, p. 643, 645.

² M. Macrea, în *Istoria României*, 1, 1960, p. 464—465.

³ Ridicarea valurilor de pămînt dintre Siret și lacul Sasic (sectoarele Șerbești—Tuluțești; Vadu lui

Isac — lacul Catalabug; lacul Catalabug — lacul Sasic) s-a făcut începînd de la vest către est, ceea ce arată și ordinea de prioritate a lor în sistemul de apărare a frontierei romane de la Dunărea de Jos.

Paralel cu retragerea, sau poate chiar încă înainte de declanșarea ei, au fost luate măsuri suplimentare de întărire a malului drept al Dunării cu noi fortificații, așa cum sugerează, spre exemplu, unele descoperiri din apropiere de Garvăn⁴. Desigur, mai trebuie ridicată și problema dacă retragerea a fost totală, sau dacă nu cumva unele garnizoane romane, mai puțin numeroase, au staționat în continuare în anumite puncte, având rolul unor capete de pod strategice în apărarea limesului, așa cum se constată în alte sectoare ale fluviului⁵. Este drept, pînă acum nu avem încă vreo dovadă arheologică despre păstrarea unor puncte întărite după retragerea aureliană (înainte de Constantin cel Mare !), în sectorul dintre Siret și lacul Sasik, dar aceasta s-ar putea datora și volumului destul de redus al cercetărilor.

Problemele ridicate de retragerea romană din teritoriul moesic nord-dunărean sînt asemănătoare cu acelea cunoscute și pentru provincia Dacia. Totuși, posibilitatea de a analiza aceste probleme în cazul regiunii pe care o discutăm este mult mai redusă, întrucît cercetările arheologice de pînă acum sînt cu totul insuficiente și privesc aproape în totalitate fortificațiile, adică tocmai acelea care au fost părăsite de romani. În schimb, așezările civile din preajma castelelor și a castror, ca și din restul *territorium*-ului roman, deci obiectivele în care viața a putut continua și după retragere, au fost complet neglijate. Astfel, datorită unor deficiențe de cercetare, nu cunoaștem încă antichitățile din perioada imediat următoare retragerii romane. Făcînd comparație cu provincia Dacia, unde mărturiile arheologice referitoare la continuitatea daco-romană după retragerea aureliană devin tot mai numeroase⁶, trebuie să presupunem o situație asemănătoare și pentru teritoriul de la nordul Dunării de Jos care a aparținut Moesiei. Dealtfel, două așezări din secolul IV (sau eventual din secolele III—IV e.n.), semnalate prin cercetări de suprafață în raza localităților de la Vinători și Tulucești⁷, situate în fostul teritoriu roman, aparțin, după materialul ceramic recoltat, populației daco-romane. Cele două așezări, la care se vor adăuga în viitor și altele, atestă cu certitudine continuitatea populației autohtone romanizate în sudul Moldovei și după retragerea aureliană.

O însemnare mai tîrzie făcută pe unul din manuscrisele lui Ptolemeu menționează că „în fața localității Noviodunum, de cealaltă parte a Dunării, se găsește Aliobrix, orașul goților”⁸. Această știre ne informează deci că localitatea mai veche Aliobrix, care în timpul ocupației romane făcuse parte din provincia Moesia, continua să existe și după retragerea aureliană. Expresia de „orașul goților” nu trebuie înțeleasă în sensul că populația lui ar fi fost alcătuită exclusiv sau în majoritate din goți, ci că localitatea Aliobrix se afla în acel timp sub autoritatea goților. Această informație scrisă ar constitui, prin urmare, dovada continuării unor așezări pînă în secolul al IV-lea sau poate chiar mai tîrziu. Locuitorii acestor așezări nu puteau fi alții decît cei care au rămas pe loc după retragerea aureliană, așadar o populație daco-romană, la care s-au putut adăuga și unele elemente venite din teritoriul dacic vecin, cum ar fi grupe de daci, goți și sarmați.

Replierea frontierei romane pe aliniamentul Dunării a avut importante urmări pentru teritoriul dacic est-carpatic, întocmai ca și pentru celelalte zone, de la nord și de la vest, rămase în stăpînirea dacilor liberi. Astfel, dispărea acum granița dintre zona romană și aceea clientelară dacică, situată pe linia valurilor Șerbești—Tulucești și Vadu lui Isac—Tatarbunar, ceea ce duce implicit și la căderea „frontierei” dintre zona clientelară și cea aparținînd dacilor liberi. În felul acesta se ajunge la dispariția granițelor oficiale dintre zone și de asemenea a statutului diferențiat al acestora. Cei care aspirau la moda de viață romană au avut posibilitatea să se așeze nestî-

⁴ Gh. Ștefan, *Dinogetia — a problem of ancient topography*, în *Dacia*, N.S., 2, 1958, p. 317—329; Em. Condurachi, *Les recherches archéologiques roumaines à la connaissance du limes romano-byzantin du Bas-Danube*, în *Rev. Roum. d'Hist.*, 8, 1969, 3, p. 447.

⁵ D. Tudor, în *Istoria României*, 1, 1960, p. 649—656.

⁶ C. Daicoviciu, *Problema continuității în Dacia*, în *AISC*, 3, 1936—1940, p. 200—270; idem, *La Transylvanie dans l'antiquité*, București, 1945, p. 189—264;

M. Macrea, *Monedele și părăsirea Daciei*, în *AISC*, 3, 1936—1940, p. 271—305; idem, în *Istoria României*, 1, 1960, p. 615—647; D. Protase, *Problema continuității în Dacia în lumina arheologiei și numismaticei*, București, 1966; O. Toropu, *Romanitatea tîrzie și străromânii în Dacia Traiană sud-carpatică (secolele III—XI)*, Craiova, 1976.

⁷ M. Brudiu, *Cercetări periegetice în sudul Moldovei*, în *Materiale*, 9, 1970, p. 513, 516, 524—526.

⁸ N. Gostar, *Aliobrix*, p. 992—993.

gheriți în teritoriul de curînd abandonat, iar unii din vechii locuitori de aici, îngrijorați de repetatele atacuri asupra lor, au căutat liniștea în regiuni mai ferite. În urma acestor evenimente are loc treptat un schimb de populație între zone, în cadrul căruia trebuie să reținem ca fapt important trecerea unor grupuri deja romanizate din zona de curînd abandonată în teritoriile dacice de la nord. Așa ar fi de explicat probabil unele așezări de caracter daco-roman, datînd din secolul al IV-lea e.n., semnalate în fosta zonă clientelară (Șivița)⁹, și — se pare chiar mult mai la nord — în teritoriul dacic liber (Pochidia)¹⁰. În același timp, ar trebui de presupus și o pătrundere a unor grupe de populații de la nord spre sud, adică din teritoriile dacice libere spre fosta zonă romană, grupe care au fost cuprinse și ele ulterior în procesul de romanizare. Prin urmare, replierea graniței romane a avut ca efect începutul unei restructurări etnice în teritoriile dacice răsăritene, care s-a desfășurat treptat, de la sud spre nord, și a ajutat extinderea romanității. Iar fenomenul de restructurare etnică în favoarea romanității a cuprins întregul teritoriu dacic liber, de la est, de la nord și de la vest, creînd posibilitatea de a se reface mai tirziu unitatea etno-culturală pe tot spațiul Daciei independente de odinioară. Așa cum se va constata ulterior, această nouă unitate etno-culturală căpătase în numeroase compartimente ale structurii sale o esență daco-romană.

B. MIGRAȚIA GOȚILOR PE TERITORIUL DACIC

Prosperitatea economică, fastul și măreția Imperiului roman au atras, ca spre o țară a făgăduinței, numeroase popoare ale antichității. Ele veneau din regiuni apropiate sau mai depărtate și se aflau la un nivel inferior și inegal de dezvoltare și de organizare social-economică. Între acestea se numără și populațiile vechi germanice constituite ulterior în confederația de triburi condusă de goți. Înaintarea lor către Marea Neagră și spre Dunărea de Jos, cu implicații multiple și profunde în istoria Imperiului roman, a format obiectul unui număr impresionant de lucrări¹¹.

Atacurile gotice asupra litoralului pontic și a provinciilor romane dunărene au început a avea consistență încă din prima jumătate a secolului al III-lea, cînd romanii au fost nevoiți să le plătească subsidii¹². În migrația lor către Imperiul roman, populațiile germanice au trebuit să afecteze și teritoriul dacic. Începutul acestor presiuni a fost făcut încă din a doua jumătate a secolului al II-lea, cînd hasdingii au încercat să cucerească pămînturile costobocilor¹³. Înaintarea lor în teritoriul dacic este totuși foarte limitată în această vreme. Organizați în mici formațiuni teritoriale, dacii liberi se găsesc în plină ascensiune și nu pot fi învinși cu ușurință. Puterea lor militară este probată de forța cu care unii dintre ei atacă imperiul în anul 170¹⁴, precum și de împrejurarea că romanii le plăteau deja importante stipendii. De asemenea, interesele romane cereau ca populațiile germanice, cunoscute de multă vreme pentru spiritul lor războinic, să nu cucerească noi regiuni în vecinătatea imperiului, ci să rămîină cît mai departe de frontierele sale. Controlînd cu autoritate largi teritorii de dincolo de graniță, romanii au putut stăvili și întîrzia înaintarea populațiilor germanice către granița imperiului, deci și în acelea dacice, prin diverse

⁹ M. Brudiu, *op. cit.*, p. 524.

¹⁰ *Ibidem*, p. 526.

¹¹ Menționăm aici doar cîteva sinteze, în care pot fi găsite și ample referiri bibliografice. M. Ebert, *Südrussland im Altertum*, Bonn-Leipzig, 1921; C. Diclescu, *Die Wandalen und die Goten in Ungarn und Rumänien*, Würzburg, 1923; C. Patsch, *Die Völkerbewegung an der unteren Donau in der Zeit von Diokletian bis Heraklius*, Viena, 1928; L. Schmidt, *Geschichte der germanischen Frühzeit*, Köln, 1934; idem, *Geschichte der deutschen Stämme bis zum Ausgang der Völkerwanderung: Die Ostgermanen*, München, 1934; K. Schmidt, *Die Bekehrung der Ostgermanen zum Christentum. Der ostgermanische Arianismus*, Göttingen, 1939; G. Müller-Kuales, *Die Goten*, în H. Reinerth, *Vorgeschichte der deutschen*

Stämme: III, Ostgermanen und Nordgermanen, Leipzig-Berlin, 1940, p. 1 149—1 274; R. Wenskus, *Stammesbildung und Verfassung. Das Werden der frühmittelalterlichen gentes*, Köln-Graz, 1961; E. A. Thompson, *The Visigoths in the time of Ulfila*, Oxford, 1966; J. Svennung, *Jordanes und Scandia*, Stockholm, 1967; N. Wagner, *Getica. Untersuchungen zum Leben des Jordanes und zur frühen Geschichte der Goten*, Berlin, 1967; R. Hachmann, *Die Goten und Skandinavien*, Berlin, 1970; H. Wolfram, *Geschichte der Goten*, München, 1979.

¹² Petrus Patricius, fragm. 8.

¹³ Dio Cassius, LXXI, 12, 1.

¹⁴ Pausania, X, 34, 5. R. Vulpe, I. Barnea, *Din istoria Dobrogei. II, Romanii la Dunărea de Jos*, București, 1968, p. 158—163.

metode și procedee de pedepsire sau de recompensare a unora dintre conducătorii acestora. Eventualele încurajări făcute pentru cucerirea de noi teritorii se încadrau strict în limita politicii de dezbinare a vecinilor, deosebit de profitabilă pentru imperiu.

Retragerea aureliană va fi folosită de goți pentru a se apropia mai mult de frontiera romană, pătrunzând și pe o mare parte a teritoriului dacic. Puterea romană nu mai era în măsură să controleze cu eficiență regiunile vecine, ca odinioară, fiind nevoită să abandoneze chiar regiuni întinse din imperiu. Pe de altă parte, în urma deselor incursiuni făcute în Dacia și în Moesia și a numeroaselor lupte purtate cu armatele romane, forța militară a dacilor liberi a început să mai scadă, facilitând pătrunderea migratorilor. În prezent, se poate observa că populațiile germanice s-au infiltrat la început în arealul acelor formațiuni teritoriale dacice, a căror prosperitate și forță era mai redusă.

Intervalul de timp în care populațiile germanice au pătruns în teritoriul dacic, pentru a se stabili temporar, nu este cunoscut cu exactitate. Pe plan arheologic, fenomenul este însoțit de apariția complexului cultural Sîntana de Mureș, care în scurt timp va înlocui cultura de veche tradiție dacică. Prin urmare, pentru a reconstitui faptele istorice, se impune a stabili maniera și împrejurările în care o cultură o înlocuiește pe cealaltă, ca și semnificația pe plan etno-cultural a acestui proces. Aspecte importante ale acestei probleme sînt încă insuficient cunoscute, fapt pentru care observațiile ce urmează au nu numai menirea de a încerca o sesizare și, pe măsura posibilului, o rezolvare a lor, ci de a determina pe viitor o mai atentă și stăruitoare cercetare.

În cîteva așezări aparținînd dacilor liberi au fost semnalate unele tipuri de vase oarecum străine de olăria dacică. Spre exemplu, cele șapte cănițe descoperite în groapa nr. 13 din așezarea de la Poiana-Dulcești, punctul Varniță (fig. 25, 2—8), au trăsături formale care le situează mai mult în cultura Sîntana de Mureș decît în cultura dacilor liberi. Ele au gîtul de formă cilindrică sau ușor tronconică cu baza mică în jos (trunchi de con răsturnat) și cu marginea în general dreaptă, ceea ce reprezintă în mod cert o caracteristică întîlnită în cultura Sîntana de Mureș¹⁵. Este drept, cănițele din cultura dacică au gîtul tot de formă tronconică, dar în poziția cu baza mare în jos, marginea lor fiind evazată (fig. 25, 1). În ceea ce privește torțile celor șapte cănițe, majoritatea lor au secțiunea aproximativ circulară, întocmai ca în ceramica de tip Sîntana de Mureș¹⁶. Aceasta spre deosebire de exemplarele dacice, care au torțile din bandă cu șanțuire longitudinală. În sfîrșit, ar mai fi de menționat maniera diferită de prindere a torților, care la cele șapte cănițe cad aproximativ perpendicular pe gîtul vaselor. Prin această particularitate ele se aseamănă perfect cu exemplarele din cultura Sîntana de Mureș¹⁷ și se deosebesc de cănițele dacice, a căror toartă la partea de sus este arcuită și prinsă oblic de peretele vasului. Cănițe cu detalii tipologice asemănătoare acelor de la Poiana—Dulcești (groapa nr. 13 de la punctul Varniță) au mai fost semnalate și în alte așezări dacice, cum ar fi la Piatra Neamț (punctele Lutărie și Dărmănești)¹⁸ și Cîndești (Dealul Varnițelor)¹⁹. Menționăm însă că detaliile tipologice amintite nu apar totdeauna împreună. Astfel, la unele cănițe avînd gîtul tronconic cu baza mare în jos se întîlnesc torți cu partea de sus prinsă în poziție perpendiculară pe peretele vasului²⁰.

Detaliile tipologice amintite, specifice culturii Sîntana de Mureș din secolul IV e.n., ar putea fi interpretate ca aparținînd unui orizont cultural ulterior așezării dacice de la Poiana—Dulcești, punctul Varniță. Combinarea uneori pe același exemplar a elementelor arhaice (gît tronconic avînd baza mare jos) cu altele noi (toarta cu partea de sus perpendiculară pe peretele vasului) arată însă că acestea din urmă apar treptat și se altoiesc pe forme mai vechi. Concluzia este sugerată și de faptul că una din cele șapte cănițe din groapa nr. 13 de la Poiana—Dulcești,

¹⁵ Gh. Diaconu, *Tîrgșor*, pl. LXXIX, 3; LXXXII, 2; KCVII, 3; B. Mitrea, C. Preda, *Necropole*, fig. 9, 5; 22, 3; 30, 1; 175, 4.

¹⁶ Gh. Diaconu, *Tîrgșor*, pl. XCVII, 3; idem, *Das Gräberfeld von Mogoșani (Kreis Dîmbovița)*, în *Dacia*, N.S., 13, 1969, fig. 9, 7.

¹⁷ E. A. Rikman, *Pamjatnik*, p. 82, fig. 34, 6, 11; B. Mitrea, C. Preda, *Necropole*, fig. 9, 5; 22, 3; 30, 1; 175, 4.

¹⁸ A. Nițu, I. Zamoșteanu, M. Zamoșteanu, *Sondajele de la Piatra Neamț*, în *Materiale*, 6, 1959, p. 368, fig. 8, 3; C. Mătasă, I. Zamoșteanu, M. Zamoșteanu, *Săpăturile de la Piatra Neamț*, în *Materiale*, 7, 1961, p. 346, fig. 6, 8.

¹⁹ Gh. Bichir, *Cultura carpică*, pl. CXXXI, 5.

²⁰ *Ibidem*, pl. CXXV, 5; CXXVI, 3.

punctul Varniță, deși cu detalii tipologice formale (gît, toartă) tîrzii (fig. 25, 2), era arsă la roșucărămiziu²¹, întocmai ca o parte a olăriei dacice din secolele II—III e.n. Pe baza acestor observații se poate conchide că așezarea dacică de la Poiana—Dulcești, punctul Varniță, durează pînă în etapa primelor manifestări ale culturii Sîntana de Mureș. Vasul întreg din pastă zgrunțuroasă de la Piatra Neamț — Lutărie (fig. 25, 9) și fragmentele de vase similare de la Piatra Neamț—Dărmănești și Poiana-Dulcești (Siliște)²² ar putea confirma și ele, dacă aparțin orizontului dacic, prelungirea respectivelor așezări pînă în momentul apariției celor mai timpurii semne ale culturii Sîntana de Mureș.

Apariția elementelor de coloratură Sîntana de Mureș în ceramica așezărilor dacice a fost însoțită, fără îndoială, și de începutul unor modificări în diferite alte compartimente ale civilizației dacice, cum ar fi tipologia uneltelor și a obiectelor de podoabă etc. Ele se înscriu de fapt într-un fenomen mai larg de restructurări culturale, surprins pe un spațiu ce depășește ca întindere arealul culturii dacice. Sesizarea lor la nivelul etapelor tîrzii ale așezărilor dacice facilitează în mod substanțial și înțelegerea reală a fenomenului de restructurare etnică survenit la granița cronologică dintre cultura dacilor liberi și cultura Sîntana de Mureș. Astfel, potrivit observațiilor de pînă acum, această restructurare etnică nu se realizează prin înlocuirea unei populații vechi cu alta nou venită, ci printr-un adaos de populație de alt etnic, ceea ce, între altele, este de natură să schimbe radical și datele referitoare la problema continuității.

Mormintele dacice cu cîte două fibule în inventarul lor au fost și mai sînt interpretate ca un semn ce ar atesta primele contacte dintre populația autohtonă și triburile germanice. Plecîndu-se de la constatarea că portul fibulelor perechi era specific pentru o parte a populațiilor germanice, s-a considerat că mormintele dacice cu cîte două fibule ar consemna, în sfera obiceiurilor de port, unele influențe germanice asupra băștinașilor²³. Numai că o analiză atentă a tuturor descoperirilor din mediul dacic arată că similitudinea dintre cele două grupe culturale este doar aparentă.

Un studiu oricît de sumar al obiceiurilor de port la populațiile germanice duce la sesizarea că cele două exemplare care alcătuiesc perechea de fibule sînt identice; abaterile de la această regulă sînt foarte puține și pot fi considerate excepții. Identitatea celor două piese care fac pereche se datorește foarte probabil faptului că *ele erau achiziționate împreună, evident cu scopul de a fi purtate împreună*.

Necropolele dacilor liberi, relativ bine cunoscute, ne oferă o cu totul altă situație în ceea ce privește portul fibulelor. Înainte de toate, prezența lor în inventarul mormintelor dacice este mult mai rară. Cît privește numărul, ele se găsesc cîte una, cîte două sau chiar cîte trei fibule în același mormînt. Din datele pe care le avem la dispoziție rezultă că s-au găsit cîte două fibule în mormintele 115, 239 și 254 (?) de la Poienești²⁴ și în mormîntul 15 de la Săhodor (com. Horgești, jud. Bacău)²⁵, iar cîte trei fibule în mormîntul 1 de la Moldoveni²⁶ și în mormîntul 254 de la Văleni²⁷.

²¹ *Ibidem*, p. 136, pl. CXXIV, 3.

²² *Ibidem*, p. 93—94, pl. CXXXIV, 1.

²³ Gh. Diaconu, *Probleme ale culturii Sîntana de Mureș — Cerneahov pe teritoriul R.P.R. în lumina cercetărilor din necropola de la Tîrgșor*, în *SCIV*, 12, 1961, 2, p. 286; *idem*, *Despre taifali în lumina cercetărilor arheologice (aspectul Tîrgșor — Olteni)*, în *SCIV*, 15, 1964, 4, p. 477—478; *idem*, *Archäologische Angaben über die Taifalen*, în *Dacia*, N.S., 7, 1963, p. 312; *idem*, *Tîrgșor*, 1965, p. 117, 125; *idem*, *Nordnordöstliche Elemente in der Tschernjachow — Sîntana de Mureș — Kultur*, în *Dacia*, N.S., 9, 1965, p. 306; Gh. Bichir, *op. cit.*, în *SCIV*, 12, 1961, 2, p. 262, 268; *idem*, *op. cit.*, în *Dacia*, N. S., 11, 1967, p. 205; *idem*, *Cultura carpică*, p. 100, 176; *idem*, *Carpi*, p. 91, 165.

²⁴ R. Vulpe, *Poienești*, p. 353, 381, 387, fig. 187, 7, 8; 259; 260; 276, 3; 277, 6.

²⁵ V. Căpitanu, *Contribuții la cunoașterea popu-*

lației autohtone în sec. II—III e.n. în județul Bacău, în *Muzeul Național*, 2, 1975, p. 325, fig. 26, 1—2. Situația mormîntului 2 de la Săucești rămîne neclară, întrucît mai întîi a fost publicat cu două fibule (*Ibidem*, p. 330, fig. 29, 9—10), iar apoi cu o singură fibulă (*idem*, *Necropola daco-carpică de la Săucești, județul Bacău*, în *Carpica*, 8, 1976, p. 167).

²⁶ I. Antonescu, *Săpăturile de la Gabăra—Porcești*, în *Materiale*, 6, 1959, p. 477, fig. 5; 6, 1—7. Din inventarul aceluiași mormînt mai face parte și o a treia fibulă de bronz, tot de tipul cu portagrafa înaltă, dar de o variantă deosebită față de aceea publicată în raportul de săpături. Piesa respectivă apare în registrul inventar al Muzeului de istorie din Roman la nr. 425.

²⁷ I. Ioniță și V. Ursachi, *La nécropole carpe des 2e—3e siècles de n.è. à Văleni*, în *Inv. Arch. Roumanie*, 9, București, 1977, R 62a, 3—5.

Prima observație ce poate fi făcută în legătură cu mormintele dacice conținând câte două sau câte trei fibule este aceea că piesele se deosebesc între ele, aparținând așadar la tipuri sau variante diferite. De aici rezultă că ele n-au fost achiziționate împreună cu intenția de a fi purtate ca perechi de fibule și totodată că prezența în mormint a perechilor de fibule diferite tipologic nu atestă același obicei de port ca perechile de fibule identice tipologic. Diferențierea dintre cele două grupe de morminte cu perechi de fibule arată în mod evident o deosebire semnificativă în ceea ce privește portul fibulelor la dacii liberi și la populațiile germanice.

Pentru moment ar fi hazardat să avansăm o explicație de ce dacii liberi din regiunile est-carpatiche purtau uneori câte o fibulă, iar alții câte două sau câte trei fibule care se deosebeau între ele. Morminte cu perechi de fibule tipologic diferite au mai fost semnalate și în necropolele daco-romane descoperite la Obreja (două morminte)²⁸ în Transilvania și la Locusteni (trei morminte : 94, 179 și 185)²⁹ în Oltenia, ceea ce atestă de fapt un obicei de port comun în secolele II—III e.n. pentru lumea dacică și daco-romană. În necropolele daco-romane n-au fost găsite și morminte cu câte trei fibule, dar trebuie să se țină seama că și la dacii liberi cazurile de acest fel au apărut destul de rar. În acest context n-ar fi de prisos să se amintească, în schimb, un alt fapt, și anume acela că într-un mormint de la Locusteni s-au găsit patru fibule, fiecare exemplar deosebit tipologic de celelalte³⁰.

Cea mai timpurie descoperire din teritoriul dacic est-carpatic care ar putea atesta portul fibulelor perechi este mormintul 2 din necropola de la Bîrlad—Prodana³¹. Cum din această necropolă se cunosc numai două morminte de incinerare (fig. 27), este greu de făcut o apreciere mai exactă asupra acestui complex. Consemnăm totuși că inventarul celor două morminte este o combinație destul de ciudată, întrucât urnele sînt dacice, iar piesele de port (brățară, fibule, cataramă) sînt străine de mediul acestei culturi. În ceea ce privește urnele, fixarea cronologiei lor este dificilă. În schimb, fibulele sînt ulterioare culturii dacilor liberi și pot fi puse pe seama primelor manifestări ale culturii Sîntana de Mureș în spațiul dacic. În aceste condiții, situația din mormintul 2 de la Bîrlad—Prodana nu mai poate fi considerată o atestare a portului de fibule perechi la dacii liberi în secolele II—III e.n., ci abia în faza începuturilor culturii Sîntana de Mureș.

O altă necropolă, datînd aproximativ din aceeași perioadă, a fost descoperită la Siliștea (com. Iana, jud. Vaslui). Din cuprinsul ei provin nouă urne dacice, o fibulă de fier cu piciorul înfășurat și un ac de cusut (fig. 26)³².

Materialele publicate pînă acum oferă încă puține date despre începuturile culturii Sîntana de Mureș. Totuși, unele descoperiri, deși de proporții mai reduse, conțin date semnificative. Între acestea sînt de menționat mormintele de la Dolheștii Mari, Cozia și Todireni.

Controversatul mormint de incinerare de la Dolheștii Mari³³ a fost interpretat de mai multă vreme ca un rezultat al contactului inițial dintre purtătorii culturii Poienești, aparținînd dacilor liberi (sec. II—III e.n.), și cei ai culturii Przeworsk³⁴. Prin aceasta se încerca de fapt să se

²⁸ D. Protase, *Așezarea și cimitirul daco-roman de la Obreja (Transilvania)*, în *Acta MN*, 8, 1971, p. 154, fig. 14, 3, 8. De la același autor am primit informația că tot la Obreja, într-un alt mormint, s-au găsit o fibulă de bronz și una de fier.

²⁹ G. Popilian, *Necropola daco-romană de la Locusteni*, Craiova, 1980, p. 26, 27, 39, 41, pl. XIV, 94/4, 5; XXV, 179/4, 7; XXVI, 185/4, 5.

³⁰ *Ibidem*, p. 28, pl. XV, 100/3—6.

³¹ V. Palade, *Noi descoperiri carpice în județul Vaslui, în Școala bîrlădeană*, 3, 1971, p. 93—96, fig. 2, 1; 3, 2, 4—7; I. Ioniță, *Die Römer-Daker und die Wander-völker im Donauländischen Karpatenraum im 4. Jahrhundert*, în *Die Völker an der mittleren und unteren Donau im fünften und sechsten Jahrhundert. Berichte des Symposions der Kommission für Frühmittelalterforschung*, 24. bis 37. Oktober 1978, Stift Zwettl, Niederösterreich (Veröffentlichungen der Kommission für Frühmittelalterforschung Bd. 4), Viena, 1980, p. 125, fig. 1, 1, 3, 4, 7, 8.

³² V. Palade, *op. cit.*, p. 96—97, fig. 1; 2, 2, 3; 3, 3. I. Ioniță, *op. cit.*, p. 125, fig. 1, 2, 5, 6.

³³ M. Dinu, *Șantierul arheologic Dolheștii Mari*, în *Materiale*, 7, 1961, p. 126—127, fig. 7—8.

³⁴ Obiceiul depunerii armelor în morminte, sesizat și la Dolheștii Mari (Gh. Diaconu, *op. cit.*, în *SCIV*, 15, 1964, 4, p. 478; *idem*, *op. cit.*, în *Dacia*, N. S., 7, 1963, p. 312), este larg răspîndit în regiunile din vecinătatea nordică a culturii dacice, de unde pătrunde și în cuprinsul acesteia, așa cum se constată în necropolele de la Zvenigorod, Bolotnoe (I. K. Svešnikov, *Mogil'niki lipickoj kul'tury v Ivovskoj oblasti. Raskopki u ss. Zvenigorod i Bolotnoe*, în *KS*, 68, 1957, p. 63—74) și de la Medieșul Aurit (S. Dumitrașcu, *O locuință descoperită în stațiunea arheologică „Șuculeu” de la Medieșul Aurit*, în *Apulum*, 10, 1972, p. 680—682). Preluarea unor obiceiuri de ritual sau de port nu presupune însă și prezența obligatorie a unor grupe etnice străine în mediul dacic.

sesizeze o graniță cronologică între cultura dacilor liberi și aceea de tip Sîntana de Mureș. Totuși, motivația inițială pentru această interpretare, și anume că piesele de metal din acest mormînt ar fi fost asociate cu ceramică din pastă fină, lucrată la roată, decorată prin ștanțare, nu corespunde realităților înregistrate prin cercetarea de teren. Dintr-o eroare în preluarea informației, s-a atribuit mormîntului respectiv tot materialul din raportul preliminar de săpături ilustrat la fig. 6—8, cînd de fapt fragmentele de vase de la fig. 6, adică tocmai acelea lucrate la roată din pastă fină și decorate cu motive ștanțate, proveneau din strat³⁵. Așadar, cele două grupe de piese nu sînt asociate în același complex, iar contemporaneitatea lor nu este asigurată; piesele din inventarul mormîntului ar putea să se dateze mai devreme, iar fragmentele de vase decorate prin ștanțare să fie ceva mai tîrzii și să aparțină orizontului cultural și cronologic Sîntana de Mureș³⁶. În stadiul actual de cercetare, integrarea acestei descoperiri de la Dolheștii Mari în contextul celorlalte vestigii arheologice contemporane de pe același spațiu rămîne dificilă. În ceea ce ne privește, am opta pentru interpretarea ei ca o infiltrație străină (de factură germanică) în mediul dacic, deocamdată izolată, datînd dintr-o perioadă imediat premergătoare culturii Sîntana de Mureș.

La Cozia, cu ocazia unor lucrări de plantare a viței de vie, au fost distruse mai multe morminte de incineratie. Existența în aceeași necropolă și a unor morminte de înhumatie nu este exclusă, dar nici nu poate fi dovedită, întrucît pe terenul respectiv nu s-au mai putut face sondaje de verificare. Din inventarul mormintelor distruse au fost recuperate șase vase și două fusaiole de lut, o cataramă de fier, precum și o fibulă și un vîrf de săgeată de bronz (fig. 28—29). Întregul material este străin de mediul cultural dacic din secolele II—III e.n. În ceea ce privește ceramica, ea ne atrage atenția prin proporția mare de vase lucrate cu mîna (cinci vase din șase: fig. 28, 2, 6; 29, 2—4) în comparație cu acelea modelate la roată (fig. 28, 4), și prin caracteristicile ei (structura pastei, forme, ornamente), pentru care găsim cele mai apropiate similitudini în grupurile culturale din lumea germanică. Spre aceleași zone conduc și analogiile pentru vîrfurile de săgeată din bronz și catarama de fier. Doar fibula de bronz are corespondente obișnuite în complexele arheologice din regiunile noastre³⁷. Cronologia descoperirilor de la Cozia este anevoioasă în condițiile în care ne lipsesc datele despre gruparea pieselor de inventar pe morminte, iar încadrarea lor în una sau eventual în două etape este la fel de nesigură. Luate împreună, materialele de la Cozia ar putea fi dateate probabil la granița dintre secolele III și IV sau în primele decenii ale veacului al IV-lea.

Un alt grup restrîns de morminte, datînd aproximativ din aceeași perioadă, a fost descoperit la Todireni. Situată pe un grind din albia majoră a Jijiei, o parte din necropolă, despre întinderea inițială a căreia nu avem indicii sigure de apreciere, a fost distrusă prin exploatarea unei cariere de lut și prin eroziunea apelor rîului. Deținem informații numai pentru cinci morminte: primele două (nr. 1—2) au fost semnalate în 1966, odată cu distrugerea lor, recuperîndu-se două vase de lut și un pahar de sticlă (fig. 31, 1, 4); prin sondajele efectuate în anii 1967—1968 au mai fost descoperite încă trei morminte, cu un inventar deosebit de bogat (fig. 30; 31, 2, 3, 5, 6; 33)³⁸. Unul din aceste morminte (nr. 4) era de incineratie, conținînd cîteva așchii de oase calcinate amestecate cu multă cenușă și o fibulă de argint, în parte deteriorată de flăcările rugului (fig. 30, 1). Celelalte două morminte (nr. 3 și 5) erau de înhumatie, ceea ce arată că necropola de la Todireni era birituală.

Inventarul mormintelor de la Todireni, atît ceramica, cît și piesele de metal, sticlă și os, nu au corespondente în complexele dacice anterioare. Fibula de argint cu portagrafa înaltă și

³⁵ M. Dinu, *op. cit.*, p. 127, fig. 6.

³⁶ Prin săpăturile efectuate de M. Ignat pe același loc, în anii 1978—1979, au mai fost descoperite încă zece morminte de incineratie, a căror inventar de ceramică și obiecte situează necropola de la Dolheștii Mari în etapa de început a culturii Sîntana de Mureș.

³⁷ I. Ioniță, *Unele probleme privind populația autohtonă din Moldova în secolele II—V e.n.*, în *Crisia*, 1972, p. 193; idem, *Probleme der Sîntana de Mureș — Černjachov — Kultur auf dem Gebiete Rumäniens*, în *Studia*

Gotica (Antikvariska serien 25), Sockholm, 1972, p. 100; idem, *op. cit.*, în *Die Völker an der mittleren und unteren Donau im fünften und sechsten Jahrhundert. Berichte des Symposiums der Kommission für Frühmittelalterforschung, 24. bis 27. Oktober 1978, Stift Zwettl, Niederösterreich*, Viena, 1980, p. 125—127, Abb. 4.

³⁸ *Ibidem*, p. 126, Abb. 2, 2; idem, *op. cit.*, în *Crisia*, 1972, p. 189—190, fig. 1; idem, *op. cit.*, în *Studia Gotica (Antikvariska serien 25)*, Stockholm, 1972, p. 100.

găsește analogii mai apropiate la Vasilica³⁹ și la Budești⁴⁰, dar nici una din ele nu ajută la o clarificare a poziției cronologice, întrucât n-au fost găsite în asocieri cu alte obiecte, ci doar ca descoperiri izolate. Acest tip de fibulă este caracteristic pentru anumite regiuni ale Europei de nord (fig. 32), iar gruparea celor patru exemplare în zona Prutului Mijlociu atestă unele relații de schimb între regiunile respective. Dealtfel, existența unui drum comercial între ținuturile din bazinul vestic al Mării Baltice și spațiul nord-pontic este sugerată și de unele descoperiri aparținând unor perioade mai vechi⁴¹. Ca o apreciere generală, grupa de fibule la care ne referim ar putea fi datată în jurul anului 300 și pusă în legătură cu primele manifestări de constituire a culturii Sîntana de Mureș. Un pieptene de os cu minier semicircular (mormîntul 3), lucrat dintr-o singură placă (fig. 30, 15), se datează prin caracteristicile sale tipologice tot la granița dintre secolele III și IV. În sfîrșit, pentru această datare pledează și cele două pahare de sticlă (fig. 31, 4, 6). Ceramica este de o mare diversitate. Forma, structura pastei și tehnica de lucru a unor vase (fig. 31, 1, 3; 33, 1, 3) arată legături evidente cu lumea provincial-romană, în timp ce alte forme și ornamente (fig. 33, 4, 6) trebuie căutate în mediul germanic. Ca o concluzie, menționăm că, inventarul mormintelor de la Todireni nu poate fi considerat tipic, în totalitatea lui, nici pentru cultura dacilor liberi și nici pentru aceea de tip Sîntana de Mureș. El indică mai curînd o fază intermediară între acestea.

Un alt grup cultural care trebuie luat aici în discuție este acela reprezentat de tumuli carpați. Necropolele aparținînd acestei culturi au fost semnalate, și uneori investigate prin mici sondaje, încă de la sfîrșitul veacului trecut, dar cercetarea lor stăruitoare, prin săpături ample, a fost realizată mult mai tîrziu. În cele două monografii, ca și în studiile elaborate pînă acum, s-au abordat importante probleme, cum ar fi caracteristicile așezărilor, riturile și ritualurile funerare, inventarul așezărilor și cimitirelor (unelte, ceramică, arme, piese vestimentare și de podoabă) și îndeosebi cronologia și apartenența etnică a acestei culturi⁴². Cu toate deficiențele înregistrate în metodologia cercetărilor de teren⁴³, care au determinat serioase lacune și erori în informația utilizată, cultura tumulilor carpați este deja destul de bine individualizată spațial și cronologic.

Potrivit descoperirilor de pînă acum, cultura tumulilor carpați este răspîndită cu precădere în culoarul dintre Carpații Orientali și Podișul Volîno-podolian deschis de apele Nistrului, o regiune cu altitudine de aproape 500 m, acoperită în mare parte de păduri. Este de remarcat însă că necropolele cu morminte tumulare, situate de obicei pe cursul unor pîrîiașe, nu sînt dispersate uniform pe acest spațiu, și nici de-a lungul văii principale a Nistrului sau, mai la sud, pe cele ale Prutului ori Siretului. Dimpotrivă, ele apar concentrate în bazinul unor rîuri mici, afluenți

³⁹ N. Moroșan, *O fibulă particulară germanică din epoca imperialo-romană găsită în Basarabia*, în *Arhivele Basarabiei*, 3-4, 1935, p. 3-15; idem, *Kaiserzeitliche Fibel aus Vasilica (Bessarabien)*, în *Germania*, 19, 1935, p. 36-40.

⁴⁰ E. A. Rikman, *Budești*, p. 31, fig. 37, 4, 5.

⁴¹ Prezența unor piese izolate de factură germanică, așa cum sînt „fibula pomeraniană” și cele două coliere de bronz în formă de coroață (Kronenhalsringe), nu argumentează obligatoriu deplasarea unui grup etnic din regiunea vîrsării Oderului în Marea Baltică spre teritoriul dacic de la est de Carpați (M. Babeș, *Noi date privind arheologia și istoria bastarnilor*, în *SCIV*, 20, 1969, 2, p. 195-217), ci mai curînd unele schimburi culturale între aceste zone. Piese ale amintite nu dezvăluie locul de origine al populației germanice (al bastarnilor!) din cuprinsul culturii Poienesti - Lukașevka, ci doar legăturile pe care aceasta le întreține cu alte grupe de populații germanice.

⁴² M. I. Smișko, *Karpats'ki kurgani perșoj polovini I tisjačolittja našoj eri*, Kiev, 1960; L. V. Vakulenko,

Pam'jatki pidgir'ja Ukrajs'kich Karpat perșoj polovini I tisjačolittja n. e., Kiev, 1977. Dintre studiile apărute în ultimii ani, prin precizările referitoare la aria de răspîndire și cronologie, precum și la rituri și ritualuri funerare, se remarcă: V. Mihăilescu - Birliba, *Un nouveau groupe culturel sur le territoire de Roumanie. Les fouilles de Braniște-Nemțisor (comm. de Vinători, d'ep. de Neamț)*, în *Dacia*, N. S., 24, 1980, p. 181-207; N. Mirițoiu et M. Șt. Udrescu, *Considérations anthropologiques préliminaires sur la nécropole de Braniște-Nemțisor*, în *Dacia*, 24, 1980, p. 209-220; V. G. Kotigoroșko, *Kurgan pervoj poloviny 3 v. n. e. u. s. Bratovo*, în *SA*, 1979, 2, p. 153-163; idem, *Itogi izučeniia mogil'nika Iza I v Zakarpat'e*, în *SA*, 1980, 1, p. 229-247. Cultura tumulilor carpați, așa cum o arată și numele, a fost individualizată din masa celorlalte descoperiri din epoca romană tîrzie prin specificul de înmormîntare a morților în tumuli. Așezările corespunzătoare sînt încă puțin cercetate, iar apartenența tuturor celor 40 de așezări la această cultură (L. V. Vakulenko, *op. cit.*, p. 8, fig. 1) este nesigură.

⁴³ V. Mihăilescu - Birliba, *op. cit.*, p. 205.

directi (Bistrița Neagră) ai celor trei magistrale hidrografice amintite sau numai afluenți (Ozana) ai afluenților acestora.

În prezent ar putea fi sesizate cinci grupări de necropole tumulare, care se înșiruie de la râul Strij, afluent al Nistrului la nord, pînă la Ozana, afluent al râului Moldova la sud (fig. 34).

Prima grupă, cea mai nordică, situată în bazinul afluenților Strij și Čečva, de pe dreapta Nistrului, cuprinde deocamdată numai două necropole (Dobrzani și Nižnij Strutin). Cea de a doua grupă, concentrată în bazinul râului Bistrița Neagră, este alcătuită din șase necropole (Pidgorodja, Grabovec, Markivci, Kamjanka, Cuculiv, Pererisl). A treia grupă, aflată pe Valea Prutului, de la izvoarele acestuia și pînă la confluența cu Ceremușul, este formată din 12 necropole (Kornič, Mišin, Stopčativ, Grusiv, Pečenižin, Pilipi, Pikoniv, Cuculin, Trač, Debeslavci, Gannivka, Rožniv); doar un singur cimitir din această grupare se află pe malul stîng al Prutului (Kornič). A patra grupă, situată pe cursul superior al râurilor Siret și Suceava, este mai restrînsă, cuprinzînd doar două necropole (Hliboka, Botoșana). În sfîrșit, cea de a cincea și în același timp cea mai sudică grupă, alcătuită în prezent din trei (patru?) necropole, se află aproximativ între afluenții Ozana și Rîșca de pe malul drept al Moldovei (Gura Secului, Nemțisor—Braniște, Tîrzia, Boroaia?).

Interesant este de semnalat aici faptul că populația culturii tumulilor carpatici de la est de Carpații Orientali a înaintat spre sud pînă pe aliniamentul râului Ozana, adică pînă în preajma râului Topolița (distanța dintre cei doi afluenți ai râului Moldova este de circa 4—6 km), care în perioada imediat anterioară (secolele II—III e.n.) reprezenta și limita de separare a două formațiuni teritoriale ale dacilor liberi: la sud formațiunea teritorială a dacilor liberi din zona de confluență a râului Moldova cu Siretul (fig. 21; 22; 24), iar la nord formațiunea teritorială a dacilor liberi din Podișul Sucevei (fig. 19; 24). Această observație duce la presupunerea că populația tumulilor carpatici s-a putut infiltra în aria formațiunii teritoriale a dacilor din Podișul Sucevei, dar nu și în aceea a dacilor de la confluența Moldovei cu Siretul, care formau un grup mai compact și mai numeros, după cum o atestă descoperirile de așezări și necropole din secolele II—III e.n. (fig. 8). Formațiunea teritorială dacică de la confluența Moldovei cu Siretul dispunea foarte probabil și de o forță militară mai importantă, pentru care stă mărturie volumul însemnat de stipendii primite de la romani.

O a doua zonă cu necropole tumulare a început să se contureze și la vest de Carpații Orientali, pe cursul superior al Tisei. Deocamdată aici au fost cercetate doar necropolele de la Iza și Bratovo.

Constatările făcute pînă acum cu privire la numărul și dispunerea tumulilor din cuprinsul necropolelor, la obiceiurile de rit și de ritual, ca și la tipologia inventarului, permit deja unele observații interesante referitoare la departajarea regională și cronologică a descoperirilor acestei culturi. Astfel, se poate sesiza că tumulii carpatici de pe cursul superior al Tisei se deosebesc întrucîtva, prin inventar și detalii de rit și de ritual, de aceia situați la est de Carpații Orientali.

În ceea ce privește cronologia tumulilor carpatici, menționăm că deocamdată piesele de metal din inventarul lor care ar putea oferi o datare mai exactă sînt puține. Totuși, o asemenea situație nu justifică datarea foarte largă a necropolelor tumulare în secolele II—VI⁴⁴ sau II—V⁴⁵. O propunere mai recentă, ce are în vedere tot încadrarea globală a culturii tumulilor carpatici, o situează pe aceasta în intervalul de la pătrunderea hasdingilor în ținuturile costobocilor (anii 170—180) și pînă în secolul al IV-lea, cînd se integrează în complexul Sîntana de Mureș — Černjachov⁴⁶.

Dovezi foarte clare pentru a fixa limita cronologică inferioară a necropolelor tumulare nu avem, așa încît fixarea ei încă din secolul al II-lea e.n. rămîne deocamdată ipotetică. Inventarul necropolelor de la Gura Secului, Nemțisor—Braniște și Tîrzia, așadar a aceloră din grupa cea mai sudică, nu îngăduie datarea lor mai devreme de a doua jumătate a secolului al III-lea e.n.⁴⁷. Aceasta,

⁴⁴ M. I. Smișko, *op. cit.*, p. 115—128.

⁴⁵ L. V. Vakulenko, *op. cit.*, p. 63—69.

⁴⁶ V. Mihăilescu—Bîrliba, *op. cit.*, p. 207.

⁴⁷ Materialele din aceste trei necropole ne-au fost accesibile în totalitate, fiindu-ne puse la dispoziție de V. Mihăilescu—Bîrliba, autorul săpăturilor.

firește, nu înseamnă că alte necropole nu ar putea fi mai vechi. O dovadă în acest sens ne oferă necropola de la Bratovo datînd foarte probabil încă din prima jumătate a secolului al III-lea⁴⁸. Prin urmare, posibilitatea ca unele cimitire să dateze din ultimul sfert al veacului al II-lea nu trebuie exclusă. Ar fi de presupus însă ca cele mai timpurii necropole ale acestui grup să se găsească în prima zonă de infiltrare a populației respective, adică pe cursul Nistrului Superior⁴⁹.

În ceea ce privește limita cronologică superioară, nici o descoperire existentă nu îndreptățește încadrarea tumulilor carpatici în secolele V—VI⁵⁰. Mai mult, ea nu poate fi datată nici chiar în a doua jumătate a veacului al IV-lea, așa încît rămîne ca limita cronologică respectivă să fie situată doar în prima jumătate a acestui secol.

Așa după cum s-a menționat, există posibilitatea ca populația reprezentată de tumulii carpatici să fi pătruns mai devreme pe cursul superior al Nistrului, în aria nordică a culturii dacice. Poate în acest fel ar trebui explicată, pe de o parte, absența descoperirilor dacice de aspect Lipița datînd din secolele II—III e.n. în dreapta Nistrului Superior (de la izvoare și pînă în bazinul afluentului Bistrița Neagră), adică tocmai în zona de pătrundere a tumulilor carpatici, iar pe de altă parte concentrarea lor vizibilă pe malul stîng al aceluiași rîu, din regiunea orașului Lvov și pînă la afluentul său Siretul, adică în partea de vest a Podișului Volîno-podolian (fig. 34)⁵¹.

Dificultățile care se resimt la încadrarea cronologică generală a acestei culturi se datoresc faptului că doar puține necropole s-au bucurat de studii temeinice de analiză. Cele care s-au publicat pînă acum (Bratovo, Iza I)⁵² arată în mod evident o diferențiere în timp între ele, ceea ce atestă și necesitatea de a face pentru cultura tumulilor carpatici aprecieri nuanțate de cronologie⁵³. În stadiul actual de cercetare se poate deja constata că grupa tumulilor carpatici a atins limita sudică maximă de înaintare (necropolele de la Gura Secului, Nemțisor—Branîște și Tîrzia) abia spre sfîrșitul secolului al III-lea, așadar la granița cronologică dintre cultura dacilor liberi și cultura Sîntana de Mureș.

În ultimii ani, din ce în ce mai frecvent au fost identificate așezări de tip Sîntana de Mureș pe locul unor așezări aparținînd dacilor liberi. Ideia că în aceste cazuri am avea de a face cu așezări care și-au continuat existența pe același loc din vremea dacilor liberi (secolele II—III e.n.) și pînă în perioada culturii Sîntana de Mureș (secolul IV e.n.) a căpătat treptat tot mai multe confirmări. Numeroase așezări de acest fel au fost semnalate prin cercetări de suprafață⁵⁴. Cîteva din ele, cum ar fi acelea de la Nezvisko⁵⁵, Băiceni⁵⁶ și Poienești⁵⁷, au fost cercetate și prin săpături, oferind importante argumente în sprijinul continuității lor în intervalul de timp menționat.

⁴⁸ V. G. Kotigoroșko, *op. cit.*, în *SA*, 1979, 2, p. 153—163.

⁴⁹ Descoperirile de la Lepesovka, pe riul Goryn, afluent al Pripetului, sînt în măsură să confirme și ele pătrunderea, la sfîrșitul secolului al II-lea, a unor grupe de populații germanice în spațiul care va fi ulterior afectat de cultura Sîntana de Mureș—Cernjachov. Remarcăm însă că descoperirile respective sînt situate la granița de nord a arealului cernjachovian. M. A. Tichanova *Rashopki poselenija u s. Lepesovka (K voprosu o proischozhenii černjachovskoj kul'tury)*, în *Actes du 7e Congrès International des Sciences Préhistoriques et Proto-historiques, Prague 21—27 août 1966*, 2, Praga, 1971, p. 1059—1063.

⁵⁰ Materialele publicate de autorii care susțin această opinie (M. I. Smișko, *op. cit.*; L. V. Vakulenko, *op. cit.*) nu pot fi datate în secolele V—VI.

⁵¹ Pentru mai multă siguranță la stabilirea ariei de răspîndire a descoperirilor dacice de tip Lipița, harta cuprinde numai așezările și necropolele cercetate prin săpături incluse în catalogul prezentat de V. M. Cigilik, *Naselenija verchn'ogo Podnistrov'ja peršich stolit' našoj eri*, Kiev, 1975, p. 12—78; idem, *Novoe poselenie lipickoj kul'tury na L'vovščine*, în *ArchOtk.*, (1979) 1980, p. 347—348.

⁵² V. G. Kotigoroșko, *op. cit.*, în *SA*, 1979, 2, p. 153—163; idem, *op. cit.*, în *SA*, 1980, 1, p. 229—247.

⁵³ V. Mihăilescu—Birliba (*op. cit.*, p. 206) presupune o înaintare în valuri a populației tumulilor carpatici. În ceea ce ne privește, considerăm că s-ar putea vorbi mai curînd de o înaintare a acestora *pe etape și pe aliniamente*.

⁵⁴ N. Zaharia, M. Petrescu—Dimbovița, Em. Zaharia, *Așezări din Moldova*, p. 81—82.

⁵⁵ G. I. Smirnova, *Poselenie u s. Nezvisko v pervye veka novoj ery*, în *MI*, 116, 1964, p. 196—212.

⁵⁶ Săpături efectuate de I. Ioniță în anii 1963—1968.

⁵⁷ R. Vulpe, *Poienești*, p. 249—252, 280—310. Datarea așezării de pe Dealul Teilor de la Poienești exclusiv în vremea culturii Sîntana de Mureș (Gh. Bichir, *Unele observații cu privire la necropolele de tip Poienești din Moldova și relațiile acestor necropole cu lumea sarmată*, în *SCIV*, 12, 1961, 2, p. 262—263) este infirmată de săpăturile efectuate în anii 1960 (I. Ioniță) și 1979—1980 (M. Babeș), care au adus dovezi clare despre existența acesteia și în perioada culturii dacilor liberi (sec. III e. n.). În prezent, descoperirile de la Poienești atestă existența așezării în vremea dacilor liberi (sec. III e. n.), în etapa de tranziție spre cultura Sîntana de Mureș, ca și în perioada acesteia (sec. IV e. n.).

Fundamentarea continuității de durată mai mare în vatra aceleași așezări, din secolele II—III și pînă în secolul al IV-lea, are nevoie încă, firește, de cercetări stăruitoare, pentru a sesiza și a nuanța desfășurarea ei pe etape. Înainte de toate este necesară cunoașterea și înțelegerea conținutului real al modificărilor din perioadele celor două culturi, ca și a acelor din intervalul de trecere de la prima cultură (a dacilor liberi, secolele II—III e.n.) la cea de a doua (cultura Sîntana de Mureș, secolul IV). În perioada de „existență clasică” a celor două culturi, cu caracteristici pe care în general le cunoaștem mai bine, procesul de evoluție se desfășoară în limitele unei evidente stabilități. Ea cuprinde etape și faze cu modificări mai lente, ce afectează elemente de mai mică importanță din sfera *variantelor tipologice*, fie că este vorba de locuințe, de rituri și de ritualuri funerare sau de obiceiuri de port, fie că se referă la inventarul de unelte și arme sau piese vestimentare și podoabe. Dimpotrivă, în perioada de trecere de la cultura dacilor liberi la cultura Sîntana de Mureș, de durată mai mică și cu etape și faze mai scurte, de multe ori nesensibile sau abia perceptibile, modificările sînt rapide și radicale. Ele cuprind în sfera lor *elementele principale și structurale de bază* ale vechii culturi, determinînd nu doar o altă variabilitate a variantelor tipologice, ci însăși transformarea profundă a tipurilor. În aceste condiții este mult mai greu de surprins și de apreciat ce semnificație are înlocuirea unei culturi vechi cu o alta nouă. Dacă fenomenele din perioada de trecere sînt judecate doar prin elementele de dinainte și de după aceea, atunci se poate ajunge la concluzii deformate, excluzînd populația vechii culturi dintre purtătorii noii culturi. Numai că, *dacă esența restructurărilor culturale și etnice din perioada de trecere de la cultura dacilor liberi la cultura Sîntana de Mureș este interpretată prin elementele caracteristice acestui interval de tranziție⁵⁸, așa cum este corect să se procedeze, și nu prin acelea specifice etapelor de dinainte și de după aceasta, atunci concluzia este cu totul alta și fenomenul de continuitate etnic apare evident.*

În unele din așezările și necropolele fazei timpurii a culturii Sîntana de Mureș se găsesc și vase dacice lucrate la roată de tipul fructierelor⁵⁹. Ținînd seama că producția lor este legată numai de cultura dacilor liberi, începutul acestor așezări și necropole trebuie plasat într-o vreme în care fructierele dacice mai erau încă în uz. În aceste așezări au fost semnalate și unele piese de metal databile către sfîrșitul culturii dacilor liberi⁶⁰, ceea ce ar putea confirma atît orizontul incipient al culturii Sîntana de Mureș, cît și coloratura etnică dacică a populației din secvența cronologică respectivă. De reținut este și faptul că acum, la nivelul acestui orizont cronologic, începe o populare accentuată a regiunilor joase de cîmpie, mai puțin locuite în secolele II—III e.n. de către dacii liberi, a căror preferință era pentru zonele de podiș.

Datele prezentate arată neîndoiește derularea rapidă a unui mare număr de fapte în intervalul de trecere de la cultura dacilor liberi la aceea de tip Sîntana de Mureș. Perioada este scurtă, iar definirea ei rămîne dificilă. Totuși, unele dintre elementele și caracteristicile ei pot fi consemnate cu suficientă certitudine.

Prelungirea unora din așezările dacilor liberi pînă în pragul celor dintîi manifestări ale culturii Sîntana de Mureș (Poiana—Dulcești) sau chiar pînă în perioada de maximă dezvoltare a acesteia (Băiceni, Nezvisko, Poienești), coroborată cu apariția aproximativ la aceeași dată a unor așezări Sîntana de Mureș cu un fond cultural de început specific în parte dacilor liberi (Ionășeni, Bîrlad—Valea Seacă)⁶¹, precum și cu acele descoperiri dacice datînd exclusiv din etapa de tran-

⁵⁸ I. Ioniță, *op. cit.*, în *Die Völker an der mittleren und unteren Donau im fünften und sechsten Jahrhundert. Berichte des Symposions der Kommission für Frühmittelalterforschung*, 24, bis 27. Oktober 1978, Stift Zwettl, Niederösterreich, Viena, 1980, p. 124—127.

⁵⁹ I. Ioniță, *Contribuții cu privire la cultura Sîntana de Mureș—Cernjachov pe teritoriul Republicii Socialiste România*, în *ArchMold*, 4, 1966, p. 204, fig. 10, 1—2. Un fragment de fructieră a fost găsit și în așezarea Sîntana de Mureș de la Ionășeni, cu ocazia săpăturilor efectuate de I. Ioniță în anul 1960. În unele așezări,

cum ar fi la Bîrlad—Valea Seacă (V. Palade, *Éléments géto-daces dans le site Sîntana de Mureș de Bîrlad—Valea Seacă*, în *Dacia*, N. S., 24, 1980, fig. 10, 13), au fost descoperite și căni de factură dacică.

⁶⁰ Între aceste piese menționăm unele fibule descoperite la Ionășeni (fibulă de bronz cu portagrafa înaltă; săpături I. Ioniță în 1960), Bîrlad—Valea Seacă (V. Palade, *op. cit.*, fig. 18, 4, 6) și Budești (E. A. Rikman, *Pamjatnik*, fig. 37, 1).

⁶¹ Avem în vedere vasele de tip fructieră și variantele tipologice de cănițe dacice.

ziție (Bîrlad—Prodana, Siliște), oferă împreună un complex de dovezi grăitoare cu privire la continuitatea elementului etnic dacic în cuprinsul noii culturi (Sîntana de Mureș). Acum are loc și o intensificare evidentă a influențelor romane în toată regiunea dacilor liberi, ca urmare a repleirii romane pe linia Dunării în anul 275 și a pătrunderii unor elemente romanizate din fostele provincii Dacia și Moesia. Proporțiile acestui proces trebuie evaluate atât prin numărul produselor romane importate, dar mai ales prin fenomenul de imitare a acestora, cu o implicație mult mai mare în ceea ce privește difuzarea romanității în afara granițelor imperiului. Apariția și apoi rapida generalizare a ceramicii din pastă zgrunțuroasă la dacii liberi din zonele est-carpătice este tocmai o consecință a acestui fenomen.

Descoperirile ce pot fi raportate exclusiv perioadei de tranziție aparțin în cea mai mare parte la complexe de mică întindere, ceea ce reprezintă un semn despre durata lor mai scurtă. În același timp, ele sînt de o mare diversitate, neobișnuită pentru etapele de dinainte ori de mai târziu. Unele descoperiri (Cozia, Todireni, Nemțisor—Branîște, Tîrzia, Gura Secului, Botoșana) arată totodată că în acest interval cronologic are loc infiltrarea, în grupe relativ mici, a unor populații germanice pe un întins teritoriu aparținînd dacilor liberi⁶². Populația reprezentată de necropola de la Cozia, spre exemplu, pare să fie abia venită, întrucît din inventarul ei lipsesc piese de factură locală care să confirme o conviețuire de mai lungă durată între noii veniți și autohtonii. Necropolele tumulare de la Gura Secului, Nemțisor, Tîrzia și Botoșana, ca și celea de la Cozia și Todireni, sugerează că populația pătrunsă în spațiul dacic nu era unitară, ci foarte diversificată din punct de vedere cultural, alcătuind de fapt un adevărat conglomerat de seminții germanice. Ele proveneau din zone deosebite și se aflau la un nivel inegal de dezvoltare unele față de altele. Fără îndoială, aceste seminții germanice se deplasează în cadrul aceleiași conjuncturi istorice, dar își stabilesc locuirea temporară în zone distincte din arealul dacic (grupul Cozia în Podișul Central Moldovenesc, grupul Todireni în Cîmpia Jijiei, necropolele tumulare în Podișul Sucevei⁶³), conviețuind cu autohtonii, dar în așezări distincte. Infiltrarea unor seminții germanice în zonele de podiș determină în același timp deplasarea unor grupe de populații dacice în regiunile de cîmpie, ceea ce duce implicit la o nouă repartitie demografică teritorială.

Deplasarea populațiilor germanice în răsăritul Europei, care afectează o întinsă regiune situată între bazinul Niprului la est și Podișul Transilvaniei la vest, este cunoscută în general sub numele de migrația goților. Din textele literare rezultă însă că autorii antici înțelegeau prin goți o conglomeratie de seminții germanice, uneori în conflict unele cu altele, în fruntea cărora se aflau goții, ei înșiși împărțiți în mai multe ramuri⁶⁴. Diversitatea descoperirilor de factură germanică din teritoriul dacilor liberi⁶⁵ atestă și ea o anumită sărămișare etno-culturală a populațiilor gotice la pătrunderea lor în aria de constituire a culturii Sîntana de Mureș—Černjachov. Identificarea din punct de vedere arheologic a tuturor grupelor, cu caracteristicile și zonele exacte de răspîndire, este foarte dificilă, întrucît tocmai faza de început rămîne încă puțin cunoscută. Mai clar se detașează doar grupa de tumuli carpați, pusă în legătură cu infiltrarea hasdingilor și la-tringilor (taifalilor) în teritoriile dacilor liberi⁶⁶. Descoperirea destul de frecventă a oaselor de cai

⁶² După cum s-a mai amintit, doar zona de pe cursul superior al Nistrului ar putea fi afectată mai devreme de această pătrundere, probabil la sfîrșitul secolului al II-lea e.n. La acea dată, fenomenul era de proporții restrinse, pe un teritoriu mic, fără implicații importante în evoluția de ansamblu a civilizației dacilor liberi din spațiul est-carpatic.

⁶³ Descoperirile viitoare ar putea să ne rezerve posibilitatea de a semna în arealul dacic și alte asemenea grupe. Merită să fie amintit aici faptul că pe Bugul de Sud, la Ružičanka (rn., reg. Hmelnick), așadar într-o zonă nu prea depărtată de aria dacică, a fost sesizată o altă grupă de populație germanică. I. S. Vinokur, *Ružičanskij mogil'nik*, în *Mogil'niki Černjachovskoj*

kul'tury, Moscova, 1979, p. 112—135. Aceleiași grupe ar putea să-i aparțină și așezarea de la Lepesovka, situată ceva mai la nord, M. A. Tichanova, *op. cit.*, în *Actes du 7e Congrès International de Sciences Préhistoriques et Protohistoriques*, Prague 21—27 août 1966, 2, Praga, 1971, p. 1059—1063.

⁶⁴ R. Wenskus, *Stammesbildung und Verfassung* (2. Auflage), Köln—Wien, 1977, p. 470—480. H. Wolfram, *Geschichte der Goten*, München, 1979, p. 5 și urm.

⁶⁵ Sesizabilă și pentru restul teritoriului afectat de migrația goților. Vezi necropola de la Ružičanka (I. S. Vinokur, *op. cit.*).

⁶⁶ V. Mihăilescu—Birliba, *op. cit.*, în *Dacia*, N. S., 24, 1980, p. 207.

în morminte⁶⁷, iar uneori a pintenilor⁶⁸ și a pieselor de harnașament⁶⁹, ar putea susține această atribuire etnică, întrucât se știe că taifalii erau o populație de călăreți⁷⁰. În același timp, este de presupus că purtătorii grupului de tumuli carpatici s-au suprapus peste o populație locală în regiunile de curînd ocupate, întrucât un procent însemnat de materiale din cuprinsul acestor descoperiri sînt de factură dacică⁷¹. Cercetările viitoare vor trebui să stabilească mai exact cum au evoluat raporturile dintre localnici și noii veniți, atît în faza inițială de pătrundere⁷², cît și în etapele următoare.

Analiza descoperirilor din perioada care face trecerea de la cultura dacilor liberi la cultura Sîntana de Mureș aduce, așadar, unele clarificări deosebit de importante. Astfel, trebuie consemnat că prima etapă a infiltrării „populațiilor gotice” în aria de mai tîrziu a culturii Sîntana de Mureș—Černjachov începe către sfîrșitul secolului al II-lea, după momentul războaielor marcomanice, așa cum o atestă descoperirile de la Lepesovka⁷³, dar ea se limitează la zone restrînsse. Abia într-o a doua etapă, stituată cronologic după replierea frontierei romane la Dunărea de Jos, are loc pătrunderea în spații largi din răsăritul Europei a „populațiilor gotice” pe aproape toată întinderea culturii Sîntana de Mureș — Černjachov. Trebuie subliniat însă că „populațiile gotice” pătrund în regiunea Mării Negre ca purtătoare a mai multor aspecte culturale, care se deosebesc mult de cultura Sîntana de Mureș — Černjachov. La marea sinteză Sîntana de Mureș — Černjachov se va ajunge abia mai tîrziu, prin dispariția deosebirilor regionale frapante (dacice, germanice, sarmatice) și prin preluarea creatoare a unui mare număr de elemente de cultură provincial-romane.

C. REVENIREA STĂPÎNIRII ROMANE LA NORDUL DUNĂRII DE JOS

Descoperiri arheologice mai vechi și mai noi, confirmînd izvoarele scrise, arată că în prima jumătate a secolului al IV-lea Imperiul roman reocupă unele din teritoriile de la nordul Dunării ce fuseseră părăsite în timpul retragerii aureliene. Acum sînt refăcute și întărite unele fortificații romane de pe malul stîng al Dunării și de asemenea este ridicat valul de pămînt cunoscut sub numele de „Brazda lui Novac”⁷⁴. Ansamblul tuturor acestor construcții vin să confirme noua concepție defensivă a imperiului în veacul al IV-lea, și anume tactica de apărare în adîncime.

Sectorul dunărean de la confluența cu Siretul și pînă la vărsare a fost supus aceluiași activități susținute de refacere a fortificațiilor. Acestea s-au desfășurat atît pe malul drept (Dinogetia, Noviodunum etc.), cît și pe malul stîng al fluviului unde, peste ruinele vechilor castele sau castele, apar turnuri de pază. Informațiile pe care le avem nu ne permit să facem prea multe precizări cu privire la caracterul și amploarea construcțiilor romane de pe malul stîng al Dunării. Totuși, descoperirea aceluia turn poligonal din prima jumătate a secolului al IV-lea de la Barboși⁷⁵ ne oferă o dovadă sigură că romanii au ridicat și aici astfel de fortificații. Construcția de la Barboși nu reprezenta o fortificație solidă, cu o garnizoană puternică, ce trebuia să reziste eventualilor atacatori, ci doar un punct de observație care avea menirea de a alerta unitățile de la frontieră, inclusiv flota de pe Dunăre, în caz de primejdie.

⁶⁷ *Ibidem*, p. 196—205; N. Mirițoiu, M. Șt. Udrescu, *op. cit.*, în *Dacia*, N. S., 24, 1980, p. 209—220.

⁶⁸ V. G. Kotigoroško, *op. cit.*, în *SA*, 1979, 2, p. 157, fig. 5, 6, 14—17.

⁶⁹ M. I. Smiško, *Karpat'ski kurgani perșoj polovini I tisjačolitja našoj eri*, Kiev, 1960, p. 113, pl. XV, 10, 12; XX, 11.

⁷⁰ H. Wolfram, *op. cit.*, p. 104, cu trimiteri la izvoare și bibliografie.

⁷¹ Între acestea sînt de menționat inclusiv cești tronconice lucrate cu mîna și fructiere lucrate la roată.

⁷² Ipoteza despre eventuala dislocare a unor populații dacice de pe cursul superior al Nistrului de către purtătorii tumulilor carpatici (vezi mai sus p. 95) nu

are în vedere înlăturarea totală a autohtonilor din acele regiuni.

⁷³ Tot de la sfîrșitul secolului al II-lea ar putea să dateze eventual și unii tumuli carpatici din zona Nistrului superior.

⁷⁴ D. Tudor, în *Istoria României*, 1, 1960, p. 647—659; idem, *Oltenia romană* (ediția a 4-a), București, 1978, p. 243—251, 415—455.

⁷⁵ N. Gostar, *Șendreni—Barboși*, p. 508; N. Gostar, I. T. Dragomir, S. Sanie și Ș. Sanie, *Castellum și castrul roman de la Barboși*, în *Sesiunea de comunicări științifice a muzeelor de istorie, decembrie 1964*, 1, București, 1971, p. 420, 422.

Revenirea stăpînirii romane pe malul stîng al Dunării de Jos nu s-a limitat desigur la ridicarea unor construcții de caracter militar și la menținerea unor trupe cu misiuni de supraveghere în zona de apărare. Pe lângă realizarea unor deziderate de ordin strategic, ea presupune și o reactivare a vieții civile din preajma acestor puncte militare de sprijin. Dimensiunile ei sînt însă greu de precizat în stadiul actual de cercetare. Spre exemplu, nu știm dacă în apropierea acestor centre au apărut din nou ateliere, cu un proces de producție organizat și continuu, dar putem bănuî că aici se desfășura cel puțin o activitate comercială, întîlnindu-se negustori și mărfuri din imperiu și din regiunile învecinate.

Teritoriul afectat de revenirea stăpînirii romane la nordul Dunării în secolul al IV-lea nu mai poate fi stabilit cu aceeași precizie cu care se poate delimita zona de provincie romană în secolele II—III e.n. prin linia de castre. Dimpotrivă, pentru siguranță, castrarele și turnurile de observație din secolul IV au fost fixate pe linia Dunării, avînd în față o întinsă regiune sub control. Situate pe acest aliniament, ele puteau fi mai ușor întărite cu efective suplimentare. Revenirea stăpînirii romane la nordul Dunării nu reprezintă doar revendicarea unor teritorii pe care imperiul le-a stăpînit anterior timp îndelungat. Regiunea afectată, cuprinzînd atît o parte din fosta provincie Dacia (Oltenia între Dunăre și Brazda lui Novac), cît și o zonă ce a fost mai puțină vreme sub ocupația romană efectivă (Muntenia între Dunăre și Brazda lui Novac), avea menirea de a oferi totodată un larg spațiu de manevră și un plus de siguranță limesului dunărean.

Întinderea zonei de stăpînire romană la est de cursul inferior al Siretului nu ne este cunoscută. S-ar putea totuși aprecia că aceasta cuprindea cel puțin teritoriul de la nordul Dunării ce aparținuse odinioară imperiului, dacă nu cumva chiar regiunea de cîmpie în totalitatea ei, așadar inclusiv fostul ținut clientelar roman, ceea ce ar fi corespuns de fapt și noii concepții de apărare în adîncime.

Perioada revenirii stăpînirii romane la nordul Dunării nu poate fi delimitată prin date foarte exacte. Începutul trebuie legat de epoca lui Constantin cel Mare, cînd imperiul, mutîndu-și centrul de greutate — inclusiv capitala — în Orient, își reorganizează cu mare grijă întreaga apărare de la Dunărea de Jos. Descoperirile arheologice existente ce pot fi puse în legătură cu aceste evenimente se datează în prima jumătate a secolului al IV-lea, susținînd astfel opinia formulată mai sus. În ceea ce privește încetarea stăpînirii romane la nordul Dunării de Jos, ea trebuie situată aproximativ pe vremea împăratului Valens (364—378), ale cărui lupte cu goții nu fuseseră cauzate exclusiv de ajutorul oferit de aceștia uzurpatorului Procopius⁷⁶, ci foarte probabil și de nerespectarea autorității romane în unele teritorii de pe malul fluviului.

Oricît ar părea de limitată în timp și în spațiu, revenirea stăpînirii romane la nordul Dunării de Jos a avut un rol dintre cele mai însemnate în continuarea procesului de romanizare. Amploarea și efectul relațiilor dintre imperiu și regiunile nord-dunărene nu erau determinate acum de numărul militarilor romani implantați pe malul stîng al fluviului, ci de un climat care asigura și favoriza desfășurarea normală a unor legături foarte strînse între romani și populația autohtonă din aceste teritorii, în parte deja romanizată, în parte aflată în curs de romanizare. Cît privește pe goți, aceștia se aflau abia într-o fază de receptare a elementelor de cultură provincial-romane.

D. DACI, DACO-ROMANI, GOȚI ȘI SARMAȚI

Evenimentele mai însemnate ce afectează teritoriul dacic est-carpatic în intervalul de la retragerea aureliană (275) și pînă la invazia hunilor (375) sînt revenirea stăpînirii romane la nordul Dunării și migrația goților. Așa după cum se cunoaște, ele au mari implicații istorice, mai ales pe plan demografic și politic.

⁷⁶ Amm. Marcellinus, XXVII. 5, 1—2.

Descoperirile arheologice din spațiul și din perioada la care ne referim reflectă din plin aceste evenimente, ca și consecințele lor. Astfel, din informațiile prezentate anterior (subcapitolele IVB și IVC) rezultă că pentru perioada ce a urmat imediat retragerii aureliene sînt caracteristice mai multe grupe de descoperiri, dacice, romane (în sud) și de factură germanică, prin care se atestă infiltrarea populațiilor gotice în mediul dacic. Aceste grupe de descoperiri nu-și mențin caracteristicile decît foarte puțină vreme, după care, printr-o originală combinaire între ele și prin masive adaosuri provincial-romane, se integrează într-o nouă cultură (Sîntana de Mureș). În ea regăsim elemente culturale dacice, provincial-romane, gotice și sarmatice, așadar de la toate populațiile care au contribuit la formarea ei. Cota de participare la această sinteză este inegală, fiind determinată de ponderea numerică a diferitelor populații și de nivelul de civilizație la care acestea ajunseseră, precum și de conținutul vieții social-economice din noua etapă istorică, ce determină preluarea de la vechile culturi doar a elementelor necesare și viabile.

Despre formarea culturii Sîntana de Mureș — Černjachov, atît de discutată în paginile unor lucrări de specialitate, se poate spune puțin, întrucît cercetările cu privire la acest subiect sînt abia la început. Opiniile și aprecierile formulate pînă acum se întemeiază pe descoperiri din faze mai tîrzii ale acestei culturi, deci indirecte, și de aceea rămîn în mare parte fără acoperire științifică. În mod cert, pentru a oferi o explicație autorizată, este necesar să se cunoască desfășurarea exactă și detaliată a procesului de restructurare culturală, prin care de la culturi și faciesuri deosebite se ajunge la un complex unitar (Sîntana de Mureș — Černjachov).

De o cultură Sîntana de Mureș — Černjachov deja constituită s-ar putea vorbi începînd cu primele decenii ale secolului al IV-lea. Totuși, o dată anume încă nu poate fi stabilită. În schimb, ceva mai mult s-ar putea adăuga despre arealul de formare. Descoperirile din ultima vreme îndreptățesc ideea că acesta nu s-a limitat, așa cum se presupune adesea, la un mic spațiu, din care cultura gata formată s-a difuzat ulterior pe celelalte teritorii. Dimpotrivă, analiza informațiilor existente arată tot mai mult că aria de formare cuprinde o întinsă regiune din răsăritul Europei, din care cultura Sîntana de Mureș — Černjachov, gata constituită, se extinde apoi și în unele zone marginale. Opinia respectivă se întemeiază pe constatarea că, după retragerea aureliană, migrația „populațiilor gotice” spre Dunărea de Jos și spre Marea Neagră, ca eveniment ce prefătează apariția culturii Sîntana de Mureș — Černjachov, are loc simultan, pe tot spațiul de la Carpați la Nipru, așadar pe aproape întregul areal de formare al acesteia. În asemenea condiții nu se mai poate vorbi de formarea culturii respective într-un spațiu restrîns din estul ariei sale (plasat de obicei în zona Niprului Mijlociu) și de extinderea ei ulterioară spre vest, în spațiul dacic. Bineînțeles, aria de formare a acestui complex cultural nu trebuie confundat cu aria lui de maximă răspîndire. Totuși, diferențierea tot mai clară a zonelor de extindere tîrzie a culturii Sîntana de Mureș — Černjachov în afara ariei de formare arată că acestea au fost limitate ca întindere. În acest sens, exemplul oferit de enclava din Transilvania este edificator⁷⁷.

Discutarea problemelor referitoare la cultura Sîntana de Mureș — Černjachov necesită în prealabil prezentarea cîtorva date mai importante asupra descoperirilor făcute pînă acum, fapt pentru care dăm în continuare o scurtă sinteză a acestora.

Așezările sînt situate de obicei pe forme de relief joase, ferite de vînturi, în apropiere de ape și de terenuri bune pentru practicarea agriculturii, întocmai ca și acelea ale dacilor liberi din perioada anterioară (secolele II—III e.n.)⁷⁸. De-a lungul văilor importante, în care rîurile și-au format de-o parte și de alta terase întinse, așezările se găsesc mai ales pe aceste terase (inferioare), în timp ce de-a lungul văilor secundare, în care terasele sînt mult reduse ca suprafață sau chiar lipsesc, ele sînt situate pe pante line de dealuri.

⁷⁷ Părerea mai veche asupra unei extinderi largi a culturii Sîntana de Mureș în Transilvania și Oltenia (I. Nestor, în *Istoria României*, 1, București, 1960, p. 687—688; I. Ioniță, *op. cit.*, în *ArhMold*, 4, 1966, fig. 1; Z. Székely, *Materiale ale culturii Sîntana de Mureș din sud-estul Transilvaniei*, în *Aluta*, 1, 1969, p. 7—114) nu mai poate rămîne valabilă. Așezări ca acelea de la Reci,

Sf. Gheorghe, Bezid și Lazu, atribuite acestei culturi, aparțin cu certitudine populației daco-romane din perioada de după retragerea aureliană.

⁷⁸ I. Ioniță, *op. cit.*, în *ArhMold*, 4, 1966, p. 192—193; N. Zaharia, M. Petrescu—Dîmbovița și Em. Zaharia, *Așezări din Moldova*, p. 82—83; E. A. Rikman, *Etničeskaja istorija*, p. 71—79.

Formele de relief propice așezărilor umane au influențat într-o anumită măsură și întinderea mai mare sau mai mică a acestora. Deși săpăturile arheologice nu pot încă se ne ofere exemple, trebuie să presupunem existența unor deosebiri între așezări, de la o zonă la alta, în ceea ce privește densitatea și dispunerea locuințelor, natura anexelor gospodărești, precum și suprafața mai întinsă ori mai redusă a terenurilor în perimetrul cărora se desfășurau principalele activități economice (agricultură, creșterea vitelor, meșteșuguri).

Pe văile largi, de-a lungul cărora terasele se prelungesc pe câțiva kilometri, resturile de locuire sînt răspindite uneori pe întreaga lor suprafață. Este posibil ca, ocupînd inițial numai o parte din terasă, așezarea să fi cuprins ulterior toată întinderea ei. Totuși, pînă la cercetarea în amănunt a unor astfel de obiective, este greu de stabilit dacă resturile care marchează complexe de locuire pe distanțe de câțiva kilometri reprezintă o singură așezare sau eventual ele aparțin la două sau chiar la mai multe așezări mici, apropiate între ele.

Extinderea pe spații largi a așezărilor a avut ca rezultat și risipirea resturilor de locuire pe suprafețe întinse, în depuneri subțiri și aparent sărăcicioase, cu o densitate mai mare a materialelor arheologice în zonele din preajma locuințelor. Cazurile de suprapunere a complexelor de locuire sînt puține, dar nu lipsesc⁷⁹.

Studiile publicate au consemnat deja existența a două tipuri de locuințe, unele construite la suprafață, iar altele îngropate în sol. Cele două categorii de locuințe, întîlnite împreună în aceleași așezări, cuprind și unele variante, stabilite în funcție de orientare, de suprafața lor mai mare sau mai mică, de tehnica și de materialele de construcție folosite, precum și de modul de amenajare a interiorului.

Locuințele de suprafață, de formă rectangulară, erau de dimensiuni mult mai mari în comparație cu acelea îngropate în sol, ajungînd uneori pînă la 100–150 m² (Iași – Nicolina, Sobari, Budești, Komrat). În aceste ultime cazuri ele aveau interiorul împărțit în cîte două încăperi⁸⁰. Pereții erau construiți dintr-un schelet lemnos, alcătuit din stîlpi și nuiele împletite (pe verticală sau pe orizontală), pe care se aplicau una ori mai multe lipituri de lut. Acoperișul, despre care nu avem nici un fel de date, era construit probabil în două sau în patru pante, tot dintr-un schelet lemnos, peste care se așezau materiale mai ușoare, cum ar fi stuf, papură sau paie. Amenajarea interiorului a putut fi numai rareori sesizată. Aproximativ în centru sau spre o latură opusă intrării se afla soba sau vatra, construită dintr-o mică platformă (rectangulară, ovală sau rotundă) de pietre și lipitură de lut.

Locuințele îngropate în sol, denumite în mod curent bordeie și semibordeie, în funcție de adîncimea pînă la care au fost săpate, aveau în mod frecvent forma rectangulară și mai rar ovală. Suprafața lor ajungea de obicei pînă la 25 m² și numai foarte rar pînă la 50 m². Acoperișul, probabil în două pante, trebuie să fi fost construit în aceeași manieră ca în cazul locuințelor de suprafață. Vetrelle apar foarte rar. La unele locuințe au fost surprinse prispe de-a lungul pereților și trepte pentru intrare⁸¹.

Locuințele aveau în preajma lor și diferite anexe. Astfel, mai în toate așezările au fost semnalate vetre, iar uneori și cuptorașe din piatră, care reprezintă probabil resturi de bucătării amenajate în aer liber. De asemenea, în fiecare așezare au fost descoperite numeroase gropi, săpate inițial pentru păstrarea proviziilor, iar apoi umplute cu diferite resturi menajere. Ca o descoperire singulară pînă acum rămîne fîntîna cu pereții căptușiți cu bîrne de lemn din așezarea de la Ghermănești, în interiorul căreia s-au găsit o găleată de lemn și cîteva cîni de lut, recipiente pentru scos și transportat apa⁸².

⁷⁹ R. Vulpe, *Poienesti*, p. 232, 236, 237.

⁸⁰ E. A. Rikman, *K voprosu o "bol'sich domach" na selishchah černjachovskogo tipa, în Sovetskaja etnografija*, 1962, 3, p. 121–138; idem, *Etničeskaja istorija*, p. 88–105.

⁸¹ Pentru principalele informații asupra locuințelor de tip Sintana de Mureș, împreună cu întreaga biblio-

grafie, vezi I. Ioniță, *op. cit.*, în *ArhMold*, 4, 1966, p. 193–198, 210–217; E. A. Rikman, *Etničeskaja istorija*, p. 79–116.

⁸² V. Palade, *Un puț din secolul al IV-lea e. n. la Ghermănești, com. Banca, jud. Vaslui*, în *SCIVA*, 29, 1978, 3, p. 407–421.

În cuprinsul unora din așezări au fost descoperite și diferite ateliere. Cele de olărie sînt foarte frecvente, nelipsind din nici o așezare în care s-au cercetat suprafețe mai întinse. Ele cuprindeau o cameră a olarului, amenajată uneori cu lavițe, și două camere suprapuse ale cuptorului propriu-zis (camera de foc și camera de ardere a vaselor), despărțite printr-un grătar perforat. Grătarul era susținut la mijloc de un stîlp central sau de un perete median⁸³. Cuptoarele de olărie din cultura Sîntana de Mureș sînt foarte asemănătoare cu atelierele de olărie întîlnite la dacii liberi în secolele II—III e.n.⁸⁴, precum și cu acelea din provinciile dunărene ale Imperiului roman⁸⁵. Dintre descoperirile făcute pînă acum se remarcă atelierul de la Zorleni, cu întreaga șarjă rămasă în camera de ardere. Deși o parte din cuptor a fost distrusă, s-au putut reconstitui circa 150 vase⁸⁶, ceea ce arată capacitatea destul de mare a unui astfel de atelier.

Un loc important îl ocupau atelierele de prelucrare a oaselor și a coarnelor de cerb. Amploarea neașteptat de mare pe care o avea practicarea acestui meșteșug este scoasă în evidență de remarcabila descoperire de la Bîrlad—Valea Seacă. Aici, în cuprinsul unei singure așezări, 19 din cele 31 locuințe dezvelite erau ateliere pentru prelucrarea osului, în special pentru lucrat piepteni. Această destinație a fost stabilită pe baza inventarului, și anume a materialelor care se aflau în diferite stadii de prelucrare, de la materia primă (coarne de cerb) și pînă la produsul finit (piepteni)⁸⁷. Descoperirea de la Bîrlad—Valea Seacă nu rămîne doar un unicat, întrucît ateliere pentru lucrat piepteni din os au mai apărut și în alte așezări din aceeași vreme, cum ar fi la Fedești⁸⁸.

O valoare aparte o prezintă atelierul de prelucrare a sticlei de la Komarov⁸⁹, mai ales dacă ținem seama de raritatea descoperirilor de acest fel din regiunile aflate în afara Imperiului roman⁹⁰. În mod cert, atelierul de la Komarovo îndreptățește afirmația că populația din mediul culturii Sîntana de Mureș cunoștea bine tehnica de preparare și de prelucrare a sticlei.

Încercarea de reconstituire parțială a planului așezării de pe Dealul Teilor de la Poienesti⁹¹ a permis cîteva constatări interesante. Pe o suprafață de circa 1 800 m² au fost dezvelite următoarele complexe de locuire:

a. Patru locuințe îngropate în sol: nr. 156 + 195, 174, 229 și 350.

b. Un complex de gropi largi, care ar putea fi tot resturi de locuințe îngropate: nr. 196 + 296, 302 + 305 și 303.

c. Trei locuințe de suprafață: A (nr. 6, 7, 10 și 12 din parcela VIII), B (nr. 155, 184, 185, 186, 190 și 193 din parcelele XVIII și XX) și C (nr. 293, 294, 298, 300 și 301 din parcelele XXVII și XXVIII)⁹². Locuința de suprafață B suprapune bordeiul nr. 156 + 195, iar locuința de suprafață C suprapune complexul de gropi nr. 196 + 296, 302 + 305 și 303. Ambele cazuri de suprapunere a complexelor au fost semnalate în sectorul de nord al săpăturii.

⁸³ I. Ioniță, *op. cit.*, în *ArhMold*, 4, 1966, p. 198—199.

⁸⁴ Gh. Bichir, *Cultura carpică*, p. 52—62.

⁸⁵ J. Henning, *Entwicklungstendenzen der Keramikproduktion an der mittleren und unteren Donau im 1. Jahrtausend u. Z.*, în *ZfA*, 11, 1977, p. 181—206.

⁸⁶ V. Palade, *Un cuptor de olar din secolul al IV-lea e.n. la Zorleni—Fîntînele (Județul Vaslui)*, în *MemAntiq*, 1, 1969, p. 339—361.

⁸⁷ V. Palade, *Atelierele pentru lucrat piepteni din os din secolul al IV-lea e.n. de la Bîrlad—Valea Seacă*, în *ArhMold*, 4, 1966, p. 261—277; idem, *Noi ateliere de lucrat piepteni din corn de cerb în secolul al IV-lea e.n. la Valea Seacă—Bîrlad*, în *Carpica*, 2, 1969, p. 233—252.

⁸⁸ Idem, *Un nou centru de prelucrare a cornului de cerb în secolul al IV-lea e.n. la Fedești (com. Șuletea, jud. Vaslui)*, în *Carpica*, 4, 1971, p. 207—214.

⁸⁹ M. I. Smișko, *Poselennja 3—4 st. n.e. iz slidami skljanogo virobnictva bilja s. Komarov, Černivec'koi oblasti*, în *MDAPV*, 5, 1964, p. 67—80; M. A. Bezborodov, *Issledovanie stekol iz stekloidelatel'noj masterskoj 3—4 vv. n.e.n.s. Komarov*, în *MDAPV*, 5, 1964, p. 81—85; J. L. Șcapova, *Rezultaty spektral'nogo analiza stekljan-nich izdelij i braka iz stekloidelatel'noj masterskoj, otkrytoj v s. Komarov*, în *MDAPV*, 5, 1964, p. 86—87.

⁹⁰ W. Holmquist, *Summaries concerning glass from the central building complexe, in Excavations at Helgö, 2*, Stockholm, 1964, p. 243—260; idem, *Die Ergebnisse der Grabungen auf Helgö (1954—1974)*, în *PZ*, 51, 1976, 2, p. 134.

⁹¹ Toate informațiile pentru această așezare se găsesc la R. Vulpe, *Potenești*, p. 223—240, 249—252.

⁹² Cele trei locuințe de suprafață, numerotate cu A, B și C, au fost reconstituite pe baza resturilor de locuințe în situ menționate în textul raportului de săpături, marcate pe plan și numerotate.

d. Cinci gropi cu resturi menajere : nr. 50, 98, 134, 194 și 237. Interesantă este constatarea că toate aceste gropi se află în preajma unor bordeie, trei fiind spre nord (nr. 98, 134 și 237), iar alte două (nr. 50 și 194) spre vest de acestea.

e. Șase zone cu resturi de la alte construcții de suprafață, locuințe sau anexe : nr. 80, 202, 214, 220, 236 și 253.

Desigur, nu se poate face nici un fel de apreciere definitivă privind organizarea așezării de la Poienești. Totuși, trebuie reținut că distanța și poziția gropilor față de bordeie rămân aproximativ aceleași, ceea ce nu mai pare să fie o simplă întâmplare. Poziția și apropierea acestor gropi față de locuințe dau mai curînd impresia unor anexe. Astfel, prin forma și mărimea lor, gropile nr. 50 (2,50 m lărgime și 1,20 m adîncime) și 134 (1,50 × 2 m lărgime și 2,50 m adîncime)⁹³ ar putea fi considerate drept „pivnițe”, iar gropile nr. 194 (1,20 m în diametru) și 237 (1,50 m în diametru)⁹⁴, ambele cuptorite și de dimensiuni reduse, ca locuri amenajate pentru păstrarea proviziilor.

Cele două tipuri de locuințe se găsesc împreună în aceleași așezări și sînt considerate contemporane, uneori făcîndu-se aprecierea că cele de suprafață au fost mai numeroase în etapa finală din evoluția acestei culturi. Totuși, o anumită variabilitate și pondere diferențiată a celor două categorii de locuințe trebuie să fi existat de la o regiune la alta, ca și de la o etapă la alta, în funcție de relief, climă și materiale de construcție.

Disponerea locuințelor în planul așezării era diferită, în funcție de configurația terenului. Pe terasele rîurilor sau pe pantele ușor înclinate locuințele par să fi fost dispuse în șiruri, probabil de-a lungul unor ulițe, paralele cu firul văii. Atelierele de olărie se aflau de obicei la marginea așezării.

Inventarul așezărilor cuprinde o mare varietate de unelte, accesorii vestimentare, obiecte de toaletă, podoabe, amulete, monede, vase de lut și de sticlă și oase de animale⁹⁵. Ca unelte de fier menționăm brăzdare de plug, seceri, cuțite, cosoare, fierăstraie, topoare, dălți, burghie, cuțitoaie, chei, amnare, foarfeci și răzuitoare pentru stupărit. Din piatră sînt lucrate rîșnițele și gresiile pentru ascuțit, din os patinele și acele pentru împletit plase, iar din lut fusaiolele și greutatea conice, piramidale și discoidale, folosite pentru războiul de țesut și plasa de pescuit. Singurele tipuri de arme semnalate în așezări, în general reduse ca număr, au fost vîrfurile de lance și vîrfurile de săgeată. În schimb, mai numeroase sînt accesorii vestimentare (fibule, ace, catarama, verigi), precum și obiectele de toaletă (piepteni, pensete). Ca podoabe se întîlnesc diferite tipuri de mărgelă, lucrate mai ales din sticlă și carneol, iar ca amulete se găsesc pendante prismatică din os⁹⁶, pendante în formă de căldărușe din bronz și fier, diverse pendante din tablă de bronz, scoici marine și colți de mistreț. Monedele romane, din bronz sau argint, erau destul de puține⁹⁷. Referitor la această categorie de descoperiri merită consemnat faptul că în mediul culturii Sîntana de Mureș continuă să circule monede din perioade mai vechi, emise în secolele II și III e.n., așa cum arată unele descoperiri de la Glăvăneștii Vechi⁹⁸ și Iași-Nicolina⁹⁹.

Materialul cel mai numeros din așezări este ceramica, în cuprinsul căreia distingem următoarele patru categorii principale : a, ceramica lucrată cu mîna ; b, ceramica lucrată la roată din pastă fină ; c, ceramica lucrată la roată din pastă zgrunțuroasă ; d, ceramica romană.

Ceramica lucrată cu mîna se găsește în cantități destul de reduse, de obicei abia în cîteva procente, datorită produselor realizate cu roata olarului în ateliere perfecționate. Numărul aces-

⁹³ R. Vulpe, *Poienești*, p. 230–232.

⁹⁴ *Ibidem*, p. 233, 234.

⁹⁵ I. Ioniță, *op. cit.*, în *ArhMold*, 4, 1966, p. 200–209 ; E. A. Rikman, *Etničeskaja istorija*, p. 123–194, 214–215.

⁹⁶ J. Werner, *Herkuleskeule und Donar-Amulett*, în *Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentral-museums Mainz*, 11, 1964, p. 176–197.

⁹⁷ C. Preda, *Circulația monedelor romane postauriene în Dacia*, în *SCIVA*, 26, 1975, 4, p. 441–486 ; V. Mihăilescu-Bîrliba, *La monnaie romaine*, p. 207–217.

⁹⁸ I. Ioniță, *op. cit.*, în *ArhMold*, 4, 1966, p. 206.

⁹⁹ În două locuințe datînd dintr-o fază foarte tîrzie a culturii Sîntana de Mureș au fost descoperite cîte o monedă, una de la Hadrianus și alta de la Antoninus Pius. Săpături I. Ioniță.

tora a crescut simțitor și ele pot acoperi integral necesitățile de consum. Mai mult, acum sînt produse la roată și vase din pastă zgrunțuroasă, rezistente la foc, care înlocuiesc repede vasele lucrate cu mîna ce erau folosite mai înainte la prepararea hranei. În aceste condiții, modelarea vaselor cu mîna în fiecare gospodărie ține mai mult de continuarea unor tradiții. Mai frecvente sînt oalele de diferite tipuri, între care marea majoritate o formează cele de tradiție dacică, cu marginea răsfrîntă la exterior, fiind decorate uneori cu brîuri în relief, butoni, alveole sau linii în val incizate. Mult mai rare sînt oalele cu marginea trasă spre interior, a căror origine trebuie căutată mai ales în descoperirile de caracter germanic. Între vasele lucrate cu mîna trebuie amintite și ceștile tronconice de tradiție dacică, cu sau fără toartă, descoperite în număr destul de mare în unele așezări, cum ar fi la Bîrlad—Valea Seacă¹⁰⁰. Locul minor pe care-l ocupă această categorie ceramică în perioada culturii Sîntana de Mureș face ca meșteșugul modelării vaselor cu mîna să fie tot mai puțin practicat. Treptat se pierde îndemînarea, ceea ce duce la o execuție neglijentă, la simplificarea și de multe ori chiar la degradarea formelor, motiv pentru care modelele inițiale sînt greu de recunoscut.

Vasele din pastă fină sînt foarte numeroase, cuprinzînd uneori peste 50% din întreaga ceramică. Acest procent ridicat este probabil un rezultat al faptului că ne aflăm într-o regiune în care producția de ceramică fină lucrată la roată are o veche tradiție și o largă răspîndire încă din veacurile anterioare. În comparație cu perioada secolelor II—III, vasele fine din cultura Sîntana de Mureș sînt lucrate dintr-o pastă mai consistentă, care le oferă o rezistență sporită. Arderea se face numai la cenușiu. Doar un procent redus de ceramică, semnalată mai ales în Podișul Sucevei, are pereții de culoare cafenie-cărămizie în secțiune și cenușie sau cenușie-negricioasă pe cele două fețe, fiind din acest punct de vedere foarte asemănătoare cu vasele din pastă fină din cultura tumulilor carpatici.

Ceramica din pastă fină cuprinde o mare varietate de tipuri și variante de căni, castroane și oale, la care se adaugă în număr mai mic paharele și cazanele. În ceea ce privește cănila, constatăm că acelea cu corp sferoidal și gît cilindric, frecvente în așezările dacice din perioada anterioară, prezintă în secolul IV unele modificări tipologice. Între acestea menționăm îngroșarea torților și prinderea lor la partea de sus în poziție perpendiculară pe gîtul vasului, precum și tendința de a da gîtului forma tronconică (cu baza mică în jos), iar corpului forma bitronconică. Ca tipuri noi înregistrăm cănila cu corp alungit și gura trilobată, imitații evidente după modele provincial-romane, precum și cănițele bitronconice fără gît. Castroanele sînt și ele de o mare diversitate ca forme și dimensiuni, în cea mai mare parte continuînd, cu puține transformări, tipuri mai vechi dacice sau imitînd pe acelea romane. Totuși, unele tipuri de castroane, relativ cu o mare frecvență, cum sînt acelea cu trei torți, nu pot fi explicate numai prin filiera locală, întrucît ele sînt foarte răspîndite în diferite culturi germanice din nord-estul continentului și în același timp în mediul dacic anterior apar numai sporadic. Oalele, deși ocupă în continuare un loc important în ceramica fină, formează un procentaj mai redus în comparație cu perioada anterioară, locul lor fiind preluat în parte de oalele lucrate din pastă zgrunțuroasă. Ca forme noi în ceramica fină sînt de menționat paharele, imitate după acelea de sticlă, și cazanele, care reproduc, la scară mai mică, exemplarele din lemn. Vasele din pastă fină sînt decorate uneori cu diferite motive executate în tehnica lustrului ori cu mici brîie în relief, întocmai ca și vasele din pastă fină din cultura dacică. Unele modificări în motivistica ornamentării pot fi observate, dar originea dacică a acestora rămîne evidentă. O noutate în ornamentația vaselor din pastă fină este decorul ștampilat, a cărei origine nu poate fi găsită decît în ceramica provincial-romană.

Ceramica zgrunțuroasă, neîndoielnic de origine provincial-romană, se răspîndește masiv în regiunile est-carpătice odată cu cultura Sîntana de Mureș. Așa după cum s-a amintit deja, această categorie de ceramică înlocuiește aproape în totalitate vasele modelate cu mîna, iar parțial și pe acelea lucrate la roată din pastă fină. Dealtfel, în evoluția culturii Sîntana de Mureș se observă

¹⁰⁰ V. Palade, *op. cit.*, în *Carpica*, 2, 1969, p. 251.
idem, *op. cit.*, în *Dacia*, N. S., 24, 1980, p. 230—237;

clar o schimbare a raportului cantitativ dintre ceramica fină (mai numeroasă în faza inițială și mai puțină în faza târzie) și aceea zgrunțuroasă (mai puțină în faza inițială și mai numeroasă în faza târzie), în sensul că prima cedează treptat locul celei din urmă. La început, din pastă zgrunțuroasă sînt lucrate doar diferite tipuri de oale și vase de provizie, iar mai târziu inclusiv căni și castroane. Ornamentația lor este mai simplă și se reduce la brîuri în relief, linii adîncite, praguri și caneluri, toate avîndu-și originea în olăria dacică și romană. Cu privire la vasele de provizie subliniem constatarea deosebit de semnificativă că acestea sînt răspîndite spre est doar pînă la Nistru, limita sa fiind depășită doar acolo unde au fost semnalate anterior așezările de tip Lipița.

Ceramica de import romană este reprezentată mai ales prin diverse tipuri de amfore și amforete de culoare cărămizie (fig. 35), care au fost treptat reproduse și de meșterii locali. Imitațiile, lucrate din pastă fină, sînt destul de reușite în ceea ce privește forma și ornamentația, dar se deosebesc de modelele originale prin pastă și de asemenea prin ardere, întrucît au întotdeauna culoarea cenușie, ca și restul ceramicii lucrată la roată. O situație similară o au și cămile romane cu gura trilobată, care după ce pătrund în mediul culturii Sîntana de Mureș sînt executate în pastă fină și de către localnici. Referitor la cămile romane cu gura trilobată trebuie menționat și faptul că ele au pătruns și au fost imitate numai în aria culturii Sîntana de Mureș, adică la vest de Nistru¹⁰¹.

În așezările culturii Sîntana de Mureș se găsesc adesea și pahare de sticlă. Cele mai multe din ele, și anume acelea cu pereții groși, avînd corpul cilindric și fundul rotunjit sau forma conică, sînt de proveniență locală, fapt confirmat și de atelierul pentru prepararea și prelucrarea sticlei descoperit la Sobari. Nu este exclus însă ca alte tipuri de pahare, cum ar fi acelea cu pereții subțiri, de formă aproximativ cilindrică și cu marginea răsfrîntă, să provină din ateliere provincial-romane.

Folosirea recipientelor de lemn a fost atestată în mod cert prin descoperirile de la Ghermănești, dar aprecieri mai multe asupra lor nu se pot face, întrucît resturile care ni s-au păstrat sînt deocamdată extrem de puține.

Inventarul așezărilor mai cuprinde și un mare număr de oase de animale, asupra cărora nu s-au făcut încă studii de paleofaună.

Necropolele, situate în apropierea așezărilor, la o depărtare de numai cîteva sute de metri, completează în mod substanțial datele despre cultura Sîntana de Mureș, oferind importante informații despre riturile și ritualurile funerare, ca și despre obiceiurile de port ale populației respective¹⁰².

Riturile funerare cunosc de-a lungul diferitelor etape ale acestei culturi modificări esențiale. Astfel, dacă la început era practică cu precădere incinerarea, în etapa finală se răspîndește foarte mult înhumarea. Această schimbare de rit se produce atît la populația autohtonă, cît și la populațiile germanice din mediul culturii Sîntana de Mureș—Cernjachov. Dealtfel, trecerea masivă de la incinerare la înhumare în cursul secolului al IV-lea nu reprezintă un fenomen limitat doar la aria culturii Sîntana de Mureș—Cernjachov, ci cuprinde spații mult mai largi. În cimitirele mari dezvelite pînă acum, cum ar fi acelea de la Bîrlad—Valea Seacă (538 morminte : 295 incinerări și 243 înhumări)¹⁰³ și Budești (360 morminte : 131 incinerări și 229 înhumări)¹⁰⁴, în care înmormîntările încep în faza timpurie și continuă pînă către sfîrșitul acestei culturi, se constată că în zona primelor înmormîntări predomină detașat sau se găsesc în exclusivitate morminte de incinerare, iar în zona ultimelor înmormîntări se află cu precădere sau numai morminte de înhumare. În necropola de la Dolhești Mari (13 morminte), despre care s-a vorbit mai sus (vezi capitolul IV B și nota 36), ca și în aceea de la Hanska—Lutăriu (15 morminte)¹⁰⁵, au fost

¹⁰¹ Răspîndirea numai la vest de Nistru a cănilor romane cu gura trilobată a fost sesizată pentru prima dată și comunicată nouă de către Gh. Diaconu.

¹⁰² Principalele date cu privire la necropolele culturii Sîntana de Mureș se găsesc la I. Ioniță, *op. cit.*, în *ArhMold*, 4, 1966, p. 189—192, 220—247; E. A. Rikman, *Etničeskaja istorija*, p. 263—301.

¹⁰³ V. Palade, *op. cit.*, în *Dacia*, N. S., 24, 1980, p. 224.

¹⁰⁴ E. A. Rikman, *op. cit.*, p. 294.

¹⁰⁵ *Ibidem*, p. 294, fig. 31, 1; I. T. Niculiță, E. A. Rikman, *Mogilnik Hanska—Lutărija II pervych stoletij n.e. (Moldavija)*, în *KS*, 133, 1973, p. 116—123.

descoperite exclusiv morminte de incinerare. Trebuie subliniat însă că în ambele obiective s-au făcut doar mici sondaje, executate în arealul primelor înmormintări din aceste necropole, așa încât situația de la Dolhești Mari și Hanska—Lutărie urmează a fi clarificată abia prin săpăturile viitoare. O situație aparte o prezintă necropola de la Bîrlad—Valea Seacă aparținând populației locale, dezvelită în întregime, în care mormintele de incinerare formează un procentaj general (pentru toate etapele) de aproape 55%. S-ar putea ca acest procent foarte mare de morminte de incinerare să evidențieze pentru populația autohtonă din zona respectivă o anumită întârziere în trecerea de la incinerare spre înhumare. Dealtfel, înlocuirea incinerării prin înhumare trebuie conceput ca un proces cu o desfășurare nuanțată pe zone și etape.

Mormintele de incinerare pot fi separate în două grupe, după felul în care au fost depuse oasele în mormint. Prima grupă cuprinde mormintele cu oasele calcinate depuse în urnă, iar cea de a doua mormintele cu oasele calcinate așezate direct în groapă. În legătură cu cele două variante trebuie arătat că în unele necropole, cum ar fi la Mirocani, predomină mormintele de incinerare în urnă (12 din totalul de 13 morminte de incinerare), iar în altele, ca în aceea de la Lețcani, se găsesc în special morminte cu oasele calcinate așezate direct în groapă (15 din totalul de 17 morminte de incinerare). În fiecare din cele două grupe pot fi stabilite și unele variante, în funcție de acoperirea oaselor cu vase sau resturi de vase, de arderea și spargerea rituală a urnelor și a capacelor, precum și de prezența sau absența cărbunilor și a cenușei în morminte.

Mormintele de înhumare (fig. 36) cuprind și ele diferite variante, în funcție de amenajarea gropilor și de poziția scheletelor. Gropile pot ajunge pînă la adîncimea de peste 2,50 m, au în plan forma rectangulară, ovală sau trapezoidală, iar în profil prezintă uneori trepte sau nișe. Orientarea lor este cel mai adesea pe direcția nord-sud, cîteodată cu unele devieri. Într-o etapă mai tîrzie a culturii Sîntana de Mureș se detașează și o categorie de morminte cu orientarea V (cap)—E(picioare), care este de obicei considerată o influență a creștinismului. Foarte rare sînt mormintele cu orientarea S—N sau E—V. Tot ca o amenajare a mormintelor trebuie considerată așezarea unor lespezi de piatră deasupra scheletelor¹⁰⁶, practică ce se întâlnește nu numai în nordul Europei¹⁰⁷, ci și la dacii liberi din zona est-carpatică¹⁰⁸, precum și în mediul provincial-roman¹⁰⁹, așa încît pentru a stabili originea ei în cultura Sîntana de Mureș este necesară o cercetare mai aprofundată. În groapă, scheletul se găsește de obicei la mijloc, dar se înregistrează și situații cînd acesta se află în apropierea uneia din laturile lungi, în poziție ușor diagonală față de axul lung al gropii, sau în nișă, acolo unde s-au făcut asemenea amenajări. În majoritatea cazurilor, poziția scheletului este întinsă pe spate cu mîinile de-a lungul corpului. Totuși, destul de frecvent, picioarele sînt îndoite, iar mîinile așezate pe bazin sau pe torace. Mai rar, scheletele se găsesc pe o parte sau în poziție chircită. În sfîrșit, referitor la înmormintările prin înhumare ar mai fi de adăugat că în cuprinsul unor morminte au fost sesizate resturi de cărbuni și urme de foc¹¹⁰.

Inventarul necropolelor era în general foarte bogat și variat, cuprinzînd mai ales resturi de ofrande (recipiente cu alimente, oase de animale de la ofrande de carne, ouă) și diverse unelte și arme, depuse în morminte potrivit anumitor ritualuri. O a doua grupă o formau accesoriile vestimentare, piesele de toaletă și podoabele, care oferă informații interesante despre obiceiurile de port.

Unelte care se găsesc mai frecvent în morminte sînt cuțitele de fier și fusaiiolele de lut, primele depuse mai ales în morminte de bărbați, iar celelalte exclusiv în mormintele de femei. Urmează apoi acele de cusut și foarte rar penseta de bronz. Armele, cuprinzînd vîrfuri de lance și scuturi, apar de asemenea rar și numai în morminte de bărbați¹¹¹. Vasele de lut, conținînd alimente și băuturi, formează grupa cea mai numeroasă de obiecte din inventarul mormintelor, cu-

¹⁰⁶ I. Ioniță, *op. cit.*, în *ArhMold*, 4, 1966, p. 223 ;
E. A. Rikman, *op. cit.*, p. 281—283.

¹⁰⁷ *Ibidem*, p. 282.

¹⁰⁸ I. Ioniță și V. Ursachi, *Noi date arheologice privind riturile funerare la carpo-daci*, în *SCIV*, 19, 1968, p. 216—217.

¹⁰⁹ C. Preda, *Callatis. Necropola romano-bizantină*, București, 1980, p. 19.

¹¹⁰ I. Ioniță, *op. cit.*, în *ArhMold*, 4, 1966, p. 225 ;
E. A. Rikman, *op. cit.*, p. 283—284.

¹¹¹ G. B. Fedorov, *op. cit.*, în *MIA*, 89, 1960, p. 114—116, pl. 19.

prinzînd variate tipuri de oale, castroane, amfore, căni și pahare. În etapa timpurie a culturii Sîntana de Mureș, numărul vaselor de lut în morminte este mai redus (1—3 vase), pe cînd în faza tîrzie acestea sînt mult mai numeroase (uneori peste 15 vase). Ofrandele de carne mai frecvente sînt cele de oaie și de găină. Ouăle se găsesc mai rar. În legătură cu aceste ofrande, așezate în recipiente sau direct în groapă, facem observația că ele nu se întîlnesc niciodată în mormintele orientate V—E. Această interdicție a depunerii ofrandelor alimentare în mormintele cu orientare V—E întărește opinia despre caracterul lor creștin¹¹². Depunerea ofrandelor, ca și a uneltelor ce au servit în viața defunctului, se făcea în mod cert potrivit anumitor reguli, care ne sînt deocamdată mai puțin cunoscute¹¹³.

Accesoriiile vestimentare, obiectele de toaletă, podoabele și amuletele oferă o imagine destul de completă asupra obiceiurilor de port. Fibulele și cataramele, lucrate din fier, bronz sau argint, sînt foarte frecvente și cuprind un mare număr de tipuri și variante. Fibulele, cel mai adesea de tipul cu piciorul înfășurat sau cu placă și semidisc, erau purtate cîte una sau cîte două. Se poate constata însă că moda fibulelor perechi, are în etapa timpurie a culturii Sîntana de Mureș o răspîndire destul de redusă. Acele de bronz pentru prins îmbrăcămintea, din fir torsionat, cu un capăt ascuțit și cu celălalt îndoit, sînt de asemenea rare. Obiectele de toaletă și de podoabă mai frecvente sînt pieptenii de os, lucrați chiar în atelierele specializate din așezările culturii Sîntana de Mureș, și mărgelile din sticlă, carneol și chihlimbar. Cerceii și brățările sînt rare. De o mare diversitate sînt amuletele. Dintre acestea, pandantivele în formă de căldărușă și cutiuțele-amulete sînt de o tradiție mai veche în aria culturii Sîntana de Mureș, întrucît au fost purtate și în secolele II—III e.n. de către dacii liberi. În afară de acestea, în unele morminte au mai fost descoperite pandantive din plăcuțe de bronz sau argint (semilunare, rectangulare și romboidale), pandantive în formă de toporașe, pandantive prismatice din os (măciuca lui Hercule), amulete din scoici și monede purtate ca medalioane¹¹⁴.

Lucrările de specialitate consemnează adesea o uimitoare unitate a culturii Sîntana de Mureș—Cernjachov, cu toată răspîndirea ei pe spații foarte largi. Astel, numeroase elemente comune au fost observate în construcția locuințelor și în practicile funerare, precum și în tipurile de unelte, ceramică, accesorii vestimentare, obiecte de toaletă, podoabe și amulete. Trebuie avut în vedere însă că această caracteristică este sesizată pentru perioada ei de maximă înflorire, care începe către mijlocul secolului al IV-lea. La început, diferențierile regionale erau mult mai accentuate și se manifestau în toate compartimentele, adică în construcția locuințelor, în obiceiurile de înmormîntare și în tipologia inventarului.

În prezent, pot fi stabilite fără dificultate unele din elementele specifice populațiilor care au contribuit la formarea culturii Sîntana de Mureș—Cernjachov. Ele se grupează astfel: a, elemente de cultură dacice; b, elemente de cultură provincial-romane; c, elemente de cultură germanice; d, elemente de cultură sarmatice. Interesant este de analizat, chiar și pe scurt, domeniile în care cele patru grupe de populații au participat la acest proces.

În construcția locuințelor, contribuția cea mai importantă a adus-o populația dacică, la care găsim anterior numeroase analogii ce merg pînă la identitate¹¹⁵. Doar la locuințele îngropate în sol din aria estică (Cernjachov) sînt de observat detalii de construcție neîntîlnite în cultura dacică, ce ar trebui puse în legătură cu populațiile germanice¹¹⁶.

Unele locuințe construite la suprafață, răspîndite în întreaga arie a culturii Sîntana de Mureș—Cernjachov, prezintă anumite caracteristici care atestă influențe evidente din partea arhitecturii provincial-romane. Prima serie de descoperiri o formează cele circa 60 de așezări din mediul culturii Cernjachov (semnalate pînă în anul 1960 !) avînd construcții cu temelii de piatră,

¹¹² Din *Acta Sanctorum*, aprilie II, 2 (= 962) rezultă că practica de a minca din carnea animalelor sacrificate ritual era un obicei păgîn, interzis creștinilor.

¹¹³ O asemenea concluzie o arată în mod evident analiza necropolei de la Independența. I. Ioniță, *Das Gräberfeld von Independența*, Bonn, 1971, p. 32—36.

¹¹⁴ *ArchMold*, 8, 1975, p. 214, 215, 235, 236, fig. 18, 8; V. Palade, *op. cit.*, în *Dacia*, N. S., 24, 1980, p. 253, fig. 19, a, b.

¹¹⁵ M. A. Tichanova, *op. cit.*, în *S.A.*, 1957, 4, p. 179; I. Ioniță, *op. cit.*, în *ArchMold*, 4, 1966, p. 211—214.

¹¹⁶ *Ibidem*, p. 211—215.

care nu se limitează doar la zona din imediata apropiere a orașelor antice de pe țărmul nord-ponctic, ci se găsesc pînă departe spre nord, uneori la o distanță de peste 100 km, așa cum sînt acelea de pe cursul Niprului Inferior (fig. 39)¹¹⁷. Locuințele au cîte două, iar mai rar cîte trei încăperi, după cum o arată săpăturile de la Kiselovo¹¹⁸. Așezări cu construcții de piatră se găsesc și în zona culturii Sîntana de Mureș de la vest de Nistru. Numărul este încă destul de redus, datorită stadiului incipient al cercetărilor. Deocamdată putem menționa așezările de la Utkonosovka¹¹⁹, Mirnoe¹²⁰, Furmanovka¹²¹, Komarov¹²² și Sobari (fig. 37—39)¹²³, dar ele trebuie să fie incomparabil mai numeroase. Ultimile două atrag atenția și prin poziția lor foarte depărtată spre nord, la peste 300 km distanță de granița romană.

Cea de a doua grupă de descoperiri cuprinde așezări cu locuințe construite din lemn și lipituri de lut. La acestea, influența arhitecturii romane nu se referă la materialul de construcție folosit, ci la planul locuințelor. Într-adevăr, locuințele respective au dimensiuni mari și interiorul despărțit în cîte două camere, avînd așadar același plan cu locuințele cu temelii de piatră, cum ar fi acelea de la Kiselovo¹²⁴. Pînă în prezent, în aria culturii Sîntana de Mureș au fost semnalate astfel de locuințe la Iași¹²⁵, Sobari, Zagaikani, Budești, Delakeu, Komrat și Rusjany, iar în aria Černjachov la Suchstov, Vikniny Velikie, Lepesovka, Jagnjatin, Les'ki și Kostjanec¹²⁶ (fig. 39). Demn de remarcat este faptul că la Sobari au fost descoperite atît locuințe cu temelii de piatră, cît și locuințe construite după planul acestora, din lemn și lipituri de lut.

În legătură cu locuințele mari cu cîte două încăperi s-a exprimat anterior părerea că ele ar avea originea exclusiv în locuințele de tip „Stallhaus” întîlnite la vechii germani din nord-vestul continentului¹²⁷. Menționăm însă că acestea au o singură încăpere pentru locuit, prevăzută cu una sau mai multe vetre, cealaltă fiind folosită pentru păstrarea proviziilor. În schimb, în cultura Sîntana de Mureș se găsesc uneori vetre în ambele camere ale locuinței¹²⁸, întocmai ca și în acelea cu temelii de piatră. Prin urmare, legăturile dintre locuințele cu două încăperi din cultura Sîntana de Mureș—Černjachov și acelea cu temelii din piatră din zona nord-ponctică nu pot fi trecute cu vederea. La aceasta se mai adaugă faptul că locuințele cu două încăperi sînt mai numeroase în faza tîrzie a culturii Sîntana de Mureș, adică tocmai atunci cînd influențele romane sînt mai puternice. Tot aici ar fi cazul de amintit că locuințe cu două încăperi au fost semnalate și la daci¹²⁹. Prin urmare, originea exclusiv germanică a locuințelor mari cu două încăperi nu poate fi acceptată. Pentru clarificarea definitivă a problemei este necesară studierea detaliilor de construcție în mod aprofundat și comparativ cu civilizațiile tuturor populațiilor din centrul și din estul Europei în epoca romană.

¹¹⁷ E. V. Machno, *Pamjatniki černjachovskoj kul'tury na territorii USSR*, în *MIA*, 82, 1960, fig. 1; E. A. Simonovič, *Severnaja granica pamjatnikov černjachovskoj kul'tury*, în *MIA*, 116, 1964, fig. 1.

¹¹⁸ K. A. Raevskij, *Nazemnye sooruzenija zemle-del'cev meždureč'ja Dnepra-Dnestra v I tysjačeleții n. e.*, în *SA*, 23, 1955, fig. 2.

¹¹⁹ I. T. Černjakov, *op. cit.*, în *MIA*, 139, 1967, p. 200. Nu știm dacă această așezare datează exclusiv din vremea culturii Sîntana de Mureș sau și dintr-o perioadă mai veche (vezi p. 34—35).

¹²⁰ N. M. Kravčenko, *Raboty černjachovskogo otrjada Dnestro—Dunajskoj ekspedicii*, în *Arch. Issl. Ukr.*, 3, (1968) 1971, p. 40—43.

¹²¹ O. V. Gudkova, *Rozvidka beregov ozera Kitaj*, în *Arch. Dosl. Ukr.*, 4, (1969) 1972, p. 358—359; A. V. Gudkova, *Ė istorii kul'turnoj atribucii pamjatnikov černjachovskogo tipa stepnoj zony SSSR*, în *Mat. Arch. Sev. Prič.*, 8, 1976, p. 126.

¹²² M. I. Smiško, *op. cit.*, în *MDAPV*, 5, 1964, p. 67—80.

¹²³ E. A. Rikman, *op. cit.*, în *SA*, 1970, 2, p. 180—197; idem, *Etničeskaja istorija*, p. 205—214.

¹²⁴ Vezi nota 118.

¹²⁵ I. Ioniță, *Eine Siedlung der Jüngerer Römischen Kaiser- und Völkerwanderungszeit in Iași—Nicolina (Rumänien). Ein Beispiel für die Möglichkeiten chronologischer Gliederung von Siedlungsmaterial*, în *Berichte des Symposiums in Westberlin*, 1979, p. 567—586.

¹²⁶ E. A. Rikman, *op. cit.*, în *Sovetskaja etnographia*, 1962, 3, p. 121—138; idem, *Etničeskaja istorija*, p. 88—105.

¹²⁷ *Ibidem*, p. 102—105; idem, *op. cit.*, în *Sovetskaja etnographia*, 1962, 3, p. 136—138; M. A. Tichanova, *op. cit.*, în *Actes du 7e Congrès International des Sciences Préhistoriques et Protohistoriques*, 2, Praga, 1971, p. 1059—1063.

¹²⁸ Situație semnalată în cîteva locuințe de la Iași—Nicolina.

¹²⁹ R. Vulpe, *Șantierul arheologic Popești*, în *Materialle*, 7, 1961, p. 321—338. O construcție cu mai multe încăperi a fost descoperită și la Brad. Informații V. Ursachi.

Referitor la influențele arhitecturii romane la populațiile din răsăritul Europei aflate în afara Imperiului roman, trebuie să avem în vedere neapărat și ridicarea în continuare a unor construcții de piatră pe locul vechilor așezări romane. Spre exemplu, la Barboși se construiește un turn de apărare chiar de către romani (vezi cap. IV B), iar la Tyras, construcția în piatră a unor clădiri continuă și în veacul al IV-lea¹³⁰, deși orașul nu se mai afla acum sub ocupație romană. Este foarte posibil ca și în alte localități romane de la nordul Dunării de Jos, rămase după retragerea aureliană în afara imperiului, cum ar fi spre exemplu „orașul” Aliobrix¹³¹, să se fi continuat, desigur în limite mai modeste, construcția unor case din piatră.

Uneltele folosite la practicarea agriculturii, principala activitate economică a populației din arealul Sîntana de Mureș, rămîn în cea mai mare parte aceleași ca în cultura dacilor liberi. Remarcăm totuși preluarea de la romani a brăzdarului de fier de formă simetrică, pentru uneltele de arat de tipul ararului¹³², care aduce o îmbunătățire tehnică substanțială în executarea lucrărilor agricole. Referitor la prelucrarea produselor cerealiere, constatăm o răspîndire mai mare, față de etapa anterioară, a rîșnițelor de tip roman, lucrate din rocă locală.

Cuptoarele de olărie folosite în cultura Sîntana de Mureș, așa cum s-a amintit deja, au corespondente ce merg pînă la identitate în cultura dacică și de asemenea în provinciile dunărene ale Imperiului roman. Ele nu sînt folosite anterior nici de către populațiile gotice și nici de către sarmați. Produsele realizate în aceste ateliere au la început ca model prototipuri din olăria dacică și aceea provincial-romană. Spre exemplu, originea ceramicii fine din cultura Sîntana de Mureș trebuie căutată înainte de toate la dacii liberi, care foloseau pe scară largă această categorie ceramică. Continuitatea producției pe plan local a ceramicii din pastă fină este confirmată de înrudirea tipologică incontestabilă a unor vase de tip Sîntana de Mureș cu acelea dacice (variate de oale, căni și castroane). În același timp, nu putem neglijă centrele de olărie din orașele nord-pontice, a căror producție de vase din pastă fină a fost difuzată și la populațiile din teritoriile vecine de la nord. În acest sens, trebuie amintit aici că ceramica fină dacică era ea însăși tributară într-o anumite proporție olăriei romane, de aceea este greu de stabilit întotdeauna ceea ce cultura Sîntana de Mureș a luat direct de la romani și ceea ce a preluat prin filieră dacică. Olăria romană a mai oferit și modele ce au fost imitate, cum ar fi unele variante de căni, amfore și amforete. În sfîrșit, tot ca modele au servit și unele vase lucrate cu mîna, răspîndite mai înainte la populațiile germanice, cum ar fi castronul cu trei torți. Motivele ornamentale de pe ceramica fină, mai ales cele executate în tehnica lustrului și prin ștampilare, își au originea de cele mai multe ori în ceramica dacică și provincial-romană, iar mai rar și în cea germanică. Cît privește originea provincial-romană a ceramicii zgrunțuroase, ea nu mai poate fi pusă la îndoială de nimeni, întrucît nu mai apare anterior nicăieri în altă parte.

Atelierul pentru producerea și prelucrarea sticlei de la Komarov nu are antecedente, cel puțin deocamdată, la populațiile din răsăritul Europei situate în afara granițelor romane, așa încît începutul acestei activități meșteșugărești ar trebui legat de prezența unor artizani veniți din imperiu. Ipoteza poate fi susținută de descoperirea unor fragmente de pahare de sticlă cu pereții subțiri de tip roman, înfîluite ca importuri și la dacii liberi (secolul III e.n.)¹³³, care datează tocmai din etapa inițială a funcționării atelierului¹³⁴. Dacă la aceasta adăugăm și faptul că în așezare s-au găsit resturi de construcții cu temelii de piatră, ce atestă clar influența arhitecturii romane, ca și un număr mare de amfore, ce arată legături strînse și continue cu imperiul, părerea menționată mai sus capătă o și mai mare confirmare.

Atelierele pentru lucrat piepteni din coarne de cerb nu au nici ele analogii în culturile anterioare. Cît privește produsele oferite de acestea, pieptenii, prezența lor în mediul dacic an-

¹³⁰ I. B. Klejman, *K stratigraphii naplastovaniy rimskogo vremeni v Tîre*, în *Mat. Arch. Sev. Prič.*, 8, 1976, p. 114–119; idem, *Stratigraphia kul'turnogo sloja gorodišta Tîry—Belgoroda*, în *Antičnaja Tîra*, p. 70–71.

¹³¹ N. Gostar, *Aliobrix*, p. 992–994.

¹³² V. Neamțu, *La technique de la production cére-*

alière en Valachie et en Moldavie jusqu'au XVIIIe siècle, București, 1975, p. 57–68; I. Ioniță, *op. cit.*, în *Arch. Mold.*, 4, 1966, p. 217–218.

¹³³ R. Vulpe, *Poienești*, p. 380–381, fig. 258.

¹³⁴ M. I. Smeško, *op. cit.*, în *MDAPV*, 5, 1964, pl. III, 1, 3–6, 9, 10, 13.

terior pare să fi fost mai redusă. În același timp notăm o răspîndire a lor foarte largă la populațiile germanice. De aici s-ar putea deduce că originea acestui meșteșug trebuie căutată la populațiile gotice. Cum descoperirile de la Bîrlad—Valea Seacă, de o pregnantă factură dacică, nu oferă argumente în favoarea unei asemenea origini, un răspuns definitiv urmează a fi dat abia după executarea unor cercetări ample și în celelalte așezări cu ateliere de acest tip.

Desigur, la practicarea diferitelor activități meșteșugărești s-a folosit o gamă variată de unelte. Cele mai multe continuă probabil tipuri mai vechi, dar la acestea se adaugă fără îndoială și altele noi. Întrucît informațiile pe care le deținem sînt destul de puține, iar studii speciale asupra lor încă nu s-au elaborat, nu putem face acum aprecieri definitive cu privire la diversitatea uneltelor folosite și bineînțeles nici asupra originii lor. Aici se impune precizarea că multe din aceste unelte aveau o largă răspîndire încă din secolele anterioare, fiind cunoscute și utilizate concomitent de diferite populații, inclusiv de acelea care au trăit în mediul culturii Sîntana de Mureș—Cernjachov, așa încît originea lor nu mai poate fi căutată doar la o singură sursă. Ideea că aceleași activități, casnice și meșteșugărești, au fost desfășurate de multe ori cu aceleași categorii și uneori chiar cu aceleași tipuri de unelte trebuie avută în vedere. Spre exemplu, torsul și țesutul erau activități practicate anterior de toate populațiile care au intrat în mediul culturii Sîntana de Mureș—Cernjachov, indiferent de felul de viață sedentar sau nomad pe care l-au avut, și de aceea originea lor nu poate fi căutată exclusiv la daci, la goți ori la sarmați, ci la toate deopotrivă.

Analiza riturilor funerare duce la constatarea că, în etapa de început a culturii Sîntana de Mureș, ritul predominant era incinerarea, care trebuie pusă pe seama dacilor și a populațiilor germanice. Cît privește înhumarea, ea este practică în întotdeauna de către sarmați, într-o proporție mai mică de către daci și probabil și de către unele populații gotice. În ceea ce privește pe aceștia din urmă, este cazul să menționăm că unele grupe, jalonate prin descoperiri de tip Brest—Trișin¹³⁵ și apoi Lepesovka¹³⁶, sau de tipul tumulilor carpatici, practicau în exclusivitate incinerarea. Dacă unele din populațiile gotice venite în arealul Sîntana de Mureș—Cernjachov au folosit de la început înhumarea, ca pe un rit tradițional, sau l-au adoptat după sosire de la alte populații, rămîne să se precizeze în viitor. Deocamdată, mai subliniem aici procesul general de trecere treptată de la incinerare spre înhumare, care se face datorită unor puternice impulsuri venite din Imperiul roman. Tot influențelor romane se datorește și caracterul creștin al unor morminte tîrzii din necropolele culturii Sîntana de Mureș.

Obiceiul de a depune diferite ofrande în morminte, resturi de animale sacrificate sau recipiente cu alimente și băuturi, era practicat încă dintr-o etapă mai veche de toate populațiile culturii Sîntana de Mureș. Cu toate acestea, unele caracteristici proprii fiecărei populații ar trebui să existe, dacă avem în vedere resturile de oase de cai din tumulii carpatici, dar studii de detaliu încă nu s-au făcut. Spre exemplu, nu știm dacă toate populațiile sacrificau aceleași animale sau aveau predilecție numai pentru anumite specii. În sfîrșit, aici trebuie să amintim și interdicția impusă prozelitilor săi de religia creștină de a depune ofrande lîngă cel decedat, care trebuie considerată tot rezultatul unor influențe venite din imperiu.

În ceea ce privește obiceiurile de port, există încă din secolele II—III e.n. unele trăsături comune la daci, goți și sarmați. De exemplu, folosirea fibulelor și cataramelor ca accesorii vestimentare sau a mărgelilor, inelelor și brățărilor ca podoabe, precum și portul diferitelor amulete sînt comune. După cum s-a amintit deja, pentru perioada de dinaintea culturii Sîntana de Mureș se pot face unele diferențieri de la o populație la alta. Astfel, portul fibulelor-perechi este cunoscut numai la populațiile gotice, iar portul curelelor cu cataramă se întîlnesc mai ales la populațiile gotice și mai rar la daci și sarmați. De asemenea, pieptenii se găsesc frecvent la goți, relativ rar la daci și niciodată la sarmați. Analiza necropolelor arată că aceste obiceiuri de port cu care vin goții sînt preluate destul de repede și de către celelalte populații.

¹³⁵ J. V. Kucharenko, *Mogil'nik Brest—Trișin*, Moscova, 1980.

¹³⁶ M. A. Tichanova, *Raskopki na poselenii 3—4 vv. u s. Lepesovka v 1957—1959 gg.*, în SA, 1963, 2, p.

178—191; idem, *op. cit.*, în *Actes du 7e Congrès International des Sciences Préhistoriques et Protohistoriques*, 2, Praga, 1971, p. 1059—1063.

Un domeniu în care aprecierile sînt și mai greu de făcut este acela al portului amuletelor. Unele dintre ele, cum ar fi cutiuțele-amulete, sînt comune tuturor, iar altele, ca de exemplu pandantivele în formă de căldărușă, numai goților și dacilor. Amuletele prismatice din os au fost interpretate ca simbol (preluat de la romani) al zeului Donar/Thor din mitologia germană¹³⁷. Interpretarea se bazează pe o temeinică argumentație și poate fi acceptată. Totuși, rămîne deschisă întrebarea dacă nu cumva aceste pandantive, cu sau fără sensul lor inițial, au fost adoptate și de către alte populații, căpătînd așadar, ca și în cazul altor amulete, o răspîndire mai largă. Un studiu special asupra amuletelor și pandantivelor de diferite tipuri, lucrate din metal, sticlă și os, dar foarte probabil și din materiale perisabile, unele cu o anumită semnificație, iar altele avînd numai funcția de podoabe, ar fi extrem de util pentru cunoașterea unor aspecte din viața spirituală a populațiilor culturii Sîntana de Mureș.

Din cele menționate mai sus rezultă că, în ansamblul lor, descoperirile de tip Sîntana de Mureș-Černjachov formează o cultură unitară, în cadrul căreia se pot sesiza și unele particularități. Sintetizînd cauzele care au dus la această realitate istorică, ajungem la concluzia că răspîndirea generală și ponderea mare a elementelor de cultură provincial-romane, preluate direct (stipendii, legături comerciale, raiduri în provinciile imperiului, captivi, misionari etc.) sau indirect (prin filieră dacică), și stăpînirea politică și militară a întregului spațiu de către coalitia „populațiilor gotice” au dat unitate acestei culturi, iar păstrarea unora din tradițiile locale a creat diversitatea ei,

Elementele specifice fiecărei populații, mai clare în etapa de început a culturii Sîntana de Mureș, se mențin pînă la sfîrșitul ei, chiar dacă pe parcurs intervin unele nuanțări în manifestarea lor. Ceramica lucrată cu mîna, atît cea de tradiție dacică, cît și aceea germanică sau sarmatică, a fost semnalată de-a lungul tuturor etapelor acestei culturi, ceea ce constituie un indiciu că fiecare din aceste populații a continuat să-și păstreze anumite caracteristici proprii și individualitatea pe planul culturii materiale (desigur și ca etnic) pînă tîrziu. Numeroase și diverse elemente de cultură materială și chiar din acelea care aparțin vieții spirituale, specifice la început uneia din populații, au devenit treptat bunuri comune. Între acestea pot fi incluse diferite unelte, arme, accesorii vestimentare, podoabe și unele obiceiuri funerare. Folosirea lor concomitentă de către toate populațiile permite să se accepte ideea unui foarte larg proces de aculturație. Din această cauză nu putem fi de acord cu părerea, spre exemplu, că la mormintele în care este atestat portul fibulelor-perechi ne aflăm obligatoriu în prezența unui got și de asemenea că totdeauna mormîntul a cărui inventar conține o ceașcă dacică este un dac. Ambele cazuri pot ilustra împrumuturile pe care o populație le face de la celelalte populații. Ele certifică însă indiscutabil *existența concomitentă și obligatorie a populației care împrumută și a populației de la care se împrumută*. Peste această logică nu se poate trece. Observațiile făcute atrag atenția asupra necesității de a face atribuiri etnice pe baza mai multor criterii și din domenii diferite. Referitor la ceramica lucrată cu mîna s-ar putea presupune că în anumite situații vasele specifice unei populații au fost folosite și de către celelalte populații. Nu credem însă că vase modelate cu mîna de tradiție dacică au fost lucrate de goți sau sarmați, după cum nici vase de tradiție gotică n-au fost lucrate de daci sau sarmați. Așadar, modelarea vaselor cu mîna trebuie considerată o activitate proprie pentru fiecare populație din mediul culturii Sîntana de Mureș, care a asigurat dealtfel și conservarea specificului ei.

Conviețuirea dintre daci, goți și sarmați, sesizată prin criterii arheologice (tipuri de așezări și locuințe, inventar, obiceiuri funerare, obiceiuri de port), a fost confirmată și de către studiile antropologice, care au stabilit prezența mai multor grupe de populații, diferențiate în special pe baza diagnozei tipologice. Grupa cea mai numeroasă o formează scheletele cu caractere mediteranoide, ce a fost pusă în legătură cu populația autohtonă. Urmează, în număr mai mic, scheletele cu caractere nordice, atribuite populațiilor gotice și în sfîrșit cele cu caractere est-europoide considerate sarmatice. Unele schelete prezintă un amestec de caractere, cum ar fi mediteranoide

¹³⁷ J. Werner, *op. cit.*, în *Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentral-museums Mainz*, 11, 1964, p. 176-197; idem, *Zwei prismatische Knochenanhänger*

(„Donar-Amulette”) von Zlechow, în *Časopis Moravského Musea*, 57, 1972, 2, p. 133-140.

și nordice sau mediteranoide și est-euroipoide, indicînd clar o interpenetrație a aspectelor morfologice¹³⁸.

Diagnoza tipologică a scheletelor oferă date importante de care trebuie să se țină seama la stabilirea etnicului. Cu toate acestea, valoarea informațiilor antropologice, care uneori vine în contradicție cu datele arheologice, nu poate fi socotită determinantă în toate cazurile. Merită amintită aici situația insolită a mormîntului nr. 10 de la Spanțov, în care s-a găsit un schelet cu caractere mongoloide și ca inventar o ceașcă dacică, precum și mormîntul nr. 36 de la Lețcani, conținînd un schelet cu caractere mediteranoide și o fusaiolă cu inscripție runică. Ambele cazuri sînt edificatoare și îndeamnă la meditație înainte de a face o atribuire etnică.

Semnalaarea din punct de vedere arheologic și antropologic a elementelor ce au aparținut dacilor, goților și sarmaților dovedește existența concomitentă a acestora în cuprinsul culturii Sîntana de Mureș. Descoperirea lor împreună, în aceleași așezări și necropole, ridică și problema modului de conviețuire a dacilor cu goții și cu sarmații. Un răspuns definitiv nu se poate da. Ar fi de presupus că autohtonii și alogenii au trăit uneori în aceleași așezări, dar că de cele mai multe ori au avut așezări separate¹³⁹. Deosebiri care vor fi existat între așezările diferitelor populații, mai pregnante la început, au dispărut treptat, în cea mai mare parte, ca urmare a procesului de aculturație despre care deja s-a amintit.

Deosebit de importante sînt știrile transmise de izvoarele scrise despre localizarea anumitor populații pe microregiuni. Astfel, Amm. Marcellinus ne informează despre o țară a caucoensilor (Caucaland)¹⁴⁰ și de asemenea despre o țară a taifalilor¹⁴¹. Aceste știri oferă totodată dovada că în a doua jumătate a secolului al IV-lea continuau să existe unele formațiuni politice ale populației autohtone (*Țara caucoensilor*).

Analiza descoperirilor din arealul culturii Sîntana de Mureș — Černjachov a permis pînă la o anumită limită identificarea populațiilor care au trăit în mediul ei. Lăsînd deoparte exagerările și nuanțările făcute de către specialiștii care s-au ocupat îndeaproape de această categorie de descoperiri, se poate aprecia că, în general, dacii, goții și sarmații au fost considerați principalii purtători ai culturii Sîntana de Mureș. Desigur, nu este exclus ca și alte grupe mai mici de populații, de alt neam să fi intrat în componența acestui conglomerat etnic, dar pentru moment sesizarea lor nu este posibilă. Ceea ce trebuie totuși scos în evidență în acest context este raportul dintre cultura Sîntana de Mureș — Černjachov și lumea romană. Din cele menționate pînă acum rezultă că un număr mare de elemente provincial-romane au fost semnalate pe tot cuprinsul acestei culturi¹⁴². Ele aparțin unor domenii foarte variate, cum ar fi arhitectură (construcții din piatră cu coloane și acoperiș de țigle; construcții cu temelii din piatră; locuințe mari cu cîte două încăperi), tehnică (atelieri de producere și de prelucrare a sticlei, ateliere de olărie; brăzdare simetrice, rîșnițe), port (medalioane lucrate din monede), circulație monetară (monede de bronz), religie (înlouirea incinerăției cu înhumăția; amenajarea gropilor de morminte cu lespezi de piatră; creștinism) etc. Răspîndirea tuturor acestora dincolo de granița imperiului s-a făcut pe diverse căi, cum ar fi legături comerciale, stipendii și raiduri organizate în scopuri de pradă. La acestea se adaugă însă și prezența efectivă a unor persoane care au trăit mai înainte în Imperiul roman

¹³⁸ O. Necrasov și M. Cristescu, *Caracterizarea antropologică a unui schelet de la Erbicieni de la sfîrșitul sec. IV e. n.*, în *ArhMold*, 1, 1961, p. 219—223; M. Cristescu, R. Klüger, M. Gramatopol—Roșca, *Contribuții la cunoașterea structurii antropologice a populației din cultura Sîntana de Mureș—Černjachov*, în *ArhMold*, 6, 1969, p. 149—166; D. Botezatu și C. Fedorovici, *Caracterizarea antropologică a unor schelete aparținînd culturii Sîntana de Mureș—Černjachov, din Moldova*, în *Studii și cercetări de antropologie*, 10, 1973, 1, p. 3—13; S. Antoniu și M. Onofrei, *Studiul antropologic al scheletelor din secolul al IV-lea e.n. de la Lețcani (jud. Iași)*, în *ArhMold*, 8, 1975, p. 281—285; M. S. Velikanova, *Paleoantropologičeskij material iz mogil'nikov černja-*

chovskoj kul'tury Moldavii, în *Antropologičeskij Sbornik* 1961, 3, p. 26—52.

¹³⁹ I. Ioniță, *The social-economic structure of society during the Goths' migration in the Carpatho-Danubian area*, în *Relations between the autochthonous population and the migratory populations on the territory of Romania*, București, 1975, p. 77—89.

¹⁴⁰ Amm. Marcellinus, XXXI, 9, 13.

¹⁴¹ Idem, XXXI, 3, 7.

¹⁴² Pentru răspîndirea unor piese romane în mediul culturii Sîntana de Mureș—Černjachov a se vedea și V. V. Kropotkin, *Rimskie importnye izdelija v vostočnoj Evrope (II v. do n.e. — V v. n.e.)*, Moscova, 1970.

și a căror număr nu era deloc neglijabil. Avem în vedere populația care a rămas pe loc la retragerea aureliană, dovedită și prin activitatea de construcție care continuă la Tyras în prima jumătate a secolului al IV-lea. Foarte probabil că unii locuitori ai orașului Tyras și ai celorlalte orașe și așezări romane de pe malul stîng al Dunării de Jos și de pe țărmul nord-pontic, romanizați sau cel puțin în parte romanizați, s-au retras către nord, în zone mai ferite, spre a nu rămîne ținta atacurilor gotice. Pe de altă parte, este necesar să menționăm aici și prezența în mediul culturii Sîntana de Mureș-Černjachov a numărului mare de captivi romani despre care amintesc în repetate rînduri izvoarele scrise¹⁴³. Aceștia rămîneau cîteodată timp îndelungat în captivitate, îndeplinind același rol de transmitere directă a elementelor de civilizație romană. În sfîrșit, prin activitatea lor, misiunii creștini erau implicați la rîndul lor în acest proces lent, dar neînterupt și de durată, de iradiere treptată a culturii romane la populațiile de pe malul stîng al Dunării de Jos și de la nordul Mării Negre. Nu este o simplă întîmplare că pe o fișie de circa 100 km lățime de-a lungul țărmului nord-pontic se concentrează o puzderie de așezări cu inventar tipic pentru cultura Sîntana de Mureș-Černjachov, ale căror locuințe sînt ridicate pe temelii de piatră. Arhitectura lor, de evidentă inspirație romană, a determinat ample discuții, dacă să fie încadrate la cultura Černjachov sau într-o grupă aparte¹⁴⁴. Indiferent de încadrarea formală la o categorie sau alta, ele demonstrează extraordinara putere a civilizației romane în veacul al IV-lea de înfrurire a populațiilor de dincolo de granițele oficiale ale imperiului. Prin urmare, în aria culturii Sîntana de Mureș-Černjachov nu avem de a face doar cu o sumă oarecare de elemente de civilizație provincial-romane, ci în mod cert cu o prezență efectivă de populație romanizată sau pe cale de a fi fost romanizată. Ea continuă să fie activă în orașele și așezările romane rămase după retragerea aureliană în afara frontierelor imperiului, așa cum o dovedesc cercetările mai noi de la Tyras. Aici este necesar să se precizeze că toată zona de stepă de pe malul stîng al Dunării de Jos și din vecinătatea țărmului nord-pontic a fost istoricește implicată direct în apariția și dezvoltarea complexului cultural Sîntana de Mureș-Černjachov, în sfera căruia au intrat, continuîndu-și evoluția cunoscută, inclusiv fostele așezări și orașe romane. Prezența efectivă a populației romane se face simțită și în așezările avînd locuințe cu temelii de piatră, unele din ele cu co'ioane și cu acoperiș de țigle, găsite cîteodată la distanțe apreciabile de teritoriul roman. În mod firesc, aceasta a păstrat și a introdus în noile așezări ceva din moda și din spiritul vieții romane.

Populația romanizată sau pe cale de a fi fost romanizată din aria culturii Sîntana de Mureș a fost desemnată cu termenul de daco-romani (vezi titlul subcapitolului). Termenul respectiv a fost utilizat pînă acum cu sensuri diverse. Motivația folosirii lui în contextul de față este aceea că unii dintre romanicii aflați în spațiul culturii Sîntana de Mureș erau daci romanizați sau daci pe cale de romanizare. Așadar am dorit să exprimăm ideea că o parte din populația romanizată la care ne referim avea o origine dacică. În mod firesc, admitem că între romanicii din mediul culturii Sîntana de Mureș erau și persoane de altă origine decît aceea dacică.

E. INVAZIA HUNILOR

Apariția neașteptată a acestor nomazi asiatici, cu un mod de a trăi și a lupta diferit de cel al popoarelor cunoscute din Europa, în fața cărora doar armatele romane numeroase și bine organizate au putut în cele din urmă rezista, a produs o impresie profundă asupra contemporanilor. Înaintarea lor vertiginoasă spre centrul Europei a afectat, cum era și firesc, și spațiul culturii

¹⁴³ Zosimos, I, 34; Philostorgios, II, 5; Priscus Panites, I, 3 (p. 122 și 129 De Boor). Unele comentarii asupra prezenței captivilor romani în regiunile de la est de Carpați vezi la N. Gostar, *Vechimea elementului roman la răsărit de Carpați*, în *Era Socialistă*, 59, 1979, 6, p. 36–37, 52; V. Mihăilescu–Birliba, *La monnaie ro-*

maine, p. 249–250.

¹⁴⁴ Vezi pentru discuțiile mai noi lucrarea A. V. Gudkova, *K istorii kul'turnoj atribucii pamjatnikov Černjachovskogo tipa stepnoj zony SSSR*, în *Mat. Arch. Ser. Prič.*, 8, 1976, p. 119–131.

Sîntana de Mureș, în evoluția căreia intervin acum elemente ce înregistrează prompt schimbările politice, demografice și economice din răsăritul Europei.

Lucrările de specialitate cu privire la istoria hunilor, apărute pînă acum în număr destul de mare¹⁴⁵, au comentat pe larg și prezența lor la Dunărea de Jos. Întrucît nici spațiul nu ne permite, din întreaga problematică a prezenței hunice în regiunea care ne interesează vom selecta numai cîteva aspecte.

Amm. Marcellinus menționează prima tentativă nereușită a lui Athanaric de a stăvili, prin amenajarea unei tabere fortificate, atacurile hunilor pe linia Nistrului¹⁴⁶. Același autor ne oferă apoi unele amănunte și despre o a doua încercare, tot nereușită, a regelui vizigot de a opri înaintarea hunilor prin ridicarea unui val de apărare¹⁴⁷.

Asupra eforturilor de a identifica această ultimă fortificație cu valul de pămînt Stoicani-Ploscuțeni¹⁴⁸ s-a discutat pe larg în cap. III C, iar analiza informațiilor existente a dus la concluzia că valul respectiv a fost construit în alte împrejurări istorice și de aceea nu poate fi pus în legătură cu conflictele dintre vizigoți și huni. Prin urmare, se impune necesitatea de a căuta o altă soluționare a cazului, mai ales că dispunem acum de informații sigure și mai numeroase cu privire la existența a încă două valuri de pămînt în regiunea dintre Siret și Prut, adică tocmai acolo unde ar fi de căutat această fortificație.

Primul val, avînd o direcție aproximativă de la vest spre est, a fost semnalat, cu unele întreruperi, între Manoleasa pe malul drept al Prutului și Bursuceni/Corocăești pe malul drept al Siretului¹⁴⁹. Acet val, numit și *Valul Moldovei de Sus*, împarte Cîmpia Moldovei în două părți aproape egale (fig. 3). Datele existente permit aprecierea că această fortificație s-ar continua atît spre est, între Prut și Nistru¹⁵⁰, cît și spre vest, pînă spre lanțul Carpaților¹⁵¹. Săpăturile efectuate pe parcursul a cîtorva ani au stabilit că valul era prevăzut cu o puternică palisadă de lemn și cu un șanț spre nord¹⁵². Nu s-au obținut încă nici un fel de informații cu privire la data construcției sale. Deocamdată se poate menționa doar că cei ce au ridicat valul se aflau la sud.

Un al doilea val de pămînt a fost identificat în teren spre limita de sud a Cîmpiei Moldovei și în apropiere de marginea Podișului Central Moldovenesc, avînd o direcție asemănătoare cu cel anterior, de la vest spre est. Cunoștințele despre acest val, pe care îl numim *Valul Moldovei de Mijloc* sînt încă puține. Totuși, existența lui este certificată de informații precise. Astfel, deși este în cea mai mare parte complet aplatisat, mai poate fi văzut și astăzi în apropierea malului drept al Prutului, în zona satelor Victoria—Cîrniceni¹⁵³. El a fost menționat și pe o hartă topografică din anul 1898¹⁵⁴, iar localnicii păstrează amintirea locului cu numele „La troian”. Informații încă neverificate în teren atestă continuarea acestui val pînă în zona orașului Pașcani pe Siret. Deși nu avem încă posibilitatea să aducem dovezi absolute, întrucît aprecierea se bazează pe observațiile făcute la suprafața terenului, avansăm ideea că valul la care ne referim era prevăzut cu șanțul spre nord și avea rolul de a proteja teritoriul de la sud (fig. 3).

¹⁴⁵ E. A. Thompson, *A history of Attila und the Huns*, Oxford, 1948; Fr. Altheim, *Attila und die Hunnen*, Baden—Baden, 1951; idem, *Geschichte der Hunnen* (ediția a 2-a), 1—5, Berlin, 1969—1975; J. Werner *Beiträge zur Archäologie des Attila—Reiches*, München, 1956. Pentru prezența hunilor pe teritoriul României vezi în special I. Nestor, în *Istoria României*, 1, 1960, p. 694—704.

¹⁴⁶ Amm. Marcellinus, XXXI, 3, 5.

¹⁴⁷ Idem, XXXI, 3, 7.

¹⁴⁸ R. Vulpe, *Vallum de la Moldavie inférieure*; idem, *Les valla de la Valachie, de la Basse—Moldavie et du Boudjak*, în *Actes du 9e Congrès International d'Études sur les Frontières Romaines (Mamaia, 6—13 septembre 1972)*, București—Köln—Wien, 1974, p. 273.

¹⁴⁹ Al. Păunescu, P. Șadurschi, V. Chirica, *Reper-toriul arheologic al județului Botoșani*, 1, București, 1976, p. 33—34, 52, 113, 144, 167—169, 294, cu principalele date referitoare la traseul valului și bibliografia mai veche. Al. Păunescu, *Contribuții privind realitățile din nordul Moldovei în secolul al IV-lea e.n. în lumina cercetărilor de la Ripiceni*, în *SCIVA*, 29, 1978, 4, p. 512—524, fig. 4.

¹⁵⁰ *Ibidem*, p. 512.

¹⁵¹ Unele documente medievale cuprind date asupra unui Troian ce ar fi de căutat în zona satelor Calafindești—Horodnic. Informații primite de la M. Ignat.

¹⁵² Informații primite de la N. Gostar și P. Șadurschi, care au efectuat săpăturile.

¹⁵³ Cercetări de suprafață efectuate în 1981 de I. Ioniță.

¹⁵⁴ *Harta topografică a județului Iași*, 1898.

Întrebarea pe care în chip firesc o punem este aceea dacă vreunul din aceste două valuri ar putea fi identificat cu fortificația lui Athanaric. În ceea ce privește *Valul Moldovei de Sus*, continuarea lui și pe malul stîng al Prutului înlătură categoric posibilitatea unei asemenea identificări. Așadar rămîne doar cea de a doua și dealtfel ultima fortificație ce o avem semnalată în teren ce ar trebui să reprezinte rămășițele valului ridicat de Athanaric împotriva hunilor.

O analiză atentă a datelor pe care le avem la dispoziție oferă posibilitatea de a răspunde afirmativ la această identificare. Astfel, *Valul Moldovei de Mijloc* este semnalat și în preajma Siretului, și anume în jumătatea superioară a cursului său, adică în partea dinspre izvoare, sens ce ar fi poate mai apropiat de spiritul textului antic (*a superciliis Gerasi fluminis*)¹⁵⁵. Valul de la nord de Iași îndeplinește și o altă condiție, și anume aceea că apără Podișul Central Moldovenesc, adică o regiune cu relief înalt, așa cum se consideră a fi zona în care a încercat Athanaric să se refugieze (*ad effugia properare montium praeruptorum*). De asemenea, rămășițele destul de modeste ale valului ar putea să ateste că el a fost făcut în mare grabă (*diligentia celeri*) și a rămas neterminat. În sfîrșit, informația lui Amm. Marcellinus potrivit căreia fortificația lui Athanaric atingea și Țara taifalilor își găsește confirmarea, dacă avem în vedere atribuirea culturii tumulilor carpatici din Podișul Sucevei (fig. 34) acestei populații (vezi mai sus cap. IV B).

Dintre condițiile pe care R. Vulpe le socotea obligatorii pentru identificarea în teren a valului construit de Athanaric ar fi și direcția acestuia spre Dunăre (*ad usque Danubium*). Într-adevăr, Valul Moldovei de Mijloc nu îndeplinește această condiție. Dar, după cum am văzut deja în cap. III C¹⁵⁶, reperate topografice pentru traseul fortificației lui Athanaric transmise de Amm. Marcellinus nu sînt deloc sigure, așa încît îndeplinirea acestei condiții nu trebuie considerată a fi absolut necesară.

Identificarea fortificației lui Athanaric cu Valul Moldovei de Mijloc¹⁵⁷ aduce și unele precizări cu privire la direcția de înaintare a hunilor în urmărirea regelui vizigot. Avînd în vedere locul în care se construiește valul, rezultă că atacul era așteptat dinspre nord. Aceasta presupune însă că după trecerea cursului inferior al Nistrului, hunii au urmărit cetele lui Athanaric în direcția nord-vest, trecînd prin culoarul râului Bîc în Valea Prutului și apoi în Cîmpia Moldovei. Nu este o simplă întîmplare că tocmai în Cîmpia Moldovei și în zona imediat învecinată de la vest (Podișul Sucevei) au fost semnalate un număr important de descoperiri arheologice care sugerează existența unui puternic centru al dominației hunice¹⁵⁸.

Urmărirea vizigoților lui Athanaric pe la nord de Podișul Central Moldovenesc și nu pe la sud de acesta, prin Bugeac, este confirmată și de pasajul amintit deja din Amm. Marcellinus: „... s-au răspîndit zvonuri înspăimîntătoare despre noi primejdii, mai grozave decît cele obișnuite, anume că neamurile de la miazănoapte se află în mișcare și că, pe întreaga întindere de la marcomani și cvazi pînă în Pont, un mare număr de populații barbare necunoscute, fiind izgonite din lăcașurile lor de o putere neașteptată, rătăcesc lîngă fluviul Istru, răsfirați ici și colo împreună cu ființele lor scumpe”¹⁵⁹.

Năvălirea hunilor în Europa, așa cum s-a subliniat adesea de către istorici, a avut importante consecințe asupra popoarelor din zonă, afectate atît de invazia distrugătoare de la început, cît și de evenimentele ce au urmat. Astfel, un rezultat imediat al migrației hunilor a fost înlăturarea stăpînirii politice și militare a goților din răsăritul Europei. Încercarea lui Athanaric de a reuni pe goți într-o confederație care să se opună hunilor n-a reușit, întrucît contradicțiile dintre șefii aristocrației gotice se accentuaseră. Aceștia, dorind evitarea pericolului apărut pe neaștep-

¹⁵⁵ Amm. Marcellinus, XXXI, 3, 7.

¹⁵⁶ Vezi mai sus p. 55.

¹⁵⁷ Este surprinzător că, deși avea cunoștință de ele, trecîndu-le și pe hartă, R. Vulpe (*Vallum de la Moldavie inférieure*, fig. 3) a evitat întotdeauna să ia în discuție Valul Moldovei de Sus și Valul Moldovei de Mijloc

¹⁵⁸ R. Harhoiu, *The fifth-century A. D. treasure from Pietroasa, Romania (BAR, Supplementary Series, 24)*, Oxford, 1977, fig. 8; idem, *Das norddonauländische*

Gebiet im 5. Jahrhundert und seine Beziehungen zum spätrömischen Kaiserreich, în *Die Völker an der mittleren und unteren Donau im fünften und sechsten Jahrhundert*, Wien, 1980, p. 105–207; idem, *Tezaurul de la Pietroasa în lumina noilor cercetări* în Al. Odobescu, *Tezaurul de la Pietroasa* (Opere IV), Ediție îngrijită, Introducere, Comentarii și Note de Mircea Babeș, Editura Academiei R.S.R., București, 1976, p. 1045, fig. 8.

¹⁵⁹ Amm. Marcellinus, XXXI, 4, 2.

tate, trec în imperiu, în fruntea celor mai multe triburi gotice, fărămîitate în numeroase grupuri. Înșuși Athanaric este nevoit în cele din urmă să-și găsească refugiul pe pămînt roman. Puterea cetelor gotice care mai rămîn la nordul Dunării, reduse ca număr¹⁶⁰, se destramă și locul lor este luat cu autoritate de către noii veniți. În felul acesta a fost înlăturată definitiv posibilitatea rămîinerii goților în răsăritul Europei. Cei rămași se vor topi în masa celorlalte populații din zonă, pierzîndu-și treptat individualitatea și dispărînd din istorie. O soartă destul de asemănătoare au avut-o și sarmații. Desigur, nu este exclus ca, în această situație de conjunctură și de mare nesigurantă, să fi trecut în imperiu și unele grupe de populație autohtonă, dar numărul acestora a fost probabil destul de redus.

Istoricii vorbesc deseori despre caracterul distrugător al invaziei hunilor. Fără îndoială, chiar dacă selectăm datele și eliminăm exagerările, aspectul deosebit de violent al migrației lor nu poate fi negat. Totuși, descoperirile arheologice din perioada hunică ne dezvăluie un alt tablou decît acela oferit de izvoarele scrise. Astfel, numeroase așezări de tip Sîntana de Mureș, cum ar fi acelea de la Botoșani—Dealul Cărmidăriei¹⁶¹, Trușești—Cuha¹⁶², Iași—Fabrica de cărămizi¹⁶³, Iași—Nicolina¹⁶⁴, Bîrlad—Valea Seacă¹⁶⁵ și multe altele, continuă și au o evoluție prosperă și după invazia hunilor, ceea ce arată că ele n-au fost distruse și nici n-au suferit o decădere. Prin urmare, caracterul distrugător al migrației hunilor trebuie privit cu unele nuanțări. Foarte probabil, caracterul distrugător al migrației hunilor a fost apreciat după impresia atacurilor întreprinse de aceștia, care par a fi fost într-adevăr nimicitoare¹⁶⁶. Totuși, cu privire la încetarea unor așezări în momentul invaziei hunilor, trebuie să avem în vedere și faptul că populația ce se afla pe direcția de înaintare a acestora s-a retras uneori spre zone mai ferite, întemeind alte așezări. Situația este întrucîtva similară cu aceea din etapa inițială a migrației goților. Prin urmare, continuitatea unor așezări de tip Sîntana de Mureș și în perioada stăpînirii hunice reprezintă o elocventă dovadă că hunii n-au distrus totul și n-au nimicit populația cucerită. Dealtfel, interesele lor economice imediate cereau să aibă sub ascultare o populație de producători cît mai numeroasă, de la care să poată încasa cît mai multe dări.

Înlocuirea goților de către huni aduce, după cum deja s-a amintit, și unele elemente noi în cultura Sîntana de Mureș. Din păcate, delimitarea exactă a descoperirilor databile strict în perioada migrației hunilor, așadar în ultimul pătrar al veacului al IV-lea și în prima jumătate a secolului al V-lea, abia a început a fi susținută cu dovezi certe. În ceea ce privește așezările, dispunem de analiza combinatorie a descoperirilor de la Iași—Nicolina¹⁶⁷, unde s-au înregistrat foarte clar două nivele, ultimul datînd din prima jumătate a secolului al V-lea. Interesant ni se pare faptul că în a doua fază înregistrăm procentul cel mai mare de locuințe mari cu cîte două încăperi. De asemenea, atelierele de olărie din faza a doua sînt de același tip cu cele din faza anterioară, numai că dimensiunea lor este mai mică. Reducerea dimensiunii cuptoarelor în prima jumătate a secolului al V-lea este o caracteristică generală a atelierelor de olărie de la Dunărea mijlocie și inferioară¹⁶⁸ și ea are loc concomitent și cu tendința de redimensionare a vaselor, care sînt

¹⁶⁰ Printre rămășițele gotice tirzii poate fi menționată necropola din prima jumătate a sec. V e.n. de la Botoșani—Dealul Cărmidăriei. Em. Zaharia și N. Zaharia, *Contribuții la cunoașterea culturii materiale din secolul al V-lea e.n. din Moldova în lumina săpăturilor de la Botoșani*, în *ArhMold*, 6, 1969, p. 167—178; idem, *Les nécropoles des IVe—Ve siècles de Botoșani—Dealul Cărmidăriei*, în *Dacia*, N. S., 19, 1975, p. 201—226.

¹⁶¹ N. Zaharia, Em. Zaharia și S. Rață, *Sondaajul arheologic de la Botoșani—Dealul cărămidăriei*, în *Materiale*, 7, 1961, p. 461—469.

¹⁶² M. Petrescu—Dimbovița, *Șantierul arheologic Trușești*, în *SCIV*, 6, 1955, 1—2, p. 172—177.

¹⁶³ I. Ioniță, *Așezarea de tip Sîntana de Mureș—Cernjachov de la Iași—Fabrica de cărămizi*, în *ArhMold*, 7, 1972, p. 267—306.

¹⁶⁴ Idem, *op. cit.*, în *Berichte des Symposium in Berlin*, p. 567—586.

¹⁶⁵ V. Palade, *op. cit.*, în *Dacia*, N. S., 24, 1980, p. 223—253.

¹⁶⁶ Vezi spre exemplu soarta cetăților romane de pe linia Dunării. D. Tudor, *Oltenia romană*, București, 1978, p. 454—455.

¹⁶⁷ I. Ioniță, *op. cit.*, în *Berichte des Symposiums in Berlin*, p. 567—586.

¹⁶⁸ *Ibidem*.

modelate la proporții mai mici. Pasta din care sînt făcute vasele, atît cele fine, cît și acelea zgrunțuroase, cuprinde uneori o cantitate mai mare și mai diversificată de ingrediente, fiind frămîntată mai prost. Modelarea la roată se face de multe ori cu imperfecțiuni, datorate parcă unei execuții făcută în grabă. Totodată se observă acum unele detalii noi de execuție, caracteristice acestei perioade. Ca proporție, se constată o diminuare treptată a ceramicii fine în favoarea aceleia din pastă zgrunțuroasă. Vasele lucrate cu mîna devin mai frecvente, semn că producția la roată a început să scadă și să nu mai facă față tuturor solicitărilor.

Analiza ceramicii din perioada migrației hunilor arată o continuitate incontestabilă a tehnicii anterioare, precum și a aceluiași categorii și forme de vase. Cu toate acestea, se observă un început timid de degradare a formelor și a ornamentelor, datorate probabil unui climat de nesiguranță în care și desfășurau activitatea atelierele respective. Fenomenul ar putea fi pus acum și în legătură cu practicarea acestei îndeletniciri de către meșteri improvizați, cu o calificare deficitară.

Constatările făcute cu privire la producția de olărie este valabilă și pentru celelalte meșteșuguri. Foarte probabil că și desfacerea produselor și în general desfășurarea normală a legăturilor comerciale au fost afectate de structura economică a societății hunice. Totuși, cu toată conjunctura mai puțin favorabilă unor legături normale de schimb, importurile romane se înmulțesc. Nu putem trece cu vederea nici o altă caracteristică a acestei etape, care ni se pare a fi deosebit de importantă și mai semnificativă ca oricînd, și anume imitarea foarte frecventă, și chiar copierea cu fidelitate, a produselor romane de olărie.

Plecarea în masă a goșilor și sarmaților din aria culturii Sîntana de Mureș, ca și stăpînirea mai dură a hunilor, au determinat populația autohtonă să fie legată mai strîns de lumea romană. În acest sens, după migrația hunilor este de observat o evoluție și o tendință vizibilă a culturii Sîntana de Mureș de a se apropia și a se integra treptat culturii daco-romane de tip Ipotești. Evoluția aceasta pe planul culturii materiale este atît de evidentă încît este greu de apreciat încă pînă la ce dată, în secolul al V-lea, trebuie să vorbim de cultura Sîntana de Mureș și începînd de la care dată despre cultura Ipotești. Clarificarea definitivă a acestei probleme reclamă eforturi stăruitoare pentru cunoașterea tuturor aspectelor culturale ale veacului al V-lea, atît de implicate în procesul de formare a poporului român.

V. CONCLUZII

După încheierea războaielor daco-romane, dezvoltarea istorică a dacilor liberi de la est de Carpați a fost așadar afectată de două grupe de mari evenimente, și anume de acelea determinate de procesul romanizării unei întinse părți a lumii dacice, pe de o parte, precum și de cunoscutele valuri de migrație a sarmaților, a goților și a hunilor, pe de altă parte. Intervalul, de aproximativ trei secole și jumătate, cuprinde trei perioade distincte (1, perioada stăpînirii romane în Dacia; 2, perioada migrației goților; 3, perioada migrației hunilor), fiecare din ele începînd cu o acțiune militară de amploare.

Cucerirea romană a rupt unitatea lumii dacice, obligată acum să se reorganizeze, în funcție de alte condiții istorice. Părțile de sud, adică Banatul, Oltenia, parțial Muntenia și sudul Moldovei, la care se adaugă și Podișul transilvan din inima Daciei, erau trecute în administrarea imperiului, iar teritoriile din nordul, nord-vestul și nord-estul Daciei rămîneau în stăpînirea dacilor liberi. S-ar putea spune astfel că ruperea unității dacice s-a făcut aproximativ prin separarea zonelor sudice și centrale de acelea situate la nord (inclusiv la nord-vest și la nord-est). Procesul de romanizare a fost deosebit de intens în zonele ocupate, așa după cum bine se cunoaște, și a dus la diferențieri marcante între cele două părți ale lumii dacice, întrucît una a adoptat moda de viață romană, iar cealaltă a continuat vechile tradiții ale culturii dacice. Această evoluție paralelă în timp, dar în direcții diferite, a fost atenuată într-o anumită măsură de influențele foarte mari și sub diverse forme ale civilizației provincial-romane în zona dacilor liberi. Totuși, ceea ce a întrerupt definitiv evoluția divergentă a celor două părți ale lumii dacice (de fapt o parte daco-romană în sud și centru, iar o alta dacică în nord) a fost replierea frontierei romane pe linia Dunării, ca urmare a presiunii populațiilor germanice asupra Imperiului roman. Conjunctura era favorabilă refacerii unității lumii dacice și daco-romane, dar infiltrația gotică aduce o nouă ruptură. Ce-i drept, nu printr-o graniță oficială de tipul *limes*-ului roman, ci mai mult prin una convențională. De data aceasta, nu mai sînt separate zonele de la nord de acelea de la sud, ci regiunile de la est de acelea de la vest, ceea ce a dus la diminuarea diferențierilor existente în momentul retragerii romane și nu la adîncirea lor. Spre exemplu, după retragerea aureliană, între fosta provincie romană Dacia și zona dacilor liberi din Crișana și Maramureș, încep imediat, pe planul culturii materiale, să se facă unele apropieri, ba chiar și un amestec de populații, care micșorează treptat deosebirile anterioare. În ceea ce privește pătrunderea ceva mai tîrziu a unei enclave din mediul culturii Sîntana de Mureș în Transilvania, ea nu mai afectează decît în măsură neînsemnată evoluția populației daco-romane de aici.

Această tendință de refacere a unității se poate observa și în regiunea de est a lumii dacice, aflată acum sub supremația politică și militară gotică. Este de remarcat că, în procesul de formare a culturii Sîntana de Mureș, elementele de cultură provincial-romană, fie venite din imperiu, fie reproduse de meșterii autohtoni, înlocuiesc cultura dacică tradițională. Tot acum se produce și un amestec al populației romanizate de la nordul Dunării de Jos și de pe țărmul Mării Negre cu populația neromanizată de la nord. Chiar dacă proporția populației romanizate (inclusiv a captivilor) este destul de redusă în comparație cu populația neromanizată cu care se amestecă, rolul ei în procesul de extindere lentă a romanității la răsărit de Carpați este deosebit de important. Acum se face un pas hotărîtor spre apropierea, pe planul culturii materiale în primul rînd, dar nu limitat numai la aceasta, a zonei de la est cu aceea de la vest. Nu trebuie uitat că între cele două zone (daco-romană în vest și Sîntana de Mureș în est) se fac frecvent schimburi directe și de asemenea,

că romanitatea moesică alimentează masiv și continuu zona culturii Sîntana de Mureș cu elemente de cultură provincial-romană. Totuși, zona Sîntana de Mureș este încă mult tributară culturilor tradiționale ale populațiilor care trăiesc în mediul ei, fapt pentru care prezintă mari diferențe față de cultura daco-romană. În același timp, aflarea ei în sfera stăpînirii gotice, întinsă pe un vast teritoriu din estul Europei, amenință populația autohtonă din spațiul culturii Sîntana de Mureș cu îndepărtarea ei de lumea daco-romană.

Situația creată de rămînerea goților la nordul Dunării de Jos timp de aproape un secol a fost anihilată prin invazia hunilor. Întinderea dominației lor asupra întregului spațiu dacic și daco-roman a dus, înainte de toate, la izgonirea goților și la desființarea acelei granițe convenționale dintre zona culturii daco-romane și zona culturii Sîntana de Mureș, oferind populației ambelor zone posibilitatea unei dezvoltări economice și politice asemănătoare. Prin urmare, după aproximativ 270 ani, în conjunctura unei stăpîniri străine, apar unele împrejurări prielnice pentru restabilirea unității de odinioară, din vatra Daciei independente. Populația dacă și daco-romană va folosi această circumstanță, refăcîndu-și unitatea într-un timp record. Iar această unitate se realizează prin consolidarea și iradierea constantă a culturii daco-romane.

Marile probleme pentru intervalul cronologic amintit care rețin atenția specialiștilor se referă la continuitatea populației autohtone, la conviețuirea cu unele populații în migrație și în sfîrșit la romanizarea ei.

Continuitatea, așa cum s-a văzut în capitolele anterioare, este confirmată de-a lungul celor trei perioade de un volum imens de informații arheologice. Populația dacică din regiunea est-carpatică a dezvoltat o cultură înfloritoare și unitară. Din acest punct de vedere nu credem că este corect să se vorbească de o cultură carpică sau de tip Poienești, de o cultură Lipița sau de o cultură Sîntana—Arad ori Medieșul Aurit, întrucît ele sînt doar aspecte ale unei singure culturi. Dacă vorbim de o cultură a carpilor, atunci va trebui să vorbim și de o cultură a costobocilor, a caucoensilor etc. Organizarea dacilor liberi în unele formațiuni teritoriale nu justifică crearea a tot atîtea culturi. Dealtfel, aceste formațiuni teritoriale, sesizate pe baza grupării tezaurilor monetare mai ales pentru a doua jumătate a secolului al II-lea, nu au rămas aceleași. Astfel, în prima jumătate a veacului următor, unele din ele se reorganizează sub autoritatea carpilor. Limitele acestor formațiuni politice erau mai mult convenționale și nu trebuie înțelese ca granițe fixe, riguroase și obstacole dificile în calea circulației persoanelor și schimburilor de produse. Varietatea de relief, de la munte la șes, impunea cu necesitate realizarea unor permanente schimburi între zonele învecinate.

Populațiile migratoare care s-au oprit temporar în spațiul dacic de la est de Carpați au avut roluri diferite de la o etapă la alta. Sarmații n-au ajuns niciodată să aibă supremația politică, rămînînd întotdeauna pe un loc secundar și avînd efecte neînsemnate asupra culturii dacice. În schimb, cele care au reușit să-și impună stăpînirea asupra dacilor liberi au fost populațiile gotice. Migrația lor a determinat replierea frontierei romane pe linia Dunării, ceea ce a avut consecințe importante în integrarea la procesul de romanizare a teritoriilor dacice care nu făcuseră parte din Imperiul roman. În sfîrșit, migrația hunilor, deși cu mari implicații, a constituit o prezență destul de efemeră în spațiul dacic est-carpatic.

Romanizarea populației dacice de la est de Carpați nu poate fi concepută în același fel cu aceea din interiorul provinciei. Aici, romanizarea se face într-un ritm lent și durează mai bine de patru secole. Elementele provincial-romane sînt de o mare diversitate și pătrunderea lor se face numai prin adoptare benevolă. Ele ajung prin diverse căi, începînd cu legăturile de schimb, așadar cu importul unor produse, și terminînd cu prezența efectivă a daco-romanilor și a romanilor captivi. Este demn de reținut că elementele de cultură provincial-romană au fost răspîndite pe un spațiu mult mai mare din estul Europei decît cel pe care se aflau dacii liberi. Nicăieri însă condițiile de receptare și de păstrare a romanității nu au fost atît de prielnice ca în mediul dacic. Dezvoltarea unei societăți romane la nordul Dunării de Jos și pînă departe pe țărmul nord-pontic pune civilizația romană, cu toate realizările ei tehnice, cu limba latină și cu viața ei spirituală specifică, în legătură directă cu populația dacică din teritoriul roman și din afara lui. Rolul acestui teritoriu roman din sudul Moldovei în procesul de răspîndire a romanității este mult mai mare

decît se apreciază în general. Importanța lui nu se reduce doar la perioada ocupației romane, ci continuă și după aceea, cînd populația romanizată de la nordul Dunării a asimilat și a difuzat mai departe elemente de civilizație romană. Trebuie reținut, de asemenea, că pătrunderea romanității în teritoriile dacice răsăritene fusese cu mult înainte deschisă de infiltrația negustorilor și mărfurilor grecești.

Rețeaua hidrografică din teritoriul dacic est-carpatic a facilitat mult răspîndirea elementelor de civilizație romană pînă în nordul dacic îndepărtat. Astfel, principalele cursuri de ape curg aproximativ paralel cu limita munților, împărțind teritoriul în fișii longitudinale. Siretul, Prutul și Nistrul au înlesnit totdeauna legături între sudul roman și nordul dacic. Rolul de obstacol în calea legăturilor dintre partea de nord și cea de sud, pe care ar fi putut să-l aibă masivul Podișului Central Moldovenesc, a fost anihilat tocmai de aceste magistrale naturale, spre care gravitează ținuturile de pe ambele maluri. Rîuri mai mici, cu o direcție oarecum transversală, ușurează la rîndul lor contactele între cele trei magistrale și totodată între fișiile longitudinale. Cursurile de ape, prin culoarele depresionare din Carpații Orientali, stabilesc pentru Modova și căile de acces spre și dinspre Transilvania. De asemenea, este de remarcat că legăturile spre sud și sud-vest cu Muntenia sînt favorizate nu numai de forma de relief, Cîmpia Siretului nefiind altceva decît o prelungire a Cîmpiei Române, ci și de importanta vale a Dunării, adevărată magistrală europeană din adîncă antichitate.

Procesul de romanizare în teritoriile dacice de la răsărit de Carpați nu s-a realizat prin integrarea unei numeroase populații provincial-romane. Dimpotrivă, proporția ei pe plan biologic este extrem de redusă. Aici, romanizarea se face prin preluarea treptată, de către populația dacică, a tuturor elementelor romane, esențiale și specifice, iar în final a însăși limbii latine. Încheierea acestui proces are loc probabil în cursul secolului al VI-lea.

Procesul de romanizare, așa cum poate fi el urmărit în cultura materială, se desfășoară neuniform în spațiul lumii dacice. Deosebiri evidente au existat de la o zonă la alta, atît în ceea ce privește etapele, cît și formele în care a evoluat. În mod cert, în prima jumătate a secolului al V-lea se poate vorbi de o refacere a unității culturale de aspect daco-roman pe întreg cuprinsul Daciei de dinainte de cucerirea romană. Iar unitatea culturii daco-romane precede și pregătește unitatea și romanitatea poporului român.

A

Aegyssus, 35
 Agbunov, M. V., 41
 Akkerman, v. Cetatea Albă
 Alatheus, 82
 Alavivus, 57, 82
 albocensioi, 80
 Alexandrescu-Vianu, M., 23
 Aliobrix, 11, 15, 30, 31, 33, 87, 109
 Alphenus Modestus, 26
 Altheim, Fr., 48, 54, 114
 Ambroz, A. K., 41
 Ammianus Marcellinus, 48, 49, 53—58, 82, 83, 112, 114, 115
 anartoi, 80
 Andronic, Al., 84
 Anișescu, Gr., 50
 Anochin, V. A., 37, 39
 Antonescu, I., 54, 63, 64, 66, 67, 69, 90
 Antoninus Pius, 19, 24, 27, 74, 75, 78, 79, 81, 84, 103
 Antoniu, S., 112
 Apollonia, 37
 Aquincum, 44
 Arabia, 53
 Arad, 119
 Argeș, riu, 71
 Aron Vodă, 10
 Asia Mică, 26, 31, 46
 Athanaric, 48, 49, 53—58, 82, 114—116
 Attila, 114
 Aurelian, 42, 43, 46, 47, 86
 Aurelius Severus Alexander, M., 19, 21, 23, 26, 27, 39, 42—44, 46, 75
 Avachian, Gr., 38, 41
 avari, 48
 Avrămești, 75

B

Babeș, M., 10, 65, 67, 69, 93, 95, 115
 Bacău, 75
 — jud., 11, 62, 65, 90
 Bader, T., 60
 Bahlui, 70
 Băiceni, 9, 11, 52, 60, 62, 73, 74, 77, 95, 96

Bălănești, 75
 Balintești-Cioinagi, 71
 Balta Mălina, 21
 Bălți, depresiune, 71
 Banat, 9, 118
 Banca, 101
 Bărboasa, 11
 Barboși, 10, 11, 13—15, 17—33, 36, 42—47, 51, 58, 73, 74, 86, 98, 109
 Barnea, I., 88
 Basarabia, 11, 30, 32, 33, 35, 36, 48, 56, 92
 bastarni, 48, 76, 93
 Bekker, P., 36
 Belgorod, v. Cetatea Albă
 Bender, 49
 Berești-Bistrița, 75
 Berheci, riu, 79
 Bessarabie, v. Basarabia
 Bezborodov, M. A., 102
 Bezid, 100
 Bîc, riu, 115
 Bichir, Gh., 11, 12, 16, 50, 52, 59—74, 76, 77, 80, 84, 89, 90, 95, 102
 biefci, 80
 Bilgorod, v. Cetatea Albă
 Birgăuani, 75
 Birlad, 75
 — Prodana, 91, 97
 — Valea Seacă, 12, 13, 96, 102, 104—106, 110, 116
 — riu, 50, 70, 71, 81
 Bistrița, riu, 74, 75, 78—81, 83, 84
 Bistrița Neagră, 94, 95
 Bîta Doamnei, v. Piatra Neamț
 Bocani, 12
 Bogdănești, 12, 13
 Bolgrad, 30, 32, 35
 Bolotnoe, 91
 Bondari, R. D., 11, 15, 30, 31, 33, 34
 Boroaia, 94
 Bosporul cimerian, 25
 Botesti, 59, 62, 64
 Botezatu, D., 63, 65, 112
 Botna, riu, 49
 Botoșani, 16, 94, 97
 Botoșani
 — Dealul Cărmădăriei, 73, 116

— jud., 11, 12, 60, 70, 71, 73, 114, 116
 Boudjak, v. Bugeac
 Brad, 15, 65, 82, 84, 108
 Brăila, 25
 Braniște, v. Nemțior
 Bratovo, 93—95
 Brazda lui Novac, 98, 99
 Brest-Trișin, 110
 Brețcu, 47
 Broscăuți, 70
 Brudiu, M., 20, 25, 26, 50, 53, 87, 88
 Brun, F., 10, 36
 Bucecea, 71
 București — Militari, 73
 Budacu, lagună, 40
 Budești, 12, 93, 96, 101, 105, 108
 Bugeac, 18, 30, 32, 33, 57, 114, 115
 Bugacul Ismailului, v. Ismail
 Bugul de Sud, 97
 Buhaița, 77
 Buhoci, 75
 Bulatovici, S. A., 33
 Bullinger, H., 67
 Bunești, 77
 Burebista, 68
 buridavensioi, 80
 Bursucești, 114
 Butnărești, 60, 61
 Buzău, riu, 71
 Buzdugan, C., 11

C

Cahul, lac, 33, 34
 Caius, Iulius C., 37, 39
 Calafindești, 114
 Callatis, 44, 106
 Călmățui, 71
 Calpurnius Macer Caius Rufus, P., 25
 Calu, v. Piatra Șoimului
 Cantemir, Dimitrie, 10, 26
 Căpitanu, V., 11, 15, 65, 72, 73, 90
 Caracalla, 44, 75
 Cărciumaru, Em., 16
 Cărciumaru, M., 16

Carpați, 9, 11—16, 28, 45—47, 51, 52, 62, 65, 66, 68, 70, 74—78, 83, 84, 93, 94, 100, 113, 114, 118—120.
 carpi, 12, 16, 19, 22, 46, 50, 60, 63, 64, 69—72, 76, 77, 80, 81, 85, 119
 carpiani, 76
 Cartal, 11, 14, 15, 17, 30, 33, v. și Orlovka
 — Piatra Cartalului, 30, 31, 33
 — lac, 33
 Cassius, Dio, v. Dio
 Catalabug, 34—36, 50, 86
 Catlabug, v. Catalabug
 Cătușa, vale, 20, 29
 Caucaland, 81—83, 112
 Caucis, 82
 caucoensi, 80—83, 112, 119
 Cavaleri danubieni, 26
 Cavaleri trac, 26
 Čečva, 94
 ceiagisoii, 80
 Ceremuș, 94
 Černjachov, v. Sîntana de Mureș — Černjachov, cultură
 Černjakov, I. T., 11, 34—36, 41, 108
 Černoe more, v. Marea Neagră
 Cetatea Albă, 10, 11, 13, 14, 30, 36, 37, 109
 Cetățuia, 75
 Cheptea, S., 74
 Chersones, 37, 41
 Chilia, 17, 18, 30, 35, 36, 43, 44, 86
 — braț al Dunării, 34, 36
 China, 44
 Chirica, V., 12, 71, 114
 Cigilik, V. M., 52, 53, 59—61, 72, 83, 95
 Cihodaru, C., 52
 Cîmpia Jijiei, 74, 78, 97, v. și Cîmpia Moldovei
 Cîmpia Moldovei, 52, 70, 75, 114, 115
 Cîmpia Română, 120
 Cîmpia Siretului, 14, 47, 48, 57, 120
 Cîndești, 75, 89
 Ciobrucii, 40
 Ciolpani, 75
 Cîrniceni, 114
 Ciumași, 75
 Cizik, 33
 Clark, C. U., 54
 Classis Flavia Moesica, 18, 20, 21, 25, 29, 31, 36, 46
 Claudius II Gothicus, 26, 39, 42, 86
 Claudius Pompeianus, Tib., 34, 35
 Cocceius, 40
 Cocoaara, 50
 Cogîlnic, 50, 51, 71

cohors I Cilicum, 11, 37, 39
 cohors I Claudia equitata, 39
 cohors I Hispanorum Veterana, 42
 cohors II Mattiacorum, 18, 20, 21, 25, 29
 Colinele Tutovei, v. Tutova
 Coman, Ghenuță, 74
 Commodus, 25, 39, 43, 74, 75, 78, 79, 81, 82, 85
 Conduc, v. Sasîc
 Condurachi, Em., 11, 23, 40, 41, 59, 87
 Constans, 35
 Constantin I, v. Constantin cel Mare
 Constantin I Gallus, 35
 Constantin cel Mare, 35, 87, 99
 Conțești, 77
 Copanca, 14, 48—51, 53, 71
 Cornelius Firmus, 25
 Cornelius Vitalis, 40
 Corocăești, 114
 Cosouci, 52
 Costești, 75, 77
 Costin, Miron, 10, 26, 28
 Costîj, Nicolae, 10
 Costișa, 75
 costoboci, 80—84, 88, 94, 119
 cotensi, 80, 81
 Covurlui, jud., 10, 23, 25
 Cozia, 91, 92, 97
 Crasna, rîu, 71
 Crimeea, 44
 Crișana, 9, 118
 Cristescu, M., 112
 Cristești, 70
 Cucorăni, 11, 52, 60, 62, 74, 77, 78
 Cuculin, 94
 Cuculiv, 94
 Cudalbi, 53
 Cuhurlui, lac, 33
 Cursești, 75
 cvazi, 57, 81, 115

D

daci, *passim*
 Dacia, 10, 32, 52, 61, 80—82, 88, 103, 118—120
 — provincie romană, 13—17, 22, 25, 32, 46, 47, 49, 51, 52, 58, 68, 72, 74, 86, 87, 89, 97, 99, 118
 Dacien, v. Dacia
 Daicoviciu, C., 22, 35, 53, 87
 Danastium, 48, 49, 53, 55
 Danubius, v. Dunăre
 Dărmănești, v. Piatra Neamț
 Davideni, 75
 Dazien, v. Dacia
 Debeslavci, 94
 Decebal, 14, 68, 78, 80
 Decius, 86
 Delakeu, 108
 Demetra, 44

Denisoe, 36
 Diaconu, Gh., 51, 61, 63, 66, 70, 89—91, 105
 Diculescu, C., 88
 Diehl, E., 11, 37, 41, 42, 44, 45
 Dîmbovița, jud., 89
 Dîngeni, 70
 Dinogetia (Garvăn), 33, 83, 87, 98
 Dinu, M., 91, 92
 Dio, Cassius Cocceianus, 53, 58, 88
 Diokletian, 54, 88
 Dionysos, 44
 Dmitrov, L. D., 36
 Dnestr, v. Nistru
 Dobrjani, 94
 Dobrogea, 33, 38, 65, 66
 Dobroljubskij, A. O., 34, 50
 Dodești, 12
 Dolhești Mari, 91, 92, 105, 106
 Domaszewski, A., 30
 Domitian, 24, 26, 39, 41
 Donar, 111
 Donau, v. Dunăre
 Dorohoi, jud., 10, 12
 Doruțiu-Boilă, Em., 20, 26
 Dragomir, I. T., 11, 18, 19, 21—27, 74, 98
 Draja de Sus, 51
 Dulcești, v. Poiana-Dulcești
 Dumbrava, 11, 15, 78
 Dumitrașcu, S., 60, 91
 Dumitrești Gălății, 62
 Dunaj, v. Dunăre
 Dunăre, 11, 13, 14, 16—18, 20, 21, 27—30, 32—36, 41—43, 45—47, 50—57, 59, 66, 70, 71, 73, 74, 81, 82, 86—88, 92, 97—100, 109, 113—116, 118—120
 Dura-Europas, 44

E

Ebert, M., 88
 Elagabal, 39, 75
 Enisala, 65, 67, 68
 Epureni, 71
 Erbiceni, 112
 Etruria, 66
 Eugenia caryophyllata, 67
 Europa, 44, 93, 97, 98, 100, 106, 109, 113—116, 119

F

Fabricius, E., 48, 53
 Fălcui, 12
 Farnobius, 82
 Fedeleșeni, 75
 Fedești, 102
 Fedorov, G. B., 12, 35, 53, 70, 106
 Fedorovici, C., 112
 Filip Arabul, 19, 21, 26, 27, 29, 33, 42, 45, 46, 51, 81

Fintinele, 102
 Florescu, Gr., 51
 Florescu, M., 15, 51
 Fluss, M., 41
 Foit, Gr., 52
 Fritigern, 82
 Furmanovka, 108
 Furmanskaja, A. I., 11, 36—39, 42—44

G

Gabăra, v. Moldoveni
 Gălănești, 11, 52, 62
 Galați, 10, 11, 18, 20, 23, 24, 26
 — jud., 50
 Galilești, v. Denisoe
 Gallienus, 26, 27, 33, 38, 39, 42, 43, 46, 48, 86
 Gannivka, 94
 Garvăn, v. Dinogetia
 Gerasus, v. Siret
 Gherăești Noi, 75
 Gherghina, v. Barboși
 Ghermănești, 101, 105
 Ghindăuani-Leontești, 75
 Giurescu, C., 10
 Glăvănești Vechi, 70, 103
 Glubokoe, 36
 Golovko, I. D., 11, 15, 30, 31
 Gordian III, 18, 19, 21, 26, 27, 29, 33, 42, 43, 45, 46, 51, 59
 Goryn, 95
 Gostar, N., 10, 11, 14, 15, 18—21, 23—27, 30, 31, 33—35, 49, 59, 80, 82, 87, 98, 109, 113, 114
 goți, 13, 19, 42, 46, 48—50, 54, 57, 81, 82, 86—89, 97—100, 109—112, 115—119
 Grabovec, 94
 Gramatopol-Roșca, M., 112
 Grecia, 84
 greutungii, 48—50, 53—55, 82
 Grușiv, 94
 Gudea, N., 19
 Gudkova, A. V., 38, 108, 113
 Gura Secului, 94, 95, 97
 Gura Văii, 75

H

Hachmann, R., 88
 Hadrian, 19, 20, 25—28, 47, 48, 50, 51, 59, 70, 74, 75, 78, 84, 103
 Halilești, v. Denisoe
 Hanska-Lutărie, 105, 106
 Harhoiu, R., 115
 Harțuchi, N., 50
 hasdingii, 88, 94, 97
 Hatto, W., 67
 Helgö, 102
 Henning, J., 102
 Heraklius, 54, 88
 Hercule, 107
 Hercules Victor, 25

Hermonakt, satul lui, 41
 Herrmann, A., 41
 Hertioana de Jos, 75
 Hirlău, 74
 Hirșova, 75
 Histria, 43, 44
 Hliboca, 94
 Hmel'nick, raion, 97
 Holboca, 70, 73
 Holmquist, W., 102
 Hoops, J., 67
 Horgești, 90
 Horodiștea, 73
 Horodnic, 114
 huni, 13, 48, 49, 53—58, 81, 82, 86, 99, 113—119
 Hunt, papirus, 42
 Hygia, 26

I

Ialomița, 71
 Ialpuș, 18, 30, 32—35
 Iana, 91
 Iași, 9, 12, 15, 20, 73, 115
 — Fabrica de cărămizi, 12
 — Nicolina, 12, 101, 103, 108, 116
 — jud., 12, 15, 60—62, 70, 112, 114
 iazigi, 72
 Iezer, 75
 Ignat, M., 11, 76, 92, 114
 Imperiul roman, 62, 66, 67, 77—81, 88, 98, 102, 109, 110, 118, 119
 Independența, 107
 India, 44
 Ioanid, G., 10
 Ionășeni, 96
 Ioniță, I., 11, 52, 60—62, 64—66, 68—70, 73, 74, 76, 90—92, 95, 96, 100—103, 105—109, 112, 114, 116
 Iordan, I., 10
 Iordanes, 88
 Iorga, N., 10
 Ipotești, 117
 Ismail, 17, 18, 30, 34, 35, 43—45
 — Bugeacul Ismailului, 34—36
 Istru, v. Dunăre
 Itești, 75
 Iulia Domna, 38
 Iulius Iamblicus, 40
 L. Iulius Iulianus qui et Rundacio, 25
 Ivano-Frankovsk, reg., 60, 62
 Iza, 93—95.

J

Jagnjatin, 108
 Jahnkuhn, H., 67
 Jijia, 70, 71, 74, 78, 92, 97

K

Kádár, Z., 44
 Kaindl, R. F., 54
 Kamjanka, 94
 Kamyšovka, 41
 Kartal, v. Cartal
 Karyšovskij, P. O., 11, 37, 39, 40
 Kilikijskaja kogorta (I), v. cohors I Cilicum
 Kiselovo, 108
 Kitaj, lac, 108
 Klejman, I. B., 11, 37—39, 42, 109
 Kluger, R., 112
 Kočievski, A. S., 37, 39
 Kogilnik, v. Cogilnic
 Komarov, 102, 108, 109
 Komrat, 101, 108
 Kornič, 94
 Korotnoe, 40
 Korpusova, V. M., 11, 37, 38
 Kostjanec, 108
 Kotigoroșko, V. G., 93, 95, 98
 Kotovskoe, 35
 Kravčenko, N. M., 11, 37, 38, 108
 Kremniskoe, 33
 Kriničnoe, 35
 Krivolap, G. I., 11, 37, 38
 Kropotkin, V. V., 31, 38, 112
 Kryžickij, S. D., 11, 37
 Kucharenko, J. V., 110

L

lacringi, v. taifali
 Lagariman, 48, 53
 Larga, 70
 Latyșev, V. V., 30, 37
 Lazu, 100
 legio XI Claudia, 39, 43
 legio I Italica, 11, 18, 20, 21, 25, 29—31, 34, 35, 37, 39, 41, 43, 46
 legio V Macedonica, 18, 20, 25, 29—32, 38—40, 43, 45, 46
 Leova, 14, 48, 49, 51, 53, 71
 Lepesovka, 95, 97, 98, 108, 110
 Les'ki, 108
 Lețcani, 12, 13, 70, 106, 112
 Liești, 50
 Limanskoe, 34
 Lipița (de Sus), 13, 52, 53, 60, 62, 72, 76, 77, 82, 83, 95, 105, 119
 Locusteni, 65, 67, 68, 91
 Luncavița, 33
 Lutărie, v. Piatra Neamț
 Lvov, 53, 95
 — reg., 60, 72

M

Machno, E. V., 108
 Macrea, M., 86, 87
 Macrinus, 39
 Măgura, 62, 75, 83
 Maier, R. A., 66

Maksimov, I. V., 11
 Mălăești, jud. Prahova, 51
 Mălăești, rn. Ryškanskij, 12
 Mălina, v. Balta Mălina
 Manoleasa, 114
 Maramureș, 118
 Mărcăuși, 52
 marcomani, 57, 81, 115
 Marcus Aurelius, 19, 24—27, 29,
 32, 39, 43, 45, 46, 74, 75, 78,
 79, 81, 84, 85
 Marcus Ennius Illadianus, 39—41,
 43
 Marcus Valerius, 40
 Marea Baltică, 93
 Marea Neagră, 17, 30, 32, 40—42,
 44, 46, 52, 73, 86, 88, 98, 100,
 113, 118
 Markivci, 94
 Mastacăn, 75
 Mătasă, C., 89
 Maximinus, 27
 Medieșul Aurit, 60, 91, 119
 Mihăescu, H., 54, 82
 Mihăilescu-Bîrliba, V., 12, 16, 61,
 62, 74, 83, 93—95, 103, 113
 Minăstioara, 15, 51
 Minăstirea Terapont, 33
 Minns, E. H., 11, 33, 37, 39—42
 Miorcani, 9, 12, 13, 106
 Mirișoiu N., 16, 93, 98
 Mirnoe, 36, 108
 Mișin, 94
 Mithras, 26
 Mititelu, I., 44
 Mitrea, B., 59, 69, 86, 89
 Mitrea, I., 61, 62, 83
 Moesia, 13, 14, 16, 41, 68, 87, 89,
 97
 — Inferior, 17, 25, 39, 41—43,
 45—48, 84, 86
 Mogoșani, 89
 Moșil, C., 23
 Moldova, 9, 10, 12—19, 23, 26,
 28, 32, 35, 42, 44—52, 57, 62—
 64, 70, 71, 73, 76, 81, 82, 84,
 86, 87, 92, 95, 109, 112, 114—
 116, 118—120
 — rîu, 74—76, 78, 80, 81, 83,
 94
 Moldoveni, 52, 63—69, 90
 Mommsen, Th., 30, 41, 42, 47, 48,
 54
 Morintz, S., 11, 50, 63, 64, 70
 Moroșan, N., 93
 Movileni, 70
 Müller-Kuales, G., 88
 Muncelul de Sus, 61, 83
 Munderich, 48, 49, 53, 54
 Muntenesti, 75
 Muntenia, 9, 10, 32, 46, 47, 51,
 63, 70, 71, 99, 109, 114, 118, 120
 Murzakevič, N. N., 30

N

Nădușita, 71
 Năstase, Gh., 30, 33—36, 40, 41
 Neagu, I. L., 50
 Neamț, jud., 16, 52, 60, 62, 64,
 65, 93
 Neamțu, V., 109
 Necrasov, O., 65, 112
 Neculce, Ion, 10
 Negri, 75
 Nemțisor-Braniște, 16, 93—95, 97
 Neoptolem, turnul lui, 41
 Nero, 42
 Nerușai, 36
 Nerva, 26, 39
 Nestor, I., 63, 65, 70, 100, 114
 Nezvisko, 95, 96
 Nicolăescu-Plopșor, D., 63
 Nicorescu, P., 11, 30, 33—36, 38—
 41
 Nicorești, 47, 58
 Niculiță, I. T., 105
 Nikolaevka-Novorossijskaja, 41
 Nipru, 97, 100, 108
 Nistru, 11—14, 16—18, 34, 38, 40,
 43—45, 47—49, 51—53, 56, 57,
 62, 71, 75, 76, 83, 93—95, 97,
 98, 105, 108, 114, 115, 120
 Nițu, A., 15, 89
 Nižnij Strutin, 94
 Noviodunum, 33, 87, 98
 Novo-Troickoe, 52
 Nudel'man, A. A., 62, 75
 Nuntași, 72

O

Obreja, 65, 67, 68, 72, 91
 Oder, 93
 Odesa, 36
 Odobescu, Al., 10, 12, 115
 Oituz, pas, 14, 44, 58
 Olbia, 11, 37, 43, 44, 49
 Olteni, 90
 Oltenia, 65, 66, 91, 99, 100, 118
 Oncești, 62
 Oniceni, 75
 Onofrei, M., 112
 Orient, 99
 Orientul Îndepărtat, 44
 Orlovka, 11, 13—15, 17, 18, 30—
 34, 36, 42—46, 73, 74, v. și Car-
 tal
 Ozana, 94

P

Pădureni, 11, 50, 52, 62, 66
 Palade, V., 12, 91, 96, 101, 102,
 104, 105, 107, 116
 Palanca, 49, 56
 Panaitescu, P. P., 10
 Panonia, 32
 Panticapeum, 37
 Parava, 75

Pârvan, V., 10, 11, 14, 18, 20, 21,
 23, 25, 26, 28, 30, 41, 44, 45,
 47, 48, 53
 Pașcani, 114
 Patsch, C., 54, 88
 Păunescu, Al., 12, 71, 114
 Pausania, 88
 Pečenižin, 94
 Peninsula Balcanică, 32
 Pererisl, 94
 Petrescu-Dîmbovița, M., 12, 23,
 26, 71, 73, 84, 95, 100, 116
 Petrus Patricius, 88
 Petschenig, M., 55
 peucini, 76
 Piatra Cartalului, v. Cartal
 Piatra Neamț
 — Bîtea Doamnei, 15, 84
 — Dărmănești, 89, 90
 — Lutărie, 89, 90
 Piatra Șoimului, 72
 Pidgoroddja, 94
 piefigi, 80, 81
 Pieporus, 83
 Pietroasa, 10, 115
 Pikoniv, 94
 Pilipi, 94
 Pippidi, M. D., 41, 42, 44
 Piroboridava, 41
 Plautius Silvanus Aelianus, T., 30,
 41, 42
 Pleșești, 74
 Plopana, 75
 Ploscuțeni, 14, 47, 53—59, 85, 114
 Poarta Tîrgului Frumos, 75
 Pochidia, 88
 Podeni, 77
 Podișul Birladului, 75, 82
 Podișul Central Moldovenesc, 58,
 74—76, 78, 97, 114, 115, 120
 Podișul Sucevei, 74, 75, 77—80, 94,
 97, 104, 115
 Podișul Transilvaniei, 97, 118
 Podișul Volîno-podolian, 93, 95
 Pogorăști, 13, 70
 Poiana (Tecuți), 10, 14, 15, 18, 20,
 23, 25, 26, 47, 50, 65, 72
 Poiana-Dulcești, 52, 60—62, 72, 74,
 78, 89, 90, 96
 — Siliște, 60—62, 90
 — Varniță, 60, 89, 90
 Poienești, 11, 13, 52, 60, 62—69,
 76, 90, 91, 95, 96, 102, 103, 109,
 119
 Poienești-Lukașevka, cultură, 93
 Polevoi, I. L., 70
 Pompeius Falco, Q., 39
 Pont, 57, 81, 115
 Pop, I., 19
 Popa-Lisseanu, G., 10
 Popești, 73, 108
 Popilian, Gh., 65, 91
 populații gotice, v. goți
 Porcești, v. Moldoveni
 Porolissum, 44, 58

Potaissa, 20, 29
 potulateni, 80
 Prăjești, 75
 Preda, C., 89, 103, 106
 predavensioi, 80
 Pripet, 95
 Prisaca, 56
 Priscus Panites, 113
 Probota, 11, 13, 84
 Procopius, uzurpator, 99
 Prodana, v. Bîrlad
 Protase, D., 22, 62, 63, 65, 67, 69,
 72, 87, 91
 protobulgari, 48
 Prut, 11, 12, 14, 17, 18, 21, 24,
 26, 30, 32, 33, 35, 48—53, 55,
 58, 59, 62, 70, 71, 75—77, 84,
 93, 94, 114, 115, 120
 Przeworsk, 91
 Ptolemeu, 15, 47, 76, 80—82, 87
 Puriceni, 75, 83
 Putna, râu, 76

R

Răcățu, 15, 72, 73, 82, 84
 Racheleu, 33
 Racova, 75
 Rădulescu, A., 72
 Raevskij, K. A., 108
 Rahova, râu, 75, 79
 Rață, S., 73, 116
 ratacensioi, 80
 Răut, râu, 70, 71
 Reci, 100
 Rediu, 75
 Regatul Bosporan, 41
 Reinerth, H., 88
 Remezicy, 60
 Reni, 17, 33
 Rikman, E. A., 11, 12, 35, 36,
 41, 49, 50, 52, 70, 71, 89, 93, 96,
 100, 101, 103, 105, 106, 108
 Ripiceni, 114
 Rîșca, 94
 Rîșnov, 19
 Rogotin, rn., 60, 62
 Roma, 41, 69, 83
 Roman, 90
 Rossner, M., 26
 Rostovtzeff, M., 37
 Roth, H., 67
 roxolani, 69
 Rožniv, 94
 Roznov, 74, 78
 Ruginoasa, 75, 78
 Rusjany, 108
 Russu, I. I., 25
 Ružičanka, 97

S

Șaba, 41
 Șăbăoani, 61, 62, 65, 66, 74, 83

Șachnazarov, A., 36
 Șadurschi, P., 12, 71, 114
 Safrax, 82
 saldensioi, 80
 Sanie, S., 11, 15, 18, 19, 21, 24—
 27, 73, 74, 83, 98
 Sanie, S., 11, 15, 18, 19, 21—27,
 38, 74, 98
 sarmați, 13, 15, 16, 51, 58, 59,
 62—73, 81, 82, 84, 85, 87, 99,
 109—112, 116—119
 — morminte (necropole), 12, 13,
 16, 24, 35, 36, 41, 43, 45,
 50, 51, 59, 64—67, 69—73,
 82, 84
 Sascut, 75
 Sasîc, 14, 17, 18, 35, 36, 40, 50,
 86, 87
 Satu Mare, jud., 60
 Săucești, 65, 66, 90
 Săulescu, G., 10, 26, 30
 Scandia, 88
 Șăpova, J. L., 102
 Șcheia, Suceava, 52, 77
 Schela, 50
 Schmidt, K., 88
 Schmidt, L., 88
 Schuchhardt, C., 32, 47, 53
 Schythia Minor, 26, 39
 sciți, 41, 48
 Sciția, 25
 Șeukin, M. B., 70
 Seek, O., 40
 Seliște, rn. Orhei, 12
 Șendreni, 11, 18, 21, 24, 25, 98
 sensi, 80, 81
 L. Septimius Severus, 21, 23, 24,
 26, 27, 33, 39, 44, 46, 74, 75,
 78—82, 85
 Șerbești, 17, 21, 26—29, 32, 47,
 48, 50, 59, 86, 87
 Serdaru (Șendreni), 25
 Sf. Gheorghe, 100
 Silik, K. K., 11
 Siliștea, com. Iana, 91, 97
 Siliștea Șcheii, v. Șcheia, Suceava
 Simionesti, 75
 Sintana-Arad, 119
 Sintana de Mureș, v. Sintana de
 Mureș — Cernjachov, cultură
 Sintana de Mureș — Cernjachov,
 cultură, 12, 13, 34, 35, 50, 63,
 71, 73, 89—98, 100—114, 116—
 119
 Siret, afluent al Dunării, 13—15,
 17, 18, 21, 24, 26, 27, 30, 32,
 46—48, 50, 51, 53, 54, 56—59,
 71, 74—76, 78—81, 83, 84, 86,
 87, 93, 94, 98, 99, 114, 115, 120
 Siret, afluent al Nistrului, 95
 Șivița, 88
 Skandinavien, 88
 Smirnova, G. I., 95
 Smișko, M. I., 16, 52, 63, 72,
 93—95, 98, 102, 108, 109

Smiszko, M. I., v. Smișko, M. I.
 Sobari, 101, 105, 108
 Socea, 75
 Sohodor, 90
 Sol, 26
 Șomuzul Mare, 77
 Șomuzul Mic, 77
 Sopor de Cîmpie, 62, 65, 67—
 69, 72
 Spanțov, 112
 Stănița, 75
 Staraja Nekrasovka, 35
 Starokozackoe, 41
 Ștefan, Gh., 18, 20, 25, 26, 51, 87
 Ștefănescu, Gh., 65
 Ștefănești, 84
 Stern, E. R., 10, 36
 Stoicani, 14, 47, 53—59, 85, 114
 Stopčativ, 94
 Strabo, 41, 71
 Strij, 94
 Strunga, 75, 78
 Suceava, 52, 77
 — jud., 16, 62
 — râu, 94
 Suceveanu, Al., 33, 38, 44
 Suchostav, 108
 Șuletea, 71, 102
 Suvorovo, 36
 Svenning, J., 88
 Svešnikov, I. K., 72, 91
 Symonovič, E. A., 108
 Székely, Z., 100

T

taifali, 13, 53, 54, 56, 57, 90, 97,
 98, 112, 115
 Tămășeni, 74
 Tamași, 75
 Tamasidava, 52
 Tansa, 75
 Țara caucoensilor, 81—83, 112
 Țara taifalilor, 57, 112, 115
 Tatarbunar, 17, 47, 48, 50, 87
 tătari, 48
 Tazlău, 79
 Tecucel, râu, 58
 Teodor, D., 16, 62
 Teodor, S., 11, 60, 62, 72, 74
 tervingi, 48, 49, 53—58, 82
 teuriscoi, 80
 Thompson, E. A., 88, 114
 Tichanova, M. A., 95, 97, 107,
 108, 110
 Țifești, 50
 Tighina, 49
 Tîrgșor, 51, 63, 66, 70, 89, 90
 Tîrgu-Frumos, 75
 Tîrighina (Barboși), 11, 18, 20, 21,
 23, 26—29, 31
 Țirpești, 74, 75, 77
 Tîrzia, 16, 94, 95, 97

Tisa, 94
 Tișești, 15
 Titus Trebius Fronto, 40, 43
 Tocilescu, Gr., 10, 26, 36, 40—42
 Todireni, 91—93, 97
 Tomis, 43, 44
 Toplița, riu, 74, 94
 Tor, 111
 Toropu, O., 87
 Trač, 94
 Traian, împărat, 11, 18, 25—32, 36, 39, 40—43, 47, 48, 59
 Traian, localitate, 26
 Transilvania, 9, 10, 14, 15, 46, 51, 52, 58, 65, 66, 91, 100, 118, 120
 triburi gotice, v. goți
 Troesmis, 18, 20, 34
 Troian, val, 44, 53, 114
 Trotuș, 44, 47, 51, 53, 58, 75, 76, 79
 Trușești, 12, 13, 70, 116
 Tschernjachov, v. Sîntana de Mureș — Černjachov
 Tudor, D., 20, 25, 26, 39, 74, 87, 98, 116
 Tufescu, V., 60
 Tulucești, 17, 18, 21, 26—29, 32, 47, 48, 50, 59, 86, 87
 Tutova, 75
 — Colinele Tutovei, 14
 — riu, 75, 79, 82
 Tyras, 10, 11, 13, 14, 17, 18, 33, 36—47, 49, 58, 73, 74, 86, 109, 113

U

Udrescu, M. Șr., 16, 93, 98
 Uhlig, C., 48, 50, 53
 Ucraina, 16, 50
 Ulfila, 88
 Ureche, Grigore, 10
 Ursachi, V., 11, 15, 60—62, 64, 65, 68, 69, 74, 83, 90, 106, 108
 Utkonosovka, 35, 108
 Uvarov, A. S., 30

V

Văcăreni, 33
 Vadu lui Isac, 17, 18, 30, 32, 35, 47, 48, 50, 86, 87
 Vakulenko, L. V., 93—95
 Valachie, v. Muntenia
 Vălcioac, 36
 Valea Bistriței, 79, 81
 Valea greutungilor, 48, 49, 55
 Valea Lupului, 70
 Valea Prutului, 115
 Valea Seacă, v. Bîrlad
 Valea Siretului, 75
 Văleni, 9, 11, 13, 52, 59, 62, 64—66, 68, 69, 73—75, 78, 90
 Valens, 82, 99
 Valerianus, 26, 38, 39, 42
 Valerius Firmus, C., 34
 Valerius Fuscus, L., 25
 valul greutungilor, 49, 53
 valul Leova-Copanca, 14, 48, 49, 51, 53, 71
 valul Moldovei de Mijloc, 114, 115
 Valul Moldovei de Sus, 114, 115
 valul Șerbești-Tulucești, 17—21, 26—29, 32, 47, 48, 50, 59, 86, 87
 valul Stoicani-Ploscuțeni, 14, 47, 53—59, 85, 114
 valul Vadu lui Isac — Tatarbunar, 17, 30, 32, 35, 47, 48, 50, 86, 87
 Vasilevka, 35
 Vasilica, 93
 Vaslui, 74, 78, 84
 — jud., 12, 52, 62, 91, 101, 102
 Velichi, N., 25
 Velikanova, M. S., 112
 Vendelin, I., 25
 Vespasian, 24, 26
 Vetrișoia, 73
 Victoria, 114
 Vikniny Velikie, 108
 Vinători, jud., Galați, 87
 Vinători, jud. Neamț, 16, 93
 Vinogradovka, 34
 Vinokur, I. S., 97

Virtușcoi, 50, 52, 60
 Vithericus, 82
 vizigoți, 114, 115, v. și tervingi
 Vlădiceni, jud. Neamț, 75
 Vlădiceni, rn. Bolgrad, 34
 Vrancea, jud., 62
 Vulpe, Al., 15
 Vulpe, Ec., 15, 65, 72, 73
 Vulpe, R., 11, 14, 15, 20, 30, 32, 33, 35, 41, 44, 47—57, 62, 63, 65, 67, 72, 73, 88, 90, 95, 101—103, 108, 109, 114, 115

W

Wagner, N., 88
 Warneke, B., 36
 Wenskus, R., 88, 97
 Werner, J., 103, 111, 114
 Wolfram, H., 48, 49, 54, 88, 97, 98

X

Xenopol, A. D., 10

Z

Zagaikani, 108
 Zaginajlo, A. G., 11, 15, 30, 31, 34, 50
 Zagoriț, C., 32
 Zaharia, Em., 11, 12, 71, 73, 84, 95, 100, 116
 Zaharia, N., 11, 12, 71, 73, 84, 95, 100, 116
 Zamoșteanu, I., 89
 Zamoșteanu, M., 15, 89
 Zărnești, 50
 Zimnicea, 65
 Zograf, A. N., 37, 39, 41, 42, 44
 Zoločev, rn., 60
 Zorleni-Fîntînele, 102
 Zosimos, 113
 Zub, Al., 10
 Zvenigorod, 72, 91
 Zvoriște, 11, 52, 62, 76, 77

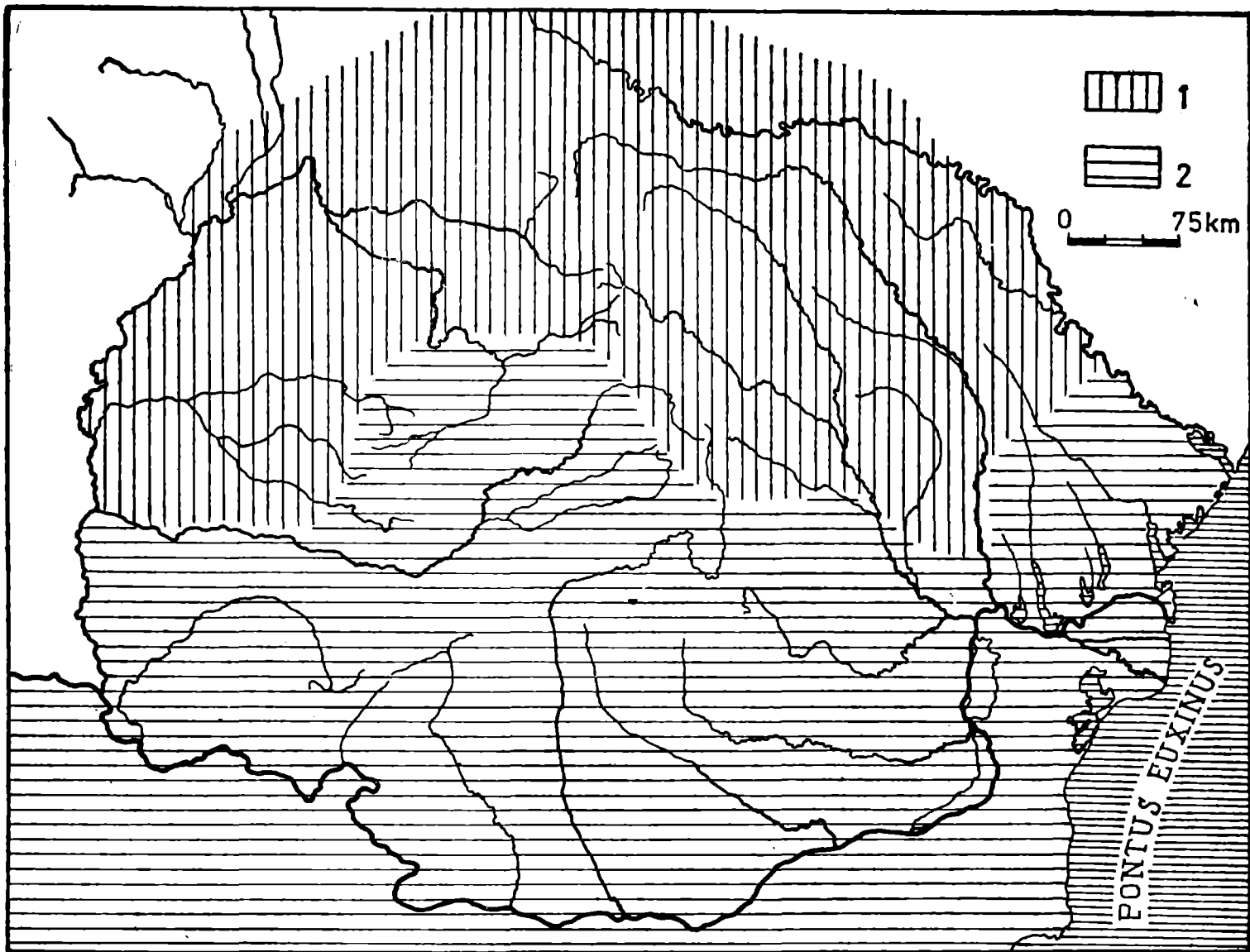

Fig. 1

Zona dacilor liberi (1) și teritoriul roman la Dunărea de Jos (2) între anii 106–117

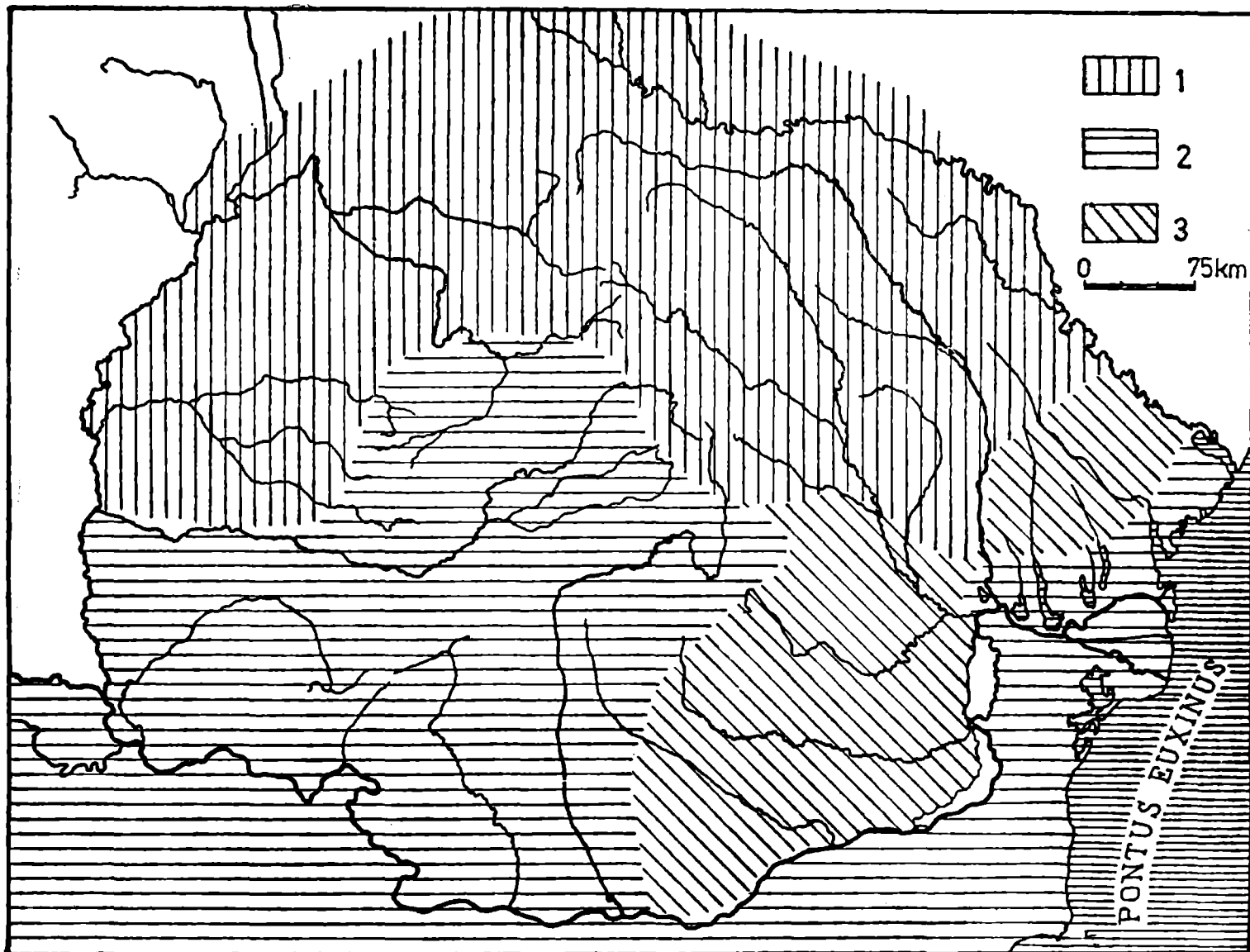

Fig. 2

Zona dacilor liberi (1), teritoriul roman la Dunărea de Jos (2) și teritoriul dacic aflat sub supraveghere romană (3) între ani 117–275. (Regiunea dintre *limes Alutanus* și *limes Transalutanus* stăpinită de romani de la Septimius Severus până la Filip Arabul).

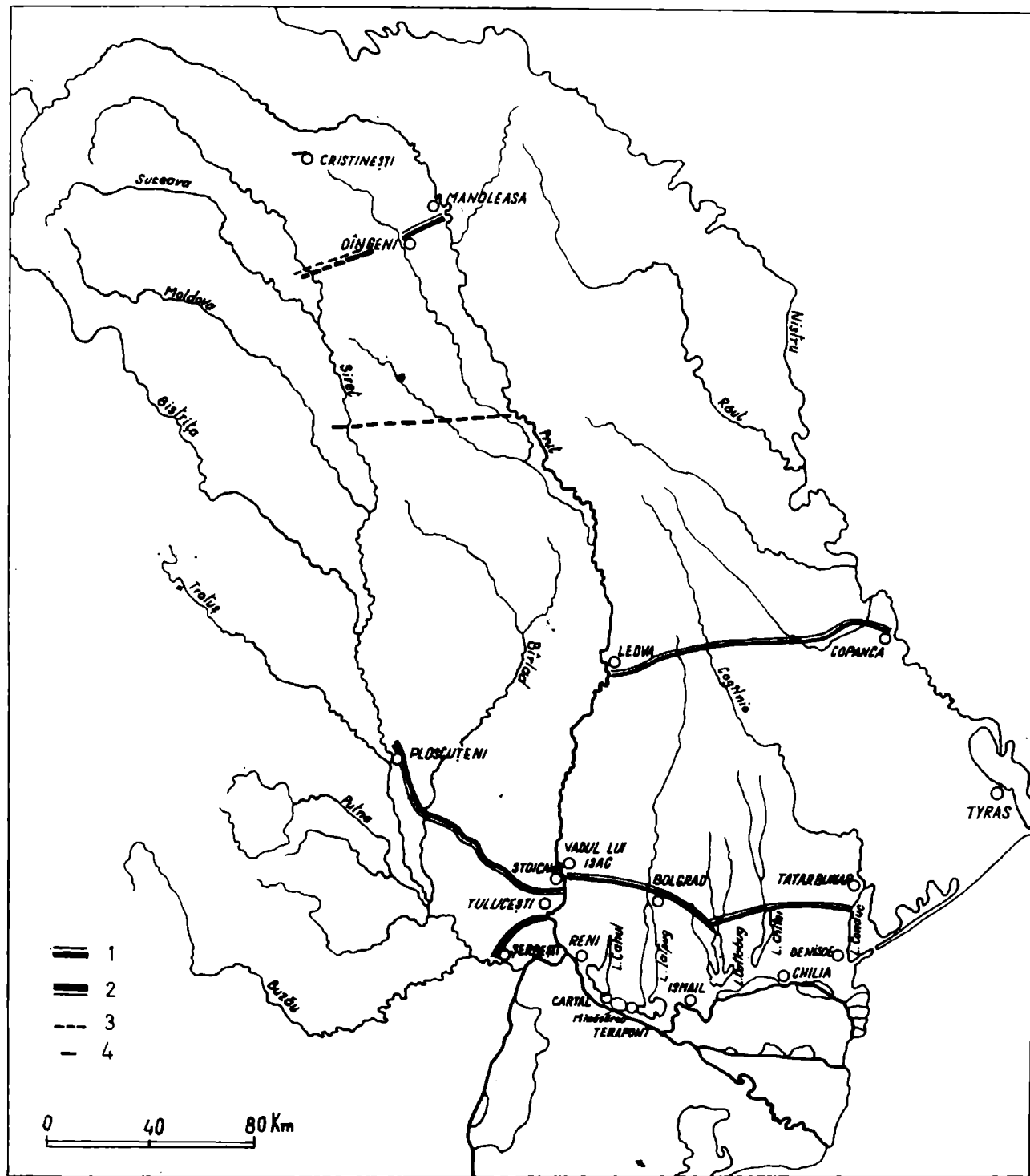

Fig. 3

Valurile de pământ din teritoriul dacic est-carpatic: 1, val cu șanțul spre nord; 2, val cu șanțul spre sud; 3, valul Moldovei de Mijloc; 4, valul de la Cristinești.

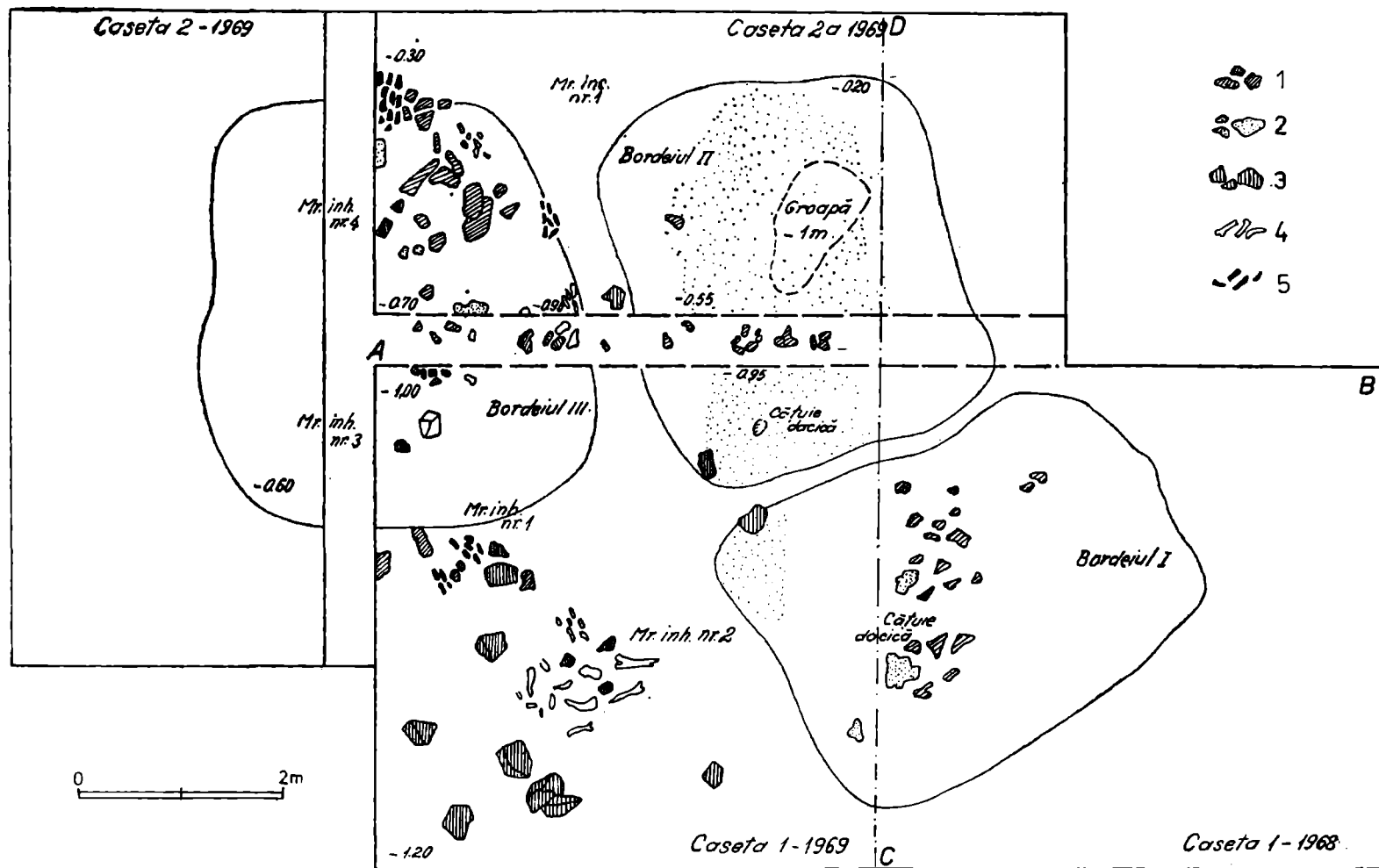

Fig. 4

Planul săpăturilor din 1968—1969 efectuate în interiorul castrului roman de la Barboși. 1, fragmente ceramice; 2, arsură și chirpici arși; 3, pietre; 4, oase; 5, cărbuni de lemn ars. (după S. Sanie și I. T. Dragomir).

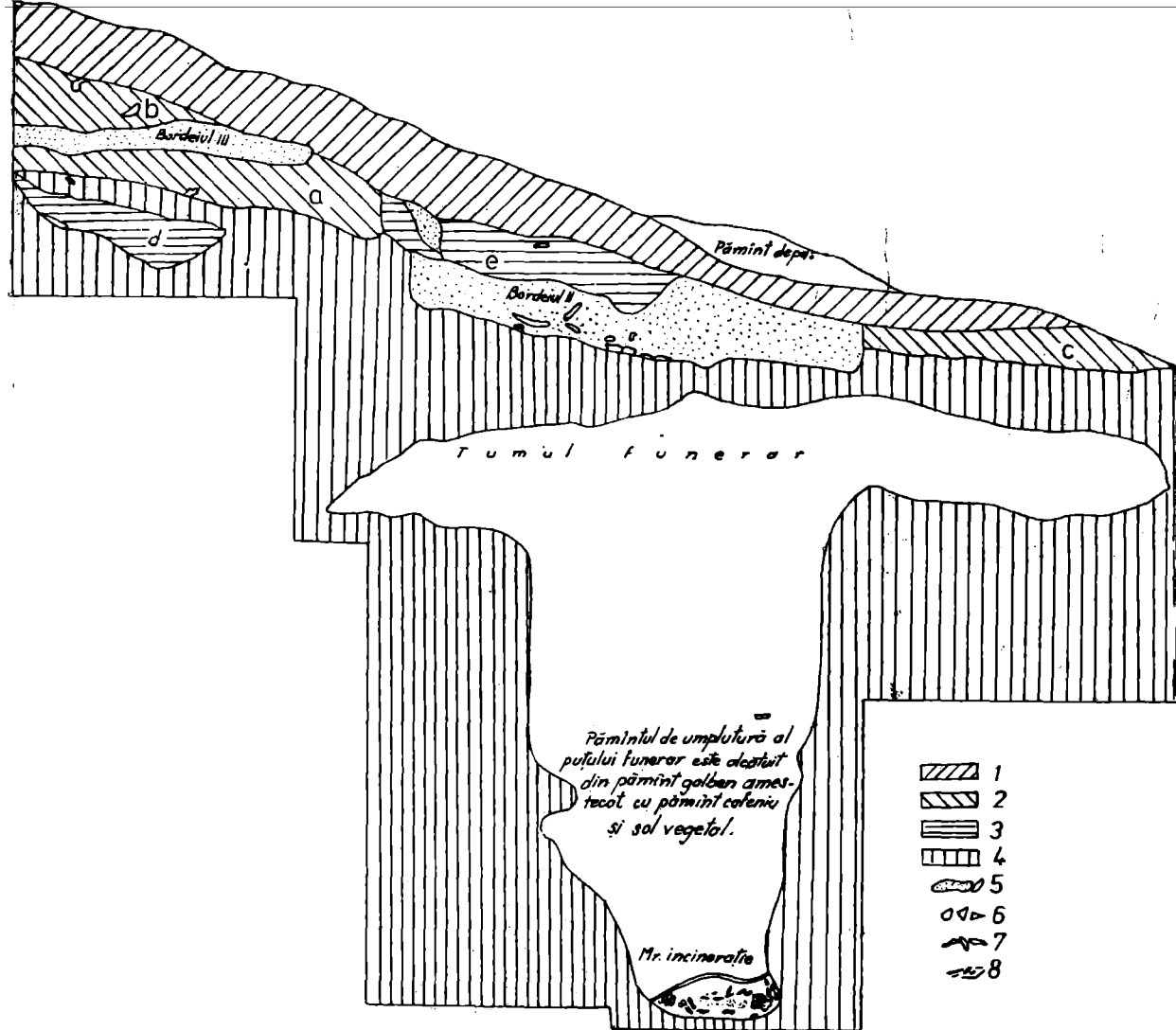

Fig. 5

Barboși. Profilul malului despărțitor dintre caseta 1 și caseta 2, văzut dinspre vest: 1, sol vegetal; 2, pământ cașeniu cenușos; 3, pământ argilos cenușos; 4, pământ galben cu concrețiuni calcaroase; 5, chirpici arși; 6, ceramică; 7, oase; 8, cărbune (după S. Sanie și I.T. Dragomir).

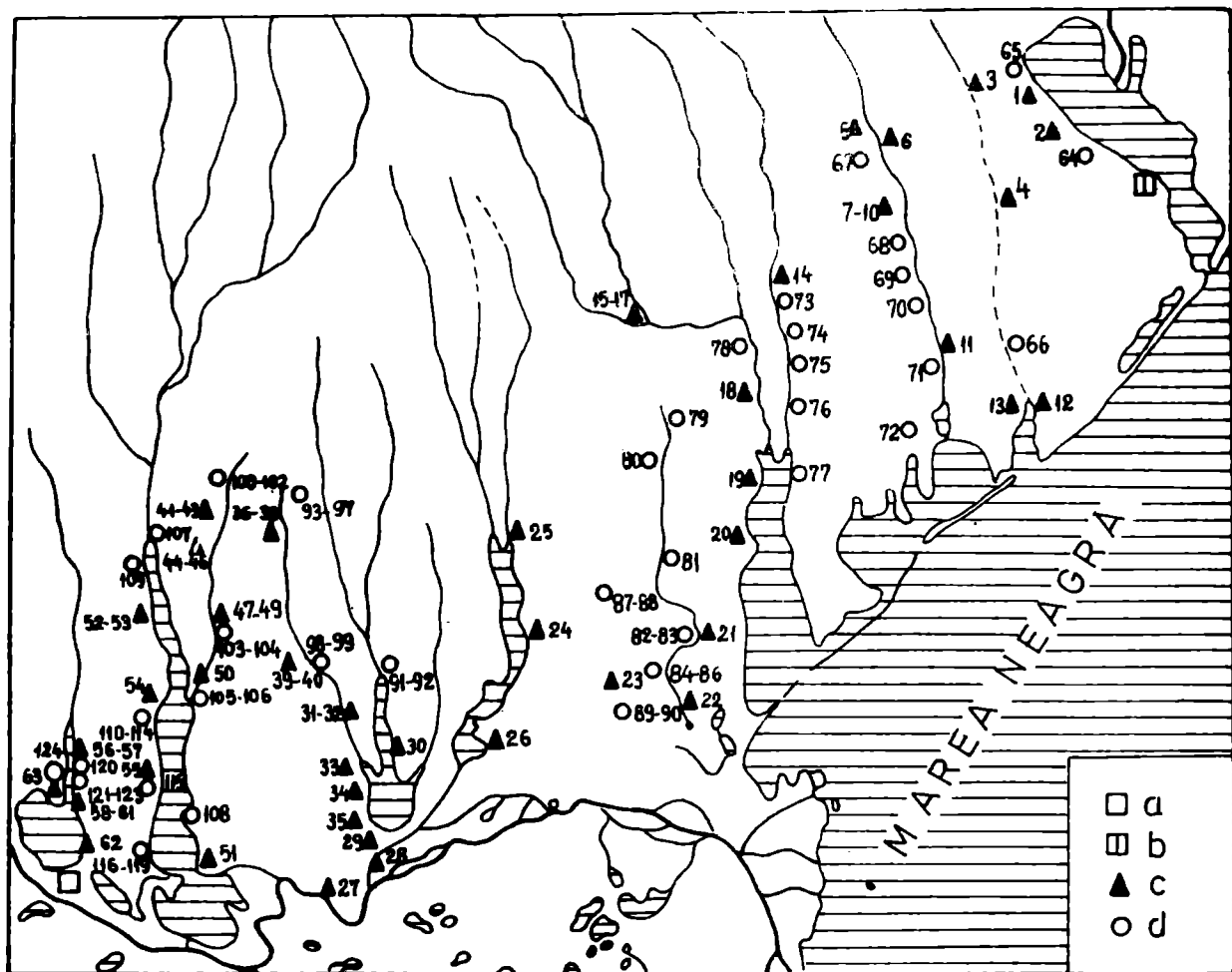

Fig. 6

Descoperiri arheologice din epoca romană în zona dintre Dunăre și limanul Nistrului: a, Orlovka; b, Tyras; c, așezări în care s-au găsit vase lucrate cu mîna și la roată, împreună cu amfore romane; d, așezări în care s-au descoperit numai fragmente de amfore romane. 1, Souchoz „Limanski”; 2, Semenovka; 3, Starokozackoe; 4, Monași; 5, Nad’jarnoe; 6, Kamușovka; 7–10, Nikolaevka—Novorossijskaja; 11, Divizija; 12, Bazyr’janka; 13, Tuzly; 14, Sarata; 15–17, Arciz; 18, Tatarbunary; 19, Borisovka; 20, Glubokoe; 21, Nerușaj; 22, Mirnoe; 23, Trudovoe; 24, Furmanovka; 25, Lacul Kitoj; 26, Podișul Omarbija; 27, Podișul Kolovskoe; 28, Staraja Nekrasovka; 29, Turbaevka; 30, Aleksarka; 31–32, Utkonosovka; 33, Tașbunar; 34, Rybkolchoz „I maja”; 35, Bogatoe; 36–38, Kalčevaja; 39–40, Vasil’evka; 41–43, Červonoarmejskoe; 44–46, Žoutnevoe (malul drept al râului Karasulak); 47–49, Žoutnevoe (malul stîng al râului Karasulak); 50, Kriničnoe; 51, Novo-Nekrasovka; 52–53, Vinogradovka; 54, Vladyčen’; 55, Kotlovina; 56–57, Etulija; 58–61, Nagornoe; 62, Orlovka; 63, Limanskoe; 64, Pivdenoe; 65, Udobnoe; 66, Șirokoe; 67, Krivaja balka; 68, Nikolaevka—Novorossijskaja; 69, Konstantinovka; 70, Sergeevka; 71, Divizija; 72, Želtyj Jar; 73, Zarea; 74, Michailovka; 75, Beloles’e; 76, Zarečnoe; 77, Sasyk; 78, Nova Alekseevka; 79, Dmitrievka; 80, Baștanovka; 81, Strumak; 82–83, Nerușaj; 84–86, Staraja Nikolaevka; 87–88, Trudovoe (valea râului Drakulja); 89–90, Mirnoe; 91–92, Suvorovo; 93–97, Kalčevaja; 98–99, Kamenka; 100–102, Červonoarmejskoe; 103–104, Žoutnevoe; 105–106, Kriničnoe; 107, Bolgrad; 108, Ozernoe; 109, Vinogradovka; 110–114, Vladyčen’; 115, Kotlovina; 116–119, Plavni; 120, Etulija; 121–123, Renijskij; 124, Limanskoe.

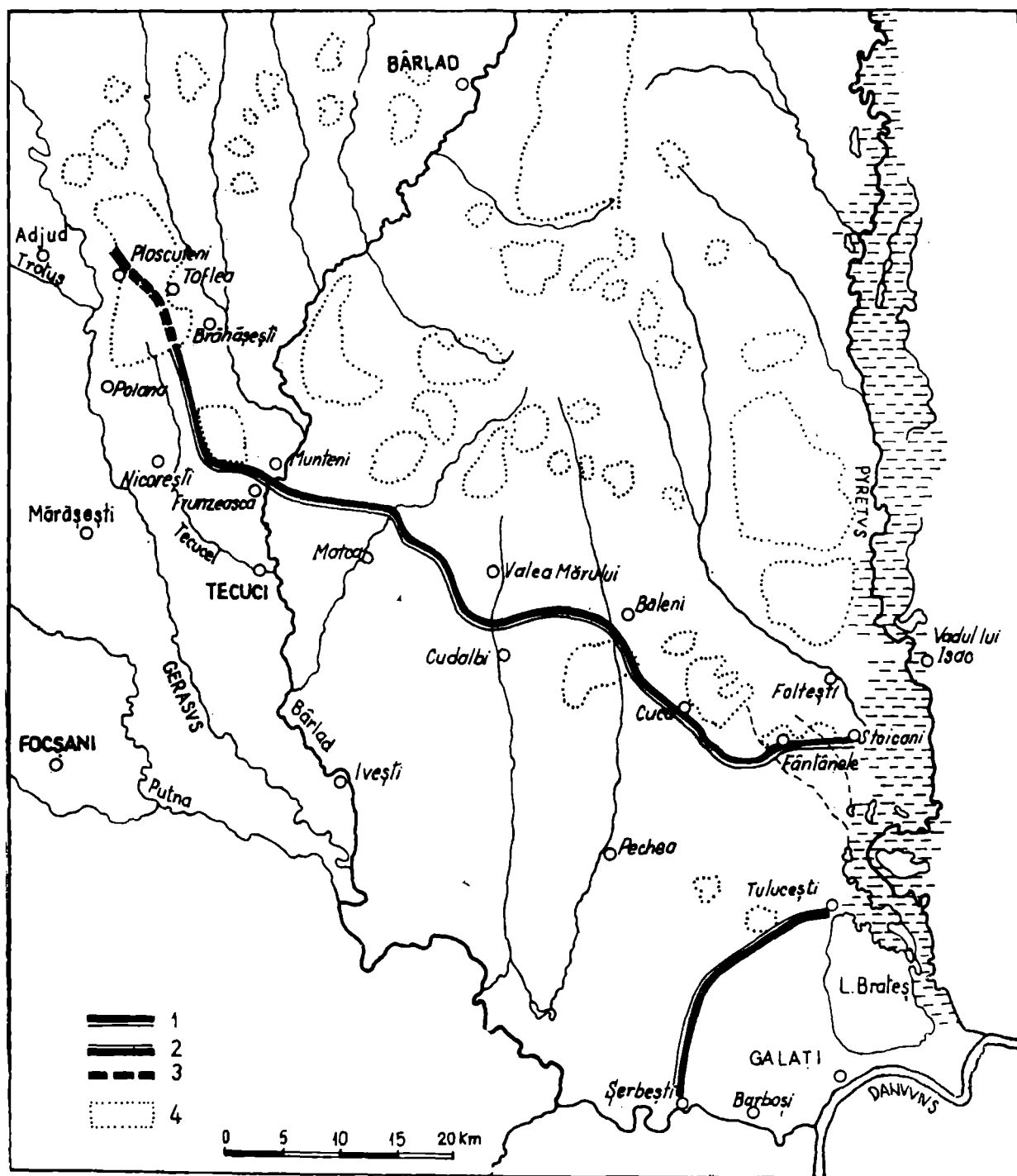

Fig. 7

Valul de pământ Stoicani—Ploscuteni. 1, val cu șanțul orientat spre sud; 2, val cu șanțul orientat spre nord; 3, traseu de val necercetat; 4, pădure (după R. Vulpe și M. Brudiu).

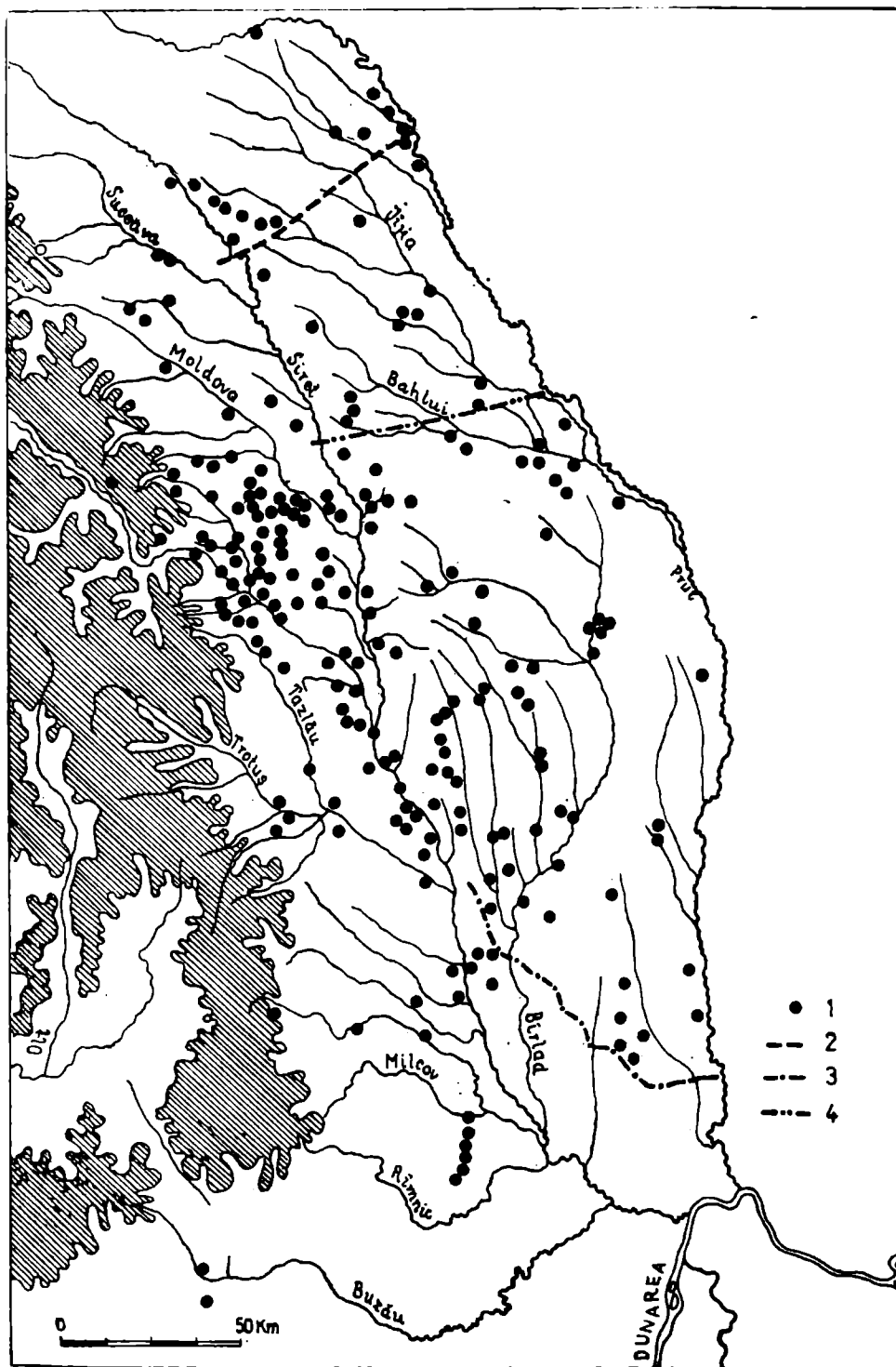

Fig. 8

Descoperiri dacice în spațiul dintre Carpați și Prut (după Gh. Bichir). 1. așezări și necropole ; 2, Valul Moldovei de Sus ; 3, Valul Stoicani—Ploscuteni ; 4, Valul Moldovei de Mijloc.

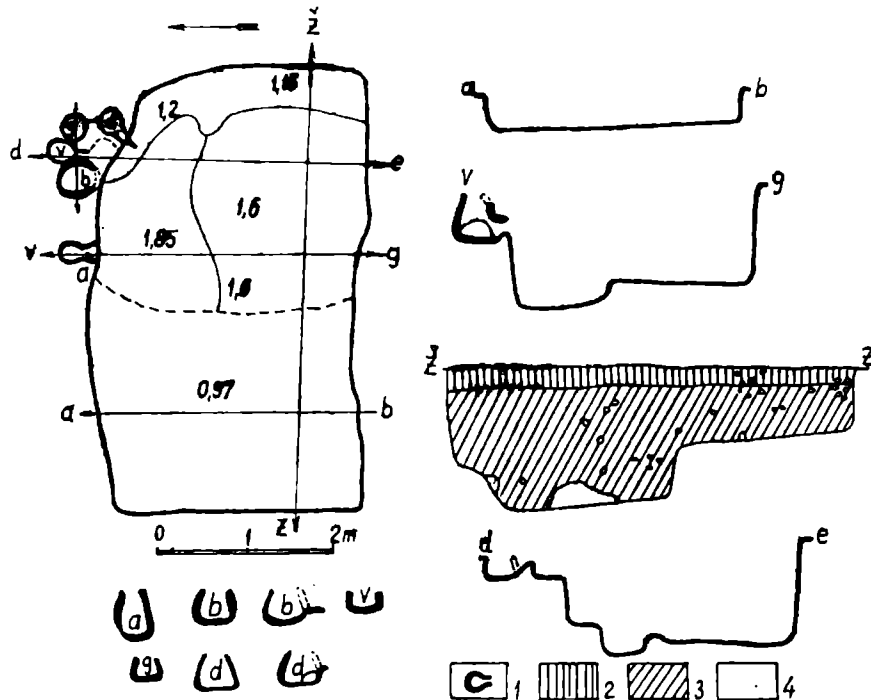

Fig. 9

Așezarea de la Remezivcy. Locuința II (plan și profile) folosită ca atelier de redus minereu. 1, pereți arși de cuptoare; 2, sol arat; 3, sol de umplutură; 4, grămadă de lut (după V. M. Cigilik).

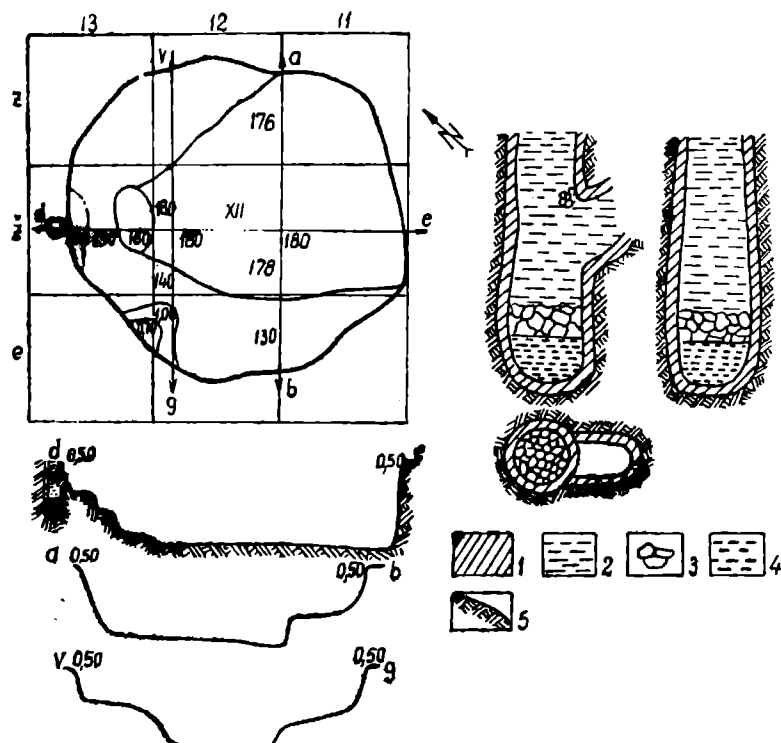

Fig. 10

Așezarea de la Remezivcy. Construcția XII (plan și profile). Secțiune prin cuptorul de redus minereu. 1, pereții cuptorului; 2, sol de umplutură; 3 zgură; 4, cărbune; 5, pământ nesăpat (după V. M. Cigilik).

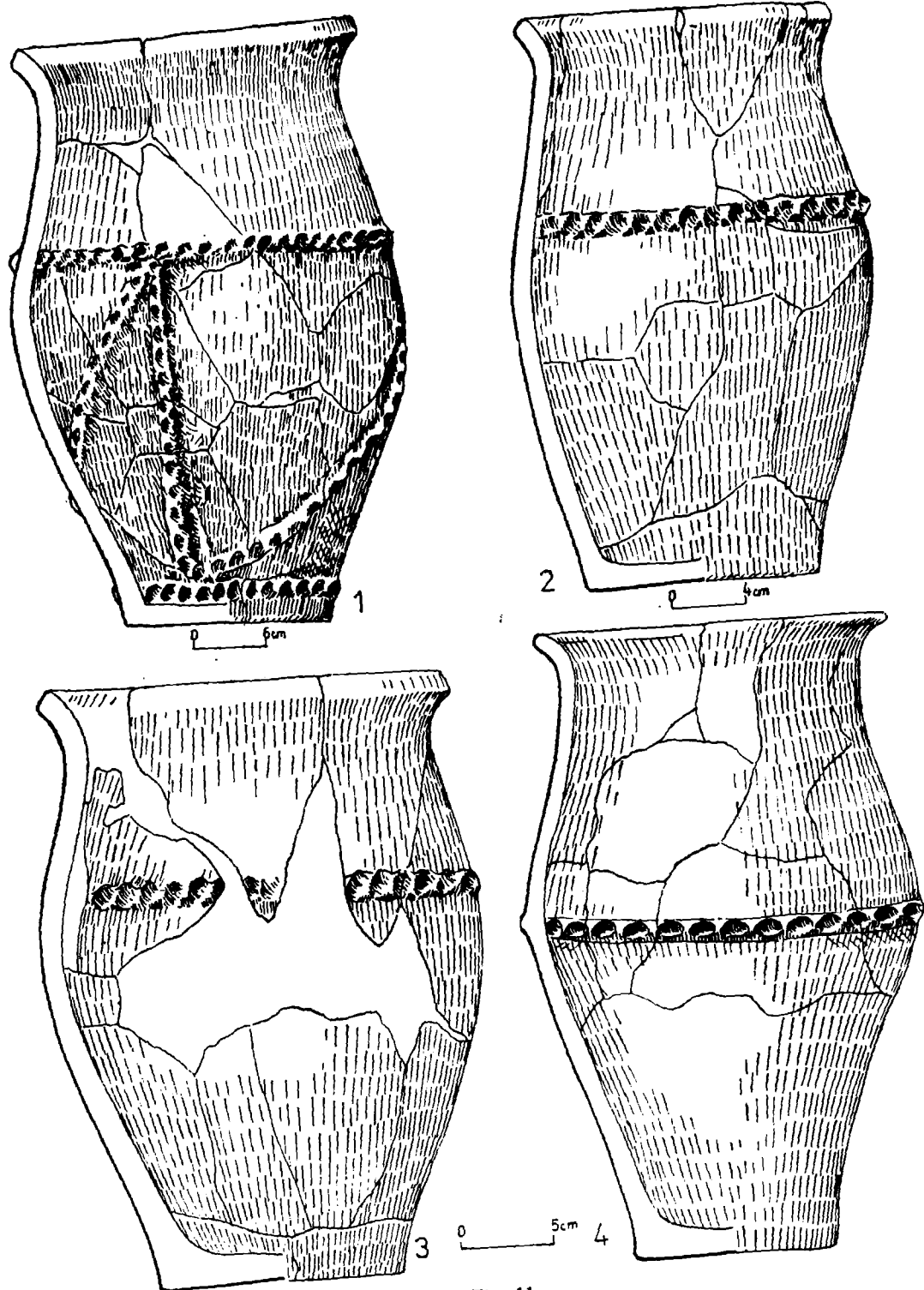
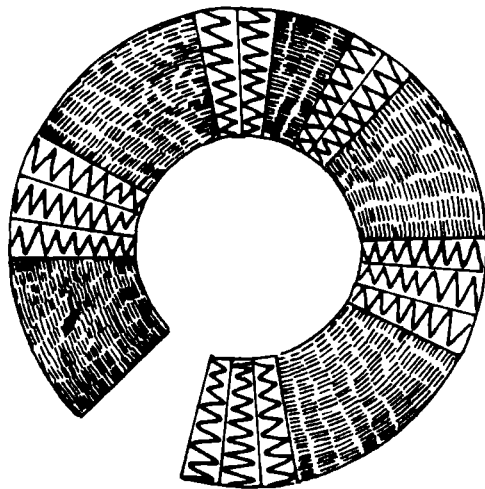
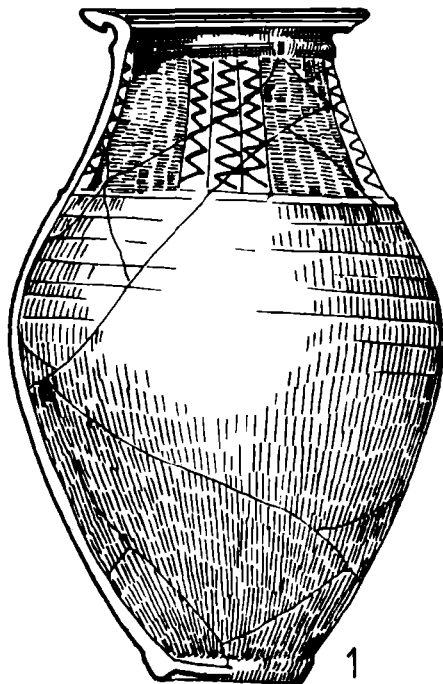

Fig. 11

Ceramică dacică lucrată cu mina de la Poiana—Dulcești, Varniță (după Gh. Bichir).

0 6 12 cm

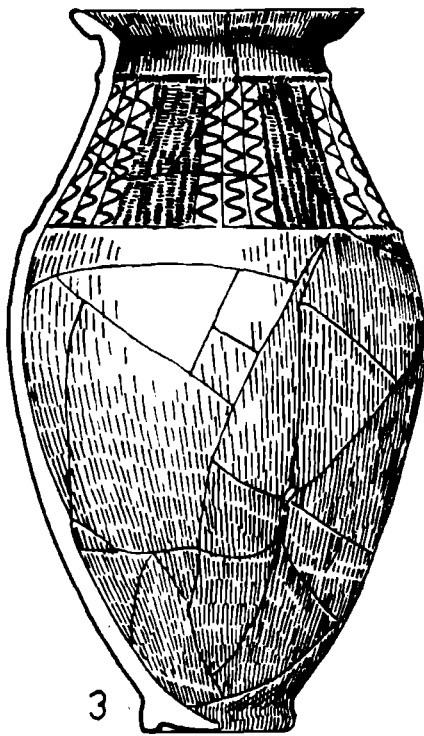
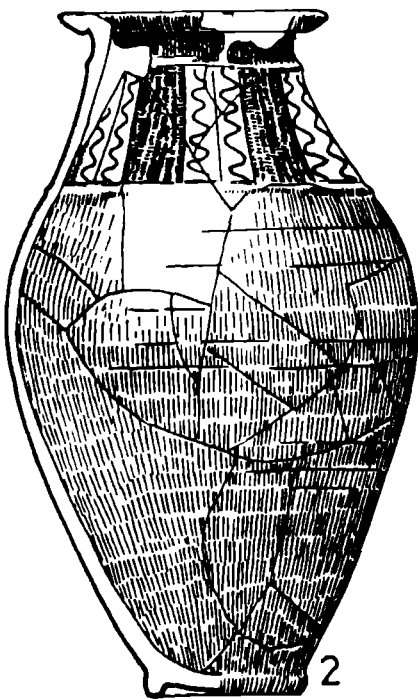

Fig. 12

Ceramică dacică lucrată la roată de la Poiana—Dulcești, Varnița (după Gh. Bichir)

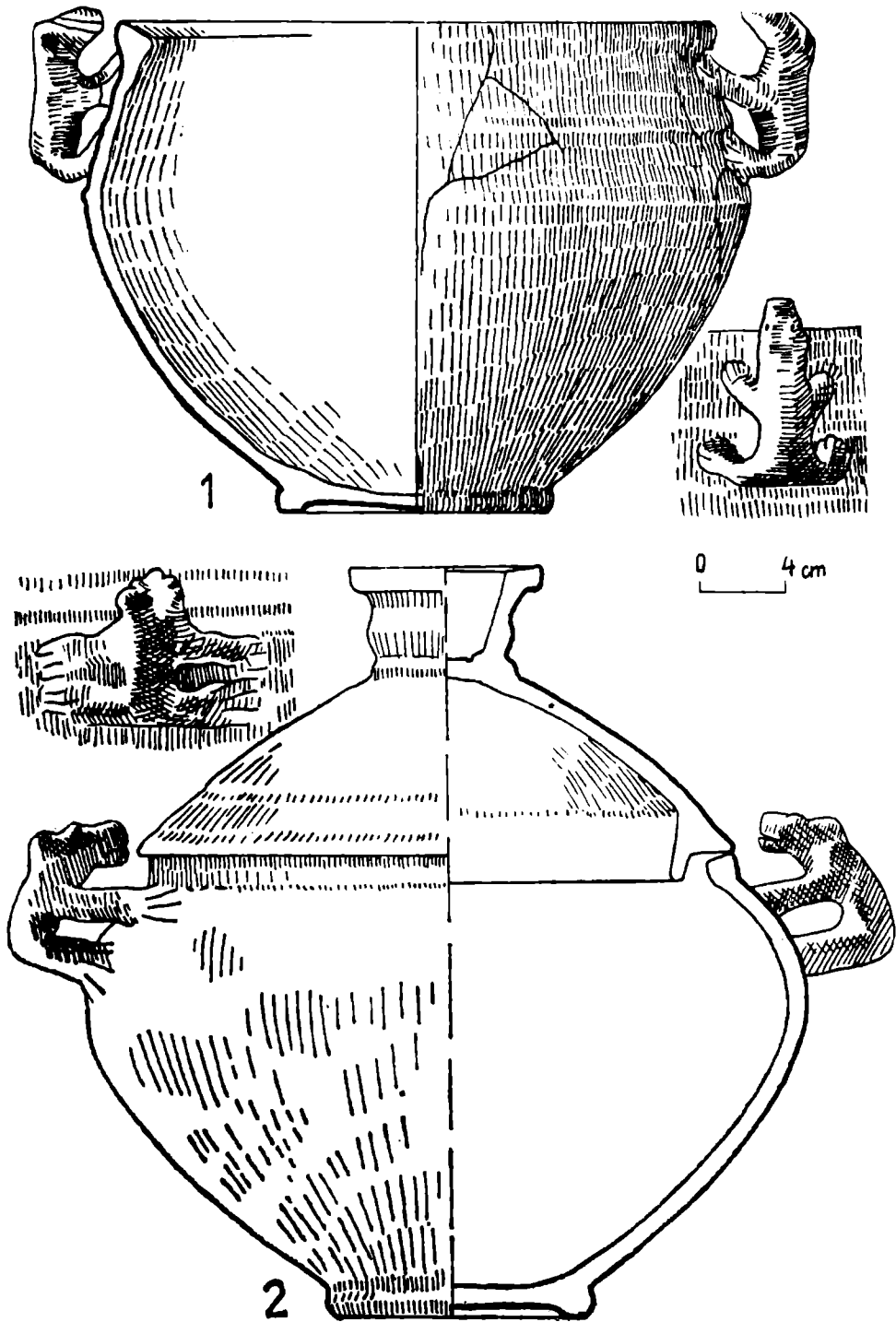

Fig. 13

Ceramică dacică lucrată la roată de la Moldoveni (1) și Poienеști (2) (după Gh. Bichir)

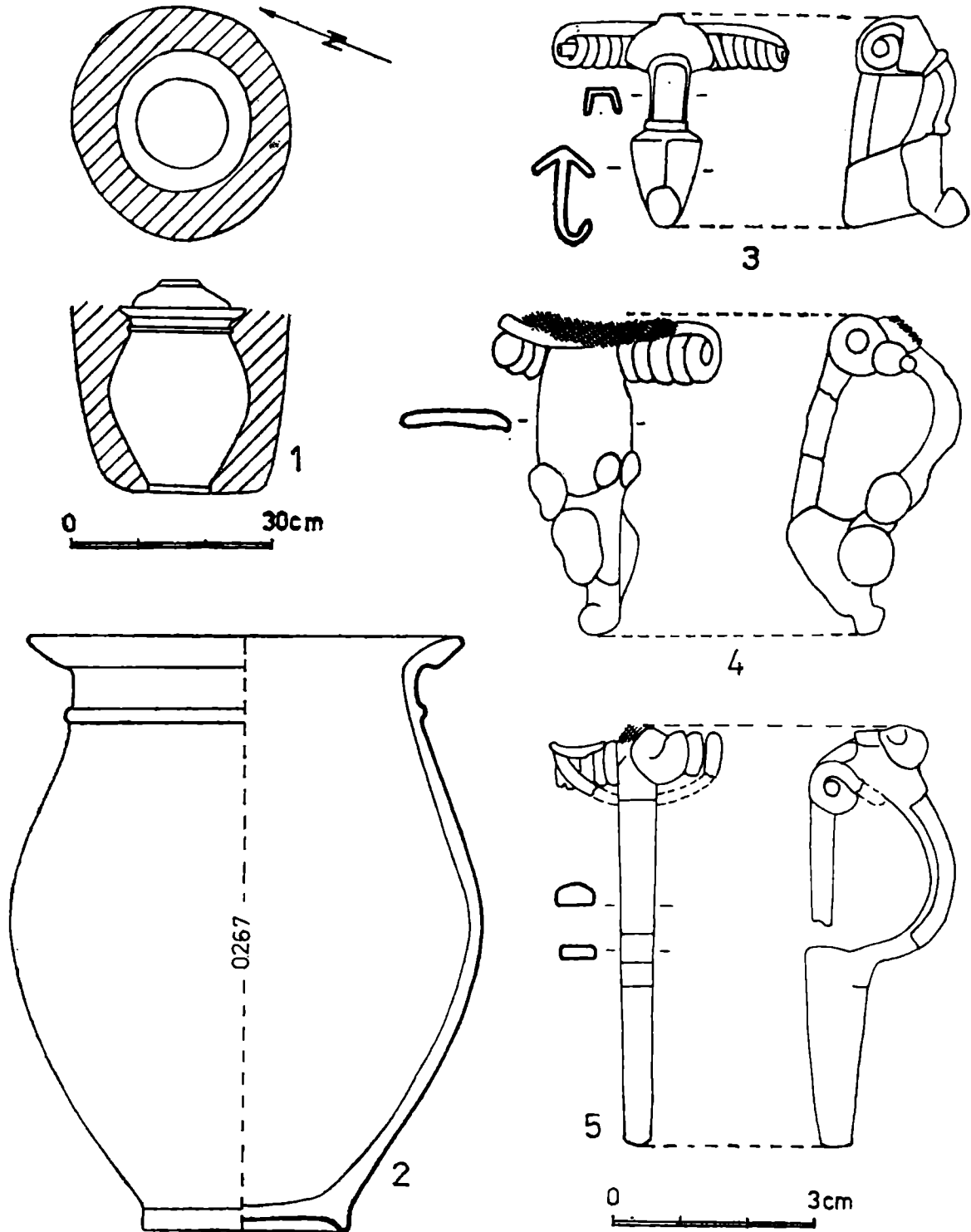

Fig. 14

Mormint de incinerare dacic (nr. 574) din necropola de la Văleni. 1, plan și profil; 2, urnă din pastă fină cenușie, lucrată la roată; 3, fibulă de bronz; 4, 5, fibule de fier.

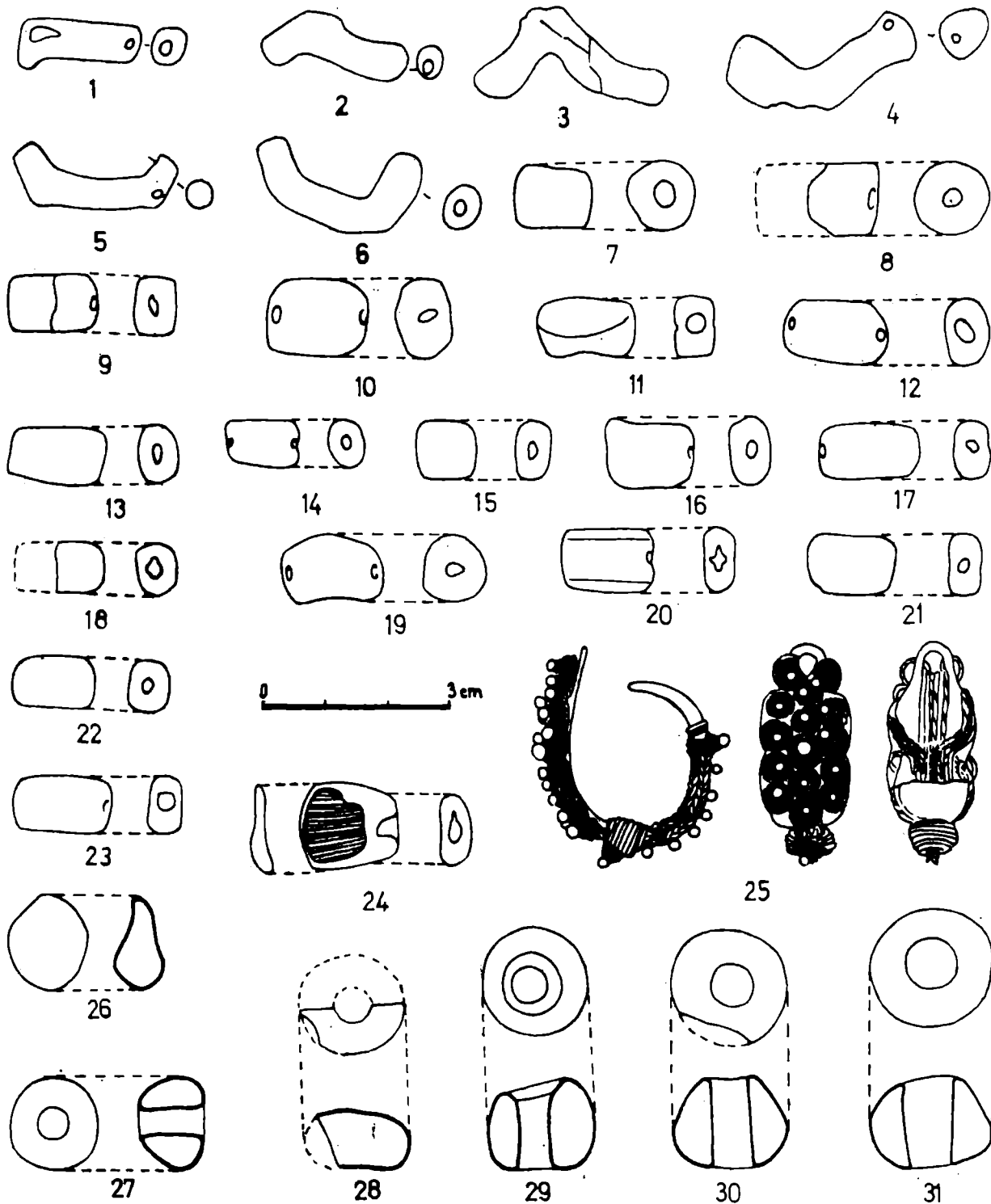

Fig. 15

Obiecte din mormîntul de incinerare dacic nr. 574 de la Văleni; mărgelile (1-6, coral; 7, 8, sticlă albă mată; 9-24, 26, sticlă roșie mată; 27-31, calcedoniu) și cerceul de argint lucrat în tehnica filigranului (25).

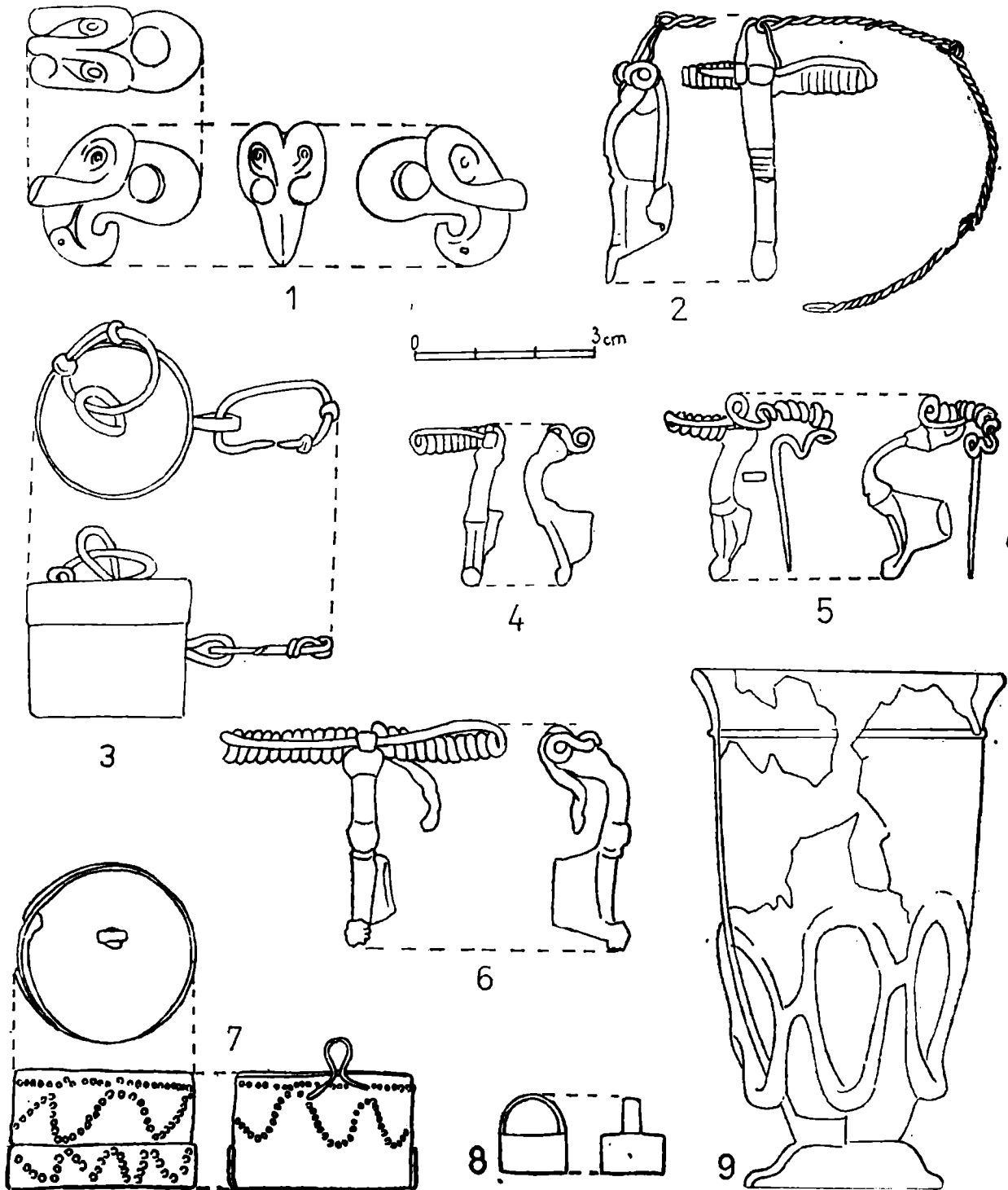

Fig. 16

Obiecte din așezări și necropole dacice de la Poiana—Dulcești (1, 4, Siliște ; 5, 7, Varniță), Poienest (2, 6, 8, 9) și Pădureni (3). 1, cap de elefant ; 2, 4—6, fibule ; 3, 7, cutiute—amulete ; 8, pândativ în formă de căldărușă ; 9, pahar (1, os ; 2, 4—7, bronz ; 3, 8, fier ; 9, sticlă).

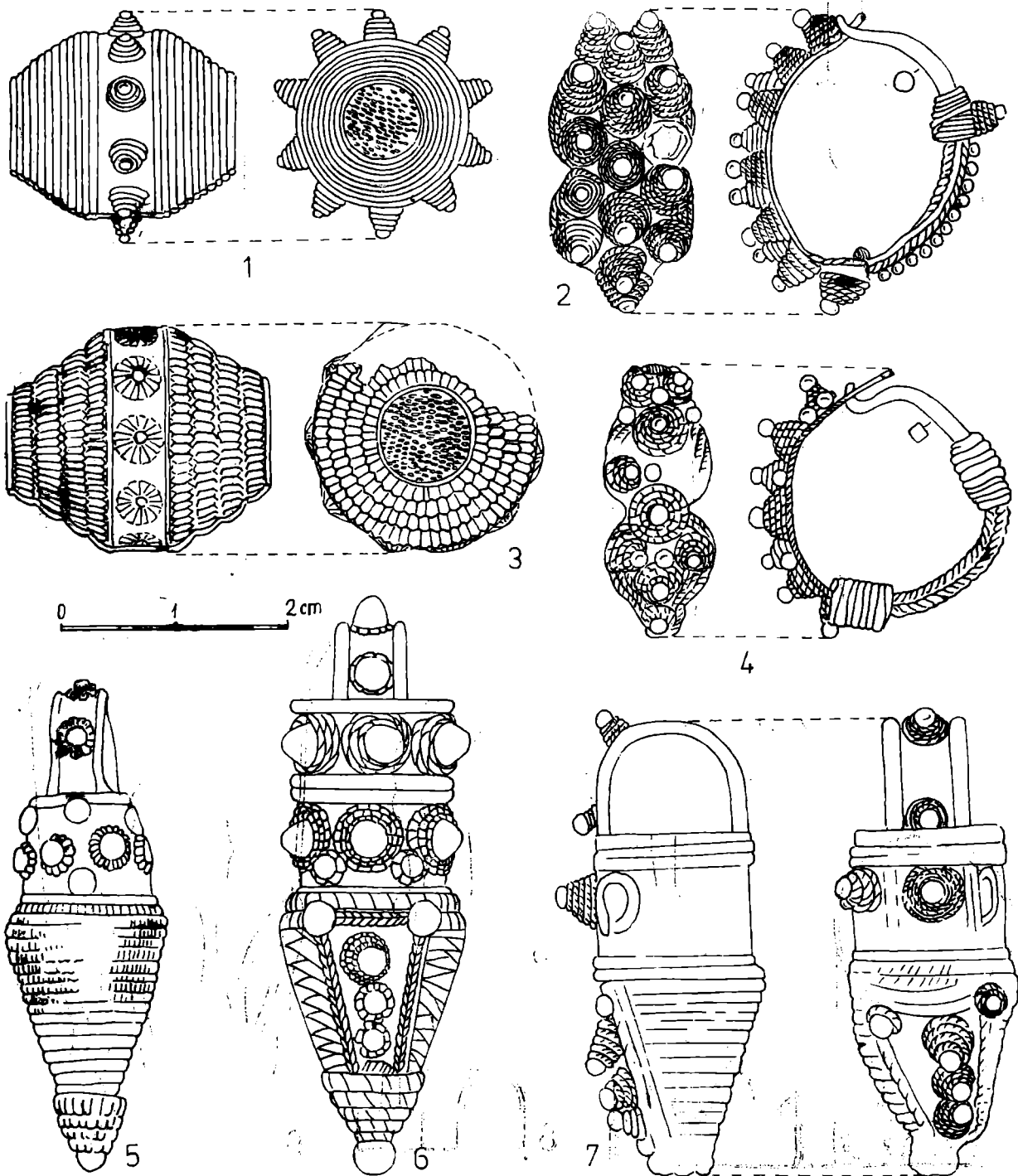

Fig. 17

Obiecte de podoabă din argint lucrate în tehnica filigranului descoperite în morminte dacice. 1—4, 7, *Poienеști*; 5, *Moldoveni*; 6, *Pădureni* (după Gh. Bichir).

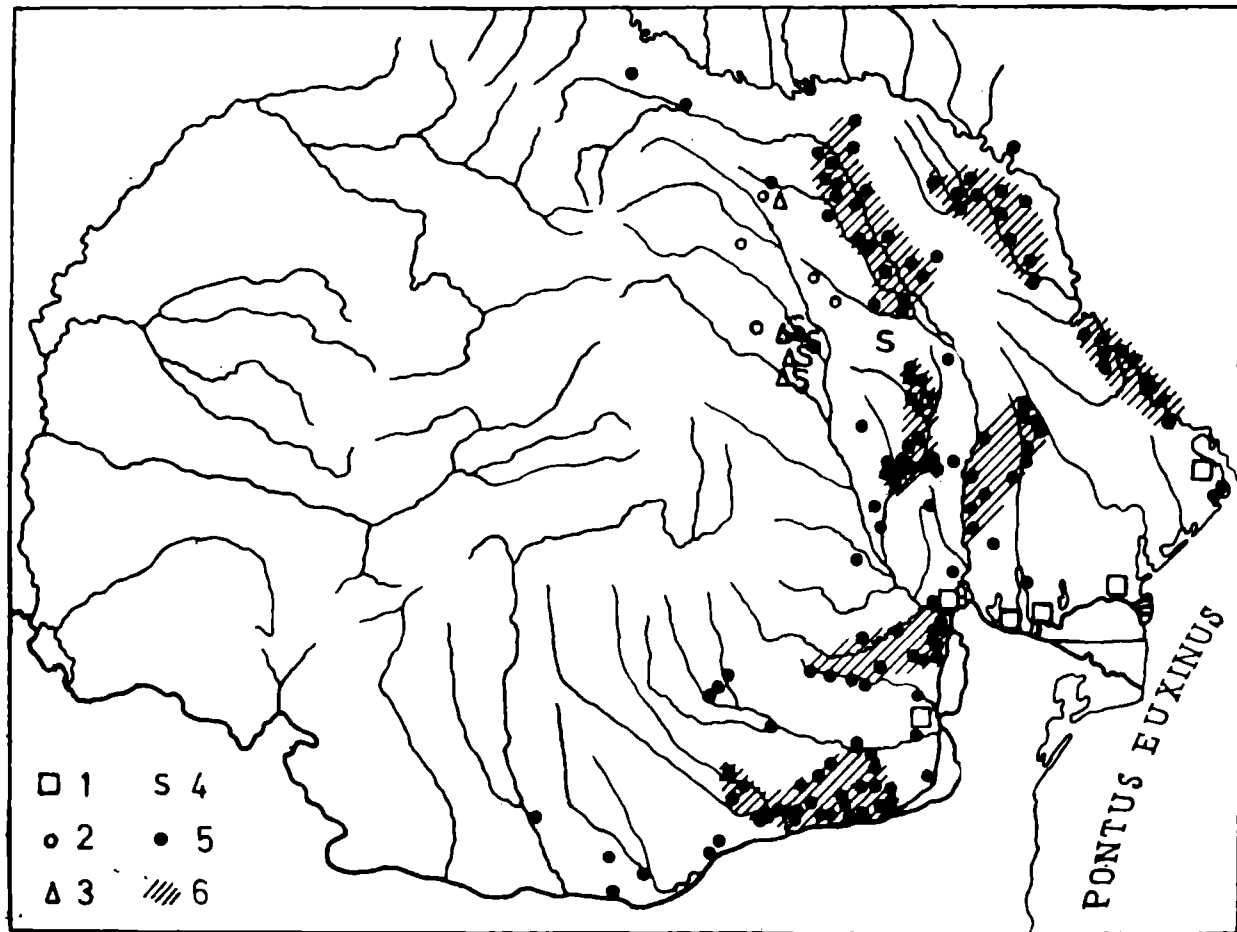

Fig. 18

Răspindirea amforelor romane cu inscripție și a mormintelor sarmatice în teritoriul dacic est-carpatic; 1, fortificații și așezări romane importante; 2, amfore cu ștampile în relief; 3, amfore cu ștampile engleze; 4, amfore având inscripție cu vopsea roșie; 5, morminte sarmatice; 6, zone de grupare a mormintelor sarmatice.

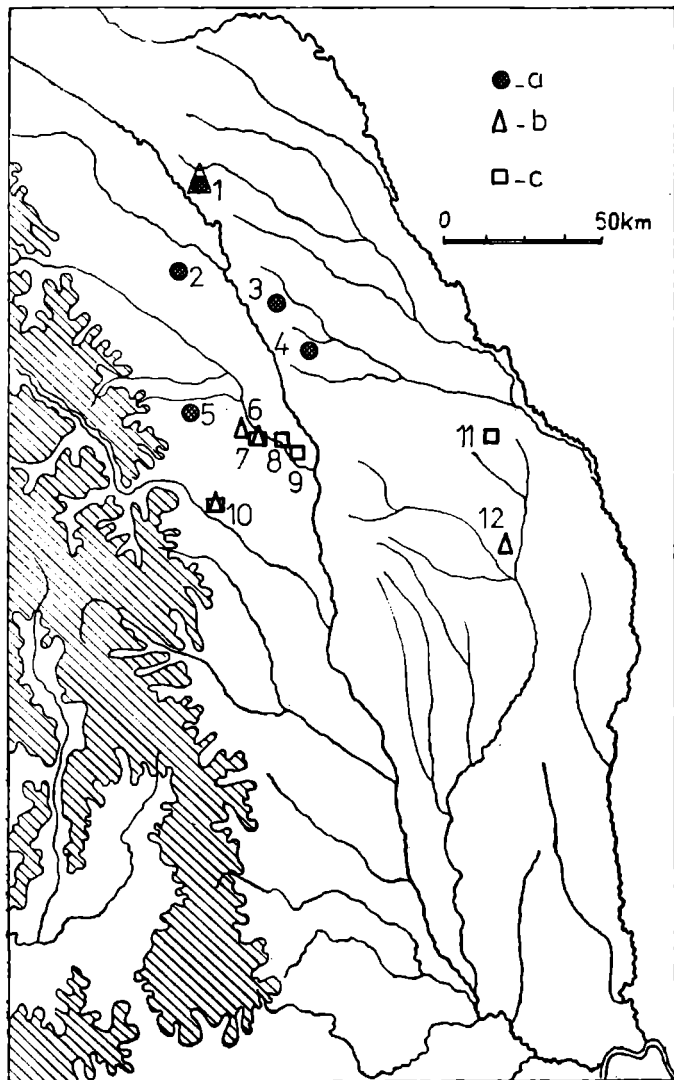

Fig. 19

Descoperiri de amfore romane cu inscripții (a, ștampile în relief; b, ștampile englife; c, inscripții cu vopsea roșie: 1, Cucorâni; 2, Pleșești; 3, Hîrlău; 4, Băiceni; 5, Tîrpești; 6, Văleni; 7, Poiana - Dulcești; 8, Săbdoani; 9, Tămășeni; 10, Roznov; 11, Dumbrava; 12, Vaslui.

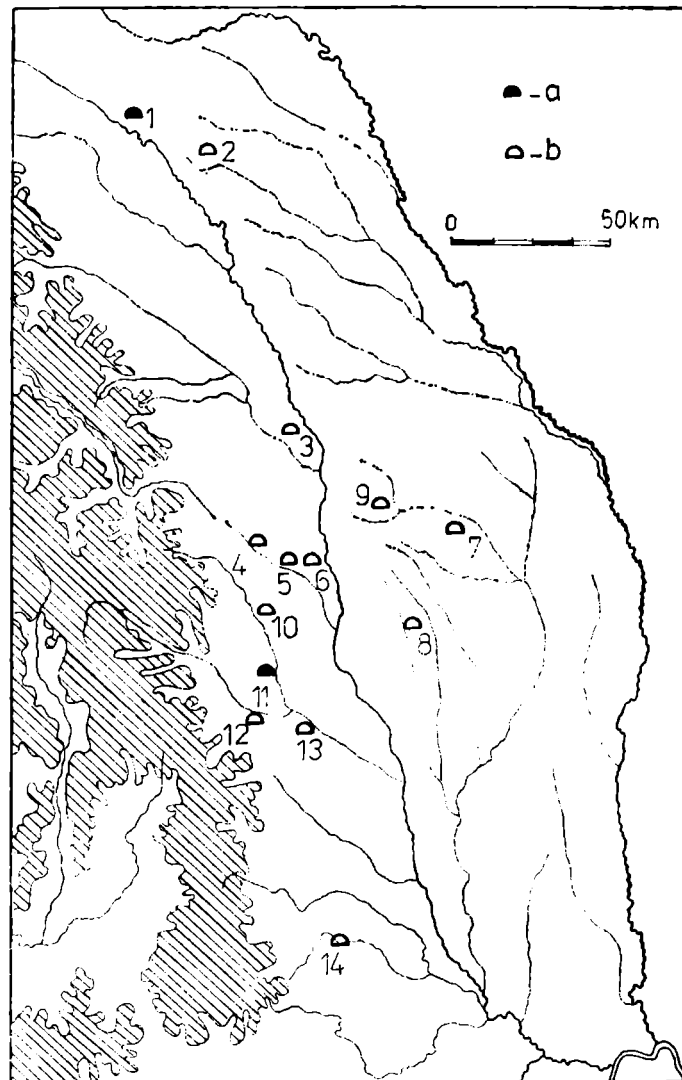

Fig. 20

Tezaur monedare încheiate cu monede de la Hadrian (a) și Antoninus Pius (b) : 1, Dersca; 2, Brădești; 3, Muncelul de Sus; 4, Costișa II; 5, Gura Văii; 6, Berești - Bistrița; 7, Osești; 8, Dealul Perjului; 9, Bozieni; 10, Scorțeni; 11, Berzunți; 12, Tîrgu Ocna; 13, Buciumi; 14, Arva.

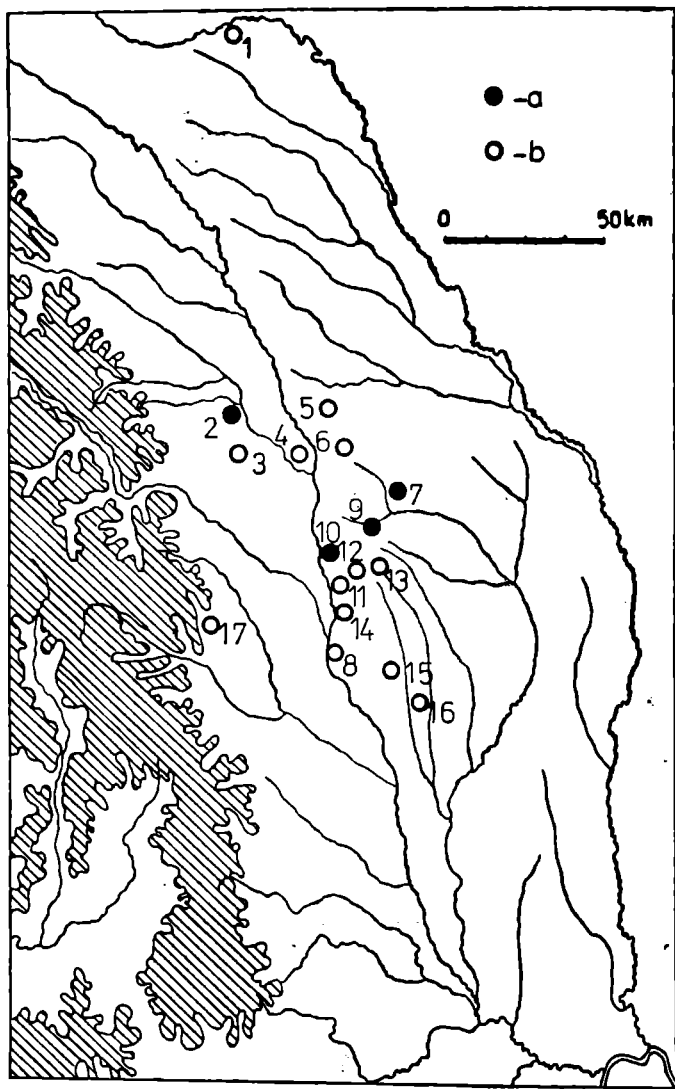

Fig. 21

Tezaur monedare încheiate cu monede de la Marcus Aurelius (a, anterioare anului 170; b, ulterioare anului 170); 1, Crămicieni; 2, Davideni; 3, Bîrgăuani; 4, Simionu; 5, Strunga I; 6, Stănița; 7, Tansa; 8, Tamași; 9, Oniceni; 10, Negri; 11, Prăjești; 12, Hertioana de Jos; 13, Plopana II; 14, Buhoci; 15, Arini; 16, Tăvâdărești; 17, Măgurești.

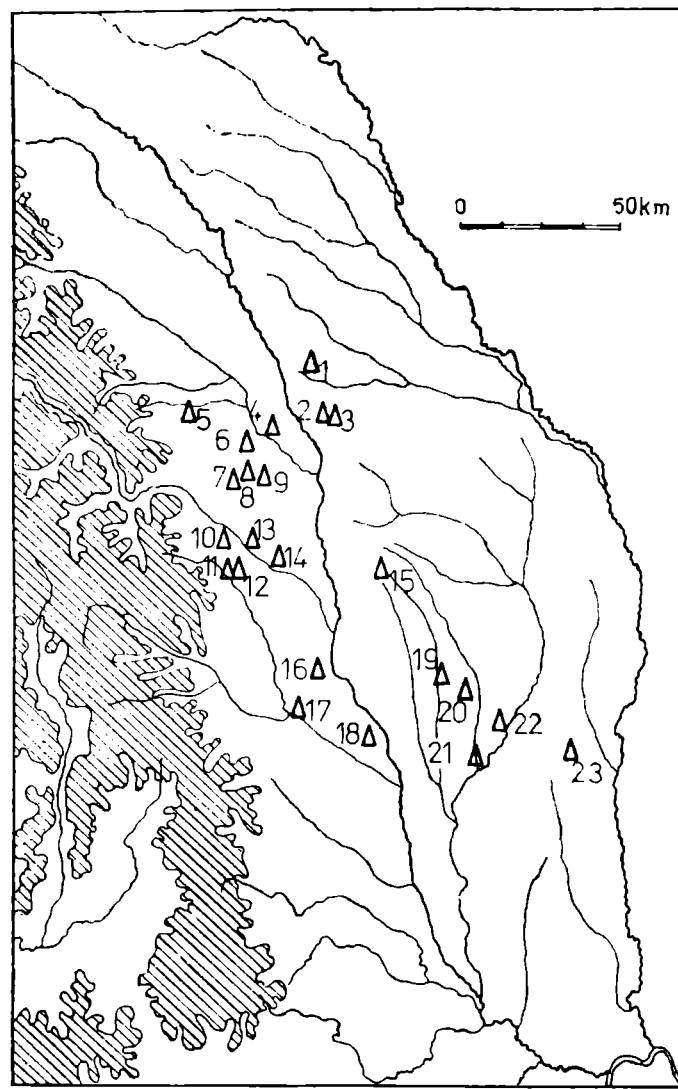

Fig. 22

Tezaur monedare încheiate cu monede de la Commodus; 1, Costești II; 2, Strunga II; 3, Fedeleșeni; 4, Gherăești Noi; 5, Tîrpești; 6, Văleni; 7, Bălănești I; 8, Bălănești II; 9, Vlădiceni; 10, Rediu; 11, Socea I; 12, Socea II; 13, Costișa I; 14, Ciurăși; 15, Plopana I; 16, Parava I; 17, Gura Văii I; 18, Săscut; 19, Cătășuța; 20, Iezer; 21, Tutova; 22, Bîrlad; 23, Schineu.

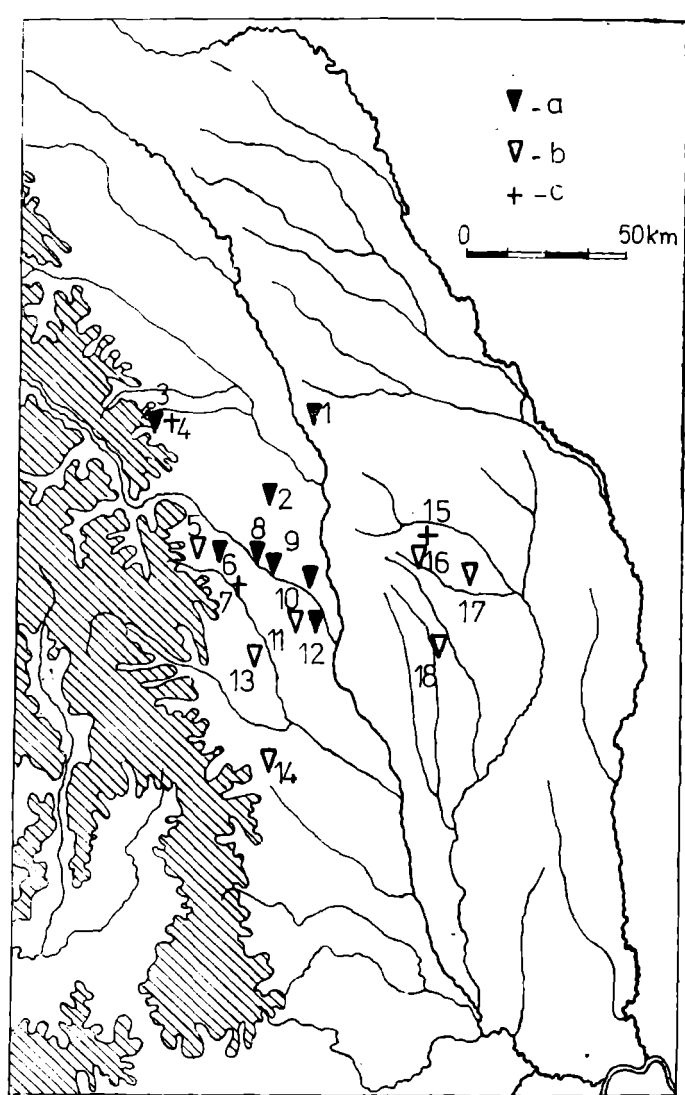

Fig. 23

Tezaur monedare încheiate cu monede de la Septimius Severus (a) anterioare anului 196; b, ulterioare anului 196) și Alexander Severus, (c); 1, Oboroceni; 2, Făurei; 3, Ghindăuani; 4, Ghindăuani—Leontești; 5, Mastacăn; 6, Puriceni; 7, Cîndești; 8, Ciclpani; 9, Racova; 10, Itești; 11, Măgura; 12, Bacdu; 13, Ardicani; 14, Cașin; 15, Muntenesti; 16, Cursești; 17, Hirșca; 18, Avrâmești.

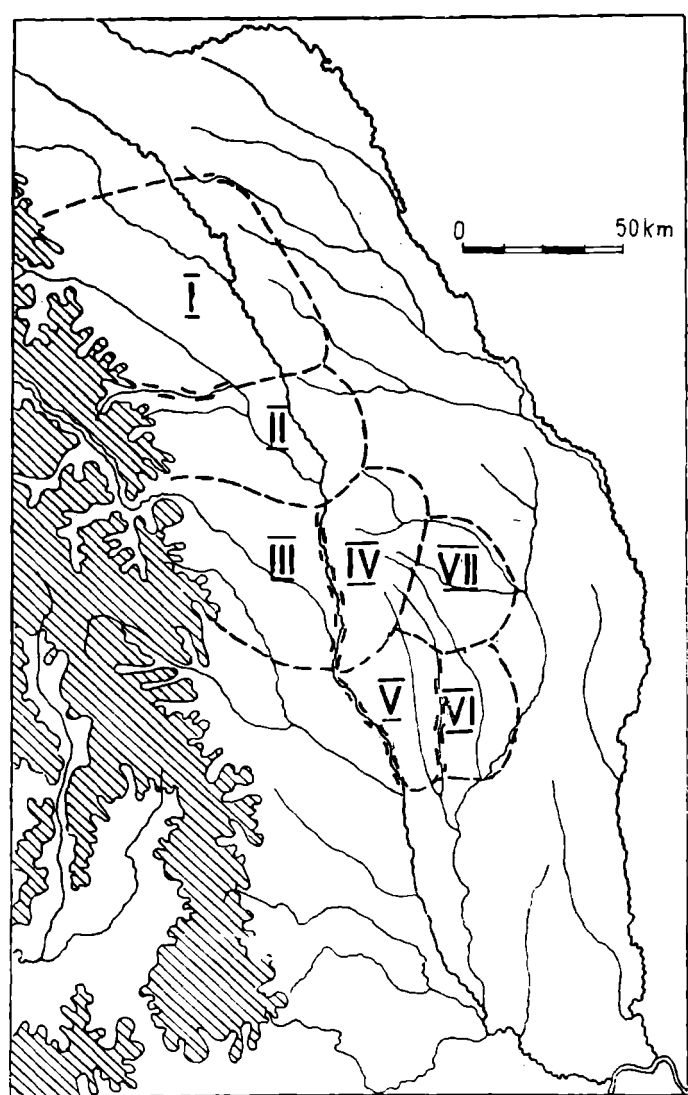

Fig. 24

Limitele aproximative ale citorva formațiuni teritoriale dacice în sec. II—III e.n.: I, formațiune teritorială identificată pe baza amforelor romane cu ștampile în relief; II, formațiune teritorială identificată pe baza grupărilor de tezaur de la Marcus Aurelius și Commodus; III, formațiune teritorială identificată pe baza grupărilor de tezaur de la Antoninus Pius, Commodus și Septimius Severus (carpi ?); IV, formațiune teritorială identificată pe baza grupării de tezaur de la Marcus Aurelius; V, formațiune teritorială (?) identificată pe baza unei mici grupări de tezaur de la Marcus Aurelius; VI, formațiune teritorială identificată pe baza grupării de tezaur de la Commodus (caucornsi ?); VII, formațiune teritorială identificată pe baza grupării de tezaur de la Septimius Severus.

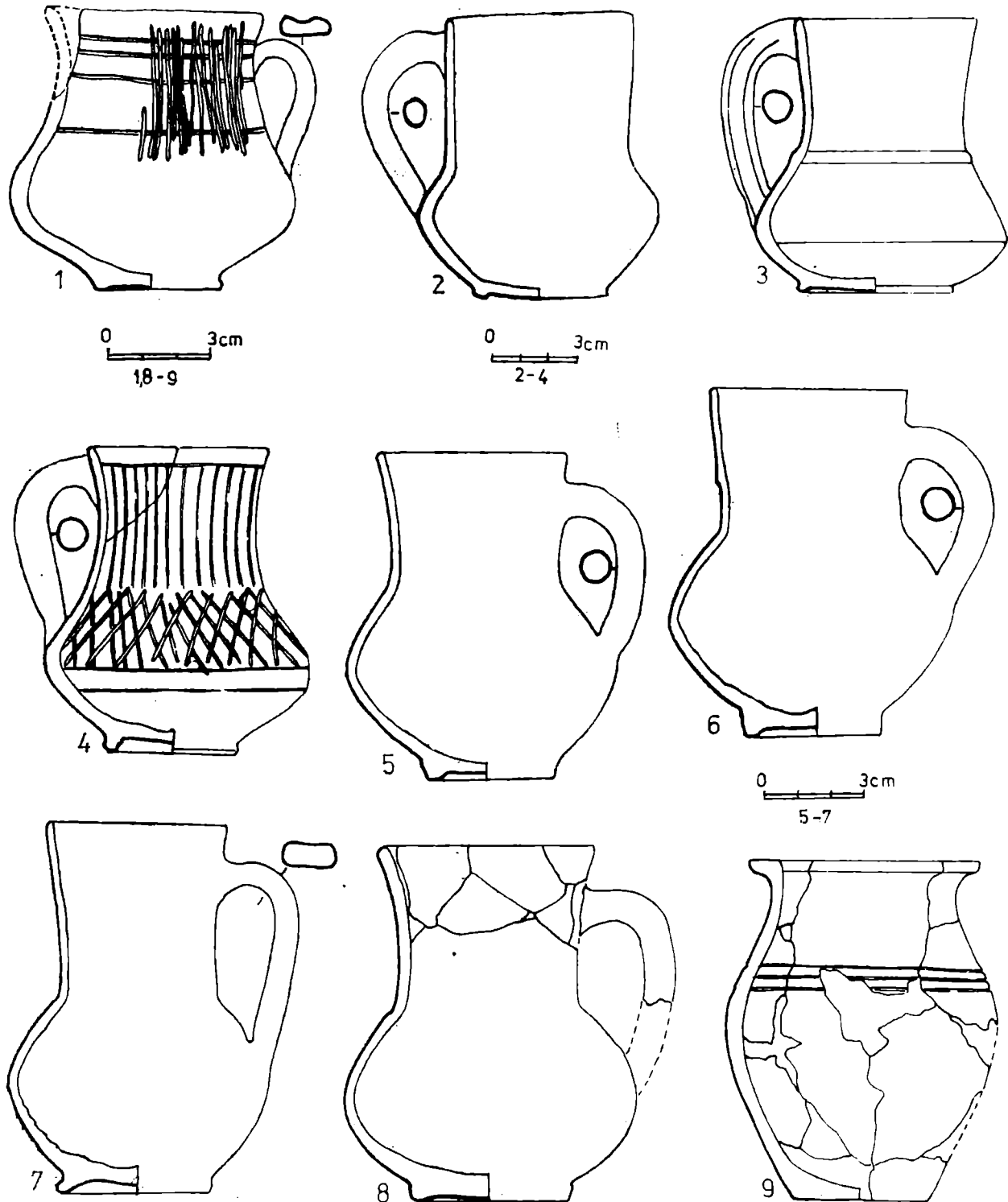

Fig. 25

Ceramică lucrată la roată din pastă fină (1-8) și zgrunțuroasă (9). 1-8, Poiana-Dulcești, Varnița (2-8, din groapa nr. 13); 9, Piatra Neamț, Lutărie.

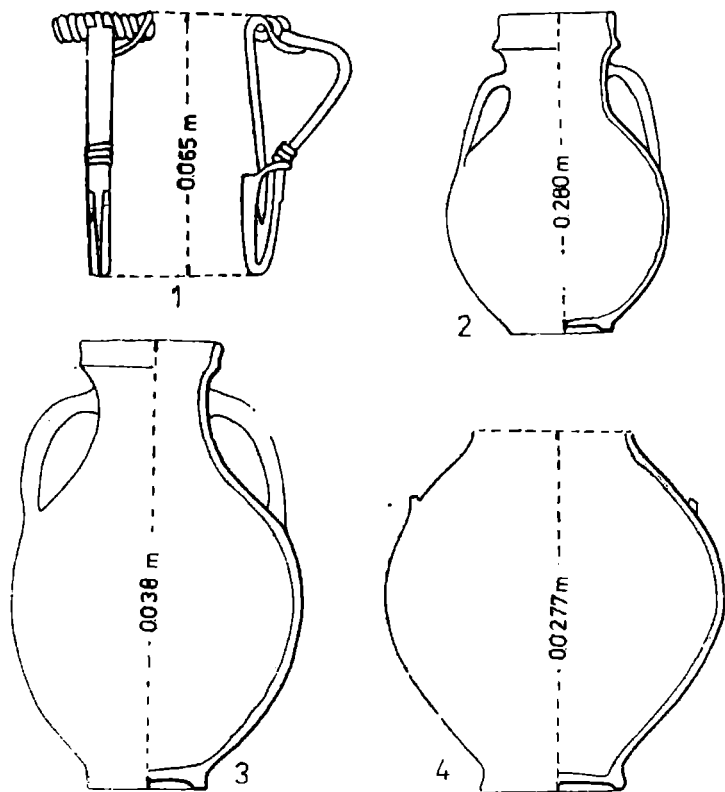

Fig. 26

Fibulă de fier (1) și urne din pastă fină cenușie, lucrate la roată, din necropola de la Siliștea (după V. Palade).

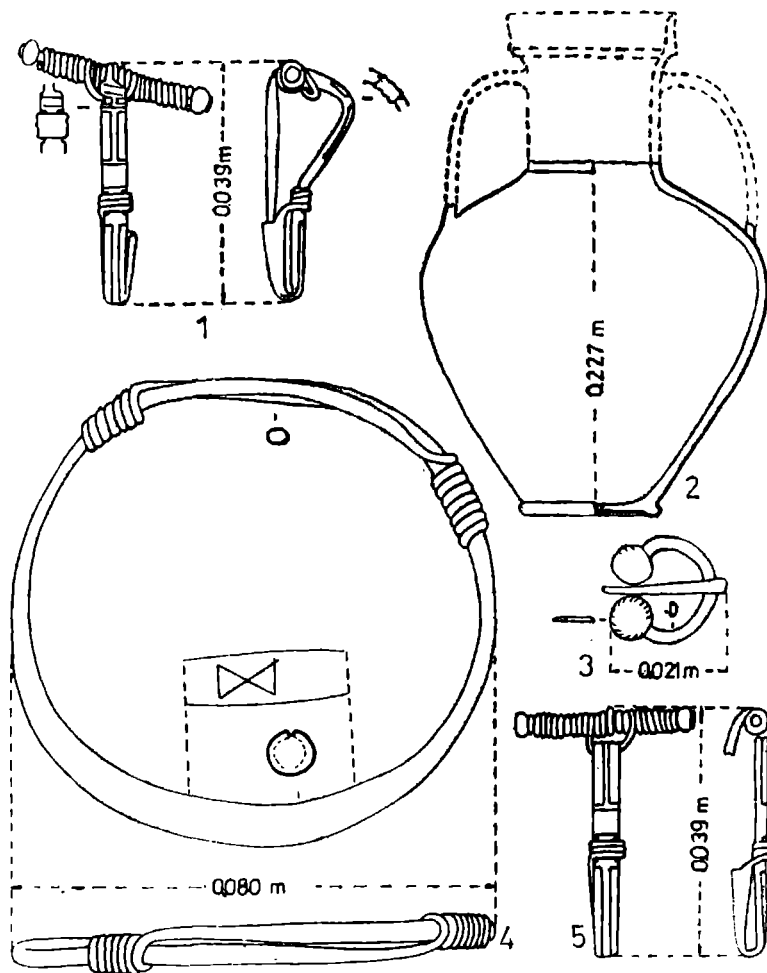
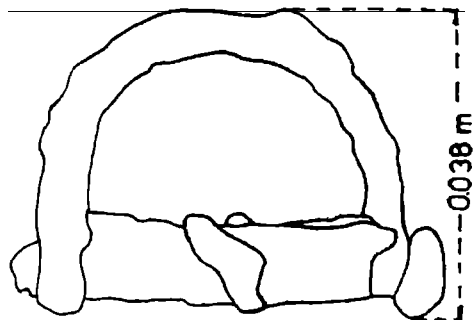
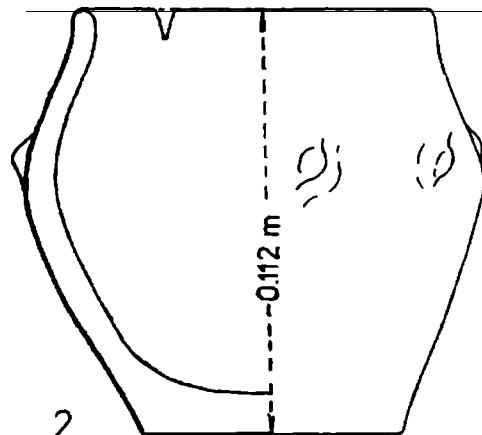

Fig. 27

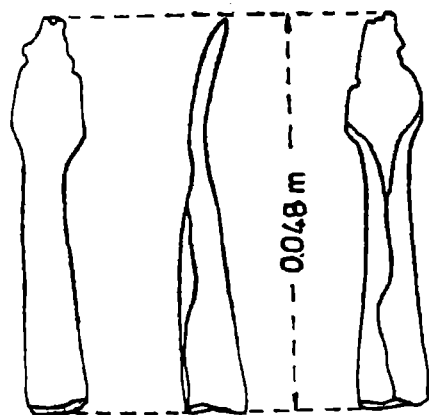
Obiecte de bronz (1, 5, fibule; 3, cataramă; 4, brățară) și urnă din pastă fină cenușie, lucrată la roată (2) din necropola de la Bîrlad—Prodana (1—3, 5, mormîntul 2; 4, mormîntul 1).

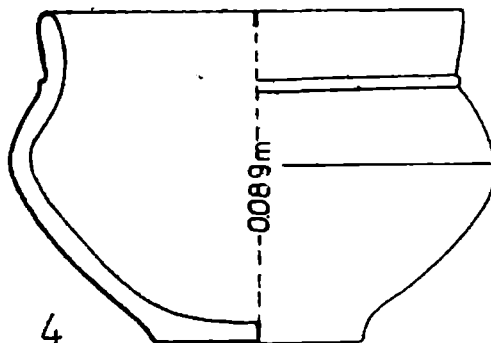
1

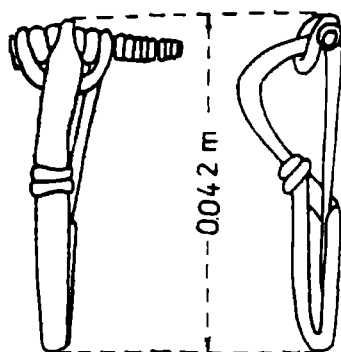
2

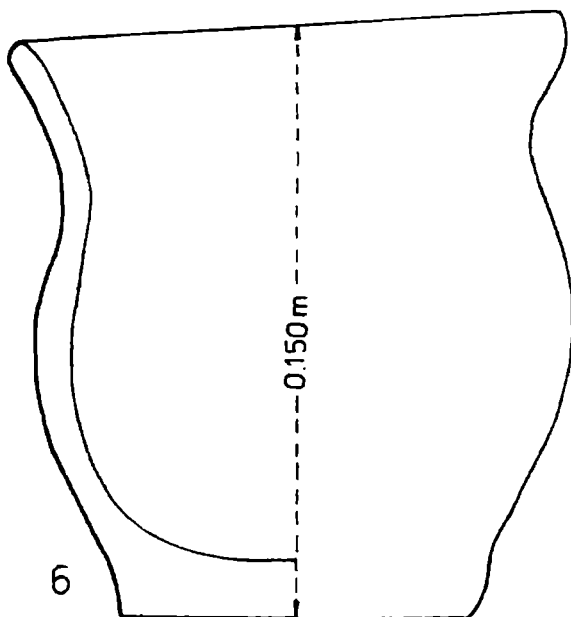
3

4

5

6

Fig. 28

Obiecte de fier (1, *cataramă*) și de bronz (3, *virf de săgeată*; 5, *fibulă*) și vase de lut lucrate cu mina (2, 6) și la roată (4) din necropola de la Cozia.

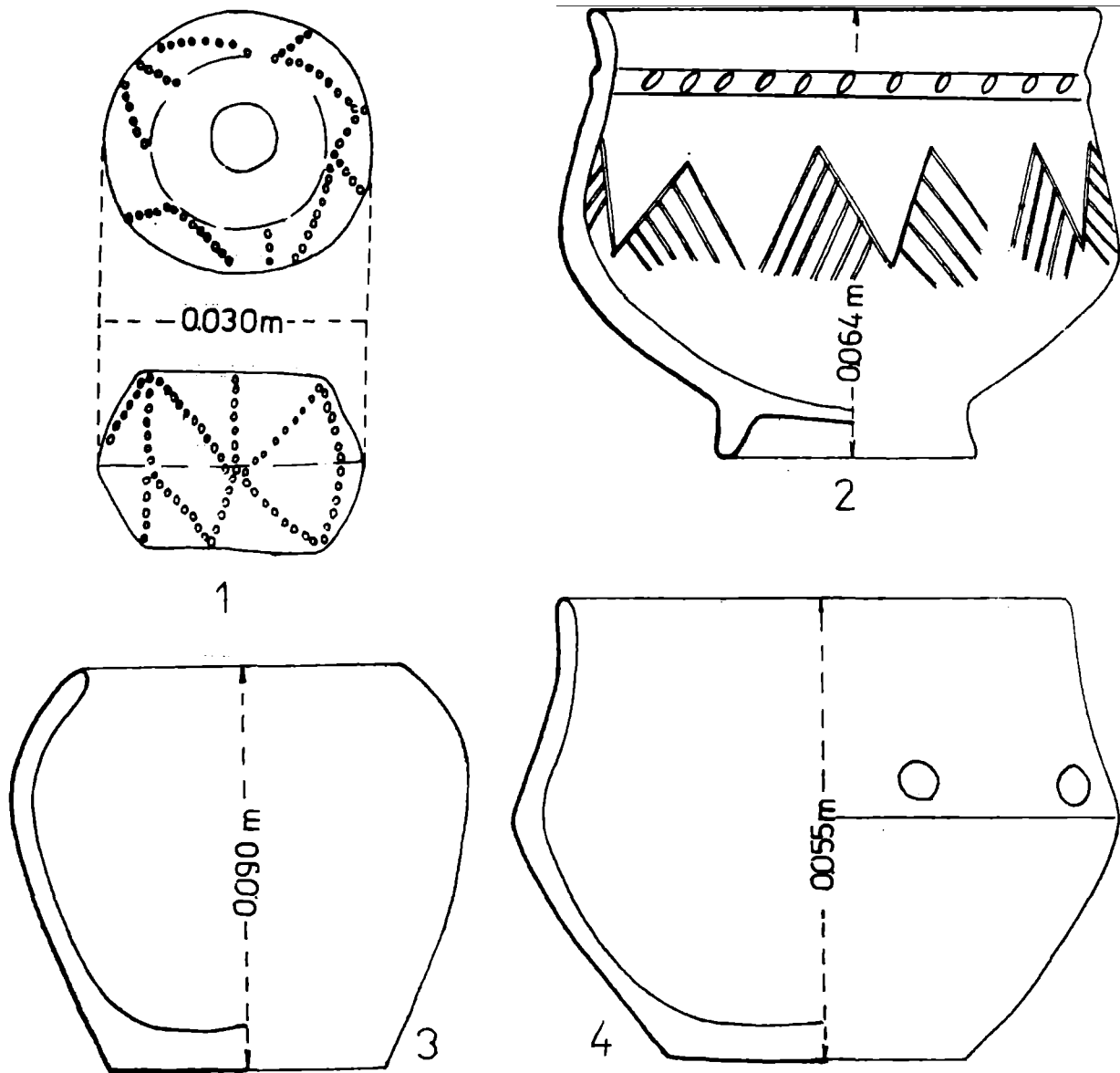

Fig. 29

Fusaiolă (1) și vase de lut lucrate cu mîna (2—4) din necropola de la Cozia.

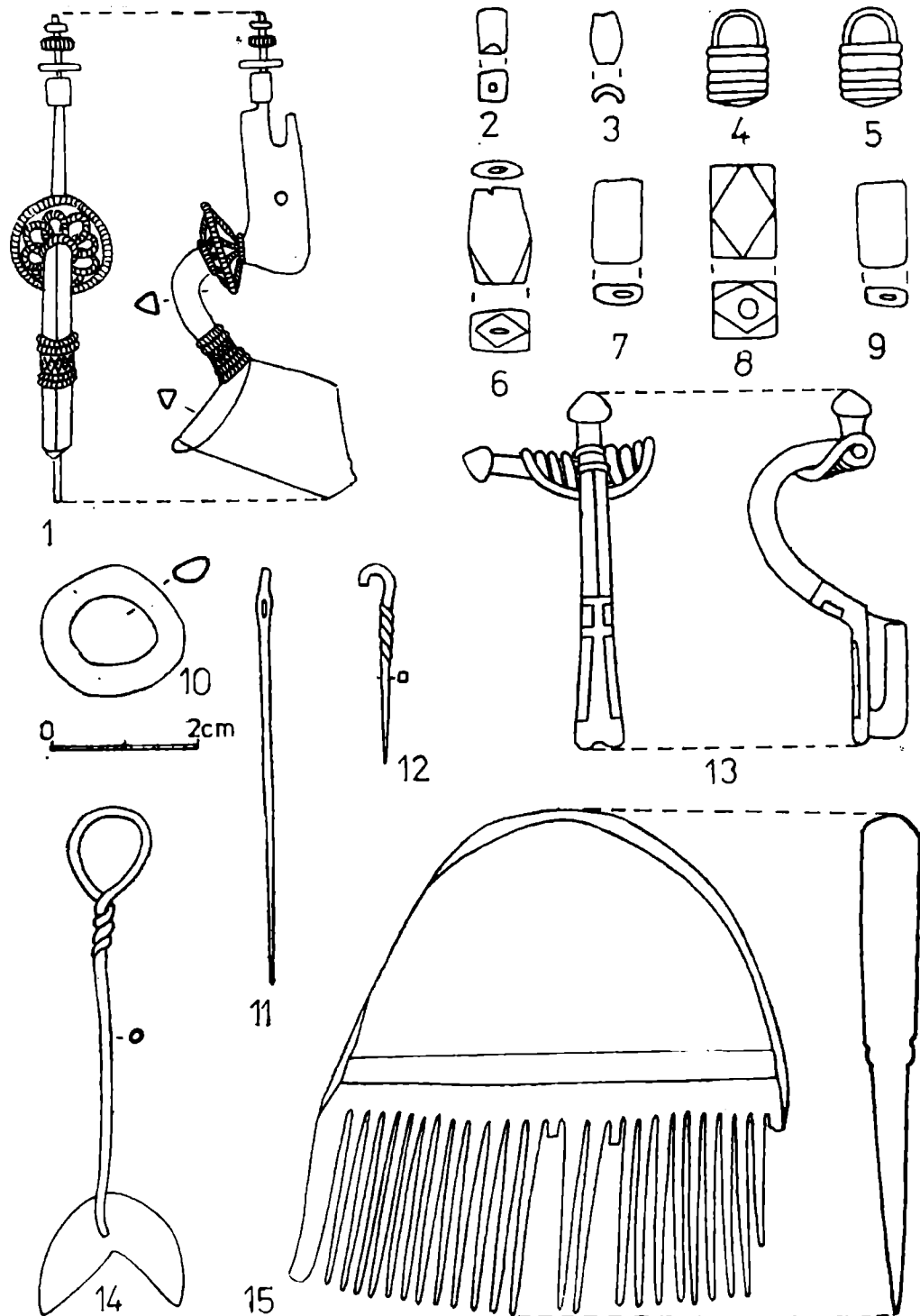

Fig. 30

Obiecte de argint (1, fibulă), de bronz (4, 5, pândantive în formă de căldărușă; 11, ac de cusut; 12, ac de prins îmbrăcămintea; 13, fibulă; 14, pândantiv), de sticlă (2, 3, 7-9, mărgeli; 10, verigă), de chihlimbar (6, mărgică) și de os (15, pieptene) din necropola de la Todireni (1, mormântul 4; 2-12, 14, mormântul 5; 13, 15, mormântul 3).

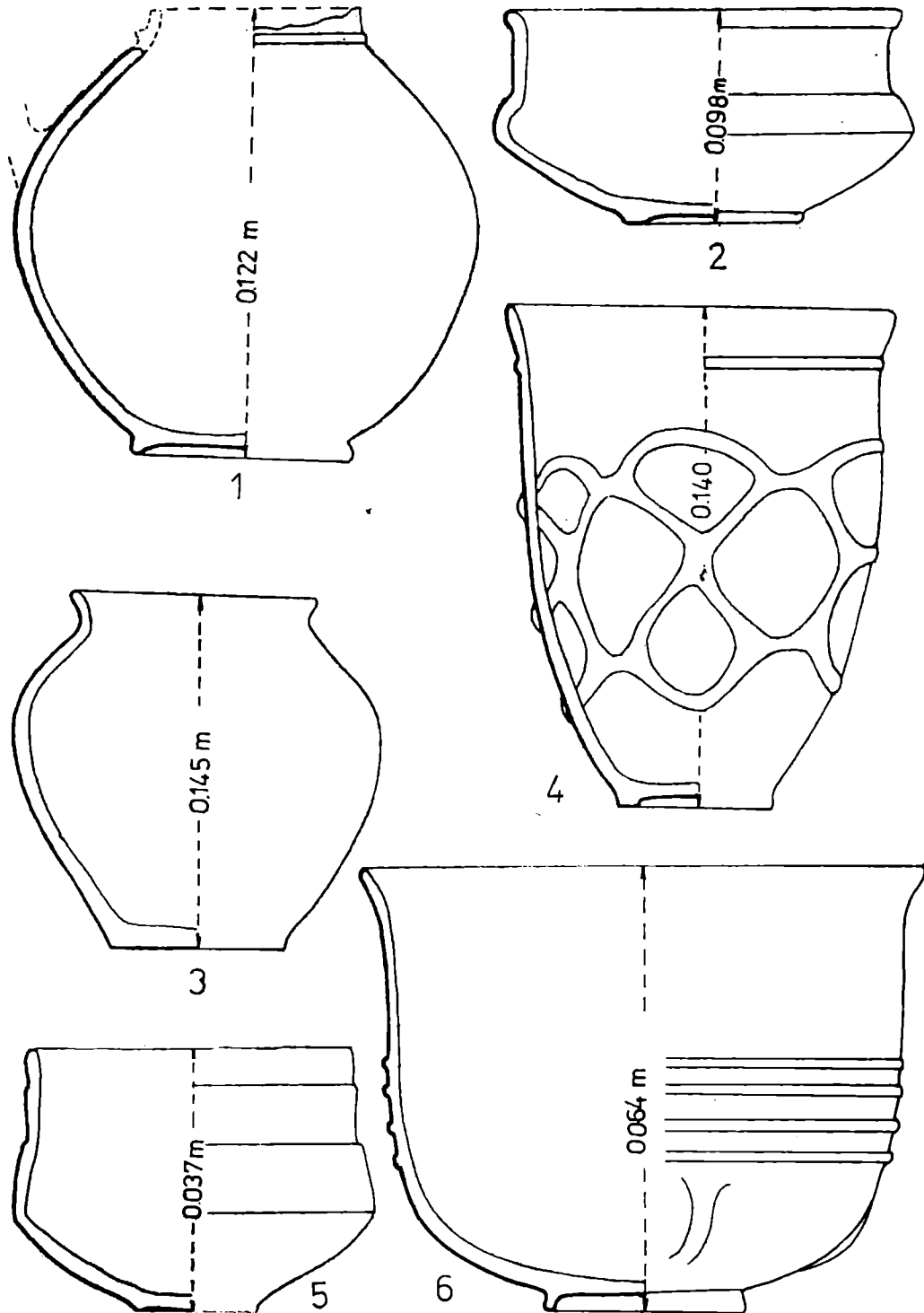

Fig. 31

Vase de lut (1–3,5) și pahare de sticlă (4, 6) din necropola de la Todireni (1, 4, din mormintele nr. 1–2, distruse; 2, 6, mormîntul 3; 3, 5, mormîntul 5).

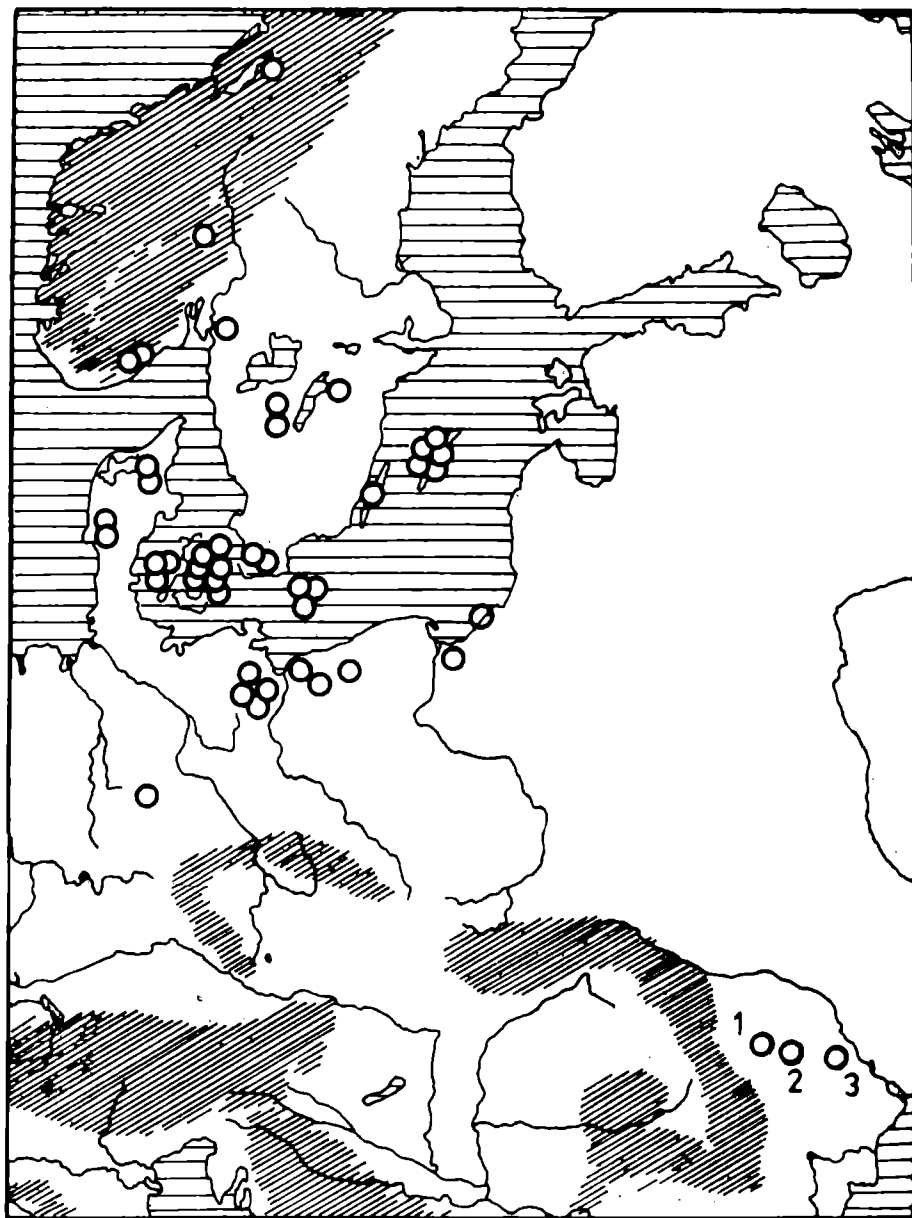

Fig. 32

Harta de răspindire a așa-numitelor „monströse Fichten mit hohem Nadelhalter”. 1, Todi-roni; 2, Vasilica; 3, Budești (după J. Werner).

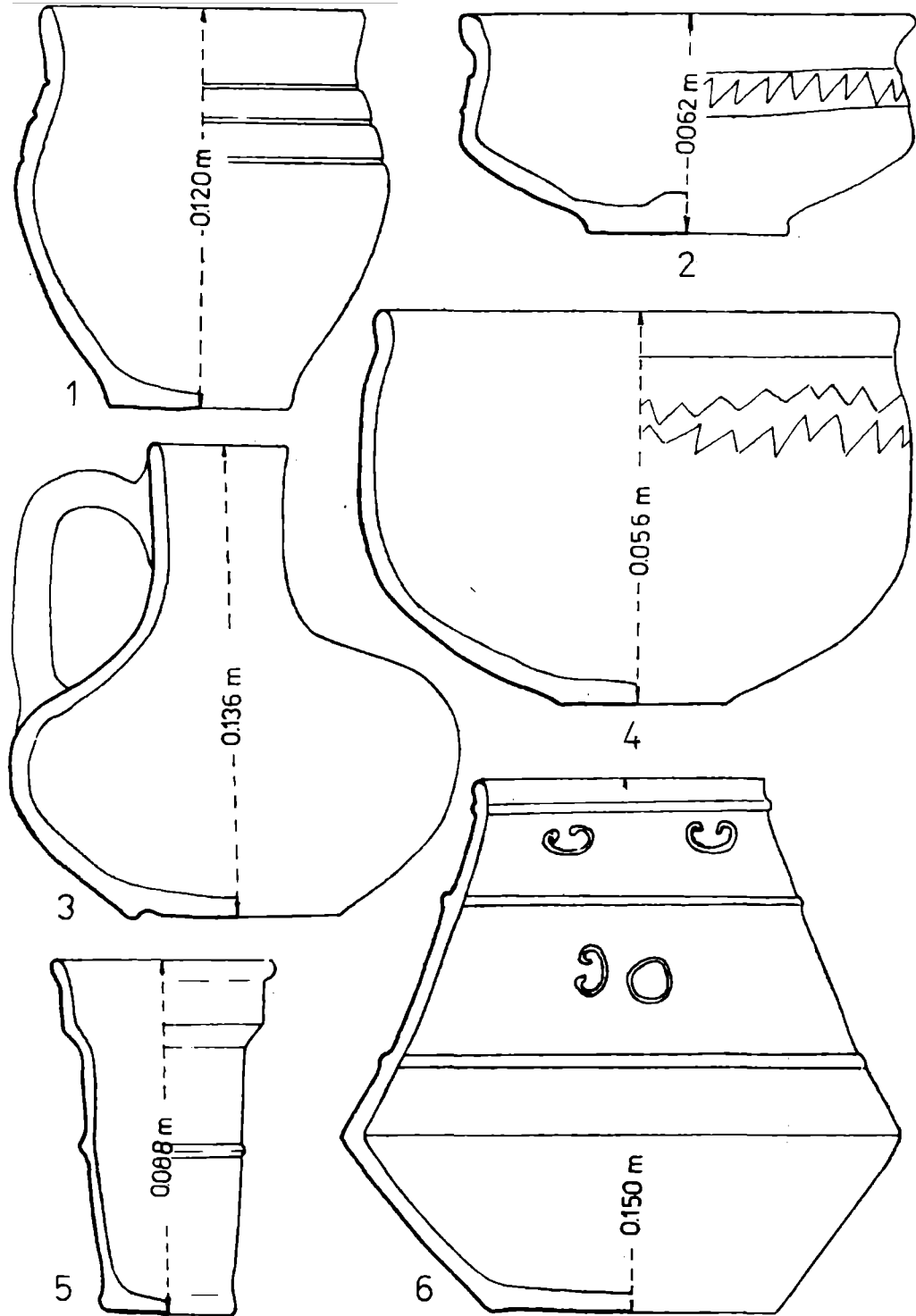

Fig. 33

Vase de lut din necropola de la Todireni (1, 3, 4, 6, mormântul 3; 2, 5, mormântul 5)

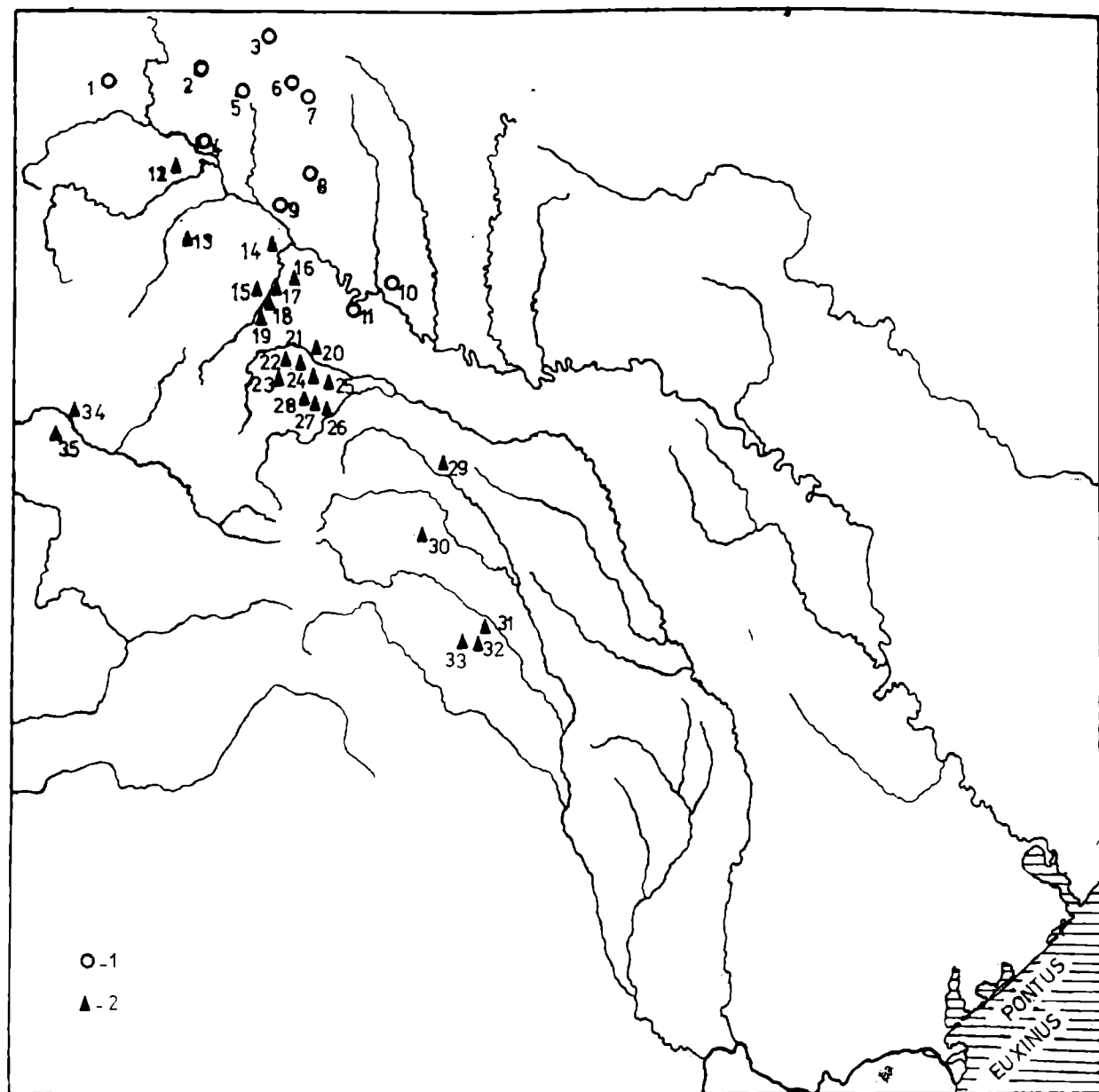

Fig. 34

Descoperiri dacice de tip Lipița (1) și necropole aparținând culturii tumulilor carpatici (2) : 1, Čerepin ; 2, Grinevi ; 3, Ripnev ; 4, Zaliski ; 5, Zvenigorod ; 6, Remezivcy ; 7, Maidan Gologirsk ; 8, Lipița ; 9, Bovšiv ; 10, Zelenij Gai ; 11, Nezvisko ; 12, Dobrjani ; 13, Nižnij Strutin ; 14, Pidgoroddja ; 15, Grabovec ; 16, Markivci ; 17, Kam'janka ; 18, Cuculiv ; 19, Pererisl ; 20, Kornič ; 21, Grušiv ; 22, Mišin ; 23, Stopčativ ; 24, Debeslavci ; 25, Gannivka ; 26, Rožniv ; 27, Trač ; 28, Cuculin ; 29, Hliboca ; 30, Botoșana ; 31, Tîrzia ; 32, Nemțisor – Braniște ; 33, Gura Secului ; 34, Iza ; 35, Bratovo.

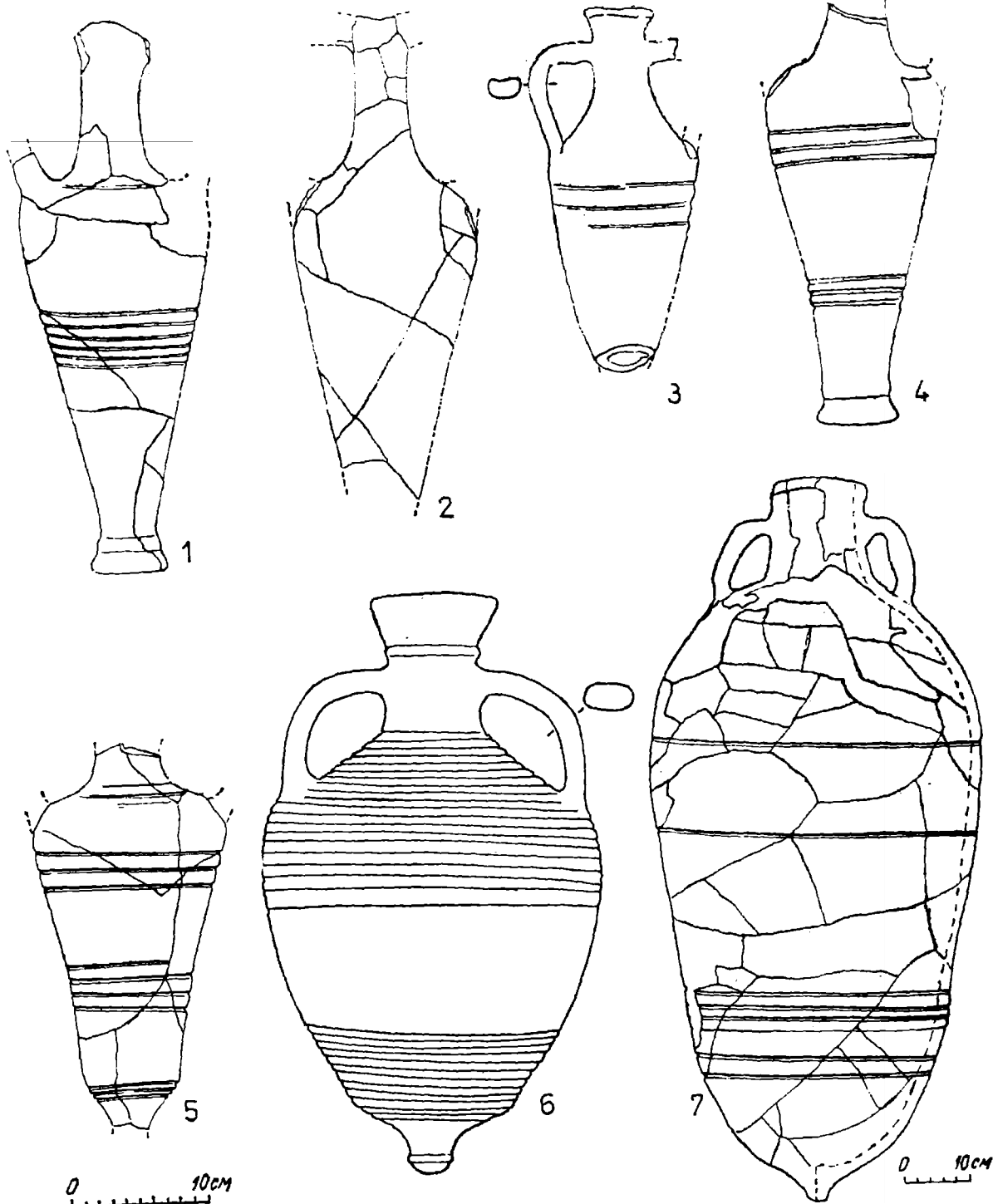

Fig. 35

Amfore romane de la Komarov (după V.V. Kropotkin).

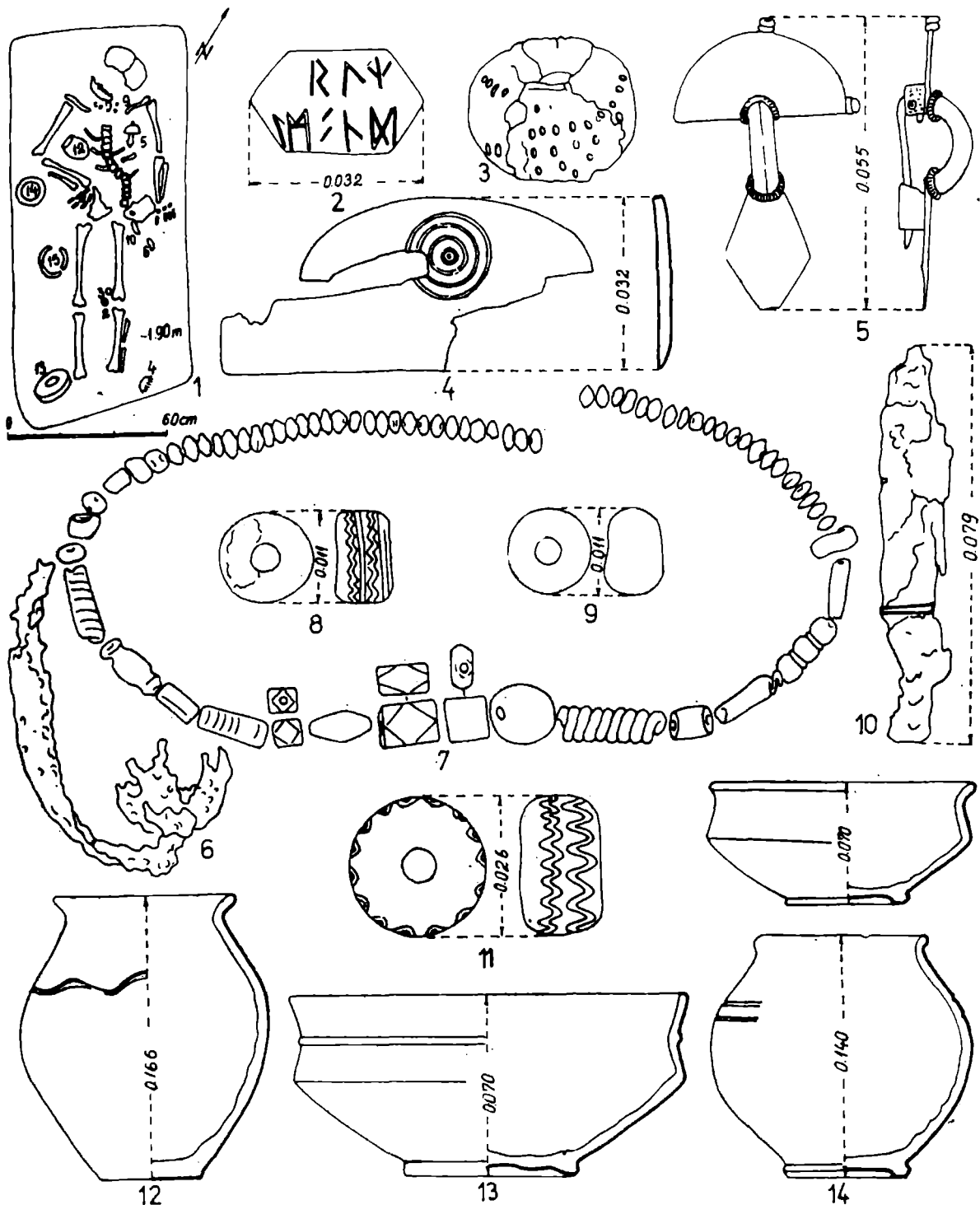

Fig. 36

Mormântul 36 de la Letcani. 1, plan; 2, 3, fusaiole de lut; 4, plăcuță de la un pieptene de os; 5, fibulă de argint; 6, resturi de la un ghioc; 7, șirag de mărgelă la gât; 8—9, 11, mărgelă găsite la încheietura mîinii stîngi; 10, cuțit de fier; 12—15, vase din pastă fină (13—15) și zgurînturoasă (12) lucrate la roată.

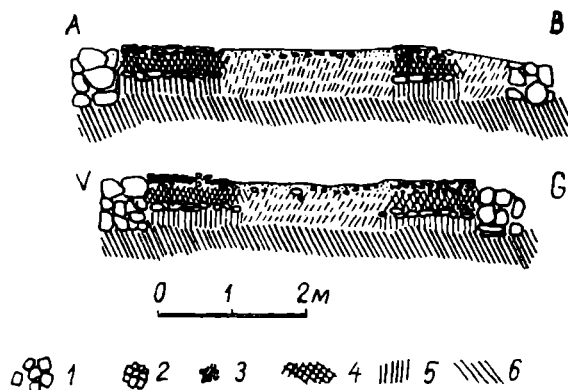
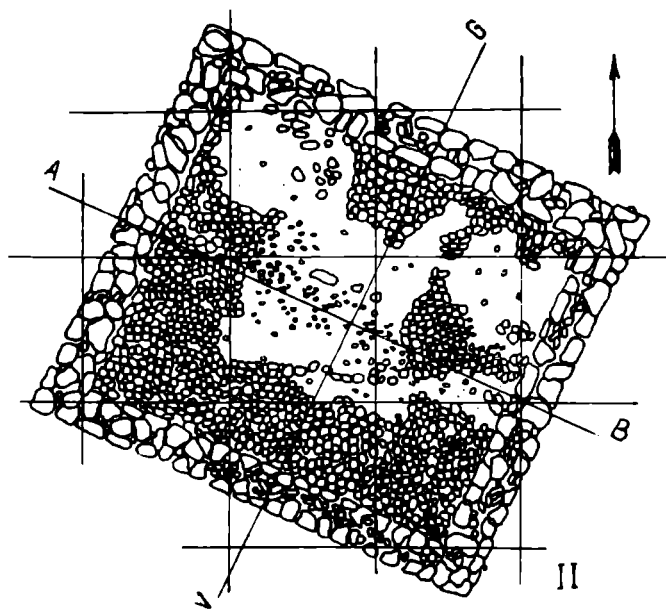

Fig. 37

Planul și profilele (A—B, V—C) construcției de piatră de la Komarov. 1, fundație de piatră; 2, pietre mici pe podeaua de lut; 3, prundiș sub podeaua de lut; 4, adaos de pământ sub podeaua de lut; 5, humus vechi; 6, loess (după M.I. Smiško).

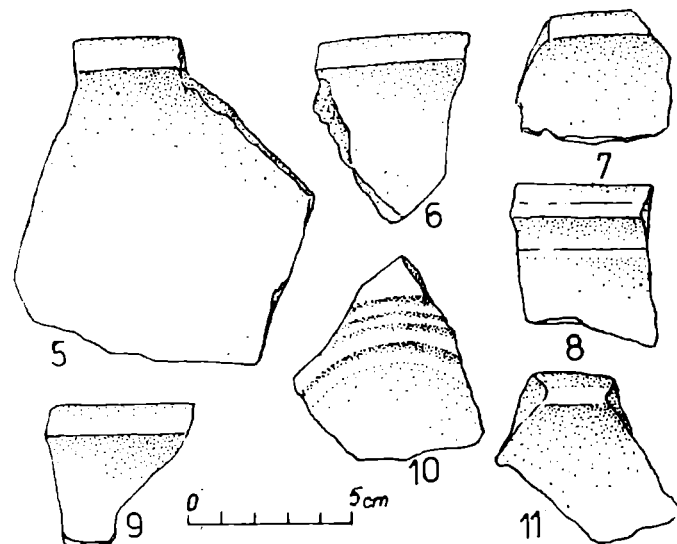
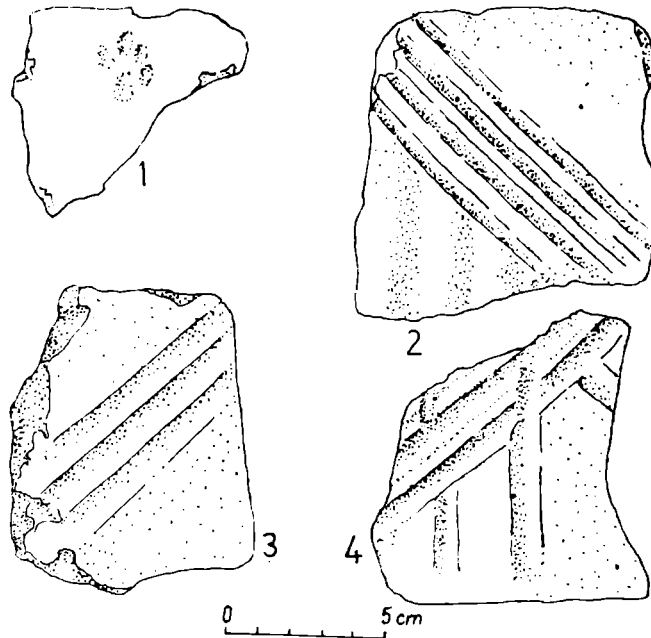

Fig. 38

Fragmente de cărămizi (1- 4) și de țigle (5- 11) de la Komarov (după M.I. Smiško).

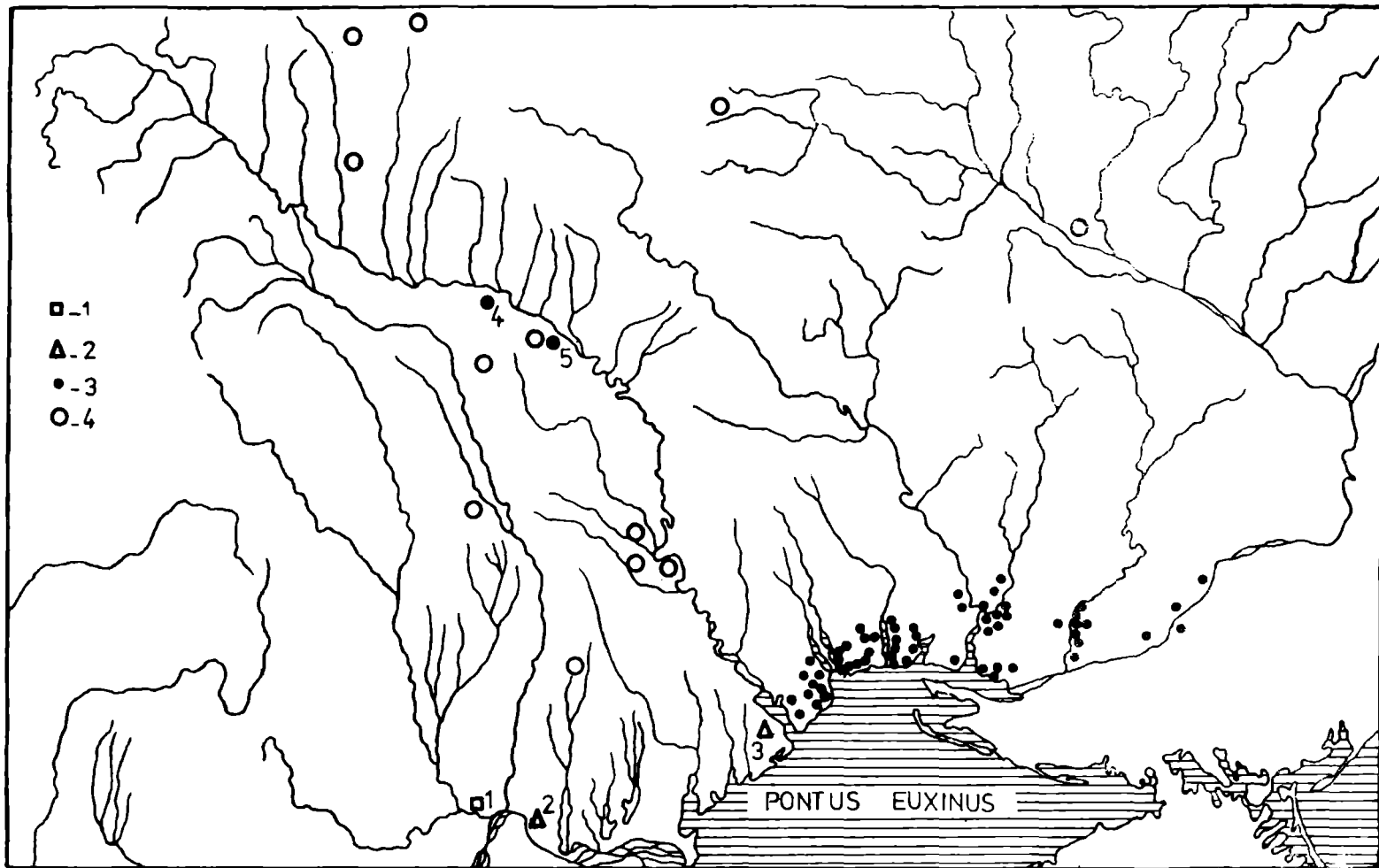

Fig. 39

Fortificații romane (1), orașe (2), așezări cu construcții de piatră (3) și cu locuințe avînd cîte două încăperi (4): 1, Barboși; 2, Aliobrix; 3, Tyras; 4, www.damec.ro, Sebari.

Redactor : ADA FĂRTĂIȘ

Referenți științifici :

Prof. dr. doc. M. PETRESCU — DÎMBOVIȚA

Dr. VIRGIL MIHĂILESCU — BIRLEBA

Tehnoredactor : MARIA-ANA BUJDEI

Apărut 1982. Format 54×84/8. Coli de tipar 20.
Bun de tipar la 30.III.1982.

Editura Junimea, str. Gheorghe Dimitrov nr. 1
IAȘI — ROMANIA

Tipărit sub cd. nr. 343/1981
la Întreprinderea poligrafică Iași
str. 7 Noiembrie nr. 49.

Supracoperta I :

Pahar de sticlă din secolul IV e.n.

(Todireni, jud. Botoșani)

Supracoperta IV :

Mărgele din sticlă și carneol din secolul IV e.n.

(Miorcani, jud. Botoșani)

MIRCEA PETRESCU-DÎMBOVIȚA,
Scurtă istorie a Daciei preromane, 1978.

DAN GH. TEODOR,
Teritoriul est-carpatic în veacurile V–XI e.n. Contribuții arheologice și istorice la problema formării poporului român, 1978.

EUGENIA NEAMȚU, VASILE NEAMȚU, STELA
CHEPTEA,
Orașul medieval Baia în secolele XIV–XVII. Cercetările arheologice din anii 1967–1976, 1980.

SILVIU SANIE,
Civilizația romană la est de Carpați și romanitatea pe teritoriul Moldovei. Secolele II î.e.n. – III e.n., 1981.

DAN GH. TEODOR,
Romanitatea carpato-dunăreană și Bizanțul în veacurile V–XI e.n., 1981.

MIRCEA PETRESCU-DÎMBOVIȚA,
Scurtă istorie a Daciei preromane, 1978.

DAN GH. TEODOR,
Teritoriul est-carpatic în veacurile V–XI e.n. Contribuții arheologice și istorice la problema formării poporului român, 1978.

EUGENIA NEAMȚU, VASILE NEAMȚU, STELA
CHEPTEA,
Orașul medieval Baia în secolele XIV–XVII. Cercetările arheologice din anii 1967–1976, 1980.

SILVIU SANIE,
Civilizația romană la est de Carpați și romanitatea pe teritoriul Moldovei. Secolele II î.e.n. – III e.n., 1981.

DAN GH. TEODOR,
Romanitatea carpato-dunăreană și Bizanțul în veacurile V–XI e.n., 1981.

